

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
LEKTORÁLT FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, 1367 Budapest 5. Pf. 129.
Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár

Szerkesztőbizottság:

Estók János (szerkesztő), Fehér György (szerkesztő), Gheorghe Gorun [Románia],
Kaposi Zoltán, Orosz István (főszerkesztő), Novák László Ferenc, Papp Klára,
Romány Pál, Nigel Swain [Nagy-Britannia], [Szuhay Miklós], Tóth Pál Péter,
Varga Zsuzsanna (szerkesztő)

Szerkesztőségi titkár: Hajdúné Lázár Éva

TARTALOM

TANULMÁNYOK

PÓSÁN László: Reformáció és parasztság a kora újkori Európában	1
TAGÁNYI Zoltán: Faluközösség, késő feudalizmus, kora kapitalizmus	27
MOLNÁR Tibor: A mezőgazdasági tulajdonviszonyok átalakítása Jugoszláviában	49
KAPOSI Zoltán: A kiegyezés szerepe a magyarországi mezőgazdaság fejlődésében	67
ERŐS Vilmos: „A magyarság létét tápláló népi forrás”. Szabó Istvánnak a magyar parasztság középkori történetével kapcsolatos munkái	89

KÖZLEMÉNYEK

SZIRÁCSIK Éva: A divényi uradalom 1660-ban	125
SÁNTA Ákos: Rákóczi László gróf, egy vadászó főúr a 17. századi Magyarországon	149
BODNÁR Krisztián: Adatok a csabai Dökus család hegyaljai szőlőbirtoklásának történetéhez	157
KOCZÓ József: Puszták, majorok, tagok az Alsó-Ipoly mentén és a Börzsöny vidékén	173
TÓTH Tibor: Válságkezelés és modernizáció Magyarországon az 1930-as évek első felében	199

KRÓNKA

Pölöskei Ferenc (OROSZ István)	211
Szuhay Miklós (BÚZA János)	215

SZEMLE

Mód László: Ártéri szőlőskertek az Alsó-Tisza mentén (CSOMA Zsigmond)	221
Farkas Gyöngyi: Lázadó falvak (VARGA Zsuzsanna)	224
Fehér György: Darányi Ignác élete (FÜLÖP Éva Mária)	227

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE*

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

E-mail cím: agrartortszemle@mmgm.hu

PÓSÁN LÁSZLÓ

REFORMÁCIÓ ÉS PARASZTSÁG A KORA ÚJKORI EURÓPÁBAN

A modern Európa kialakulása elválaszthatatlan azoktól a 16. századi nagyszabású változásoktól, amelyeket a reformáció hozott magával, és amelyeknek következtében az addigi egyetemes középkori egyház felekezetekre szakadozott. A reformáció nemcsak nagy horderejű egyháztörténeti esemény volt, hanem számos vonatkozásban összefonódott a kora újkori államok formálódásával, tartós hatást gyakorolt a politikai és társadalmi fejlődésre, a szó legtágabb értelmében vett kultúrára, és az európai társadalmak különböző rétegeinek mindennapi életére. Természetesen a reformáció nyomán létrejövő különböző felekezetek határai még sokáig képlékenyek és gyakran változóak voltak. A reformáció különböző irányzatainak bevezetése és a felekezeti egyházak kialakulása eltérő intenzitással ment végbe Európa különböző területein. A többé-kevésbé végérvényesnek mondható felekezeti-területi megoszlás csak a 17. század második felében alakult ki.¹ A 16–17. században Európa népességének kb. 85-90%-a mezőgazdaságból élő agrártársadalom volt, így a reformáció által érintett legnépesebb társadalmi réteget a parasztság jelentette.² Nem véletlen, hogy sokan összefüggést láttak a reformáció és a német parasztháború, az isteni jogra hivatkozó felkelő parasztnak és Luthernek a keresztyén ember szabadságáról szóló félreértelmezett tétele között.³ Ha meg akarjuk érteni, hogy milyen hatást gyakorolt a reformáció a szélesebb értelemben vett európai kultúrára és mindennapi életre, gondolkodásra és mentalitásra, vizsgálódásunkat a kora újkori társadalom legnépesebb rétegére, a parasztságra kell irányítani. Természetesen jelen tanulmányunk csak vázlatosan, inkább figyelemfelkeltő jelleggel érint bizonyos témákat, kérdéseket, hiszen annak bemutatása, hogy egy-egy országban hogyan ment végbe a reformáció, és az milyen hatást gyakorolt az ottani parasztságra, könyvtárnyi terjedelmet igényelne.

- 1 Van DÜLMEN, Richard: *Entstehung des frühmittelalterlichen Europa 1550–1648*. Frankfurt am Main 1982. 256–257. (Fischer Weltgeschichte 24.)
- 2 HIPPEL, Wolfgang von: *Armut, Unterschichten, Randgruppen in der frühen Neuzeit*. München 2013. 15. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte 34.)
- 3 FRANZ, Günther: Die Entstehung der „Zwölf Artikel“ der deutschen Bauernschaft. In *Archiv für Reformationgeschichte* 1939. 193–213.; Hans-Jörg Goertz: Aufstand gegen den Priester. Antiklerikalismus und reformatorische Bewegungen. In *Bauer, Reich und Reformation. Festschrift für Günther Franz zum 80. Geburtstag am 23. Mai 1982*. Hrsg. BLICKLE, Peter. Stuttgart 1982. 182–209., itt: 193–195.

A kora újkorban protestáns és az ellenreformációval már katolikus oldalról is heves bírálatok, kritikák és támadások érték a korabeli népi kultúrát, mert annak nagyon sok elemét, megnyilvánulását babonának, pogány eredetűnek, a kereszténységgel összeegyeztethetetlennek ítélték. Mindemellett morális okokból is kárhoztattak számos népi szokást és ünnepet, mert úgy vélték, hogy azok alkalmat teremtenek a bűnre, a részegsége, a dőzsölésre, bujálkodásra, veszélyes érzelmeket ébresztenek és paráznságra ingerelnek. A reformátorok alapvetően azt kifogásolták, hogy a kor katolikus vallásossága és egyházi intézményei túl kevésé ellenőrizték a mindennapi életet.⁴ A protestáns és katolikus kritikák, támadások azonban nem egyforma heveségűek voltak, mert a katolikusok inkább módosítani, a protestánsok pedig inkább tiltani akartak.⁵ Ebből a szempontból még inkább indokolt a reformáció parasztságra gyakorolt hatását megvizsgálni, mennyire sikerült érvényt szerezni a tiltásoknak és a prédikátorok által hirdetett életviteli normáknak, erkölcsi előírásoknak. A falusi közösségekben ugyanis, ahol a családok többsége generációk óta élt, ugyanabban a házban lakott, ugyanazt a földet művelte, joggal feltételezhető – vallási-felekezeti hovatartozástól függetlenül – egyfajta kulturális folytonosság, erős tradicionalizmus. A köznép vallásosságában még a protestáns területeken sem sikerült teljesen visszaszorítani a hagyományos hiedelmeket és szokásokat, sok esetben pedig a reformáció által „kínált” jövőbeni élet egyáltalán nem bizonyult vonzóknak a parasztok számára.⁶ Azzal például, hogy a protestantizmus eltörölte a szentek kultuszát, azok ünnepnapjai is megszűntek, azaz száznál is több új munkanap lett egy évben. A kálvinista felfogás szerint ugyanis nem a kényelem és az élvezet, hanem csakis a cselekvés szolgálja Isten dicsőségét, így az időfecsérlés a legsúlyosabb bűnök egyike. Az idő végtelenül értékes, mert minden eltékozolt, azaz ünnepléssel, pihenéssel töltött óra és nap Isten dicsőségének szolgálatából vesz el. A munkakedv hiányát a kegyelmi állapot hiányának tekintették, ezért a gazdagnak éppúgy dolgoznia és engedelmeskednie kellett Isten parancsának, mint a szegénynek.⁷ Ez az álláspont, illetve a munkanapok számának ilyen nagyarányú megnövekedése nagyon sok helyen nem találkozott a parasztok értékrendjével és világfelfogásával. Nem véletlen, hogy az 1555. évi augsburgi vallásbéke a fejedelmek döntésére bízta, hogy tartományaikban milyen vallást kell az alattvalóiknak követni („*cuius regio, eius religio*”). Ez azt jelentette, hogy a politikai földrajz a vallási határokat is megszabta Németországban.⁸ Az 1556. évi secemini zsinaton, ahol a lengyel–litván állam minden, nem lutheránus protestáns csoportosulása tartotta első közös gyűlését, az egyik nemes azt tanácsolta a helyi templomok felett kegyúri joggal bíró nemeseknek, hogy óvatosan haladjanak reformáló intézkedéseikkel, fel ne bősztítsék a parasztokat.⁹ Intellektuális és morális szigorúsága miatt a vidéki népség befogadókészsége a reformáció iránt nagyon

4 WEBER, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest 1982. 30.

5 BURKE, Peter: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest 1991. 247–254.

6 BÁRTH Dániel: *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*. Pécs 2010. 45. (Fontes ethnologiae Hungaricae IX.)

7 WEBER 1982. 236–243.

8 MCGRATH, Alistar E.: *Kálvin*. Budapest 1996. 225.

9 MACCULLOCH, Diarmaid: *A reformáció története*. Budapest 2011. 408, 822.

alacsony volt.¹⁰ A protestantizmus Európa minden államában csak ott tudott gyökeret verni és egyházzá szerveződni, ahol a helyi politikai erők, a felső- és középső rétegek melléálltak és támogatták. Sehol sem volt példa arra, hogy a paraszti világ berkeiből nőtt volna ki komoly hatású protestáns mozgalom.¹¹ Franciaországban például a protestáns prédikátorok alapvetően a közép- vagy felső rétegekhez tartoztak, paraszti származásúak nem voltak közöttük, így a déli területeken a helyi köznyelvnek használata miatt lényegében nem is értették őket. A genfi tanok terjesztése emiatt a kezdetektől be volt zárva egy olyan társadalmi spirálba, amelyből a parasztság nagy része kirekesztődött. Franciaországban az arisztokrácia tömeges áttérése révén vált a protestantizmus meghatározó társadalmi és politikai erővé, és a vallásháborúk is két, egymással versengő, de egyaránt arisztokrata irányítású csoport ellentétéből robbantak ki. A de Coligny admirális számára 1562 márciusában készített feljegyzés szerint ekkor 2150 hugenotta gyülekezet volt szerte az országban, és a nemességnek közel egyharmada fogadta el Kálvin tanait.¹²

Mivel a reformáció sok helyen felülről elrendelt módon került a parasztság életébe, a vidéki társadalom nagyon sok mindent megőrzött régebbi tradícióiból. Így bizonyos szentek kultuszai, vagy a hozzájuk kötődő szokások még protestáns területeken is megmaradtak. Angliában például Szent György a királyság védőszentje maradt, a lutheránus német területeken tovább élt Szent Márton kultusza, és a kálvinista Hollandiából annak ellenére sem tűnt el a Szent Miklós-napi szokás, hogy Walich Siewert prédikátor határozottan helytelenítette azt a hagyományt, hogy Szent Miklós ünnepén „mindenféle édességekkel és kacatokkal” tömik tele a gyerekek cipőjét.¹³ Hollandiában a református egyház kárhóztatása ellenére több régi katolikus ünnep élt tovább világi formában. A vízkereszt, a húshagyó kedd, Szent Márton és Szent Miklós napja, vagy a pünkösd megünnepléséhez mindenhol eleven folklór kötődött. Számos faluban például előadták a napkeleti királyok régi, középkori játékát. Noordwijkban vízkeresztkor a gyerekek házról házra jártak, és kenyeret, sajtot meg pénzt gyűjtöttek. A pünkösdöt galamblovészettel, táncokkal, dalokkal köszöntötték, sőt sok helyen pünkösd felvonulásokat is tartottak, amit ivászat és mulatozás követett. A májusfaállítás, az ahhoz kapcsolódó tánc és ivászat szokása is sokáig megmaradt.¹⁴ A németalföldi köznép a 16–17. század fordulóján még egyáltalán nem volt olyan mértékben protestáns, ahogyan azt a 19. századi protestáns orientációjú történetírás vélte és állította. Különösen a mélyföld lakói maradtak még hosszú ideig katoliku-

10 PÓSÁN László: Reneszánsz. reformáció. In *Európa története*. Szerk. GUNST Péter. Debrecen 1993. 177–187., itt: 185.

11 VAN DÜLMEN 1982. 259–264.; CHADWICK, Owen: *A reformáció*. Budapest 1998. 130.; A reformáció és a vidéki társadalom közötti viszonyról egy konkrét területen lásd DIXON, C. Scott: *The Reformation and Rural Society. The Parishes of Brandenburg-Ansbach-Kulmbach, 1528–1603*. Cambridge 1996.

12 MACGRATH 1996. 203–207.; PAPP Imre: *A Napkirály. XIV. Lajos élete és kora*. Budapest 1989. 6.; ANDERSON, Pery: *Az abszolutista állam*. Budapest 1989. 115–117.; ELLIOTT, J. H.: *Europe Divided 1559–1598*. London 1968. 96.; DUBY, Georges – MANDROU, Robert: *A francia civilizáció ezer éve*. Budapest 1975. 277.

13 BURKE 1991. 179., 259.

14 ZUMTHOR, Paul: *Hollandia hétköznapi Rembrandt korában*. Budapest 1985. 196–200.

sok. Az észak- és dél-holland református szinódusok 1635-től fogva kinyilvánították, hogy mit sem érnek a különböző egyházi rendelkezések, ha azok nem találnak követőre.¹⁵ A szentek közbenjáró szerepének és tiszteletének eltörlésével a reformáció az egyházi ünnepek számának nagyméretű csökkenését, az ünnepi szokások egyszerűsödését idézte elő, de ez nem azonnal, hanem lassan és fokozatosan következett be. Ez a folyamat különösen a lutheránusoknál követhető jól. Magyarországon például az 1598. évi keresztúri agenda a főünnepekkel együtt még 44 olyan ünnepnapot nevesített, amely az apostolokhoz és a szentekhez kapcsolódott. A 16–17. században tehát a hazai evangélikusok többek között megtartották Keresztelő Szent János, Szent György, Szent Mihály, Szent Márton, Szent Miklós ünnepeit, sőt még néhány Szűz Mária kultuszához kapcsolódó ünnepet is. Alig több mint egy évszázaddal később, az 1707. évi rózsahegy evangélikus zsinat már jóval kevesebb egyházi ünnep megtartásáról rendelkezett, de ezek között változatlanul ott szerepeltek Keresztelő Szent János és az apostolok ünnepei, valamint a később kimondottan katolikusnak minősülő „Boldogasszony tisztulása” vagy az „Úr színéváltozása” ünnepek is, jöllehet ezen a zsinaton fogadták el azt a határozatot, hogy a népet le kell szoktatni a Máriához való imádkozástól.¹⁶ A lutheránus Norvégiában egészen a 18. századig megmaradtak a keresztiek, és továbbra is sokan hittek Szent Olaf csodatévő erejében. Walesben még 1700 után is megtartották a szentek ünnepeit, a búcsúkat, és körülhordozták az ereklyéket.¹⁷ A kálvinista Skóciában, vagy a lutheránus Baltikumban és Skandináviában éppúgy megünnepelték Szent Iván (János) éjjelét, mint a közép-korban.¹⁸ A kálvini reformáció a kezdettől ünnepellenes volt. Kálvin maga például csak a vasárnapokat javallotta megtartani, de a létrejövő református egyház nem tette maradéktalanul magáévá Kálvin nézetét a népi vallásossággal és kultúrával kapcsolatban, miszerint annak minden eleme vétkes és romlott lenne, hanem úgy ítélte meg, hogy ezek csak „népies régiségek”, és nem vétkesek.¹⁹ Az 1623. évi magyarországi komjáti zsinat is úgy határozott, hogy ekkor még a magyar reformátusok megtarthatták „gyümölcsoltó Boldogasszony” ünnepét.²⁰ Az, hogy a szentek ünnepnapjai és tisztelete a reformátorok álláspontjával szemben még hosszú ideig megmaradhatott a protestáns egyházakban, szorosan összekapcsolódott a paraszti világ hagyományos termelési rendjével. A gazdasági munkák kezdését és bevégzését a protestánsok is a megszokott kalendáriumi ünnepekhez kötötték. Szent György napja (április 24.) volt az állatok legelőre hajtásának ideje, Kisboldogasszony napjával (szeptember 8.) kezdődött az őszi vetés, amit Szent Mihály-napig (szeptember 29.) be kellett fejezni. A tavaszi vetéseket általában Szent József napján (március 19.) kezdték és Szent György napjáig végeztek is vele. A szőlőtermő területek többségén Szent Lukács

15 IMHOF, Arthur E.: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* Budapest 1992. 85–86.

16 KÓSA László: *Egyház, társadalom, hagyomány.* Debrecen 1993. 36.

17 BURKE 1991. 279–280.

18 MACCULLOCH 2011. 854.

19 HUTTEN, Ronald: *The English Reformation and the Evidence of Folklore. Past and Present* 1995. 148. 99–116., itt: 116.

20 KÓSA 1993. 36.

napja táján (október 18.) indult a szüret, és Szent Márton napkor (november 11.) fizették ki a közösség alkalmazottainak (azaz a pásztoroknak) az éves bérét.²¹ Hollandiában rendszerint szeptember 29-én, Szent Mihály napján kötötték meg a szolgálókkal az éves szerződéseket.²² Talán éppen amiatt, ahogyan a társadalom nagy része viszonyult a naptári év jeles napjaihoz, a protestáns felekezetek sem tudtak tartósan elzárkózni XIII. Gergely pápa 1582-es naptárreformjától, amit eleinte még a katolikus egyházhoz való hűség jelképeként értelmeztek.²³

A szentek tiszteletének és ünnepnapjainak eltörlésére irányuló reformatori szándék a kora újkori Európában csak félig-meddig, felemás módon valósult meg. Sokkal látványosabbnak, szembetűnőbbnek bizonyultak azonban a templommal és a templomi szertartásokkal kapcsolatos változások. A protestáns templom ugyanis dogmatikailag már nem volt szent, mint a katolikus, amelyben a hitbéli meggyőződés szerint az oltáriszentség és az áldozati kultusz mindig biztosította az Isten jelenlétét. A protestáns templom csak olyan istentiszteleti épület lett, ahol imádság, ének és prédikáció hangzik el, mert Jézus egyszeri bűnmegváltó áldozata, azaz a kereszthalála után már nincs szükség újabb papi áldozásra. A reformáció prédikátorai és teológusai szerint – Máté evangéliumára hivatkozva („Mert ahol ketten vagy hárman összegyűlnek az én nevében, ott vagyok közöttük.” Máté 18:21) – minden olyan hely, épület, ahol az emberek istentisztelet megtartásának céljából gyűltek össze, istentiszteleti helyé vált. Ez tette lehetővé, hogy a vallási üldözések idején sokféle épületben (csűr, pajta, magtár, istálló, pince, lakóház stb.) tarthattak minden különösebb tárgyi kellék nélkül istentiszteletet.²⁴ A lutheri és kálvini elvek közötti különbségek eltérő templombelső eredményeztek a protestáns felekezeteknél. Luther és követői csak azt távolították el az egykori katolikus templomokból, amelyek szerintük ellentétes volt a Bibliával. Számos német fejedelemségben például az evangélikus templomokban funkciótlannal ugyan, de sértetlenül hagyták a katolikus szentek mellékoltárait, ami az esetek többségében találkozott a helyi lakosság egyetértésével, a köznép vallásos felfogásával. Kálvin és a helvét irányzat viszont a Bibliával nem igazolható összes felszerelést és díszítőelemet kitiltotta a templomból.²⁵ A reformátusok szerint az Úristen haragjának elsőrendű oka a bálványimádás, ezért a templomi szobrok, képek, díszítések súlyos vétkeknek számítanak. Ebből fakadt a képrombolás és a díszes belső templomtér egyszerűvé, puritáná tételének kötelessége, ami egyúttal a protestáns közösség oltalmát is szolgálta az Úr haragjának elkerülése érdekében.²⁶ A reformátusok a templom belső berendezését is alaposan megváltoztatták. Az oltár helyett az úrasztalnak és a szószéknek lett hangsúlyos szerepe, és valamennyi pad a szószék irányába nézett.²⁷ A katolikus egyház a templomban használt

21 KÓSA 1993. 37.; BALASSA Iván: Gabonatermesztés. In *Magyar néprajz II. Gazdálkodás*. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila. Budapest 2001. 295–433., itt: 359.

22 ZUMTHOR 1985. 150.

23 MACCULLOCH 2011. 808.

24 LACKOVITS Emőke: A templom a református közösségek életében. *Confessio* 1990. 3. 82–87.

25 KÓSA 1993. 29.

26 MACCULLOCH 2011. 823–824.

27 LEVÁRDY Ferenc: *Magyar templomok művészete*. Budapest 1982. 197–198.

textíliák alakját, anyagát és színét is szabályozta, a protestánsoknál azonban ilyen szabályozás nem volt, így az úrasztali terítők tükrözték az adott terület, tájegység népi díszítőművészetét, motívumkincsét.²⁸ A vallásos képek, szobrok használata, eltűrése vagy rombolása szempontjából tehát jelentős különbségek mutatkoztak a lutheránus és kálvinista területek között. A református vidékeken a képes ábrázolások helyét a szavak foglalták el, és a templombelsőket elborították a bibliai szövegrészek, melyeket gyakran burjánzó virágfüzér keretbe festettek. A templomok belső tere bibliai album lett.²⁹ Ugyanakkor a Szentírás, a könyv mint templomhelyettesítő toposz is megjelent a reformátoroknál, de ez a gondolat – érthető módon – a parasztság körében visszhang nélkül maradt.³⁰ Magyarországon a kora újkorban a protestáns templomokban – felekezetre való különbség nélkül – szinte mindenhol általános volt a mennyezet- és bútorfestés.³¹ A protestáns területeken eltörölték a templomi menedéjogot, így a bűnelkövetőknek a templom már nem adhatott oltalmat, a paraszti világban sem fékezheték meg a vétkek nyomán fellobbanó indulatokat, dühöt.³² A reformáció eltörölte a régi szertartások nagy részét és a latin misét is, de a szentségek térdelő helyzetben történő átvétele, vagy a térdepelve történő imádkozás – a reformátorok kemény bírálatai ellenére – még hosszú időn át megmaradt.³³ A reformáció első századában számos középkori (azaz katolikus) liturgikus szöveg ugyancsak tovább élt.³⁴ Ugyanakkor a reformáció jelentős liturgiai újítást is hozott: a gyülekezeti éneklést. Ez lett a gyülekezeti istendicsőítés legfőbb eszköze és a protestáns egyházakban a kegyesség legfőbb erőforrása. Az is igaz, hogy a gyülekezeti éneklés csak nagyon lassan honosodott meg, mert a köznép jelentős része a megszokott, régi dolgokat részesítette előnyben. Angliában például a 17. század közepéig az volt a gyakorlat, hogy egy felolvasó hangosan előre mondta a zsoltár sorait, a gyülekezet pedig énekelve megismételte. A helvét reformáció egyik központjában, Zürichben a 17. század közepén még a templomok harmadában ismeretlen volt a gyülekezeti éneklés.³⁵ Természetesen a protestáns felekezetek eltérően viszonyultak ahhoz, hogy mit szabad énekelni, és mit nem. A lutheránus gyülekezetekben általános volt a himnuszéneklés és maga Luther is írt himnuszokat, hogy a „fiatalok leszokjanak a szerelmes balladákról s a buja versekről, s helyettük valami értékeset tanulja-

28 RÁCZ István: *Egyház és társadalom. A Debreceni Tractus vagyona és gazdálkodása a 18–19. század fordulóján*. Debrecen 2002. 100–103.

29 BURKE 1991. 269.

30 BÉKÉSI Sándor: A könyv, mint templomhelyettesítő toposz a reformátoroknál. In *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*. Szerk. F. ROMHÁNYI Beatrix – KENDEFFY Gábor. Budapest 2009. 92–109. (A továbbiakban: *Szentírás, hagyomány, reformáció* 2009.)

31 Erről bővebben lásd: TOMBOR Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek és rokon emlékek a XV–XIX. századból*. Budapest 1968.

32 CHADWICK 1998. 368.

33 CHADWICK 1998. 115–116.; KÓSA 1993. 43.

34 FERENCZI Ilona: Magyar nyelvű gregorián a 16–17. században. In *Zenatudományi Dolgozatok* 1985. 61–71.; FERENCZI Ilona: Középkori liturgikus szövegek továbbélése Magyarországon a reformáció első századában. Zsoltár- és evangéliumi antifonák, új kompozíciók levélbeli szövegekre. In *Szentírás, hagyomány, reformáció* 2009. 232–240.

35 CHADWICK 1998. 129., 420–421.

nak”.³⁶ A német reformációban nagy szerepet kapott a zene is, és a németországi protestáns templomokban meghatározó volt az orgona, a hangszeres zene. Ez lehetővé tette a gyülekezeti ének, a kórus és az orgona ötvözését, amelyből a protestáns egyházi zene új műfaja, a korál jött létre. A 16. században Hans Kotter személyében már neves orgonistája is volt a lutheránus egyháznak. Johann Sebastian Bach egyházi zenéje szintén ebből a lutheránus kultúrából nőtt ki.³⁷ A kálvinisták viszont sem a himnuszokat, sem pedig az orgonát (és általában a hangszereket) nem tartották a Szentírással összeegyeztethetőnek. Ők zsoltárokat énekeltek, zenei kíséret nélkül, mert úgy tartották, hogy egyedül azok engedhetőek meg az istentiszteleteken.³⁸ A református területeken sok helyen a zsoltárok átvették a népdalok funkcióit. Az angol puritán sereg katonái, az ún. „vasbordájúak” menetelés közben és ütközetek előtt is zsoltárokat énekeltek. Cromwell serege a Marston Moor-i győzelem után zsoltárral adott hálát az Úrnak. A franciaországi Cévennekben az ottani hugenotta kultúrában még az altatódalokat is zsoltárok helyettesítették.³⁹ A himnuszokat és zsoltárokat általában ismerték az egyszerű protestánsok, mert a legtöbb esetben a népdalok mintáját követték és gyakran átvették azok dallamát is. Luther „Mennyből jövök most hozzátok” (*Vom Himmel hoch da kom ich her*) kezdetű himnuszának első versszaka például világi népdal mintájára íródott. A skót puritán zsoltárok is a John Knox előtti középkori népi kultúra énekeinek dallamát követték.⁴⁰ Jóllehet a reformáció súlyos csapást mért számos régió zenei hagyományára, azokat eltüntetni, felszámolni mégsem tudta. Németalföld több városában már a 16. század végén zenei társaságok (*collegia musica*) alakultak. A kálvinista Amszterdam zenei társasága 1634-ben szerveződött meg.⁴¹

A reformáció, s különösen annak kálvini irányzata, felszámolta a katolikus templomi szertartási cselekményeket. A kötött szövegű imádság helyett kötetlen imát mondtak, úrvacsoránál kovászos kenyeret használtak ostya helyett, és két szín alatt áldoztak. A reformáció első generációjához tartozó parasztok számára mindez kétségkívül új és szokatlan lehetett, ahogyan az is, hogy a kora újkorban a protestáns lelkészek még sem a templomban, sem azon kívül nem viseltek megkülönböztető öltözetet. A protestánsok eltörölték a kereszteléskor a kereszt jelét, és úgy vélték, hogy minden istentiszteleten el kell hangoznia egy prédikációnak, amely Isten ígését magyarázza.⁴²

A világi társadalom, s így a parasztság mindennapi élete szempontjából meghatározó katolikus szentelmények, azaz a benedikció (áldás) és az exorcizmus (rontás, baj elhárítása, elűzése) valamennyi protestáns felekezet prédikátorai kritikájának keresztüztüzebe kerültek, de a köznépi vallásosságban ezek szerepét nem sikerült egyik pillanatról a másikra visszaszorítani. A 16. század végén és a 17. század első évtizedeiben az ismétlődő protestáns tiltások jól mutatják azok hatástalanságát és a népi

36 BURKE 1991. 262.

37 MEYER, Ernst Hermann – RUDOLPH, Johanna: Zur Musik der Reformationszeit. In *450 Jahre Reformation*. Hrsg. STERN, Leo – STEINMETZ, Max. Berlin 1967. 237–247., itt: 240–241.

38 MACCULLOCH 2011. 865.

39 CHADWICK 1998. 179.; BURKE 1991. 264.

40 BURKE 1991. 266–267.

41 ZUMTHOR 1985. 216.

42 CHADWICK 1998. 179.

igények, szokások szívós továbbélését. Így például Észak-Magyarországon az 1591. évi lutheránus csetneki artikulusok megtiltották a néphitben oltalmazó és áldást hozó erővel bíró karácsonyi szalma bevitelét a házakba, az István-napi zab- és szénaszentelést, a János-napi borszentelést, az aprószenteknapvi vesszőáldást, a nagybójtai hamuszentelést, a nagyszombati tűz- és vízszentelést és húsvét vasárnapján a szokásos élelmiszerek (sonka, tojás, kenyér vagy kalács, turo stb.) megáldását. Az 1596. évi kishonti – murányi artikulusok megismételték ezeket a tiltásokat, és még hozzátették a gyertya és viasz február 2-án, a katolikus gyakorlatban Gyertyaszentelő Boldogasszony napján évszázadok óta gyakorolt megszentelésének, valamint a növények nagyboldogasszony-napi (augusztus 15.) megáldásának tilalmát.⁴³ A protestáns prédikátorok felfogása szerint e szentelmények gonoszak és pogányok, amelyekhez ráolvasások, varázslások társultak.⁴⁴ Az 1600-ban elfogadott bicsei evangélikus határozatok „nyilvánvalóan istentelen és bálványozó, emberi eredetű hagyományoknak” nevezték a különböző szokásos áldásokat.⁴⁵ A paraszti világban szerte Európában, a protestáns vidékeken is nagyon sok, reformáció előtti, népi vallásossághoz kötődő szertartás és szokás maradt meg. Erdélyben, a Székelyföldön például a húsvét éjszakai határjárás a református falvakban is általános volt.⁴⁶ Németországban a köznép a keresztelekor használt víznek, vagy az úrvacsorából megmaradt kenyérnek különösen szent minőséget tulajdonított. A szász választófejedelemségben 1580-ban rendeletben tiltották meg, hogy a templomszolgák a híveknek eladják a keresztelekútban maradt vizet, vagy az úrvacsorából megmaradt kenyeret.⁴⁷ A kálvinista Skóciában a protestáns hívek is tüzeket gyújtottak, táncoltak és lerészegedtek Szent Iván éjjelén, máskor pedig éppúgy májusfát állítottak, vagy felkeresték a szent forrásokat, mint korábban, a katolikus egyház uralma idején. Az anglikán Angliában tovább élt az a régi, katolikus hagyomány, hogy nagypéntekre lapos cipőt sütöttek, amelyre keresztformájú jelet tettek, s azt megőrizték a következő évi húsvétig.⁴⁸ Ahogyan a középkorban, úgy a kora újkorban is, felekezeti hovatartozástól függetlenül, a paraszti szokásokban nagyon sok mágikus hiedelem élt. Sok helyen óvó, védelmező funkciót tulajdonítottak annak, ha bizonyos munkákat, cselekedeteket meztelenül végeztek. A néphit még a protestáns területeken is a meztelenséget a mágikus varázscselekvés fontos részeként értelmezte: egyrészt védelmet nyújtott a rontások, betegségek, természeti csapások ellen, másrészt pedig ősrégi termékenységvarázslási rítusként tekintettek rá. Volt, ahol meztelenül vetettek, vagy meztelenül körüljárták a szántókat, hogy megóvják azokat a természeti csapásoktól, de az is előfordult, mint például a döntően reformátusok lakta magyarországi Szatmár megyében, hogy pestis idején meztelen lányokat fogtak az eke elé, és velük szántották körül a falut, hogy elkerül-

43 MÉSZÁROS István: Népszokásokra vonatkozó adatok a 16. század végétől. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum* 7. 1995. 3–4. 35–40., itt: 36.

44 BÁRTH 2010. 45.

45 MÉSZÁROS 1995. 36.

46 KÓSA 1993.12.

47 SCRIBNER, Robert W.: Ritual and Popular Religion in Catholic Germany at the Time of the Reformation. *Journal of Ecclesiastical History* 1984. 47–77., itt: 76–77.

48 MACCULLOCH 2011. 854–855.

jék a betegséget. Ugyancsak Szatmárban, ha azt akarták, hogy a békák és a férgek elpusztuljanak a ház tájáról, nagypénteken a családból valakinek meztelenül körül kellett seperni a házat. A meztelenséggel kapcsolatos népszokások, rítusok a mindennapi élet nyilvános szférájában játszódtak, és ez a nyilvános meztelenség a paraszti világban nem keltett erotikus képzeteket.⁴⁹ Általánosan, tehát még a protestáns területeken is elterjedt népi hiedelem volt, hogy annak az embernek a teste, aki nem természetes halállal halt meg, hatékony gyógyerővel bír. A kivégzettek véreinek, végtagjainak, vagy éppen az akasztófa kötelének a nép bizonyos betegségekkel szembeni gyógy- és egyéb varázserőt tulajdonított.⁵⁰ Hollandiában, ahol a népesség jelentős hányada kálvinista volt, a 17. században is a legjobb sebgyógyító balzsam alapanyagának a lehetőleg akasztott vagy erőszakos halált halt ember koponyáján megmosott moha, két uncia emberi vér, csipetnyi disznóháj, lenolaj és néhány fűszer keverékét tartották. Sok falusi orvosság alkotórésze a tehéntrágya és tehénvízelet volt. Azt sem vonta kétségbe senki, hogy a dióhéjba zárt pókfejek a mellkason viselve megszüntetik a lázat.⁵¹ A református Bethlen Kata 1737-ből származó orvosló könyvében is számos mágikus népi hiedelem köszönt vissza.⁵² Hollandiában soha egyetlen hajó sem szedte fel a horgonyát Szent Iván éjszakáján vagy karácsony estéjén, és senki nem indult útra pénteken, különösen nem nagypénteken. A holland emberek – felekezeti hovatartozástól függetlenül – úgy vélték, hogy a feldöntött sótartó, a leejtett kés vagy az asztalon fordítva elhelyezett kenyér balszerencsét hoz. Az eltört tükör vagy három szál gyertya meggyújtása közeli halált jelentett.⁵³

A kora újkori Európában – felekezeti hovatartozástól függetlenül – általános hiedelem volt, hogy a halálraítéltnek meg lehet kegyelmezni, ha egy szűz hajlandó őt férjéül fogadni, illetve nő esetében, ha egy ifjú, akár a hóhér, elveszi őt feleségül. A szüzeségnek megtisztító erőt tulajdonítottak, s ez a 16–17. századi ítélkezési gyakorlatot még jelentős mértékben meghatározta.⁵⁴ A különböző babonák továbbélésére a protestáns vidékeken talán a boszorkányhit és boszorkányvád a legjobb példa, de az is igaz, hogy tömeges boszorkányüldözésre csak ott és akkor került sor, amikor a hatóságok (egyházi vagy világi) arra a meggyőződésre jutottak, hogy valóban léteznek boszorkányok.⁵⁵ A kálvinista többségű Hollandiában egy 1662-ben kiadott katé egész fejezetet

49 HOPPÁL Mihály: A meztelenség mint az erotika tagadása. In *A szerelem kertjében. Erotikus jelképek a művészetben és a folklórbán*. Szerk. HOPPÁL Mihály – SZEPEK Erika. Budapest 2001. 296–308., itt: 297–302. (A továbbiakban: *A szerelem kertjében* 1989.); KISS József: *Szerelmi babonák*. Budapest 1989. 70., 75., 104.

50 VAN DÜLMEN, Richard: *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Budapest 1990. 141.

51 ZUMTHOR 1985. 162.

52 *Bethlen Kata Orvosló könyve. Anno 1737*. Sajtó alá rendezte S. SÁRDI Margit. Budapest 2012.

53 ZUMTHOR 1985. 163.

54 OPPELT, Wolfgang: *Über die „Unehrllichkeit“ des Scharfrichters. Unter bevorzugter Verwendung von Ansbacher Quellen*. Legenfeld 1976. 91., 200–202.

55 COHN, Norman: *Európa démonai. A boszorkányüldözés története*. Budapest 1994. 279–281.; Az Európa különböző területein történt boszorkányüldözésekre vonatkozóan lásd: BEHRINGER, Wolfgang: *Hexenverfolgung in Bayern. Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsräson in der Frühen Neuzeit*. München 1987.; CLARK, Stuart: *Protestant Demonology: Sin, Superstition and Society (c. 1520 – c. 1630)*. In *Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheres*. Eds. ANKARLOO, Bengt –

szentelt annak bizonyítására, hogy a boszorkányság bűn.⁵⁶ A református Debrecenben például 1575 és 1759 között 128 boszorkányper volt.⁵⁷ 1587-ben Bogáti Márton gávai lelkészt azért büntette meg a református egyházmegyei zsinat, mert „mágiával vagy mágikus mesterséggel a föld gyomrában elrejtett pénzeket keresett”, de saját hatáskörben csak hivatalvesztéssel büntethette. A reformáció világszemléletéből fakadóan, amely kizárólagos szereppel ruházta fel az isteni gondviselést, a Sátán szolgáinak, a boszorkányoknak a működését a protestánsok nem tárgyalták olyan súlylyal, mint a katolikusok.⁵⁸ Ettől függetlenül a németországi lutheránus egyház egyértelműen boszorkányüldöző álláspontot képviselt, és ezt a nézetet vallotta az 1577. évi erdélyi lutheránus zsinat is.⁵⁹ Heinrich Bullinger zürichi reformátor 1586-ban úgy vélte, hogy Isten azért adott hatalmat az Ördögnek, s rajta keresztül a boszorkányoknak, hogy a kegyes lélettől elfordulókat büntesse, illetve hogy a kegyes életet élők hitét próbára tegye. A bajok elhárításának így egyetlen módja van: a bűnbánatgyakorlás és az Istenhez való visszatérés.⁶⁰ A népi hiedelemvilágban azonban ennél egyszerűbb védekezési módot is ismertek. Hollandiában a jó keresztények könnyűszerrel elkerülhették a boszorkányok okozta ártalmakat, ha este a cipőjüket fordítva helyezték el az ágy lábánál.⁶¹ Azt, hogy a boszorkányhit mennyire jelenvaló volt a társadalom széles rétegeiben, jól mutatja egy szőlőtermesztésből élő Rajna-vidéki lutheránus kisváros, Rhens példája, ahol a boszorkányok bírósági üldözésének fedezetére 1628-ban külön adó, az ún. Hexengeld (boszorkánypénz) fizetését írták elő.⁶² Angliában egy 1563. évi törvény a boszorkánypereket kivette az egyházi hatóságok kezéből és az államra bízta.⁶³

A kora újkorban a világi büntető rendszer, különösen a protestáns vidékeken, egyre inkább magába olvasztotta a nyilvános egyházi büntetéseket is, azaz a világi hatóságok jogot nyertek arra, hogy a világi bíróság nevében kiszabják, kihirdessék és végrehajtsák a nyilvános egyházi büntetéseket. A reformáció nyomán ugyanis jelentősen szigorodtak a mindennapi életet szabályozó erkölcsök, vallási előírások, vi-

HENNINGSSEN, Gustav. Oxford 1990. 45–81.; KULCSÁR Zsuzsa: A tömeges boszorkányüldözések magyarázatai és okai. *Századok* 1976. 158–175.; LEVACK, Brian P.: *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*. London 1987.; MACFARLANE, Alan: *Witchcraft in Tudor and Stuart England*. London 1970.; MIDELFORT, Erik: *Witch Huntig in Southwestern Germany*. Stanford 1972.; SCHACHER, Josef: *Das Hexenwesen im Kanton Luzern*. Luzern 1947.

56 ZUMTHOR 1985. 163.

57 KRISTÓF Ildikó: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. *A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében*. Debrecen 1998. 21.

58 KRISTÓF 1998. 35., 55.

59 MÜLLER, Friedrich: *Beiträge zur Geschichte des Hexenglaubens in Siebenbürgen*. Braunschweig 1854. 19–21.

60 CLARK 1990. 61.

61 ZUMTHOR 1985. 163.

62 BÁTORI Ingrid: Boszorkányüldözés és társadalmi konfliktusok egy Rajna-vidéki kisváros, Rhens példáján a 17. században. In *Társadalmi konfliktusok (Rendi társadalom – polgári társadalom 3.)*. Szerk. A. VARGA László. Salgótarján 1989. 67–70., itt: 67. (A továbbiakban: *Társadalmi konfliktusok* 1989.)

63 RÁTH-VÉGH István: *A Sátán és cimborái. Ördögidézés, feketemágia, boszorkányhit*. Budapest 1991. 213.

selkedési normák, és az egyházi vezeklés megszegyenítő büntetőakció jellegét öltötte. A protestáns gyülekezetek erkölcsi törvényeinek betartása bírói kompetenciába tartozott.⁶⁴ A lutheranizmus a kálvinizmushoz képest kevésbé aszketikus formálta át a mindennapi életet. Kálvin ugyanis csak azt tartotta összeegyeztethetőnek Isten dicsőségével, ha az egyháznak vetik alá még az elkárhozandókat is. Isten dicsősége megkívánta, hogy a kárhozatra predestináltak is alávéssék magukat az egyházi fegyelemnek. Ezzel szemben az angliai puritánok radikális irányzatához tartozó independentek úgy vélték, hogy Isten dicsőségét sérti az, aki az úrvacsorát egy elkárhozandóval osztja meg.⁶⁵ A protestáns egyházakban általában a presbiterek és a lelkészek látták el az egyházfegyelmi feladatokat. Az ő kötelességük volt a gyülekezet erkölcsének ellenőrzése, a bűnösök eltiltása az úrvacsorától. 1550-ben például Genf város tanácsa felhatalmazta a lelkészeket, hogy évenként végiglátogassák a gyülekezethez tartozók otthonát, hogy megvizsgálják: a református egyház szabályai szerint élnek-e vagy nem.⁶⁶ Az erkölcsbíróság szerepét ellátó presbitérum fellépett az istenkáromlók, ördöggel cimborálók, az istentiszteletről és úrvacsoráról elkésők, a vasárnap dolgozók, a szüleiknek nem engedelmeskedők, a jövendőmondók és bűbájosok (azaz boszorkányok), a vevőiket becsapó kereskedők, az uzsorások, a kerítők és prostituáltak, a házasságtörők, iszákosok, henyék, táncosok és csepűragók, szerencsejátékosok, a bálványimádók, búcsúba menők, újrakeresztelők ellen.⁶⁷ A reformáció újjáélesztette a bűnbánattartás közösségi jellegét, s így az egyházi és világi hatóságok mindenkit bevontak abba a folyamatba, amellyel a vétkest bűnbánatra igyekeztek indítani. Ott, ahol erős volt a kálvini egyház, mint például Skóciában, Magyarországon vagy Erdélyben, a 16. század második felében a liturgikus templomi bútorok sorában megjelent az ún. „bűnbánó szék”, amely a nyilvános liturgia középpontjába helyezte a bűnöst. A bűn ugyanis az egész közösségre hatással volt, az egész közösség kárát látta az Úrral való kapcsolatában, ezért úgy vélték, hogy az egész közösségnek kell ítélkeznie és megbocsátania. A feloldozás nem a klerikusok dolga volt, mint a katolikusoknál, hanem a protestáns gyülekezeté.⁶⁸ A 16. századi magyar református zsinatok végzései között például az olvasható, hogy „nem is hagyjuk a valódi bűnbánókat kívül az egyházon soká nyomorogni a Sátán országában, hanem mihelyt megjavulnak, visszahívjuk”.⁶⁹ Amíg a kálvinistáknál a bűnbánattartás közösségi jellegű volt, a lutheránus egyházban annak ellenére megmaradt a lelkipásztornál végezhető privát gyónás gyakorlata még a 18. században is, hogy a protestantizmus eltörölte a gyónást. Norvégiában például a lelkipásztorok az úrva-

64 VAN DÜLMEN 1990. 70.; GUGGER, Kurt: *Das Chorgericht von Köniz 1587–1852. Ein Beitrag zur Kirchen-, Orts- und Sittengeschichte.* Köniz 1968. 11.

65 WEBER 1982. 186.

66 CHADWICK 1998. 78–80.

67 MOSER, Dietz-Rüdiger: Die Fasnachtsfeier als konfessionelles Problem. In *Das reich und die Eidgenossenschaft 1580–1650. Kulturelle Wechselwirkungen im konfessionellen Zeitalter.* Hrsg. IM HOF, Ulrich– STEHELIN, Suzanne. Freiburg im Üechtland. 1986. 129–178.

68 Graeme MURDOCK: *Calvinism on the Frontier 1600–1660: International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania.* Oxford 2000. 210.

69 *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta KISS Áron. Budapest 1881. 241.

csora vételének előfeltételeként ragaszkodtak a négyszemközti bűnvalláshoz, és erre a célra az oltár északi részén el is kerítettek egy padot, amely a 18. századra a katolikus gyóntatófülkéket idéző fülkévé fejlődött.⁷⁰ A lutheránus egyházi gyakorlat tehát sok szempontból a régi, katolikus viszonyokra emlékeztetett. A presbitérium fegyelmi bíraskodása részben a családi élet védelmében avatkozott be az emberek életébe, részben pedig a közösségben, az együtt élők közötti béke és kiengesztelés érdekében.⁷¹ A francia hugenották körében például Nîmes-ben az egyházfegyelmi bíróság elé került ügyek 50%-a emberek közötti viszály volt. Midi, Bédarieux és Saint-Gervais paraszti közösségeiben ez az arány 39–40%-ot tett ki.⁷² Midiben az emberek közötti konfliktusok számához képest a tényleges vallási normák megsértésével kapcsolatos esetek alig érték el a 18%-ot.⁷³

A protestáns prédikátorok szerint a kiválasztottak csak azért vannak a világon, hogy Isten dicsőségét szolgálják, hogy a parancsolatok végrehajtásában részt vegyenek. A kegyelmi állapotban lévők élete kizárólag egy transzcendens célra, az üdvözülésre irányul.⁷⁴ Éppen emiatt a halált a túlvilágra történő átlépésnek tekintették, ami összeegyeztethetetlen az elhunyttal kapcsolatos halotti ceremóniákkal, megemlékezésekkel. Kálvin például ragaszkodott ahhoz, hogy genfi sírja névtelen és jelöletlen legyen. Skóciában a lelkészeknek megtiltották, hogy az elhunyt sírjához menjenek, és hogy a halálról és az azt követő feltámadásról s az örök életről szóló üzenet közvetítésén kívül bármi egyebet tegyenek. A társadalom azonban rangra és vagyoni állapotra való tekintet nélkül ezt nem fogadta el. A református világban is vágytak a halotról való illő megemlékezésre, és a kálvinista gyülekezetek világi patrónusainak, a helyi nemeseknek vagy tehetős polgároknak a véleménye felülírta a prédikátorok álláspontját.⁷⁵ A gyászszertartás ugyanakkor nemcsak az emberi halandóságot fejezte ki, hanem a halott mellett égő gyertyák fénye a halál utáni életre is utalt.⁷⁶ Luther tisztában volt a ceremóniák fontosságával, és a kálvinista prédikátorokkal ellentétben nem megszüntetni akarta a temetkezéshez kapcsolódó rituálékat, hanem új temetési szertartásokat vezetett be, és visszaállította a temetésnek mint emlékezetes eseménynek a jogát.⁷⁷ A tisztas protestáns temetésnek fontos része lett a prédikáció. Akárcsak az esküvő, a temetés szertartása is az adott család társadalmi tekintélyének kifejezésére szolgált. A lutheránus Németországban és az anglikán Angliában a társadalom felső rétegeiben divatba jött az éjszakai temetkezés, ahol a lobogó fáklyák fénye teremtett komor ünnepélyességet.⁷⁸ Amszterdam város tanácsa 1661-ben meg-

70 MACCULLOCH 2011. 872.; WEBER 1982. 136.

71 KÓSA 1993. 24.

72 MENTZER, Raymond A.: Le consistoire et la pacification du monde rural. *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme français* 1989. 135. 373–389., itt: 378–379.

73 MENTZER, Raymond A.: *Disciplina nervus ecclesiae: The Calvinist Reform of Morals at Nîmes. The Sixteenth Century Journal* 1987. 89–115., itt: 109.

74 WEBER 1982. 140., 163.

75 MACCULLOCH 2011. 846–847.

76 SZABÓ Péter: *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*. Budapest 1989. 97.

77 KOSLOFSKY, Craig M.: *The Reformation of the Dead: Death and Ritual in Early Modern Germany, 1450–1700*. New York 2000. 89–90, 93–95.

78 HOULBROCKE, Ralph: *Death, Religion and the Family in England, 1480–1750*. Oxford 1998. 272.

tiltotta az éjszakai temetéseket, majd egy évvel később, magas adóval sújtva, ismét engedélyezte azokat.⁷⁹ Erdély protestáns fejedelme, Bethlen Gábor úgy rendelkezett, hogy „ötet veres színben gyászolnák, temetését is azzal ékesítenék”.⁸⁰ A kora újkori temetkezésben a koporsót általában különböző szövettel takarták le, és ez a temetési kellék mutatta az elhunyt felekezeti hovatartozását. A katolikusoknál hatalmas kereszttel díszítették, míg a protestánsok élesen elzárkóztak ettől.⁸¹ Erdélyben a koporsóra terített lepel színe és anyaga az elhunyt társadalmi és családi helyzetéről is tájékoztatott. Apor Péter leírása szerint „...koporsóját kívül az nagy rendeknek fejér bársonnyal vagy tafotával, az alábbvalóknak fejér gyolccsal vonták bé. Az házas férfiak koporsóját, kivált az urakét, fekete vagy setét meggyzín bársonnyal, az alábbvalókéét fekete bakacsinnal, az ifjú legényekét zöld kamukával vagy tafotával, sőt az nagy úrfiakét zöld aranyos matériával...”⁸² Hodászi Mihály református prédikátor 1646-ban a gyászszertartás értelmét és funkcióját úgy fogalmazta meg, hogy „a boldog feltámadás felől való keresztény vallást szoktuk megújítani ez illy halotti ceremóniában”.⁸³ Annak köszönhetően, hogy a halotti szertartásokban a széles társadalmi elvárások és igények érvényesültek, felülírva a reformátorok álláspontját, a protestáns templomokból sem tűntek el a síremlékek. Ha a templombelső sok vonatkozásban meg is változott, az egyszerű emberek számára ez mégis egyfajta folytonosságot jelentett a reformáció előtti időkkel. Angliában például a legrangosabb puritán mágánásokéi voltak a legnagyobb síremlékek.⁸⁴

A katolikus templomokban is hagyományos rendnek számított a nemek elkülönülése, a protestánsoknál azonban, különösen a reformátusoknál, a társadalom hierarchiájának és rétegzettségének megfelelően a templomi ülésrend bonyolult rendszere alakult ki. Külön ültek a patrónusok, presbiterek, a lelkész és más tisztségviselők családtagjai, az egyes családok, az elváltak és özvegyek, az idegenek, a különböző foglalkozási csoportok stb. A templomi ültetési rend meghatározó egysége a család lett.⁸⁵ A székrendet természetesen időnként meg kellett újítani, mert egyes családok kihaltak, elköltöztek vagy felemelkedtek. Ülésrendi sérelmekkel gyakran a felsőbb egyházi hatóságok is kénytelenek voltak foglalkozni.⁸⁶ Egyes protestáns területeken megengedték, hogy valaki a maga vagy családja részére templomi széket (székeket) vásároljon, amit örökíthetett is.⁸⁷

A keresztelés és az úrvacsora kivételével a reformáció eltörölte a szentségeket, így a házasság szentségét is. A protestánsoknál a házasság két ember közötti szerző-

79 ZUMTHOR 1985. 171.

80 SZABÓ 1989. 59.

81 SZABÓ 1989. 63.

82 APOR Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. A szöveget gondozta LŐRINCZY Réka. Budapest 1978. 124.

83 SZABÓ 1989. 97.

84 MACCULLOCH 2011. 849.

85 CSISZÁR Árpád: Székrend a Felső-Tisza vidéki templomokban és kapcsolatuk a temetővel. In *Confessio* 1985. 4. 43–51.

86 KÓSA László: „Hét szilvafa árnyékában”. *A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon*. Budapest 2001. 224–225.

87 TÁRKÁNY SZÚCS Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Budapest 1981. 103.

déssé vált, amit – ha az Úr meg is áldott, de – fel lehetett bontani, azaz lehetségessé vált a válás.⁸⁸ A reformáció kezdeti időszakában a prédikátorok többsége nem tartotta érvényességi feltételnek az egyházi házasságkötést, csupán kívánatosnak.⁸⁹ Később azonban már a protestáns egyházak is tilalmazták az esketés nélküli együttélést, sőt e tekintetben sokkal szigorúbbak voltak, mint a katolikusok. A protestánsok érvénytelennek tekintették a szülői engedély nélkül kötött házasságot, míg a katolikusok a házasulandó felek szabad akaratnyilvánítását már érvényesnek vették.⁹⁰ A katolikusoknál az eljegyzés, mint jövőbeni házassági ígéret, felbontható volt, a közös beleegyezés kinyilvánításával létrejött házasság azonban szentség lett és felbonthatatlanná vált. Csak kivételes esetekben, kizárólag egyházi bíróság érvényteleníthette.⁹¹ A protestánsoknál a tanúk jelenlétében, szabályszerűen megkötött eljegyzés szerződésnek számított, és ha valamelyik fél visszalépett, csak egyházi bíróság előtt tehetette. A népi jogtudat a 19. század végéig a kézfogót a házasság megkötése előfeltételének tartotta, ennek hiányában házasságkötésre általában nem kerülhetett sor.⁹² A protestáns közösségekben az eljegyzés felbontása, a visszalépés csökkentette a másik fél jó hírét, becsületét, ezért a mátkaságot alapos ok nélkül felmondó fél büntetést fizetett, vagy arra ítélték, hogy elhagyott jegyese előtt nem köthetett másval házaságot.⁹³ Az 1612. évi köveskúti református zsinat döntése szerint a mátkájukat saját hibájukból elhagyókat azzal a büntetéssel sújtották, hogy életükben nem házasodhattak meg.⁹⁴ Az a körülmény, hogy a házasság – felekezettől függetlenül – egyházi hatáskörbe tartozott, a kora újkorban lényegében lehetetlenné tette a két különböző egyházhoz tartozó személy házasságkötését.⁹⁵ A 16. század második harmadától a protestáns egyházak egyre határozottabban megszabták a házasságkötés feltételeit, módját, lefolyását, és tilalmazták az esketés nélküli együttélést. A magyarországi lutheránusok 1576. évi meszlénai zsinata például előírta, hogy vasárnap tilos lakodalmat, esküvőt tartani.⁹⁶ Az 1587. évi csepregi református zsinat a vasárnapi esküvő és lakodalom tilalma mellett előírta a házasulandók esketés előtti kihirdetésének kötelezettségét.⁹⁷ A protestánsok itt lényegében átvették a katolikus tridentini zsinat 1563. évi döntését, ami bevezette, s kötelezővé tette a házasulandók

88 MACCULLOCH 2011. 956.

89 RUSZOLY József: *Európa jogtörténete. Az „újabb magánjogtörténet” Közép- és Nyugat-Európában.* Budapest 1997. 244.

90 J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: Polgári házassági szokások és erkölcs a 16–17. századi Magyarországon. In *Ámor, álmom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete.* Szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Budapest 2002. 67–82. itt: 69. (A továbbiakban: *Ámor, álmom és mámor* 2002.); A katolikus házasságról lásd: DEUTSCH, Christina: *Konsensehe oder Zwangsheirat? Zur mittelalterliche Rechtsauffassung „consensus facit matrimonium”.* *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 2005. 8. 677–688.

91 DEUTSCH 2005. 680.

92 TÁRKÁNY SZÜCS 1981. 320.

93 SIPOS Gábor: Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktátusok jegyzőkönyveiben. In *Ámor, álmom és mámor* 2002, 105–122., itt: 106.

94 THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története.* Pozsony 1998., itt: 190.

95 TÁRKÁNY SZÜCS 1981. 251.

96 PAYR Sándor: *A Dunántúli evangélikus egyházkerület története I.* Sopron 1924. 814.

97 THURY 1998. 89.

kihirdetését.⁹⁸ Az 1612. évi köveskúti református zsinat kánonjai még részletesebben szabályozta a házasságkötést: szombaton, vasárnap és más ünnepek első napján is megtiltotta a kézfogók és lakodalmak tartását, mert az arra való készülés és annak megtartása megzavarná az Úr napját, elhanyagolnák Isten ígését.⁹⁹ Az 1617. évi pápai zsinat a hétfőt is tilalmasnak mondta ki esküvő tartására, és előírta, hogy csak tisztességes emberek lehetnek házasságszerzők, akik a házasulandó ifjú nevében elmennek lánykérőbe. A lánykérő emberek nevét az arra rendeltetett könyvbe bizonyágképpen be is kellett írni. Idegennek és jövevénynek csak akkor volt szabad megházasodnia, ha rendelkezett bizonyáglevéllel vagy tanúkkal, hogy tisztességes, jóra való családból származik, és istenfélő, jámbor életű. A pápai zsinat rendelkezése szerint a házasulandó személyeket a templomban kellett kihirdetni, s ez csak a vasárnap reggeli prédikáció után történhetett meg, hogy a gyülekezet minden tagja tudomást szerezzen róluk. A kihirdetésnek az esküvő előtt 10, de legalább 3-4 nappal előbb kellett megtörténnie, hogy az esetleges akadályozó tényezők még időben nyilvánosságra kerülhessenek.¹⁰⁰ Az esküvői szertartás csak a templomban és csak bizonyos napokon „reggel, éhomra a reggeli prédikáció vagy imádság után” történhetett meg, amelyen jelen kellett lennie a lánykérő embereknek, a nyoszolyóasszonynak és három tanúnak. A lelkész csak azokat a párokat eskethette össze, akikről bebizonyosodott, hogy szabad akaratukból álltak elé.¹⁰¹ Egyedül az angliai puritánok gondolták még a 17. században is azt, hogy a házasságkötéshez szükségtelen az egyházi esketés, és Cromwell protektorátussága idején, 1653-ban megkísérelték bevezetni a kötelező polgári házasságot, de ez a társadalom széles rétegeinek ellenállásába ütközött és végrehajthatatlan volt.¹⁰² Az esküvő utáni lakodalmi multságokat a protestáns egyházak igyekeztek minél szűkebb korlátok közé szorítani. Korlátozták a lakodalmak idejét és a lakodalmas vendégek számát is. A lutheránus Lőcsén például a lakodalom szigorúan csak egy napig tarthatott, és azon – az 1606. évi szabályozás szerint – maximum 16 házaspár lehetett jelen. A 17. század végén, 1698-ban a tehetősebbeknél a városi tanács már megengedte, hogy 30 házaspár és 6 hajadon, a szegényebbek lakodalmán pedig 8 házaspár és 4 lány részt vegyen. Az ételek számát is megszabták: a gazdagabbaknál 12, a középrangúaknál 8, a szegényebbeknél legfeljebb 6 fogás kerülhetett az asztalra.¹⁰³

A protestánsok a házasságot és a szexualitást Isten parancsaként értelmezték, hogy „gyarapodjatok és sokasodjatok”, így a házasságon belüli nemi érintkezés e parancsolat teljesítése érdekében nemcsak megengedett, hanem egyenesen kívánatos is. A Frans Hals holland festő (1585–1666) *Család tájjal* című képén (London, National Gallery) szereplő nagyszámú gyermek ezt a szemléletet tükrözi. A protestáns felfogás összeegyeztethetőnek tartotta a szerelmet és a házasságot. A skót kál-

98 DEUTSCH 2005. 687.; KUMINETZ Géza: *Katolikus házasságjog*. Budapest 2002. 104.

99 THURY 1998. 188–189.

100 THURY 1998. 210–212.; TÓTH Endre: *A pápai református egyház története*. Pápa 1941. 47–48.

101 THURY 1998. 211, 319.

102 RUSZOLY 1997. 246.

103 J. ÚJVÁRY 2002. 75.; SZILÁGYI Miklós: *Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség (Történeti- néprajzi adatok és elemzési kísérletek)*. Debrecen 1995. 290. (Folklór és etnográfia 87.)

vinista egyház 1560. évi álláspontja szerint a két fiatal közötti vonzalom „Isten munkája”.¹⁰⁴ Ugyanakkor a reformáció erőteljesen igyekezett fellépni a szerelmesek között a házasság előtti szabadosságot megengedő paraszti szokásokkal szemben, melyeknek a fonó volt az egyik jelképes helyszíne, de megszüntetni azt nem tudta.¹⁰⁵ A szexualitás középkori, természetes szemlélete, az ún. próbaéjszakák és vendégéjszakák szokása a nép körében tovább élt a kora újkorban még a protestáns területeken is. Egy korabeli lutheránus német szerző leírása szerint „Csaknem egész Németországban (...) szokás a parasztok között, hogy a lányok a kérőknek már jóval a menyegző előtt megadják azokat a szabadságokat, amelyek különben csak a férfiek előjogai. (...) A próbaéjszakák minden nap tarthatók, a vendégéjszakák csak vasárnap és ünnepnapokon és azok előestéjén. Az előbbieket addig folytatódhatnak, amíg mind a két fél meg nem győződik egymás kölcsönös házassági alkalmasságáról, vagy pedig amíg a lány teherbe nem esik. Csak ekkor kéri meg a paraszt formálisan a lányt, az eljegyzés és a lakodalom azután gyorsan következnek rá. A parasztok között, akiknek erkölcei még nagyon egyszerűek, nem könnyen esik meg, hogy valaki, aki szeretőjét teherbe ejtette, azt faképnél hagyja. Feltétlenül magára vonná az egész falu gyűlöletét és megvetését. Az viszont gyakran megtörténik, hogy mindketten felhagynak egymással az első vagy második próbaéjszaka után. A leány emellett nem forog abban a veszélyben, hogy rossz híre támad, mert csakhamar jelentkezik egy másik legény, aki szívesen előlről kezdi vele a regényt. (...) A falusiak annyira ártatlannak tartják ezt a szokásukat, hogy gyakran megtörténik, hogy ha egy helységben a lelkész valamelyik paraszttól leányait hogyléte felől kérdezősködik, ez annak bizonyítékául, hogy a leányok jól felserdültek, teljes nyíltszívűséggel és bizonyos atyai tetszelgéssel beszéli el, hogy már kezdik megtartani a maguk vendégéjszakáit...”¹⁰⁶ Hasonló népszokások a protestáns és katolikus területeken egyaránt, a kora újkori Hollandiában vagy Magyarországon is voltak. Németalföldön ezt a *queestennek* nevezett szokást a szülők a lányok iránti megbecsülés jelének tekintették.¹⁰⁷ A protestáns egyházak a szexualitást csak a házasság keretei között tartották elfogadhatónak. Az erkölcs ellen elkövetett legsúlyosabb bűnnek a házasságtörést, a paráznaságot tartották, amit az ószövetségi büntetés alapján halállal büntettek, amit csak mások könyörgésére változtathattak át fogságra, súlyos pénzbüntetésre vagy akár teljes vagyonekzabzásra.¹⁰⁸ Az angol puritánok 1650-ben a parlament elé terjesztették azt a javaslatot, hogy a házasságtörést halállal kell büntetni.¹⁰⁹ A katoli-

104 TODD, Margo: *The Culture of Protestantism in Early Modern Scotland*. New Haven 2002. 266.

105 MEDICK, Hans: Spinnstuben auf dem Dorf. Jugendliche Sexualkultur und Feierabendbrauch in den ländlichen Gesellschaft der Frühen Neuzeit. In *Sozialgeschichte der Freizeit. Untersuchungen zum Wandel der Alltagskultur im Deutschland*. Hrsg. HAUCK, Gerhard. Wappental 1980. 19–49.

106 Idézi PAPP Gábor: A reneszánsz kor. In *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Szerk. OLÁH Tamás. Budapest 1986. 172–189., itt: 180–181.

107 ZUMTHOR 1985. 136–139.; TÁRKÁNY SZÜCS 1981. 266–268.

108 NAPHY, William G.: *Sex Crimes from Renaissance to Enlightenment: Sex with Man, Beast and Satan*. Stroud 2002. 39–42.; PAYR Sándor: *A soproni evangélikus egyházközség története. A reformáció negyedszázados jubileumára. A reformáció kezdetétől az 1681-ik évi soproni országgyűlésig*. Sopron 1917. 210.

109 MACCULLOCH 2011. 931.

cizmushoz hasonlóan a protestantizmus is elítélte a homoszexualitást és a szodómiát. A 16. században Joost de Damhouder holland kálvinista jogtudós *Praxis rerum criminalium* című művében külön foglalkozott ezekkel a bűnökkel. Ide sorolta az önkielégítést (*masturpratio*), a férfi és nő közötti anális közösülést (*in sexu diuerso*), a férfi – férfi vagy nő – nő közötti szexuális kapcsolatot (*in eodex sexu; masculi in masculos; mulier cum alia foemina*) és az állatokkal való közösülést.¹¹⁰ Ezekért a bűnökért ugyancsak halálos ítéletet szabtak ki. A forrásokban azonban nagyon ritkán fordulnak elő ilyen esetek, ami nem azt jelenti, hogy a kora újkori paraszti világban ilyenek ne lettek volna, hanem csak azt, hogy e bűnök elkövetését általában nem jelentették fel. A helyi, falusi társadalmakban ezek a cselekedetek nem számítottak akkora vétéknek, amelynek feltétlenül halálos büntetést kell maga után vonnia. A házasságon kívüli kapcsolatokat, éppen a nem kívánt gyermekek megszületése miatt, már nem lehetett eltitkolni vagy elhallgatni, a homoszexuális viszonyokat, s különösen az önkielégítést vagy a szodómiát azonban igen. Amikor a paraszti társadalomban nyilvánossá vált egy-egy homoszexuális vagy szodómia-eset, az leggyakrabban viszálykodó családok, csoportok egymás közötti leszámolásának kísérőjelenése volt, nem pedig erkölcsi megbotrányozás. Egy-egy feljelentés nyomán az egyházi és világi hatalom ugyanis a falu egészére vonatkozóan vezetett be különböző szankciókat, eljárásokat, amelyek a feljelentőket is rosszul érinthették.¹¹¹ A reformáció, különösen a kálvinizmus, addig soha nem látott módon avatkozott be az emberek magánéletébe.¹¹² A 18. századból fennmaradt periratok tanúsága szerint azonban minden tiltás és elítélés ellenére a különböző deviáns szexuális cselekedetek gyakran előfordultak a paraszti világban.¹¹³ Arra vonatkozóan, hogy a szexualitást vagy éppen a szodómiát a paraszti társadalom nem ítélte meg oly szigorúan, mint az egyházi és világi hatóságok, még a 19. sőt 20. századból származó néprajzi adatok is tanúskodnak.¹¹⁴ Annak ellenére, hogy a házasságtörés, a házasságon kívüli szexualitás súlyos bűnnek számított a protestánsoknál, sok helyen mégis virágzott a prostitúció. A kora újkor legforgalmasabb kikötőjében, a kálvinista Amszterdamban egész utcákat rendeztek be erre a „szolgáltatásra”.¹¹⁵

Mindezek ellenére azonban a reformáció mégis erős morális meghatározottságot vitt be a család keretei közé, magasra emelte a köz- és magánerkölcs mércéjét, és a családokat kis, keresztény közösségeknek tekintette, ahogyan ezt Jan Steen holland festő (1625–1679) *Az asztali áldás* című festménye (London, National Gallery) is egyértelműen tükrözi.¹¹⁶ A protestáns családi ájtatosság központi része a rendszeres

110 Idézi LUTTERBACH, Hubertus: Gleichgeschlechtliches sexuelles Verhalten. Ein Tabu zwischen Spätantike und Früher Neuzeit. *Historische Zeitschrift* 1998. 2. 283–311., itt: 308.

111 IMHOF 1992. 84–85.

112 OLIVER, Neil: *Skócia története*. Budapest 2011. 273.

113 TÓTH Péter: A szexuális deviancia, mint egyéni és társadalmi konfliktusok feloldása és újabbak generálása a 18. században. In *Társadalmi konfliktusok* 1989. 51–57.

114 Vö. például: VAJDA Mária: Vallomások a paraszti szerelmi életről. In *A szerelem kertjében* 1989. 243–264.; SZENTI Tibor: Szerelmi élet a vásárhelyi gazdacsaládban. In *A szerelem kertjében* 1989. 265–280., itt: 271.

115 ZUMTHOR 1985. 145.

116 VAN DÜLMEN 1982. 200–204.

bibliaalvasás volt, s ezzel elválaszthatatlanul összekapcsolódott a reformátusoknál a zsoltáréneklés.¹¹⁷ A családi szintű kapcsolatok rendszerében a vallás szinte kizárólagos tényező volt, az egyéb kapcsolatoknál, mint például a párválasztás ugyancsak meghatározó szerepet játszott.¹¹⁸ Dacára annak, hogy a házasság nem volt szentség és így felbonthatóvá vált, a protestánsoknál sem volt könnyű a válás. Indokként csak impotencia, bigámia, házasságtörés, elszökés, hűtlen elhagyás, házastársi kötelesség nem teljesítése, kegyetlenkedés, engesztelhetetlen gyűlölet vagy nemi betegség (szifilisz) szerepelhetett (ez utóbbi csak akkor, ha a házasságkötés után vált ismertté).¹¹⁹ Az 1606. évi szatmári református generális szinódus a békétlen és hűtlenül elhagyó házások esetében a válás kimondását 2-3 évre rendelte elhúzni.¹²⁰ Arra is volt példa, hogy a férjek válási szándékukat azzal indokolták, hogy feleségük boszorkány. Ilyen esetekben a protestáns egyházi hatóságok ki is mondták a válást.¹²¹

A reformáció nemcsak a szentek kultuszát és ünnepeit, vagy a szentségek jelentős részét számolta fel, hanem azt a több évszázados hagyományt is, hogy a túlvilág háromosztatú, és a bocsánatos bűnöket elkövetők lelkei megtisztulhatnak a Purgatóriumban.¹²² A reformátorok prédikációi szerint Isten nem egyes „jó cselekedeteket” vár el híveitől (mint a katolikusoknál), hanem keresztény életvezetést, mely az ő dicsőségének gyarapítását szolgálja, és a rendszerré emelt szolgálat vezet az üdvözléshez. Az, hogy miben áll ez a szolgálat, a Bibliából tudható meg, amelyben Isten közvetlenül kinyilvánította akaratát. Isten nem individuális tetteket, hanem társadalmi teljesítményt követelt a keresztényektől, azt, hogy az életet mindenhol és minden területen az ő parancsa szerint szervezzék. Katolikus felfogás szerint vallásos értelemben tudatosan és módszeresen egyedül a szerzetesek éltek, a szerzetességhez kapcsolódó aszkézis emelte ki őket a társadalom mindennapi életéből, az evilági normák és erkölcsi előírások rendszeréből. Ezzel szemben a protestantizmus az eleve elrendelés tanával a vallás felé fordulóok széles rétegeinek körében adott erős ösztönzést a mindennapokban megélt aszkézisre. Az egyéni jócselekedetek üdvösségszerző funkciójának megszüntetésével, és azzal a felfogással, hogy a munka Isten dicsőségére végzett cselekedet, a protestantizmus a kora újkorban megszüntette a jótékonykodás hagyományos formáit, az alamiznaadást, és így – igen drasztikus módon – felszámolta a koldulást. A prédikációkban azt hangsúlyozták, hogy Istennek bizonyos jó oka volt rá, hogy egyenlőtlenül osztotta el a javakat, a koldulás pedig megsérti a felebaráti szeretetet, és az ellen irányul, akitől koldultak. Az embert kizárólag a hivatásában végzett munka igazolja, a munkaképesek munkanélkülisége pedig mindenkor az ő saját hibájuk. A munkaképtelenek (nyomorékok, öregek, árvák) esetében viszont Isten dicsőségére szolgál, ha őket megsegítik. Ez a jótékonykodás azonban nem egyéni feladat, hanem a protestáns közösségeknek kell racionálisan

117 KÓSA 1993. 43.

118 TÁRKÁNY SZÚCS 1981. 97.

119 SIPOS 2002. 111–118.

120 KISS Kálmán: *A szatmári református egyházmegye története*. Kecskemét 1878. 112.

121 KRISTÓF: 1998. 44.

122 MACCULLOCH 2011. 851.

megszervezni árvaházak, szegényházak fenntartásával.¹²³ A reformáció megnövelte az evilági (azaz társadalmi) hovatartozás szerint végzett munka presztízsét, erkölcsi súlyát és az érte járó vallásos jutalmat. Ebből következően a szerzetességet az Isten által elrendelt világi kötelezettségek alól magát kivonó önző szeretetlenségnek tekintette. Luther például úgy vélte, hogy a felebaráti szeretet abban nyilvánul meg, ha mindenki teljesíti evilági kötelességeit, feladatait, hivatását, mert ez az egyetlen út Isten tetszésének elnyeréséhez.¹²⁴ A reformátorok szerint Isten szemében a társadalom számára hasznos életforma a legdicsőbb, márpedig a szerzetesi, elmélkedő élet elszakadt a mindennapi élettől. A társadalom és természetesen az egyház üdvösségre történő vezetésére csak olyan emberek alkalmasak, akik nem elvonulnak a világtól, hanem abban élnek, és igyekeznek a helyes irányban megváltoztatni azt. De ugyanez igaz a hívőkre is: cselekvő részvétellel kell jelen lenniük a világban.¹²⁵ Mindebből nemcsak a lutheránus vagy kálvinista parasztok nagyobb öntudata, önbecsülése következett, hanem az is, hogy a szerzetesség, mint a keresztyén élet célt tévesztett formája, felesleges. A protestáns hitre tért államokban mindenhol eltörölték a szökött szerzetesek és apácák büntetésére vonatkozó, középkorból örökölt törvényeket, sőt arra ösztönözték a kolostorokban élőket, hogy térjenek vissza az immár protestáns világi életbe. Ennek érdekében a kolostori jövedelmekből életjáradékot adtak a világi munkát vállaló szerzeteseknek, vagy lelkipásztori állást és parokiális jövedelmet biztosítottak nekik. Ugyanígy járadékot adtak a kilépő apácáknak is, ha pedig férjhez mentek, hozományt is kaptak. Angliában életjáradékot adtak a bezárt kolostorok szerzeteseinek, akiknek többségéből parokiális lelkész lett. Ennek ellenére Anglia egyes vidékein, mint például Lincolnshire-ben, Yorkshire-ben vagy Cumberlandben a kolostorok bezárása erőszakot, a helyi népesség felkelését váltotta ki. Angliával ellentétben a legtöbb lutheránus országban (főleg Skandináviában) a hatalom nem záratta be a kolostorokat, hanem kivárta, amíg azok maguktól megszűntek. A dániai Maribő kolostora például csak 1621-ben szűnt meg. A lutheránus területeken tovább élő kolostorok a korábbi élet és vallásosság számos elemének (isptályok, kolostori iskolák, ereklyék, kegyhelyek stb.) megmaradását is lehetővé tették. Ezeken a vidékeken a korábbi élethez viszonyítva a parasztság számára a protestantizmus nem jelentett óriási törést. Hasonló történt Angliában is, ahol a katolikus hit mellett elkötelezett szerzetesek nagy részéből szinte egyik pillanatról a másikra anglikán lelkész lett, s így a protestáns tanítás hosszú ideig alig volt több a felolvasandó homíliáknál és a kötelezően elrendelt liturgiánál. Ez azonban tökéletesen megfelelt annak a szélesebb értelemben vett társadalmi igénynek, ami az újhoz képest a régebbi, ismert dolgokat részesítette előnyben.¹²⁶

A reformáció a böjttel kapcsolatos katolikus előírásokat is eltörölte. Luther az evangéliumok és Szent Pál írásaira hivatkozva vitatta a táplálkozási tárgyú egyházi rendelkezések létjogosultságát. Ugyanezt tette Zwingli az 1522-ben nyomtatásban is

123 WEBER 1982. 98–103.; WEBER, Max: *Vallásszociológia. A vallási közösségek típusai*. Budapest, 2005. 266.

124 WEBER 1982. 162–170.

125 MCGRATH 1996. 236–237.

126 CHADWICK 1998. 98–129.

megjelent *A kiválasztottságról és az étkezés szabadságáról* című prédikációjában, s úgy fogalmazott, hogy a böjt nem Istentől való, ez a tilalom emberi eredetű. A reformáció megbolygatta Európa addigi táplálkozási szokásrendjét. Mindez a paraszti világban is érezette hatását, de kétségtelen, hogy a parasztlakosok étkezését elsősorban az határozta meg, hogy milyen volt a termés és hogyan alakult az adott évben az állatszaporiulat. Johannes Boemus leírása szerint 1520 táján Németországban a parasztlakosok kevés kenyeret, inkább kását, főtt babot, zöldségeket, leveseket, sajtot, húst, gyümölcsöt és sört fogyasztottak. Az északi területeken mindezekhez még gyakran társult a hal, leginkább a hering. Már a reformációnak is köszönhetően a 16. században az egy főre eső húsfogyasztást Németországban évente kb. 100 kilogrammra becsülhetjük (ez ma Németországban átlagosan fejenként 60 kilogramm évente).¹²⁷ Annak ellenére azonban, hogy a reformátorok támadták a böjtös napokat és traktátusokat írtak a hús szabad fogyasztásáról, a böjt a protestáns hétköznapokból sem tűnt el. Igaz, nem volt speciális időhöz, napokhoz kötve, mint a katolikusoknál, hanem alapvetően bajok idején lett ünnepélyes közösségi bűnbánati cselekvés, ami egyes területeken, mint például Skóciában, súlyos krízis esetén heteken át is tarthatott.¹²⁸ Egyetlen rögzített időpontú böjtös nap azonban mégis volt még a reformátusoknál is: a nagypéntek, amit a három nagy keresztény ünnep (karácsony, húsvét, pünkösöd) mellett kiemelkedően tiszteltek. Egyetlen más ünnepen sem tartottak három istentiszteletet, csak ekkor, és a nagyheti passió szokása is csak a 18. század végén szűnt meg. Az advent böjti-félböjti jellegét többé-kevésbé a kálvinisták is respektálták. A katolikusoknál és evangélikusoknál nagycsütörtök estétől nagyszombat éjszakájáig nem harangoztak, a reformátusoknál azonban igen.¹²⁹ Azzal, hogy a reformáció eltörölte a szentek ünnepeit, Nyugat-Európában a névnapok megtartásának szokása is megszűnt, mert a katolikus világban a keresztnevek egy-egy védőszenthez kötődtek az embernek. Az egyén abban a szentben látta mennyei patrónusát, akinek a nevét kapta a keresztelésben. A szent nevét viselő embernek különös tiszteletet kellett tanúsítania névadója előtt a szóban forgó szent ünnepén.¹³⁰ Amikor ezt a protestantizmus eltörölte, a névnapok megünneplését is feleslegesnek nyilvánította. A kora újkor Magyarországon azonban a lutheránus és kálvinista területeken is megmaradt a névnapok megtartásának szokása, s ebben minden bizonnyal nagy szerepe volt annak a ténynek, hogy Európa nyugati részeivel összehasonlítva itt a társadalomban jóval nagyobb volt a nemesség aránya. A nagy létszámú kis- és köznemesség vidéki életének

127 WIEGELMANN, Günter: *Alltags- und Festspeisen in Mitteleuropa. Innovationen, Strukturen und Regionen vom späten Mittelalter bis zum 20. Jahrhundert*. Münster 2006. 30–35.; MONTANARI, Massimo: *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete*. Budapest 1996. 136–137.; KLEINSCHMIDT, Wolfgang: *Essen und Trinken in der frühneuzeitlichen Reichstadt Speyer. Die Rechnungen des Spitals St. Georg (1514–1600)*. Speyer 2012. 113.; PLASGER, Georg: *Wurstessen und Fastenbrechen in Zürich nach Zwinglis Freiheitsverständnis*. www.reformiert-info.de/5149-0-56-4.html.

128 MACCULLOCH 2011. 820.

129 KÓSA 1993. 36–37.; KÓSA 2001. 159.; MOLNÁR Ambrus: A húsvéti ünnepkör református népszokásai a Tiszántúlon. In *Vallási Néprajz I.* 300–314.

130 BROWN, Peter: *A szentkultusz*. Budapest 1993. 82–83.; GUREVICS, Aron J.: *A középkori népi kultúra*. Budapest 1987. 81.

egyhangúságában – felekezeti hovatartozástól függetlenül – minden ünneplésre, társasági összejövetelre okot adó alkalom eseményszámba ment. A névnapok megtartásának szokása a szentek tisztelete nélkül így a protestánsoknál is megmaradt.¹³¹

A katolikus területeken alapvetően a szentek kultusza jelentette a kapcsolatot Isten és ember között, a protestáns vidékeken az angyaloknak tulajdonítottak segítő, oltalmazó hatalmat. A nyugati kereszténységben a reformáció állította helyre az angyaloknak, mint az Isten hatalmas mennyei szolgálóinak a tiszteletét, ami a középkorban a szentek tisztelete miatt kevésbé volt hangsúlyos.¹³² Az angyalok létezésére a Szentírásban számos hivatkozás található, így minden gond nélkül átvehették a korábbi szentek funkcióit. Az angyalokba vetett hit mellett a protestánsok különösen hajlamosak voltak figyelni a csodákra és természeti jelekre, amelyeket az isteni hatalom közvetlen beavatkozásának tekintettek. John Knox vejével, John Welch lelkipástorral kapcsolatosan például fennmaradt az a legenda, hogy az Úr segítségével visszahozott az életbe egy istenféltő ifjat.¹³³ 1580-ban földrengés rázta meg Északnyugat-Európát, amit a bűnök miatt az Úr haragjaként értelmeztek, és az angol társadalom jelentős részét a napi élet szigorúbb erkölcsök szerinti megélésére készítette. Többek között ez vezetett a korábban oly népszerű színházak bezárásához. Coventry város magsztrátusa az isteni harag újabb megnyilvánulásának elkerülése érdekében nemcsak a kommersz színjátékokat, hanem még a vallásos tartalmú előadásokat is betiltotta.¹³⁴ A protestánsok az építő és tanító célzatú színdarabokat ugyan nem ítélték el, de a színházat megvetették, mert szerintük erkölcstelenségre bujtogatott és a színpadon mindenféle bűnöket és bűnösöket is szerepeltetett. Különösen elfogadhatatlan volt az, hogy a korabeli előadásokban a női szerepeket is férfiak játszották – ahogyan erről egy korabeli leírás, az Angliában megfordult Thomas Platter svájci orvos beszámolt¹³⁵ – a reformátorok pedig a mózesi törvények alapján megengedhetetlennek tartották, hogy az emberek a másik nem ruháit hordják. A francia hugenották már korábban, az 1572. évi Nîmes-ben tartott zsinaton betiltották mindenféle szórakoztató színjátszást, komédiázást, kivéve a nevelő célzatú iskoladramákat.¹³⁶ Birmingham városa még 1777-ben is azért tiltotta meg a színház megnyitását, mert az „tunyaságra” nevel és káros a kereskedelemre és a gazdasági életre.¹³⁷ A színjátszással kapcsolatos protestáns egyházi álláspont persze a kora újkori Európa paraszti társadalmát nem különösebben érintette, de a dalokra és táncokra vonatkozó elítélő vélemények már annál inkább. A reformátorok legfőképpen a táncokat támadták, mert azok veszélyes érzelmeket ébresztenek, paráználkodásra ingerelnek és fölöt-

131 KÓSA 2001. 153.

132 GORDON, Bruce: Malevolent Ghosts and Ministering Angels: Apparitions and Pastoral Care in the Swiss Reformation. In *The Place of the Dead: Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe*. Eds. GORDON, Bruce – MARSHALL, Peter. Cambridge 2000. 87–109.

133 TODD 2002. 396–398.

134 MACCULLOCH 2011. 818.

135 CS. SZABÓ László: Két Shakespeare-kori tanú. Thomas Platter svájci orvos, Szepsi csombor Márton kassai iskolamester. In CS. SZABÓ László: *Shakespeare. Esszék*. Budapest 1987. 98–107., itt: 101.

136 CHADWICK 1998. 170.

137 WEBER 1982. 264.

tébb felesleges időtöltésnek tekinthetők. A korabeli társadalom túlnyomó többsége azonban ezt nem így gondolta. Montpellier-ben például 1561-ben három egymást követő vasárnap is több száz főnyi tömeg vonult az utcákra, hogy tiltakozzon a hugenották táncot és éneklést elítélő magatartása ellen.¹³⁸ Philipp Stubbes angol puritán prédikátor a 16. század végén „a dögvészes tánc iszonytató bűnét” ostorozta, mert a résztvevőknek alkalmat teremt arra, hogy „szemérmetlenül fogdossák egymást és tisztátalan dolgokra vetemedjenek”.¹³⁹ Magyarországon már az 1576. évi hercegszöllősi református zsinaton kinyilvánították, hogy „az táncz miképpen hogy kereszttyén és tisztességes emberhez nem illik, ezenképpen senkinek szabaddá nem hagyjuk, hanem inkább azt akarjuk, hogy minden tanítók közönségesképpen tiltsa. Az tanítóknak pedig, ha valamelyik, vagy ő maga vagy háza népe tánczoland, tisztitül megfosztatik”.¹⁴⁰ A kálvinista mezővárosban, Debrecenben 1610-ben betiltották a táncot és a mulatozást, és azt, aki ilyenre vetemedett, 15 napi fogházra ítélték.¹⁴¹ Gyulai Mihály prédikátor 1681-ben a *Fertelmeskedő és bujálkodó tánc jutalma* című munkájában számba vette azokat a bűnöket, amelyeket a táncolók elkövettek.¹⁴² Szentpéteri István tiszántúli református lelkész 1697-ben a *Táncz pestise* címmel írt könyvet.¹⁴³ Amikor a hercegszöllősi református zsinat megtiltotta, az evangélikusok számára az ugyanekkor (1576) tartott meszléni zsinat megengedte a táncot: „Az körösztényeket tisztességes lakodalmakban való mértékletes vigasságtól és örömtől nem tiltjuk meg...”¹⁴⁴ A református egyház helytelenítése ellenére Hollandiában is népszerű szórakozás maradt a tánc. Alig akadt olyan nyilvános vagy magánjellegű ünnep, amelyet ne kísért volna valamiféle táncvigalom.¹⁴⁵ A tánc és mulatozás a legtöbb esetben összekapcsolódott az iszákossággal, korhelykedéssel, így nem meglepő, hogy a reformátorok szigorúan elítélték a „részezeskedés szörnyű fertelmességét” és ezzel együtt a kocsmákat is. Kálvin hatására Genfben, 1546-ban például bezárták a kocsmákat, s helyettük vendéglőket nyitottak. Ezek működését szigorú előírások szabályozták: bent tilos volt a káromkodás, a trágár nóta, az étel felszolgálása előtt pedig asztali áldást kellett mondani. Az emberek azonban jobban kedvelték a megszokott, régi kocsmákat, mint a rigorózus vendéglőket, így a városi tanács hamarosan újból engedélyezte a kocsmák működését.¹⁴⁶ Anglia hollandiai követének, William Temple-nek a feljegyzése szerint a 17. századi Hollandiában mindenki ivott, a nők ugyanúgy, mint a férfiak, s mindenki szorgalmasan látogatta a kocsmákat. Rotterdamban és Weesp-ben már a század kezdetén nagy pálinkafőzdek működtek. 1631-ben Holland tartomány úgy rendelkezett, hogy az istentisztelet alatt és este 9 óra után zárva kell tartani a kocsmákat és a fogadókat, s ugyanakkor megtiltották,

138 CHADWICK 1998. 169.

139 BURKE 1991. 250.

140 PAYR 1924. 815.

141 TAKÁTS Sándor: Küzdelem a tánc és a muzsika ellen. In TAKÁTS Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Budapest, 1961. 302–316. itt: 314.

142 Uo. 309.

143 PAYR 1924. 815.

144 Uo. 815.

145 ZUMTHOR 1985. 183.

146 CHADWICK 1998. 82.

hogya a fiatalokat pálinkával kiszolgálják.¹⁴⁷ Egy 1689. évi rendelkezés szerint Kasán a kocsmák csak este 9 óráig lehettek nyitva. Ünnepnapokon reggel 9-ig tilos volt pálinkát kimérni.¹⁴⁸ Kanizsai Pálfi János református püspök 1634-ben már este 8 óra után tiltotta a kocsmákban az italkimérést.¹⁴⁹ A részegeskedés, kocsmázás gyakran együtt járt a szerencsejátékkal. Késmárkon és Lőcsén például még a 17. század végén is tiltották a kocka- és kártyajátékot, sőt még a dohányzást is.¹⁵⁰ Eperjesen vagy a felvidéki bányavárosokban súlyos pénzbüntetéssel sújtották a kártya- és kockajátékot.¹⁵¹ Németalföldön a zsinatok elítélő határozatai ellenére a kora újkorban az alkohol mellett volt még egy másik, széles körben elterjedt szenvedély is: a dohány. Tubákként felszippanva vagy pipában elfüstölve meglepő gyorsasággal terjedt el minden társadalmi rétegben, a nők körében éppúgy, mint a férfiaknál.¹⁵² A protestantizmus gyanakodva szemlélt minden olyan tevékenységet, ami ösztönös életélvezet volt, és hosszabb-rövidebb időre elvonta az emberek figyelmét a hivatásszerűen, Isten dicsőségére végzett munkától és a vallásosságtól. A paraszti társadalomban ez a tánc- és kocsmái multságok mellett elsősorban az erő és ügyesség összemérésére alkalmas népszokásokat, versenyeket jelentette (például pünkösdi király), a reformáció pedig általában ezeket is helytelenítette. Angliában kifejezetten királyi rendelet kellett a vasárnapi, imaidőn kívül rendezett népszerű szórakozások engedélyezésére a puritánok heves kritikái és támadásai miatt. De a kálvinizmus iránt nagyobb fogékonyságot mutató Hollandiában is megmaradtak a hétköznapi szórakozások. A kora újkorban szinte általános volt, hogy vasárnap és ünnepnapokon a városok lakói gyalogos kirándulásokat, sétákat tettek a környékre, a közeli falvakba, s az ilyen séták mindig a kocsmákban végződtek. Télen kedvelt sportnak számított a korcsolyázás. Szent Márton napján Amszterdamban minden esztendőben nagy csónakversenyt rendeztek. A hollandok a 17. században legalább tizenötféle labdajátékot ismertek és űztek. Több népi szórakozás, mint az ún. „libalövés”, „madárvágás” vagy „macskajáték” kifejezetten állatkínzást jelentett.¹⁵³ A protestánsok, különösen a kálvinisták, bizalmatlanok és alapvetően ellenségesen viszonyultak a nem közvetlenül vallásos értékű kultúrához, és azt vallották, hogy regényeket és hozzájuk hasonló, időt fecsérlő műveket nem szabad olvasni, mert amit az ember személyes célokra fordít, azt Isten dicsőségének gyarapításától vonja el.¹⁵⁴ Azt viszont a prédikátorok is fontosnak tartották, hogy az egyszerű emberek megismerjék a Bibliát, ezért a kezdetektől szorgalmazták annak anyanyelvre történő fordítását, valamint az írni-olvasni tudás minél nagyobb arányú kiszélesítését. A puritán John Knox például egyenesen azt javasolta,

147 ZUMTHOR 1985. 186–189.

148 *Corpus Statutorum Hungariae Municipalium II/2. Kiváltságolt területi statutumok 1370–1799 és városi statutumok 1404–1773.* Szerk. KOLOSVÁRI Sándor – ÓVÁRI Kelemen. Budapest 1890. 283–284.

149 THURY 1998. 320.

150 *Corpus Statutorum* 1890. 306.

151 DEMKÓ Kálmán: *A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században.* Budapest 1890. 193.

152 ZUMTHOR 1985. 191–193.

153 ZUMTHOR 1985. 177–181.

154 WEBER 1982. 259–269.

hogy minden egyházközségben hozzanak létre iskolát. Ez ekkor még nem valósult meg sehol Európában, de az tény, hogy a 18. századra a protestáns területeken érzékelhetően magasabb volt az írni-olvasni tudók aránya, mint a katolikus vidékeken. Természetesen nem minden protestáns tudta megvenni a Bibliát, és még kevesebben voltak azok, akik el is tudták azt olvasni.¹⁵⁵ A protestáns parasztok leginkább felolvasásokból szerezték bibliai ismereteiket, mert a 17. század végén már az alsóbb társadalmi rétegekben is viszonylag gyakoribb volt, hogy családonként akadt egy-egy olyan családtag, aki tudott olvasni. A családi Bibliák a paraszti világban nemzedékről nemzedékre öröklődtek.¹⁵⁶

A protestáns népi kultúrában jelentős helyet foglalt el a katekizmus. A 17. században például Svédországban a lelkészek háztól házra járva (ún. *husförhör*) ellenőrizték, hogy a hívek tudnak-e olvasni és ismerik-e a lutheránus katekizmust. Skandinávia vagy Németország más részein a katekizmus kérdéseire adott válaszok alapján döntötték el, hogy az illető részesülhet-e úrvacsorában, azaz részt vehet-e a protestáns egyház egyik legfontosabb szertartásán.¹⁵⁷ Úrvacsorás istentiszteleteken előfordult, hogy az adott település lakossága nem fért be a templomba, ezért kívül állították fel azokat a hosszú asztalokat, amelyeket a gyülekezet tagjai körül ültek, s kézről kézre adták a kenyeret és a kelyhet. Skóciában az ilyen eseményeket „szent vásárnak” (*holy fair*) nevezték.¹⁵⁸

A protestáns lelkészek gyülekezeteik szellemi vezetői és irányítói voltak, nemcsak hitbuzgalmi, hanem világnézeti, sőt politikai tekintetben is. Jelentőségük különösen a vallásilag egynemű helységekből növekedett meg, ahol a helyi társadalom és a protestáns gyülekezet szinte teljesen azonos közösséget alkotott. A lelkész cselekedetei, erkölcsi magatartása, de családja tagjainak is viselkedése, tettei példaként szolgált a híveknek. A református és unitárius gyülekezeteknél a lelkész köteles volt évente (rendszerint újévkor) nyilvánosan közölni a hívekkel, hogy marad-e és milyen feltételekkel eddigi feladatellátó helyén. Ugyanakkor meg kellett hallgatnia, miként vélekedtek munkájáról a hívek és mit kérnek tőle. A 18. században azonban sok helyen fordított lett a helyzet, és a presbitérum közölte a lelkésszel, hogy marasztalják-e, s ha igen, milyen feltételekkel.¹⁵⁹ Lelkeszi hivatalra, prédikátorságra csak tanult emberek pályázhattak. „Minthogy a lelkészek tanítói és vezetői a népnek, szükséges, hogy azok, ha nem is teljes, legalább középszerű tudományossággal és képzettséggel bírjanak, kiváltképpen pedig a szentírásban és a hit alaptételeiben kellőleg jártasok és gyakorlottak legyenek” – olvasható a Geleji Katona István erdélyi református püspök által 1649-ben összeállított egyházi törvényekben.¹⁶⁰ Luther és Kálvin a gyülekezetek szabad lelkészválasztási jogát képviselték, de a kora újkori

155 BURKE 1991. 263, 295.

156 KÓSA 1993. 43.

157 BURKE 1991. 265.

158 MACCULLOCH 2011. 883–884.

159 KÓSA 1993. 20–21.

160 KISS Áron: *Egyházi kánonok, melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatához képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István az erdélyi igaz hitű egyházak püspöke 1649. Kecskemét 1875. 2–3.*

Európában ezt az elvet gyakorlatilag nem lehetett megvalósítani, mert a lelkészek jelölésének joga lényegében a földesurat illette, abba a parasztnak beleszólása nem volt. De a földesurak papválasztási szabadsága sem volt korlátlan, mert kellett hozzá az egyház egyetértése is.¹⁶¹

LÁSZLÓ PÓSÁN

PEASANTRY AND THE REFORMATION IN EARLY MODERN EUROPE

ABSTRACT

This paper examines the issue of how the Reformation influenced the peasantry, the most numerous social class of early modern Europe, and how peasants' everyday life and mentality was transformed by the new movement. Protestantism aimed to proscribe several aspects of peasant culture, but sources prove that such traditions could not be completely eradicated from the religion and customs of peasants in the reformed areas. In many regions this was closely linked to the fact that the introduction of Reformation was the result of a political act, based on the principle of *cuius regio, eius religio*, and there is no evidence of a significant protestant movement developing organically from a peasant source. Political geography, especially in Germany, also demarcated religious boundaries. Even in officially Protestant states and provinces peasant society continued to keep saints' festivals and related customs that only slowly and gradually disappeared from everyday life. Liturgical innovations of the Reformation, such as communal singing, took quite a long time to be established. According to the testimonies of 17th-18th century court documents Protestant moral dictates and regulations did not resonate at all in peasant society. At the same time no major resistance was posed to the abandonment of Catholic regulations concerning fasts, with the result that the Reformation caused considerable changes to the established dietary patterns of Europe. Protestants held it important that ordinary people would have access to the Bible, therefore they not only insisted on translating the Bible into national languages, but also the spreading of literacy. As a result, by the 18th century the ratio of literacy in Protestant areas had become much higher than in Catholic regions.

TAGÁNYI ZOLTÁN

**FALUKÖZÖSSÉG, KÉSŐ FEUDALIZMUS,
KORA KAPITALIZMUS***

(Egy fejlődési vázlat)

Felejthetetlen Édesanyám, Dr. Tholt Judit emlékének

BORISZ GREKOV ÖRÖKSÉGE ÉS A MAGYAR TANYAFENOMENOLÓGIA

A második világháborút követően a szocialista táborban a parasztság történetét tanulmányozó kutatókkal Borisz Grekov műveit olvastatták. Ez nemcsak a szövetségi rendszerből adódott – ugyanis munkáit lengyelre is lefordították –, hanem abból is, hogy ez az időszak az alapozás korszaka is volt. Eszmefuttatásunk elején azt kívánjuk bemutatni, hogy Grekov tanácsait mennyire fogadták meg a korszak kutatói.

Grekov az orosz parasztság- és földművelés-történet szempontjából két szférát: a déli, kijevi és az északi, novgorodit különíti el. A déli, kijevi terület a ligetes sztyeppek vidéke, ahol kezdetben parlagváltós földművelés folyt szórványtelepüléseken, ekés, *szabanos* műveléssel. Az északi területeken a 15. századtól beinduló erdei-irtásos földművelés miatt az erdőségekben elszórt *chutor*, *otrub* jellegű települések, vagyis kis falvacskák keletkeztek, ahol a művelés kétfogú *policás*, fordító szántásra is alkalmas szochákkal folyt.¹

A telepítési mozgalom motorja mind a déli, mind az északi területeken a fejlődési udvar, *votcsina* és a beneficiális szolgálati nemesség birtokai, gazdaságai, vagyis „prédiumai” voltak. Ezen birtokok élén intéző, *ognyicsanyin*, majd annak alárendelt *civun* (soltészféleség) állt, aki az udvar szabad (*szmerd*) és nem szabad szolgáltói (*cholop*) földműveseinek tevékenységét irányította a birtokon élő és szolgáltató iparosokkal, kézművesekkel egyetemben. A kis beneficiális udvarok portákat, hombárokat és állatoknak szolgáló istállókat foglaltak magukba a pajtákon kívül.²

* Dolgozatunk könyvünk kiegészítése, lásd: TAGÁNYI Zoltán: *A közép-kelet-európai faluközösség genezise. Válogatott tanulmányok*. Budapest 2015. Munkánk fő koncepciója, hogy a középkori városfejlődés miként generálja a paraszti árutermelést a faluközösségek genezisével egybekötöttén. E tanulmányunkban részint arra a kérdésre válaszolunk, hogy milyen is volt ez a város, és vele együtt miként jelentkeztek a prekapitalisztikus és kapitalisztikus mozzanatok a feudalizmusban. Írásunkban a megjelent tanulmánykötet hiányosságait igyekszünk pótolni, Borisz Grekov fordításban megjelent munkáit elemezzük, majd, mivel közép-kelet-európai perspektívákat ígértünk, a hiányzó középkori cseh önkormányzati faluközösség képét vázoljuk.

1 GREKOW, Boris: *Rus Kijowska*. Warszawa 1955. 65–67. GREKOW, Boris: *Chłopi na Rusi od czasów najdawniejszych do XVII wieku*. Warszawa 1955. I. 51. (lengyel fordítások). (A továbbiakban lásd: GREKOW 1955a) Lásd még: BUGANOV, V. I. – PREOBREZSENYSZKIJ, A. A. – TYCHONOV, Ju. A.: *Evoljucija feodalizma v Rosszii. Szocialno-ekonomicseszkiye problemü*. Moszkva 1980. 19–58.

2 GREKOW 1955a. 114., 116., 122. Lásd még: BUGANOV – PREOBREZSENYSZKIJ – TYCHONOV 1980. 84–120.

A korai fejedelmi és nemesi, beneficiális udvarokon önellátó gazdálkodás folyt a szabad *szmerdek*kel és adósrabszolga *cholopok*kal. Azonban a feudálok nem sokáig bajlódtak ezen szolgáltatók munkájának kordában tartásával, és így a 15. századig a novgorodi Oroszországban is a *cholopokat* (servus) felszabadították, földjeikre ültették, annak fejében, hogy munka- és termékszolgáltatásokkal szolgáljanak beneficiális uraiknak. Ezzel impulzust adtak a faluközösségek magvainak kialakulásához a tanyákkal szemben, illetve ezeket a falvakba összevonva.³

A kutatások alapján fény derült arra, hogy ez a kezdeti beneficiális birtok, *voicsina* Novgorodban a 15. századig nem volt terjedelmes. Ez esetleg 3-6 vagy 10 *obzsát* (telket) vagy 3-4 falut 3-6 szolgálával foglalt magában. Csak a 15–16. században, a moszkvai állam felemelkedésével és az új beneficiális bojárértegg kialakulásával a praediális birtokok 60-70 *obzsára*, 5-7 falura bővültek. (Ekkor csak a fejedelmi birtokok lehettek 200-240 *obzsa* nagyságúak.) Így vázolhatók a szórványtelepek, tanyák (*chutor, otrub*) idejében a faluközösség kezdeti csíráinak és magjainak kialakulása.⁴

Mindezen tényeket a magyar tanyarendszer kialakulása és Belényesy Márta kutatási eredménye szempontjából említettük. A magyar tanyarendszer vizsgálatokor a tanyákat a kutatók hajlamosak magyar fenomenológiaként kezelni, és a kapitalizmus korára kialakult szórványokat – különösen a farmtanyákat – a múltba is visszavetíteni. A történeti Magyarország erdei területein zajló irtásos, soltészi alapítású falvak genezise evidens, azonban a ligetes-sztyeppés alföldi területeken ugyanaz a parlagváltós rendszerrel együtt járó szórványtelepülések, tanyák és azok telkei (lásd: *terra fimata, terra culta, vulgo telek dicitur*) figyelhetők meg, mint amilyenek a korai 11–13. századi kijevi Oroszország esetében jelentkeztek Borisz Grekov előadása alapján. A zárt, háromnyomásos (*calcatúra*) rendszer és a *terra campestris*, vagyis az örök szántórendszer kialakulása előtt a permanens egymezős, parlagváltós rendszer létezett a 15. századig a két- és háromnyomásos rendszer általánossá válása előtt Belényesy Márta híradása szerint is.⁵ Tehát a kapitalizmus korszakának farmtanyája kialakulása előtt⁶ a nagy magyar Alföldön a parlagváltós rendszer tanyás települési típusa uralkodott, aminek semmi köze a 18–19. századi jelenségekhez, melyek a falurendszer bomlásának eredményei, nem pedig kialakulásának kezdeti fázisát jelentik.

Az erdei területek soltészi irtásos településeivel párhuzamosan az Alföld ligetes-sztyeppés, parlagváltós rendszereiből kialakuló falvaknak sajátos képe volt. A háromnyomásos kijelölésén túl a szántókat a beltelken kívül sövénykerítésekkel védték az ugaron kóborló barmokkal szemben. Ezek kapui még a 20. században is megfi-

3 BUGANOV – PREOBREZSENYSZKIJ – TYCHONOV 1980. 84–120.

4 KIJAS, Artur: *System pomiestny w panstwie moskiewskim w XV – pierwszej polowie XVI wieku. Historiografia i problematyka*. Poznan 1984. 62–100., 111–126.

5 BELÉNYESY Márta: A parlagrendszer 15. századi kiterjedése Magyarországon. *Ethnographia* 1964. 3. 173–204.; BELÉNYESY Márta: *Permanens egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban* 205–233. Mindezek reprint kötetben: BELÉNYESY Márta: *Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből II*. Budapest 2012.

6 A farmtanya egyáltalán nem magyar fenomenologikus jelenség. Lengyelországban *koloniaként* ismert, majd a 19–20. században az obscsinából menekülő orosz parasztok az *otrubba* vagy *chutorra*, tanyára költöztek. Ugyanez a német nyelvterületen a *Streuhoof, Beunde, Schwaigen, Viehhof* és *Stadelhof* néven volt ismeretes. TAGÁNYI 2015. 170.

gyelhetők voltak pl. az Ormánságban Kákicsi Kiss Géza előadása szerint (lásd: *baromkapu* vagy *pusztakapu* és gyalogátjáró: *hágsó* kapuk).⁷

A *terra campestris* és *calcatura* (a háromnyomásos rendszer) kialakulása Horváth Pál állításai ellenére nem ősközösségi intézmény, hanem a pozitivisták történetírók (Fouquet de Coulonges és Frederic Seebohm) szerint a római villa municipiális szervezetének leszármazottja, ami Közép-Kelet-Európában a német kolonizáció következménye. (Mindezt Horváth Pál tagadja, és szerinte a faluközösséghez a beneficiális nemességnek semmi köze, de másutt elismeri, hogy a nemes is tagja a földközösségnek, melynek földjeiből kihasította a maga prédiális birtokait).⁸

A nyugatról jövő faluközösségi rendszer geneziséét Közép-Kelet-Európában a 2015-ben megjelent tanulmánykötetünkben mutattuk be,⁹ azonban akkor elkerülték figyelmünket a 14–15. századi cseh parallel jelenségek, melyeket B.T. Rubcov munkája alapján most az alábbiakban sommázzunk.¹⁰

Ahogy a lengyel történetírás esetében is történt, a cseheknel is két tábor vitázott egymással a faluközösség geneziséét illetően: a cseh és a német jog hívői, mely utóbbi jogot a cseh irodalom az *emphytheticus* jelzővel látta el. A német jog képviselői szerint a telek és a faluközösségi rendszer a németség és etnikuma beavatkozásának eredménye August Meitzenre hivatkozva. Azonban a szlavofil Jaszinszkij szerint a telek (csehül: *gyegyina*, latinul *hereditas*) és annak birtokosa, birtokosai, örököse: *heredes* (lengyelül: *dziedzic*) ószláv eredetű volna, és ennek megfelelően megfogalmazza a *jus bohemicale* elméletét¹¹ (lásd a lengyeleknél a lengyel jogot: *prawo polskie*, vagyis *jura Polonica* vagy *Polonica*). Ezzel szemben állnak a német jog hívői, akik telekrendszert, a faluközösséget és annak bírát az *emphytheticus* joggal egyetemben német eredetűnek vallják. A közösség élén *Richter* (azaz bírák, csehesen: *richtezsi*) áll, aki a gyilkosságok és gyűjtogatások büntetésekor bíraskodott, és az így beszedett bírság (*stráf*) egyharmadát megtarthatta magának. A bíró, a Richter szolgálatai fejében malmot és kocsmát, valamint 1-2 vagy akár 5 laneusz nagyságú birtokot is kaphatott. Az adókat beszedte a faluközösségtől és a robotot is ellenőrizte, így mindezek fejében az úrnak való szolgáltatásoktól is mentes volt. A bíró: *judices*, *Richter* más további tisztségviselők felett állt, és olyanok elöljárója volt, mint a *silvani*, *forestari* vagy *vigiles*.¹²

A német jog hívői (Prekař, Suszta, Weisszäcker) azt hangsúlyozzák, hogy az *emphytheticus* joggal és rendszerrel fejlettebb gazdasági viszonyok köszöntöttek be. Növekedett, emelkedett az agrikultúra színvonala, a parasztok felszabadultak a szokásjog alól, kodifikált jogrendszerben éltek, életminőségük javult, szabadokká váltak, mivel földjükről nem üzhetők el, majd pedig megjelent a pénzrenta. Chaluppecky

7 KÁKICSI KISS Géza: *Ormánság*. Budapest 1937. 14–15.

8 HORVÁTH Pál: *A középkori faluközösség jogtörténeti vonatkozásai*. Budapest 1960. 281. Lásd a munka első felét az ősközösségi elméleteket illetően 5–105.

9 Lásd a 6. lábjegyzetet.

10 RUBCOV, B. T.: *Issledovanyija po agrarnoj isztorii Csechii XIV- nacsalo XV. v.* Izdatyelsztvo Akademii Nauk SzSzsZr. Moszkva 1961.

11 RUBCOV 1961. 252–253.

12 RUBCOV 1961. 244–246.

szerint a német *emphytheticus* joggal majdnem hogy kapitalisztikus viszonyok alakultak ki a cseh falun, mely viszonyok, illetve jelenségek kialakulására vonatkozóan a későbbiekben még kitérünk.¹³

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A FEUDALIZMUS ELMÉLETE KAPCSÁN

A középkor- európai területeken a 14–15. századokban megjelenő német jog fordulóponthoz jelentett. Azonban az egyes vidékeken már a 11–12. században beindult a városi fejlődés a piacgazdaság és a pénzjáradék bevezetésével együtt, s mindez fordulatot idézett elő a városon túl is.¹⁴ Itt, vagyis a falun ezzel a telekrendszer kialakítása és nyomáskényszer, vagyis a háromnyomásos rendszer alkalmazása járt együtt. Ekkor az elszórt tanyás, 10–11 háztartásból álló településeket nagyobb, nyomásos rendszerű falvakba vonják össze, vagyis a szórványtelepüléseket komaszálják. A kérdés azonban az, hogy ezen folyamatok miként tükröződnek a forrásokban, ugyanis mindennél pusztafalvakról és pusztatelkekről szólnak a híradások. A pusztásodás jelenségét kutatva Wilhelm Abel megfogalmazta a települések koncentrációja, vagy másnéven a *Ballungstheorie* elméletét.¹⁵ Felmerült, hogy a 14–15. századi pusztásodás oka a fekete halál, pestis, vagy más járványok. A válasz és a megoldás azonban nem ilyen egyszerű. Ennek oka lehetett a falvakból a mezővárosokba való költözés, vagy más erdei területeken kezdett irtási (*Rodung*) tevékenység, amit Abel az *Entsiedlung* terminus alatt jelez. Azonban a pusztásodást előidézhették továbbiakban a mezőgazdasági technikában, művelésben bekövetkező változások. Az elszórt tanyás vagy tanyabokros településeket nagyobb, háromnyomásos falvakba vonják össze a korabeli forradalmi változások következményeként. Abel úgy fogalmaz, hogy a szalagtelkes településekből nyilas, nyomásos rendszerű falvak jöttek létre. Így a *Langstreifenfluros* tanyabokrokból *Gewannfluros* települések alakultak ki.¹⁶ A német településtörténet ezen tételét Hans Mortensen dolgozta ki elsőként,¹⁷ de több követője is akadt, például *Scharlau* vagy Müller-Willy.¹⁸ Ugyanezzel a gondolattal állt elő a lengyel Władysław Rusinski is, aki a 13–14. századi pusztásodás okát a háromnyomásos rendszerrel együtt járó határrendezésben látta.¹⁹

13 RUBCOV 1961. 311., 317.

14 A középkori, 11. századi átalakulásoknak a városi piac megjelenésével való kapcsolatát többen is megírták. A mezőgazdasági újítások urbánus mivoltát hangsúlyozza MUMFORD, Lewis: *A város a történelemben. Létrejötte, változásai és jövőjének kilátásai*. Budapest 1985. Lásd különösen a *Klastrom és közösség* című IX. fejezetet, amelyben jelzi az új klastromi technikák, malmok és ványolók megjelenését. 233–266.

15 ABEL, Wilhelm: *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*. Stuttgart 1976. Lásd a településekről mondottakat, a *Die Siedlungen* (11–12.) és a *Siedlungskonzentration* című fejezetet (39.).

16 ABEL 1976. 39.

17 MORTENSEN, Hans: Neue Beobachtungen über Wüstungs-Bandfluren und ihre Bedeutung für die mittelalterliche Kulturlandschaft. In: *Berichte zur deutschen Landeskunde* 10. 1951. 341–342.

18 Abelen kívül ugyanezen szerzőkről emlékezik meg TOPOLSKI, Jerzy: *Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVII wieku*. Warszawa 1965. 49., 56. l. ábjegyzet.

19 Rusinskinak a pusztásodásról írott, franciául is kiadott tanulmányára hivatkozik szintén TOPOLSKI 1965. 50., 48. l. ábjegyzet.

A jelzett változások eredményeként megjelenik a szabad, földjétől megfoszthatatlan, irtásos mezőgazdasági árutermelést folytató „jobbágy”, paraszt, aki a faluközösség keretein belül önkormányzati szabadságban él és gazdálkodik. Többek kifejezésével élve ez a paraszt, jobbágy, szabad vállalkozó úgy, mint a falut vezető bíró, a falu kocsmárosa vagy pedig molnára. Egyes nézetek szerint ez a korai középkor mélyén a kapitalizmus előszele volna a feudális rendszer keretein belül. Így az alábbiakban elemezzük a feudalizmus elméleteit néhány szerzőre hivatkozva.

A feudalizmus elméletére vonatkozóan két tudományos hagyatékkal foglalkozunk, így Jan Rutkowski és Witold Kula munkáival. Jan Rutkowski elméletét a feudalizmus keretein belül a jövedelmek elosztása kapcsán vázolta fel, Witold Kula magyarul is kiadott munkája pedig a majorsági gazdálkodásra vonatkozó elképzeléseit fejtette ki. Rutkowski műveiben jelzi, hogy a 13–14. századi pénzgazdálkodás egy heurisztikus modell, ugyanis a pénz mellett szerepel és kötelező a termék-, valamint a munkajáradék is. A falutelepítő soltész egy vállalkozó, aki a feudállal osztozik a falualapításból szerzett jövedelmekből. De nemcsak ő, hanem az irtást végző jobbágy, majd a falu molnára és kocsmárosa is vállalkozók. E jelenségek a kapitalizmus csíráit jelentik a feudális rendszeren belül.²⁰ Rutkowski úgy elemzi a feudalizmus majorsági gazdálkodási rendszerét, hogy ennek korai, 13–14. századi kezdeire utal, és ezeket is figyelembe veszi.²¹

Witold Kula viszont elméletében a 15. századtól fogva, a majorsági gazdálkodás korára vonatkozóan vizsgálja és unifikálja a maga téziseit a feudalizmus gazdasági elméleteként. Előadása alapján látható, hogy a majorsági úr a nyugatról származó luxus javak fogyasztására rendezkedik be. Gazdálkodásának alapja a monokultúrás gabonatermesztés rablógazdálkodás formájában, amihez munkáskéz korlátlanul állt rendelkezésre a jobbágyi gyalogos és ígás robot formájában. Ebben a korszakban ennek nincs ára, a munkaerő csak a kapitalizmusban válik áruvá.²² Kialakul a nagybirtok izolációja, „endogámiája”, amibe a majorsági földesúr belekényszeríti jobbágyát. A középkorhoz képest a piac- és pénzgazdálkodás beszűkül, a jobbágyok pénzjöveldmei csekélyek. A jobbágy ennek következtében arra kényszerül, hogy gabonáját az úr malmában őröltesse, ura kocsmájában igyon és rúgjon be, valamint a feudál posztó-

20 A korai, 13–14. századi pusztásodást és annak határrendezési kérdéseit korai kapitalisztikus tendenciaként érzékelteti TOPOLSKI 1965. 49–50. Ezt a tendenciát jeleztük Topolski könyvéről írott recenzióinkban: TAGÁNYI Zoltán: Jerzy Topolski: Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVII wieku (A kapitalizmus születése Európában, XIV–XVII. század). Warszawa 1965. *Agrártörténeti Szemle* 1971. 3–4. 557–559. Rutkowskihoz hasonlóan Kosminsky is korai kapitalisztikus vállalkozóként tünteti fel a korai angol *baillifet* vagy *sheriffet*. KOSMINSKY, E. A.: *Studies in the Agrarian History of England in the Thirteenth Century*. Oxford 1956.

21 Rutkowski elméletének angol és lengyel nyelvű kiadásait Jerzy Topolski gondozta: RUTKOWSKI, Jan: *The Distribution of Incomes in a Feudal System*. Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991. Ennek recenzióját lásd: TAGÁNYI Zoltán: Jon Rutkowski: The Distribution of Incomes in a Feudal System. *Világtörténet* 1995 ősztél. 94–95. Ugyanezt lásd lengyelül: RUTKOWSKI, Jan: *Wokól teorii ustroju feudalnego*. Warszawa 1982. 107–173. Erre hivatkozik továbbá: TAGÁNYI 2015. 149., 212–213.

22 KULA, Witold: *A feudális rendszer gazdasági elmélete*. Budapest 1985. Lásd a *Rövid távú dinamika: A feudális vállalkozás kalkulációja és A majorsági gazdálkodás* című fejezeteket. 29–67.

manufaktúrai termékeit vásárolja.²³ Kula szerint csak ez a feudalizmus gazdasági elmélete, és ez csak ilyen perspektívát jelentene a jobbágy számára a 15. századtól a kapitalizmus kibontakozásáig.

Mennyivel más kép ez, mint az, amit a 12–13. és 14. századi német jog jelentett a korai feudalizmusban. A „jobbágy” kötetlen vállalkozóvá vált, szabadon értékesíthette áruát a piacon, földje a kötetlen tulajdona volt, a faluközösség önkormányzati rendszerében élt, ahol a falu bírója az ő érdekeit védte urával szemben. Megszabadult a vérségi kötelékektől és a szokásjog korlátaitól, majd a továbbiakban kodifikált jog védte a feudális hatalmaskodásoktól. Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor Witold Kula elmélete nem kezelhető másképpen, mint a korai 11–14. századi feudalizmus blaszfémiájaként, negligálva az egyház, a kolostorok, és általában a gótika korszakának szerepét.

A KORA KAPITALISZTIKUS FEJLŐDÉSI TENDENCIÁK MEGÉRTÉSÉHEZ SZÜKSÉGES PÉNZ- ÉS KERESKEDELEMTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

Mielőtt a városok prekapitalisztikus tendenciáira kitérnénk, a pénz- és kereskedelemtörténet rövid vázlatát adjuk.

A középkor és az újkor hajnalán a pénz ritka volt. A Római Birodalom felbomlása után is a római arany solidus maradt forgalomban. Az arabok Európába való benyomulása után azonban a kontinentális Meroving és Karoling birodalomban a 7–9. századokban a pénzverés megreformálására volt szükség. Ekkor jelent meg az ezüstpénz. Így a solidust a Meroving dénár váltotta fel, egy solidus 12 dénárt tett ki.²⁴ A dénár Lengyelországban a 13. századig volt forgalomban, addig, amíg ezt a „groszy” nem váltotta fel. Egy dénár 12 prágai groszyt tett ki, és az egész lengyel középkor folyamán ez volt érvényben az újkorig. A groszy nagyobb egysége, a *grzywna* a 11. századtól jelenik meg. A dénár teljesen kiszorul, súlya és értéke csökken. A *grzywna* lengyel értékmérő, fél karoling fonttal egyenlő, és németes számítás szerint 4 *wiadrunek* (telek utáni adó), ami 24 *skojcét* és pénzben 240 dénárt tett ki a 12–13. század után.²⁵

A pénz ritka, és értéke egyre csökken a pénzrontás miatt, ezért a cserében pénz-helyettesítő eszközöket alkalmaznak. Lengyelországban, Oroszországban szörméket,

23 A hosszú távú dinamikára vonatkozóan: KULA 1985. 124–177.

24 A Meroving birodalomnak az arabok miatti elszigetelődéséről és kontinentálissá válásáról értekezik PIRENNE, Henrik: *A középkori gazdaság és társadalom története*. Budapest 1983. Közelebbről is lásd a Bevezetést. A solidus-dénár váltást jelzi KULISZER, József: *Powszechna historia gospodarcza sredniowiecza i czasów nowozytnych*. Tom. I. II. rész. Warszawa 1961. Közelebbről lásd a 7. fejezetet: *Handel i komunikacja*. 81–101. (A lengyel fordítás alapja: KULISCHER, Joseph: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. Berlin 1954. A továbbiakban Kulischer e művét a lengyel fordítás alapján idézzük.)

25 RUTKOWSKI, Jan: *Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.)*. Książka i Wiedza. Warszawa 1953. 25–26.

Lengyelországban külön vásznat, Skóciában szegeket, a Pireneusokban Spanyolországban kis gabonás vagy sózsákocskákat használnak fizetési eszközként.²⁶

*

A kereskedelem elsődleges formája, amikor a törzsek között pénz nélküli csere folyik. Ennek egyik szereplője a törzsek között utazó, vándorló, házaló kereskedő, akinek a tevékenysége becsapáson alapszik, ezért pl. a német cserélni, tauschen szó másik formája az umlautos täuschen.²⁷

A középkori kereskedelemnek két formája volt: az egyik a hosszú, a másik a rövid távú. A hosszú távú, levantei (földközi-tengeri) kereskedelem a keleti medencétől haladt Bizáncon keresztül Kijevet is érintve. Ez szolgáltatta Ázsia belsejétől a selymet, borsot, sáfrányt, tömjént és fűszereket Európa számára. Elsősorban a keleti borkereskedelemnek volt nagy súlya a középkori Európa nagy húsfogyasztása miatt. E tranzakciók az arabok kezén voltak a szírekkel együtt egészen a kereszties hadjáratok időszakának szünetéig, ameddig is Ciprusig elterjedt a cukornád szintén az arabok révén. E kereskedői közvetítéssel az európai nyelvek is gazdagodhattak, így az arabból származnak olyan szavak, mint pl. a karaván, magazin (raktár) vagy admirális (vízi vezér). A levantei kereskedelem Bizánc számára sokáig adott volt, azonban a szaracénok előrenyomulása következtében a Földközi-tenger nyugati medencéje a bizánciak előtt lezárult. A mórok, szaracénok behatolása következtében a Meroving birodalom kontinentális hatalommá alakult át, és így olyan intézkedéseket kellett hoznia, mint a „villicatio”, vagy pedig a római arany solidus helyett az ezüstdénár bevezetése. A keleti medencében – a szaracénok nyugati jelenléte idején – az olasz városállamok, így pl. Velence volt a domináns. Azonban a 15–16. századokban Korzika, Szardínia, és Szicília araboktól való felszabadulásával megnyílt a Messinai-szoros is, és mások, így pl. a lombardok, valamint a lombardiai zsidók is bekapcsolódhattak az európai kereskedelembé.²⁸

A kezdeti tengeri kereskedelem part menti hajózáson alapult, azonban a technikai változások következtében – a háromszögletű helyett négyszögletes vitorlák alkalmazásának eredményeként – a hajózás a nyílt tengeren is lehetségessé vált, ami később az atlanti hajózást is lehetővé tette.²⁹

A középkori kereskedelem másik fajtája a belső, szárazföldi. Ez a kisvárosok heti vagy kétheti piacozásával együtt járó kereskedés volt, amikor is a falusi parasztok a

26 A pénzhelyettesítő eszközökre vonatkozóan lásd: KULISZER 1961. I., *Handel i komunikacija* című fejezet: 81–101., valamint BRAUDEL, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: Lehetséges és lehetetlen.* Budapest 1985.

27 A kereskedelem kezdeteivel többen is foglalkoztak: KULISZER 1961. I. 81–101.; RUTKOWSKI 1953. 20–25.

28 A szaracénok benyomulása következtében a Meroving birodalom elszigetelődését és kontinentálissá válását elemzi Velence szerepének hangsúlyozásával: PIRENNE 1983. A Földközi-tengernek a szaracénoktól való felszabadítását említi Robert Mondrou In: DUBY, Georges – MONDROU, Robert: *Historia kultury francuskiej, wiek X–XX.* Warsawa 1965. 241–271.

29 Eddigi leírásainkban elsősorban hivatkoztunk KULISZER 1961. I. 7., 81–101., 240–287.

kis vásárvárosok heti piacára (*jarmark*) hordták áruikat, hogy uruknak az így szerzett pénzből ki tudják fizetni járadékaikat.³⁰

A kontinentális belső kereskedelemnek volt egy másik aspektusa, mégpedig a *raubritterség*. A rablólovagok nemcsak hogy fegyveresen csaptak le váraikból az alattuk elvonuló kereskedőkre, hanem tudatosan rossz állapotban tartották az utakat és hidakat, azért, hogy a birtokaikon áthaladó kereskedők minél többször vegyék igénybe a rajtuk élő és dolgozó kovácsok vagy vendéglátóhelyek szolgáltatásait. Így ennek következtében Luxemburgi Zsigmond adókat és robotokat rendelt el az utak és hidak karbantartása érdekében.³¹

A távolsági tengeri kereskedelem – mint említettük – a középkorban a földközi-tengeri levantei kereskedelem volt, azonban Konstantinápoly eleste és a török előrenyomulása következtében ez a csatorna bedugult. A kontinensen lezajló agrárváltozások következtében Európa északi vizeire tevődött át a fő hangsúly, és a 13–14. századoktól kezdődően kialakult a Hanza-szövetség és a Hanza-városok kereskedelme. Ebben elsősorban a hollandok jártak élen, akik posztótermékeikkel elárasztották a balti piacokat, addig, amíg a lengyel és orosz területekről majorsági mezőgazdasági és erdei termékeket szállítottak, exportáltak a polgárosodó Nyugat-Európába. A Hanza-kereskedelem 95%-ban gabonát, majd hajóépítésre szolgáló fát, faszenet, hamuzsír, viaszt, mézet, erdei állatok prémjeit szállítja a Németalföldre és Angliába (lásd: londoni Stalhof).³² A hollandok dominanciája a balti Hanza-kereskedelemben a 17. századig tartott, addig, amíg 1651-ben az angol *Navigation Act* kiadásával meg nem törték a holland hegemoniát a Balti-tengeren. A holland posztógyártás hanyatlásával e piacon megjelent a gyengébb minőségű angol posztó, más textilipari termékekkel (gyapot) és gyarmati árukkal egyetemben, ugyanis létrejött az angol atlanti kereskedelem a gyarmati Amerikával.³³

A 17. századi lengyel majorsági termelés kialakulásával Anglia a következő termékeket importálja a baltikumi térségből: gabona (főleg rozs), len- és kendervászon, továbbá erdei termékek: fa, hamuzsír és fakátrány, valamint erdei szőrmék és részint nyersvas.³⁴

Vázlatunkban csak fő vonalakban kívántuk felrajzolni az európai kereskedelmi útvonalakat a kora kapitalizmus jelenségeinek megvilágítása érdekében: így a levanteitől az atlanti kereskedelem felé történő súlyeltolódást, továbbá a későbbi észak-balti árucserre kialakulását jeleztük, ami a keletnémet és lengyel majorsági gazdálkodás szempontjából lényeges. A Közép-Európát észak-déli irányban átszelő kereskedelmi útvonalak – az ókori borostyánkőút leszármazottai –, valamint a magyar mar-

30 A kisvárosok vásártartásáról (*jarmark*) többen is írtak, de ezek között is figyelemre méltó: MUMFORD 1985., különösen ennek IX. fejezetete: *Kláštróm és közösség*. 233–266. Ugyanezt a kérdést vizsgálja RUTKOWSKI 1953. 15–19.

31 Luxemburgi Zsigmond ezen intézkedéseiről emlékezik meg KULISZER 1961. I. 307–323.

32 KULISZER 1961. I. 240–287.

33 A balti térség Hanza-kereskedelmét Angliával felvázolta: MIERZWA, Edward Alfred: *Anglia a Polska w pierwszej polowie XVII. w.* Warszawa 1986. 156–226, valamint MIERZWA, Edward Alfred: *Anglia a Polska w epoce Jann III. Sobieskiego.* Wydawnictwo Łódzkie. Łódź. 1988. 5–104.

34 A jelzett 17. század végéig tart a baltikumi Hanza-városok virágkora, miután az angol kereskedelmi hajózás súlypontja az atlanti térségbe tevődött át.

hakivitel szempontjából is jelentős déli és dél-német nyomvonalak jól ismertek, ezért ezek részletes elemzésétől és leírásától itt most eltekintünk.

A KORA KAPITALIZMUS ELŐTTI VÁROSGENEZIS, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL KÖZÉPKELET-EURÓPÁRA

A középkor piacozó parasztsága szempontjából döntő mozzanat volt a városok kibontakozása, fejlődése. Most ennek egyes mozzanatait vázoljuk fel.

Miután a neolit a ligetes sztyeppéken kiszorította a paleolitot, megjelentek a 10-11, legfeljebb 60 háztartást magában foglaló falvak, feltételezhetően agorákkal is. A később kibontakozó öntözéses kultúrák megtermelték az értéktöbbletet, kialakítva városaikat az őket körülölelő falakkal. Egyiptom és Mezopotámia öntözéses mezőgazdasága az árpa, és az abból készülő sör kultúrája volt, és ebben csak a görögök idéztek elő változásokat a szőlő- és bortermeléssel, valamint az olajbogyó művelésével. Kialakult a görög polis, a maga akropoliszával és agorájával. Az európai városfejlődés szempontjából a döntő fordulatot a hellenisztikus korban figyelhetjük meg, amikor is megjelent a hellén pompa és luxus, és a város kereskedelmi központtá, *emporiummá* vált. A Kr. e. 4. században a szicíliai görög kolónián, Milétoszban megjelenik a négyszögletes agora, sarkaiból kifutó sugárutakkal. Kialakul a rácsos szerkezet, négyszögletes városi piactérrel, a róluk lefutó és kiinduló utakkal. Ezt a milétoszi szerkezetet vették át a rómaiak, lásd a Forum Romanumot a róla lefutó észak-déli *cardoval* és a nyugat-keleti *decumanusszal*.³⁵ A középkorban megjelenő, és ekkor alapított városok esetében szintén alkalmazták ezt a térbeli elrendezést. Ezeket „új városoknak” vagy franciásan „bourg”-nak nevezték.³⁶ Az új város a korábbi kezdetek mellé telepedett, ahol román stílusú építészet figyelhető meg. A szlávoknál ez az új város a folyami szigeteken vagy mocsaras területeken alapított védelmi és kezdeti városszerkezetek mellé telepedett (lengyelesen *podgrodzie*, oroszosan: *prigorod*).

A városok a kereskedők és iparosok, kézművesek megjelenésével alakultak ki. Letelepésüket a feudálok szorgalmazták, mert jövedelmet jelentettek számukra. Ennek fejében városi privilégiumokat adományoztak vásártartási és iparüzési jogokkal. A korai városokban megtelepedő kereskedők és kézművesek igyekeztek megszabadulni elsősorban a nemzetségi rendszer kötelékeitől, valamint a feudális hatalomtól is – Max Weber és Józef Kulischer elgondolásai szerint is. Az *oikosztól* való függetlenedés jegyében kereskedői és kézműves céheket alapítottak. Egyesek szerint ezek a római *collegia* leszármazottai lehettek, míg mások azt a nézetet osztják, hogy a korai feudálok *villicatiós* prédiámain alakulhattak ki, ahol a korai szervezetük élén *praepositus*zok álltak. Ezek vezette testületekből alakulhattak ki utóbb a céhek.³⁷

35 Az összefoglalás alapja: MUMFORD 1985., különösen az V–VI., illetve VIII. fejezet. 119–228.

36 DUBY – MONDROU 1965. 76–85.

37 WEBER, Max: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Budapest 1979., különösen *A nyugati céhek kialakulása* című fejezet. 126–132.; KULISZER 1961. I., különösen a *Céhek keletkezése* című fejezet. 191–202.

A korai városok, de még a 15–16. századbeliek is az agrárjelleget viselték magukon. Braudel szerint a város nem tudott elszakadni a mezőgazdaságtól, mint ahogy a falu sem tudta nélkülözni az ipari, kézműves tevékenységet. (Ez utóbbi kérdésre a protoindusztrializáció elemzése során térünk vissza.) A városoknak földjei, szőleik vannak, és a céhes iparosok ünnepélyesen vonultak ki legényeikkel együtt aratni vagy szüretelni. A városokban hombárok, istállók és pajták figyelhetők meg még a 15–16. században is. A korabeli francia polgár arra volt büszke, ha saját borát ihatta. Szintén Braudel szerint a középkorban olyan városok, mint Párizs, Majna-Frankfurt, Worms, Bazel és München is rendelkeztek agrárszektorral. Ezeknek megvoltak a maguk földjei, szántói, gyümölcsösei és legeltető pásztorai. A Rathausban disznók tanyáztak és a városon gabonacséplés is folyhatott. Mindez a 18. századig is eltartott.³⁸

Az „új városok” négyszögletes piactérrel³⁹ a középkelet-európai területeken is megjelentek, elsősorban a német telepítési joggal karöltve. Ez nemcsak a térbeli szerkezetet határozta meg, hanem az önkormányzatot is kialakította. A városi német jog a német kolonizációval és a németek vándormozgalmával hozható kapcsolatba, azonban a lengyel történetírás arra célzott, hogy a *jus teutonicum* megjelenése előtt is léteztek „lengyel jogú” kezdeményezések. Így a *Historia Slaska* című kötet szerint 1252-ben Legnicában (Liegnitz) ugyan német jog nincs, a város élén nem polgármester (*wójt*) áll, hanem lovag (*rycerz*). Ez a fejedelemtől kapott kiváltságok fejében a bírói jövedelmek harmad részét megtarthatta magának, ugyanakkor adóbeszedő, behajtó, valamint szatócsüzlete és mészárszéke is lehetett.⁴⁰

Henryk Lowmianski adatai szerint a német városjog megjelenése előtt a *ius ducale* idejében a 11. században a fejedelem *oppidum*ainak vásártartási jogot engedélyez, ahol a város és iparosai élén és felett *castellán* állt.⁴¹

A német joggal a 12–13. században megjelennek a négyszögletes piactérrel rendelkező városok, élükön a *scultetusszal*, *wójt*tal vagy városi bíróval. Ezek piacterei árkádok építményekkel rendelkeztek, az árkádok alatti pultjaikon a kereskedők árulták portékáikat, mivel – Lewis Mumfordot idézve – kirakat- és ablaküveg e korban még nem volt. A piacterekről sugárutak futottak le, rácsos alaprajzú utcaserkezet övezte őket, az ókori római legionárius táborokra emlékeztetve.

A német jogú város bírójának, polgármesterének, *scultetus*ának, *wójt*jának ugyanolyan jogai lehettek, mint falusi társának. A város földjeinek 1/6-a az övé, és a bíráskodás jövedelmének 1/3-a is őt illette. Birtokai is lehettek 4-6 vagy 6-7 laneusz nagyságban, ami adómentes volt. A városban minden hatodik udvar adómentesen az övé volt, azon kívül a határban, a szomszédságban allódium vagy *Vorwerck* is járt

38 A városok rurális jellegét lásd: BRADUEL, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század*. Budapest 1985. 490–494.; DUBY – MONDROU 1965. 121–134.

39 Az új piacterek telepítésének jelenségét a barokk korszakáig is nyomon követhetjük, lásd Lewis MUMFORD 1985. 323–350.

40 *Historia Slaska*. I. do roku 1793. Szerk. MALECZYNSKI, Karol. Wrocław 1960. (A továbbiakban: *Historia Slaska*.) A kötet arról is tudósít, hogy 1264-ben sem volt még német jogon Legnica városa, azonban a források ennek *scultetus*áról, *advocatus*áról adnak hírt.

41 LOWMIANSKI, Henryk: *Poczatki Polski. Polityczne i społeczne procesy kształtowania się narodu do początku wieku XIV*. Warszawa 1985. 39–42.

neki. A főtéren az árkádok alatt üzletekkel is bírt: hús és mészárszékkal, szatócsbolttal, cipő- és ruhaüzlettel. A *wójt* továbbá a város malmaival és posztványolóival is rendelkezett. Fürdőt üzemeltethetett, a város mérlege és mértéke szintén őt illette. A városon kívüli falvak és legelők birtoklásán túl bányákat, kőbányákat és mészege-
töket is birtokolt.⁴²

A *wójt* felsorolt jogait annak fejében kapta, hogy a feudál számára az adókat beszedte, és a városba más, további polgárokat telepített. Portákat és telkeket alapított, ami után számára adózni kellett. Úgyszintén ő szedte be a város egészére kivetett feudális adót, a *kolektát*, vagy lengyelesen *olborát*. A bíró az említett kiváltságok ellenére viszont katonai szolgálat teljesítésére volt kötelezhető. Azok a patríciusok, akik ugyanilyen kiváltságokat nyerhettek tőle, szintén hadkötelesek voltak.⁴³

A *wójt* városi testület élén állt, amely ülnökökből, tanácsnokokból tevődött össze (*lawnik, rajca*). A bírói hatalmat ők testesítették meg, rendeleteket, *wilkierzeket* (németesen: *Willküren*) hozhattak, és fogalmazhattak meg. A bírói végrehajtói hatalom is az ő kezükben volt. Különösen azon városok számítottak tekintélyesnek, melyeknek voltak saját hóhérai.⁴⁴

A polgármester jogait és privilégiumait a feudáltól kapta, ennek fejében neki adózott, de igyekezett magát ettől függetleníteni, és ő maga is törekedett feudálként viselkedni. Urához hasonlóan falulokációs tevékenységgel is foglalkozott. Henryk Lowmianski híradása szerint a 13. században Gubino-i Tomasz Poznan polgármestere lett, és a kinevezésével együtt 17 falut kapott, és még külön 30 laneusz földet, 20 laneusznyi legelőt, majd külön folwarkot, majorságot is nyert.⁴⁵

A példák, melyek a lengyel városok alapítására vonatkoznak, bővíthetők még Németországból és Angliából származó adatok révén is.

Rostock környékén, az Ostseeküste városai a 14–15. században majorságokat alakítanak ki, melyekből ugyanolyan járadékot élveznek, mint a földesurak. Ezek 5–15 teleknyi allódiomot alapítanak, melyek után pénzjáradékot (*Pachtzins*) élveznek. Külön érdekessége a vidéknek, hogy a 13. században a városok ugyancsak agrárjellegűek. Wismar polgárai a városfalakon kívül kertekkel, gyümölcsösökkel, káposztásföldekkel rendelkeztek a legelőkön túl. A réteken s legelőkön egy polgár 6 tehenet, 12 disznót és egy tehen helyett 2 kecskét tarthatott. (Ez utóbbi jelenség megfelel a későbbi magyarországi számosállat gyakorlatának.⁴⁶)

A kérdés érdekessége, hogy a kapitalizmus és az iparfejlődés mintájának tartott Angliában a városok rurális jellege, és azok *Vorwerckjei* még a 11–13. századokban is kimutathatók. Így pl. a *Domesday Book* terminológiája szerint a városi polgárokat

42 A *wójt* ezen jogait a következő munkák alapján vázoltuk fel: RUTKOWSKI 1953. 39–42.; *Historia Slaska*. I. 464; IHNATOWICZ, Ireneusz – MACZAK, Antoni – ZIENTARA, Benedykt: *Spoleczestwo polskie od X do XX wieku*. Książka i Wiedza. Warszawa 1979. 128–152.

43 *Historia Slaska*. I. 475–476. IHNATOWICZ – MACZAK – ZIENTARA 1979. 128–152. Az *olbora* adón kívül ismert még a lengyel *orbeta* is, mint a *kolekta* más formája.

44 A 42. és 43. lábjegyzeteken felsoroltakon kívül lásd: BARANOWSKI, Bohdan: *Zycie codzienne malego miasteczka w XVII is XVIII wieku*. Warszawa 1975. 5–81.

45 LOMIANSKI 1985. I. VI/2. 649–731.

46 FRITZE, Konrad: *Bürger und Bauern zur Hansezeit. Studien zu den Stadt-Land Beziehungen an der südwestlichen Ostseeküste vom 13. bis zum 16. Jahrhundert*. Weimar 1986. 63., 108–109.

parasztoknak, *villanik*nek nevezik. Rurális mivoltukra jellemző, hogy ezek telkekkel (*nagyel*) birhatnak, 2 1/2-ed ekényi nagysággal, 30-60 acre körüli földterületekkel. A városokon élő zselléreknek, *kottarik*nak vagy *bordarik*nak 2-3 acrényi parcelláik, illetve kertjeik vannak. 1066-ban Gloster városának telkei 300 acrért tettek ki. A városi polgárok közösségének a nemesek és egyháziak is tagjai lehettek, méghozzá 3-tól 12 ekényi, 480 acre földdel is rendelkezettek.⁴⁷

Az eddigiekből is láthatunk, hogy a 14–15. századig kialakult városszerkezet ve-
lejárói: a mezőgazdasági termelés technikájának változása, a falusi, paraszti áruter-
melés, majd továbbiakban a falu-város közötti piaci kapcsolatok. Ez volt a városfej-
lődés következménye, és W. J. Ashley szerint a falusi jobbágyok városi piacozása
alapvető, általános jelenség volt a középkorban.⁴⁸ Ez a falu- és határrendezésekkel és
a mezővárosi fejlődéssel volt kapcsolatos. Ekkor a kezdeti húsfogyasztás után a kö-
zépkorban a gabonásodás következett be, majd a pusztásodás állattartói, rideg gaz-
dálkodása miatt ismételten a húsfogyasztás lett domináns a kései középkorban.⁴⁹ Ez
utóbbi ismételt fellendülése elsősorban a pusztásodás következménye, valamint a
mezővárosi és városi fejlődés eredménye. Ezzel a városokba való paraszti migráció
járt együtt, annak közismert jelszavával: „*Stadtluft macht frei*”. A húsfogyasztásnál
maradva Braudel szerint addig, amíg a 19. században 20 kg volt az átlag, addig a kö-
zépkorban 100 kg.⁵⁰ Wilhelm Abel adatai szerint míg 1975-ben az NSZK-ban 75 kg,
addig a középkorban 100 kg volt ennek fogyasztási átlaga. Mindez a fűszerek és el-
sősorban a bors használatának növekedésével járt együtt. Így a nemesség minden jö-
vedelmét és aranyát a keleti borskereskedelem szívta fel⁵¹ addig, amíg a kapitaliz-
mus rendszerének kialakulásáig nem nézett új jövedelmi források után.

KORA KAPITALIZMUS VAGY PROTOINDUSZTRIALIZÁCIÓ?

A városok kialakulásának és fejlődésének vizsgálatával felmerül a kapitalizmus ge-
nezise kutatásának szükségessége. Ez utóbbi keletkezését, születését elsősorban a
textilipar alakulásával együtt kell keresni. Fernand Braudel szerint: „*The dress is
spirit of trade*”,⁵² és ez a kapitalizmus fejlődésének motorja. Ennek előhírnöke a
posztótakácság, későbbiekben a len- és kenderszövés áruival való kereskedelem,
majd a selyemszövés és a gyapottermékek gyártása és árusítása. Ezt tetőzi a 17–18.
századi kapitalisztikus luxusfogyasztás elterjedése, majd pedig – Sombart szerint –

47 LEVICKIJ, Ja: *Gorod i feodalizm a Anglii*. Moszkva 1987. A szerző itt kizárólag az iparból és a
kézműiparból kívánja levezetni az angol városfejlődést, azonban analíziseinek adatai ennek agrár-
alapjairól tanúskodnak. Az előadottakból jól tükröződik az agrárszektor jelenléte, lásd: 85., 93–95.,
107., 111., 123., 143., 241–257.

48 LEVICKIJ 1987. 195–218.

49 ABEL 1975.

50 BRAUDEL 1985. 193–198.

51 Ez a fő mondanivalója a következő munkának: ABEL, Wilhelm: *Strukturen und Krisen der spätmit-
telalterlichen Wirtschaft*. Stuttgart – New York 1980.

52 BRAUDEL 1985. 317.

ezt növeli a zsoldoshadseregekkel való háborúskodás. Mindezen tényezők a piacot serkentették konjunkturálisan.⁵³

A kapitalizmus csirái a posztógyártásban keresendőek. Ez a 12–13. századokban Flandriában virágzott, és az akkori falusi vidékeken folyó és űzött mesterség volt a posztótakácsság városi piaci háttérrel. Hasonló, a városok által szervezett vidéki kihelyezéssel posztógyártási szervezet volt az olasz városállamok contadója, mely a 15. századig létezett. A flandriai falusi posztókészítés sokáig virágzott, egészen addig, amíg a városi konkurencia és a céhek szabályozótevékenysége ebbe nem avatkozott bele. A rigorisztikus és megcsontosodó céhek akadályozása miatt a flandriai posztótakácsok a 14–15. században a Brabantba, majd Hollandiába telepedtek át. Ekkor még a németalföldi posztótakácsság vezető szerepet játszott, és az angol gyapjú felvásárlójaként szerepelt, ugyanis a korai időkben az angol gyapjút nem Angliában dolgozták fel – kezdeti, 12–13. századi kísérletek ellenére –, hanem Hollandiába exportálták. Mivel a posztóipar ügyeibe itt is egyre jobban beavatkozott a céhes szervezet, a 16–17. századokban a hollandiai és brabanti flamand takácsok Angliába vándoroltak, menekültek. Áttelepedve ők tanították és avatták be az angol takácsokat a posztógyártás fortélyaiba. Azonban hosszú volt az út az angol termékek dominanciájáig a holland jobb minősége miatt, mivel az angol posztó gyengének számított. Így ennek következtében a baltikumi Hanza-kereskedelemben egészen a 17. század közepéig a holland termékek játszottak vezető szerepet. Ezt a dominanciát törte meg az angol királyság 1651-ben kiadott *Navigation Act*-je, mely az angol hajózási kereskedelmet szponzorálta. Ez a rendelet még a Hanza-kereskedelem virágzásának korában született, egészen a baltikumi Hanza-szövetség 17. század végi aláhanyatlásáig, majd széteséséig volt érvényben.⁵⁴

A posztótakácsság kezdetben falusi iparág volt, mint ahogy *Fernand Braudel* írja: a város a mezőgazdaságtól, a falu pedig a kézműves ipartól nem tudott elsza-

53 A kapitalizmus fejlődése és kialakulása kapcsán ezeket a tényeket szokták emlegetni, elsősorban Max Weber alapján. Itt eltekintünk a weberiánus protestáns etika, mint a kapitalisztikus fejlődés motorjától, ami közismert. Webernél azonban Werner Sombart *Der moderne Kapitalismus* (1902) munkájának tételei tükröződnek, például olyan jelenségek tárgyalásában, mint a barokk luxus, vagy a zsoldos hadseregekkel való háborúskodások által előidézett piaci és gazdasági konjunktúrák.

54 A posztógyártás rövid történetét foglaltuk össze Marian Malowist munkája alapján is: TAGÁNYI Zoltán: A modernizáció agrár talapzata, avagy gyáripari kapitalizmus versus falusi néma ipari forradalom. *Társadalomkutatás* 1991. 2–3., 43–59. A hivatkozott mű: MALOWIST, Marian: *Studia z dziejów rzemiosła w okresie kryzysu feudalizmu w zachodniej Europie w XIV i XV wieku*. Warszawa 1954.

E kérdéssel a gazdaságtörténet klasszikusai is foglalkoztak, például KULISZER 1961. Tom II. III. rész: *Iparpolitika a merkantilizmus korában* című fejezet, valamint *Az európai államok koloniális kereskedelme* című fejezet. 112–122., 207–225.

A flandriai posztótakácsságot illetően az utóbbi munkák közül lásd: VAN UYTVEN, Raymond: Die ländliche Industrie während des Spätmittelalters in den südlichen Niederlanden. In *Agrarische Nebengewerbe und Formen der Reagrarisierung im Spätmittelalter und 19/20 Jahrhundert*. Szerk. KELLENBENZ, Hermann Stuttgart. 1975. 57–77. A holland fejlődési trendet foglalta még össze CSISZTOZVONOV, A. N.: Bjurgersztvo i burzsuažija v Niderlandach (XV–XVIII v). In *Szocialno-ekonomicseskije problemü genesisza kapitalizma*. Szerk. CSISZTOZVONOV, A. N. Moszkva 1984. 3–86. A korai olasz fejleményekre vonatkozóan lásd még recenziókat: TAGÁNYI Zoltán: L. A. Kotelnikova: Feodalizm i gorod v Italii v VIII–XV vekach. *Századok* 1988. 1–2. 232–234.

kadni.⁵⁵ A kezdeti fázisban a falusi termelő ismerte piacát és termékeivel maga jelent meg a városban egészen addig, amíg a termelés és az értékesítés, piacozás el nem váltak egymástól. Ekkor a falusi takács nem maga értékesítette termékét. Megjelent a közvetítő kereskedő, vagy másként *Verlager*, vagyis kihelyező ügynök.⁵⁶ Ennek a kihelyezéssel termelésnek és a kereskedő által megszervezett bedolgozói iparnak nagy jelentőséget tulajdonítottak, és ez volt a történetírás „*protoindusztrializációs*” termelési módja. Feltételezték, hogy a falun megjelenő, kihelyezéssel formában megszervezett kézmű- és háziiparból először decentralizált, majd centralizált manufaktúra született a céhes ipart visszaszorítva. Ezzel megjelent a manufaktúra, vagyis a kapitalista gyár előhírnöke.⁵⁷

Azonban a protoindusztrializációs fejlődésnek már igen korán megvoltak az el- lenzői. Max Weber szerint a bedolgozói kihelyezéssel rendszerből soha sem lett gyár, és szerinte ezek egymástól függetlenül alakultak ki.⁵⁸ Kuliszer úgy érvelt, hogy a döntő mozzanat a falusi kézműipar és kereskedelem egymástól való elkülönülése.⁵⁹ Marx is úgy nyilatkozik, hogy az eredeti tőkefelhalmozás menetében a falusi zsellér, *cottar* 1-2 acre-nyi parcellán ül, kézműiparral (*cottar craftsmanship*) foglalkozik, de az eredeti tőkefelhalmozás és a gyár kialakulásának feltétele a tőke, eszközök és a munkaerő elválásának jelensége. Vagyis a zsellért megfosztják munkaeszközeitől, nincstelenné válik és „szabadon, mint a madár” (*vogelfrei*) árulja munkaerejét a kapitalista gyárosnak.⁶⁰

A protoindusztriális fejlődés vizsgálatának van egy várostörténeti aspektusa is. A kihelyezéssel rendszer a falusi posztótakácsság esetében a 16–17. században jelent volna meg a várostörténészek szerint, ugyanis *Kotelnyikova* híradása alapján a céhes ipar megmerevedése miatt a takácsok a városokból falura menekültek, például Közép- és Észak-Olaszországban.⁶¹ Lewis Mumford is úgy nyilatkozik, hogy a középkor bomlásának jele a barokk korszak előtt a szövő- és ványoló mesterek falura való szökése, települése.⁶²

55 BRAUDEL 1985. 490–494.

56 A falusi háziiparok történetének ezen fordulópontját a legplasztikusabban fogalmazta meg: KULISZER 1961. Tom II. III. rész. 9. fejezet: *A kihelyezéssel rendszer*. 122–146.

57 A protoindusztriális terminus bevezetését az USA-beli Mendelsnek tulajdonította annak idején CSISZTOZVONOV, A. N.: Determinantú technológii szrednyevokovo sersztotkacesztva (preimusesztvenno na materialach niderlandovúch). In CSISZTOZVONOV, A. N.: *Genézis kapitalizma. Problemü metodologii*. Moszkva 1985. 267–287.

58 WEBER 1979. 139–151.

59 KULISZER 1961. Tom II. III. rész. 9. fejezet. 122–146. Lásd még az 56. lábjegyzetet.

60 MARX, Karl: *Das Kapital*. I. 24. fejezet: *Die sogenannte ursprüngliche Akkumulation*. Berlin 1975. Marx megfogalmazása szerint ahhoz, hogy a *cottar* iparos szabad (*vogelfrei*) munkaerővé és gyári- pari munkássá váljon, meg kell fosztani földjétől, kézműves eszközeitől és feudális kötöttségeitől is.

61 KOTELNYIKOVA, L. A.: Gyerevnyja v centralnoj i szerednej Italii v konyce pozdnyevyo szrednyevokovja (XIV–XVI vv). Novúje rabotü italjanyszkich isztorikov i problemü isszledovanyija. In *Szocialno-ekonomicseskije problemü genézisa kapitalizma*. Szerk. CSISZTOZVONOV, A. N. Moszkva 1984. 86–151.

62 MUMFORD 1985. Lásd a barokk városoknál a XI. fejezetet. *Középkori széthullás, modern előrelátás*. 297–323.

A protoindusztriális fejlődés választóvize a német területeken jelentkezik, ezért lássuk az egykori NSZK-s elméleteket erről a témáról. Az NDK Jürgen Kuczynski vitában állt Wilhelm Abelrel. Utóbbi szerint a kapitalizmus a kontinentális Európában nem öltött olyan formát, mint Angliában, ahol a falusi nincstelenek kóborolnak az országutakon, akik éhbérért kénytelenek végül gyárban dolgozni. Ennek orvossága a kontinentális Európában a *Verlag*, kihelyezéssel rendszerben megszervezett házi- és kézműipar, amikor is a falusi népesség 1-2 hektáros (intenzív, hüvelyes és burgonyás) mezőgazdasági művelésű parcellán élve, önellátás mellett kézműipari termeléssel foglalkozik. Ezt a tevékenységet a kihelyező *Verlager* szervezte meg, aki nyersanyagot vagy esetleg eszközöket is biztosított a háziiparosoknak. Ebből kiindulva – a protoindusztrializáció eredményeként – először decentralizált, majd városi centralizált manufaktúrák alakulhattak volna ki a falusi fonóktól kezdődően.⁶³

Ezzel szemben Jürgen Kuczynski azt veti fel, hogy a protoindusztriális jelenségek a német középső és keleti tartományokban nem voltak általánosak, ugyanis a 18. században a falusi népesség 20-30%-a foglalkozott háziipari tevékenységgel, ugyanakkor a városokban a kézműipar üzése 70%-ban szerepelt.⁶⁴ Heidi Rosenbaum megfogalmazása szerint a falusi kisparcellás műveléssel együtt járó házi- és kézműiparokból sem fejlődhetett ki manufaktúra, ez csak egy agrár *Zuerwerbsswirtschaft* volt, úgy mint a sziléziai takácsok esetében. Az ilyen agrárfoglalkozások esetében is a kistermelő és a piac között a kihelyező *Verlager* közvetített.⁶⁵ Hans Medick szerint a protoindusztrializációból akkor alakul ki kapitalista vállalkozás, üzem, manufaktúra, ha az eszközök és a nyersanyagok a kapitalista kezén koncentrálódnak, a munkaerő áruvá válik – ami a feudalizmusban nem létezett –, vagyis ő szerinte sem lesz a *Verlagból* kapitalizmus, mindezzel Marxhoz hasonló eredményekre jutva.⁶⁶

Céltudatosan választottuk ki a német tudományban folyó vitákat, mert a majorsági gazdálkodás idejében ez utóbbiak voltak ipari melléküzemágai, majorsági manufaktúrái. Ennek révén fogalmazta meg annak idején az NDK-beli Johannes Nichtweiss a maga elméletét, miszerint a majorsági ipari melléküzemekből fejlődhetett volna ki keleten a kapitalizmus. Azonban ez az ipar nem a szabad – Marx szerint

63 Ezeket a téziseket lásd: ABEL, Wilhelm: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*. Stuttgart; illetve ABEL, Wilhelm: *Agrarkrisen und Konjunktur*. Hamburg – Berlin. (Mindkét munka utolsó kiadásai: 1978.)

64 Jürgen Kuczynskinak vitáját Wilhelm Abelrel lásd: KUCZYNSKI, Jürgen: *Geschichte des Alltags des deutschen Volkes. Studien 2. (1650–1810)* Kapitel 3. *Niedergang und sogenannte Protoindustrialisierung*. 97–147.

65 A háziipari tevékenységet *Zuerwerbsswirtschaft*ként definiálja ROSENBAUM, Heidi: *Formen der Familie. Untersuchungen zum Zusammenhang von Familienverhältnissen, Sozialstruktur und sozialem Wandel in der deutschen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main 1982., különösen: Kapitel 3. *Die Familie in der Hausindustrie*. 191–202.

66 MEDICK, Hans: Familienwirtschaft als Kategorie einer historisch-politischen Ökonomie. Die hausindustrielle Familienwirtschaft in der Übergangsphase zum Kapitalismus. In *Historische Familienforschung*. Szerk. MITTERAURER, Michael – SIEDER, Reinhard. Frankfurt am Main 1982. 271–300.

szabad-madár (*vogelfrei*) munkaerőre támaszkodott, hanem robotmunkára, mint ahogy a keletnémet, lengyel és orosz példák is mutatják.⁶⁷

A NYUGAT PARASZTSÁGA A KAPITALIZMUS HAJNALÁN, A KELET MAJORSÁGA

Abban az időszakban, amikor a posztotakácosság révén megjelentek a kora kapitalisztikus tendenciák a városfejlődéssel és polgárosodással egyetemben, a mezőgazdaságban is jelentős változások zajlottak. Az agrikultúrában bekövetkező események közismertek, ezért csak a gazdasági és társadalmi szervezetben bekövetkező átalakulásokat vázoljuk. A nyugat mezőgazdaságában is ott volt a középkori örökség: a háromnyomásos sakktablás művelési rend, amelyet először Angliában, majd Franciaországban kívántak felszámolni, s így felmerült a határrendezés, komaszáció igénye. Angliában a háromnyomásos rendszer mindenkinek útjában állt. A lordok a juhgyapjú termelése érdekében összefüggő, nyitott legelőket óhajtottak látni, a *copyholderek* vagy a későbbi *freeholderek* gazdaságaikat, földjeiket igyekeztek összevonni, modernizálni a vetésforgók alkalmazása révén, azonban az *open field* kis parcellái akadályozták ezt. A *yeomenok*, mint a faluközösségi földek jogosultjai, legeltető gazdálkodásukat igyekeztek bővíteni, hogy megélhetéshez tudjanak jutni a *cottar industry* kézműipari termelés és foglalkozáson kívül. Végül is az *open field* elleni harcból a lordok kerültek ki győzedelmesen, ugyanis ők is a faluközösség tagjai voltak, ennek közös haszonvételeire jogosultakként a közlegelőkre ráteheték a kezüket. Ebbe az ún. „bekerítésbe” a vagyonosabb parasztok is bekapcsolódtak, és végül mint *freeholderek* bérlőkké váltak. A *yeomenok* ameddig tudtak, törekedtek kis legeltető gazdaságaik révén fenntartani magukat, vagy 1-2, vagyis néhány acre-nyi birtokaikon élve kihelyezéssel házi- és kézműipari tevékenységet folytatni. Ez tartott egészen addig, míg mint nincsteleneket faluról el nem űzték el őket, és elárasztották Anglia országútjait, végül gyári munkásokká váltak. Így sommázható a 17–18. századi falusi népesség sorsa és története Angliában.⁶⁸

A nemesség Franciaországban is az angol példát kísérte meg követni, azonban kevesebb eredménnyel. Igyekezett a faluközösségi földeket kisajátítani, ezeknek is csak az 1/3-ad (*triage*), majd 2/3-ad részét (*cantonement*), azonban egy 1620-as rendelet következtében ezen igényekről le kellett mondania és meghátrált. A maradék földeken a nyomásos sakktablás rendszer továbbra is fennmaradt, noha az uga-

67 Johannes Nichtweiss elméletével kapcsolatos vitákat és megjegyzéseket lásd: TOPOLSKI 1965., KULA 1985., aki az orosz manufaktúrák robotosaira hivatkozik, Topolskihoz hasonlóan.

A majorsági rendszer ipari szerkezetét analizáltuk a 2006-ban: TAGÁNYI Zoltán: Az ipari kapitalizmus előtti területi munkamegosztás. Lengyel példa (a lengyel majorság és majorsági proto-indusztrializáció térszerkezete). *Agrártörténeti Szemle* 2006. 1–4. 133–159.

68 József Kulischer munkája alapján így foglalhatók össze a 17–18. században az angol bekerítések, *enclosure* idejében a falun lezajló változások, lásd: KULISZER 1961. Tom II, II. rész. 4. fejezet. 70–80: ő is az *open field* rendszerének tarthatatlanságára hívja fel a figyelmet. Ugyanezen a vonalon halad TOPOLSKI 1965. III. fejezet. *Ekonomiczne konsekwencje aktywnosci gospodarzezy szlachty europejskiej w XVI wieku*.

ron való legeltetést és a tarlókon való böngészést (elhullott kalászkok gyűjtögetését) a maradiság jegyeként kezelték és elítélték. Fennmaradt az évi 2-4 heti paraszti robot, a földesúri kemencék használatáért fizetni kellett, és az adózáson túl a konyhai szolgáltatások (*banalítások*) teljesítésének kötelezettsége is tovább élt. Így nézett ki falun az ún. *Ancien Regime*, mielőtt a bérleti rendszer, a *meteyage* általános nem lett.⁶⁹

A késő feudalizmusban a bérleti rendszer egyik plasztikus megnyilvánulása volt az itáliai *affitto* vagy *mezzaria*, ami a kora kapitalista korszakban is az egykori *emphytheticus* rendszert idézte. Itáliában ezen bérleti rendszer alapján a 16–17. században a részes művelés rendszerében a bérlőnek a búza 1/2-ét, a rozs 1/4-ét és a köles 1/4-ét kellett leadnia. Ugyanez volt érvényben a legeltető és kaszáló gazdálkodás esetében, így a kaszált fű 1/2-ed vagy 1/4-ed részét volt köteles a művelő beszolgáltatni Észak- és Közép-Itáliában.⁷⁰

A németországi események az európai fejlődés jelenségeinek választóvizét jelentik, ugyanis kialakult a *Grundherrschaft* versus *Gutswirtschaft* kettőssége a nyugati és keleti területek között. Max Weber sommás meghatározása szerint a *Grundherr* a bérleti rendszer révén járadékot szed parasztjaitól, amíg ő maga városlakó, és ennek luxusát élvezzi, addig a keleti *Gutsherr* maga gazdálkodik, vezeti a maga majorsági üzemét és a paraszt jobbágyi munkáját, robotját használja, alkalmazza birtoka megműveléséhez. Abban az esetben, ha a jobbágy nem munka- vagy robotképes, akkor szolgát, cselédet kell állítania maga helyett. Ez a híres *Gesindezwang*, cselédállítási kötelezettség.⁷¹

A nyugati és keleti német területek egymástól való elkülönülése után lássuk néhány középkelet-európai régió mezőgazdálkodását, így a lengyel majorsági üzemek szerkezetét, valamint a töröktől felszabadított magyar vidékek „nagybirtokainak” gazdálkodását.

Abban az időben, mikor nyugaton a pusztásodás miatt a népesség a városokba tömörült, majd pedig a posztotakácosság dominál városon és falun egyaránt, addig a kelet-európai területeken reagrarizáció folyik. A történetírás egykor ezen utóbbi vidékeken nagy feudális majorsági birtokokat látott kiterjedt jobbágyi robotlással egyetemben. A lengyel *Kazimierz Tymieniecki* eredményei azonban ezt cáfolják, szerinte a 14–15. századi majorságok – melyek a soltési üzemekből szerveződtek – 1½ vagy 2, esetleg 4 laneusz nagyságúak voltak. Legritkább esetben érhatték el a 12-16 laneuszt és a jövedelmek is – melyek belőlük származtak –, 3 *wiadrunek* vagy 3/4-ed *grzywna* telki haszon. Ezeken kívül kötelezőek voltak a konyhai szolgáltatá-

69 KULISZER 1961. Tom II. III. rész 5. fejezet. 80–94.

70 A kora kapitalisztikus részes, bérleti rendszereknek több leírása is ismert, ezek közül lásd: KOTEL-NYIKOVA, L. A.: Gyerevnnya v centralnoj is szevernoj Italii v konyce pozdnyevo szrednyevokovja (XIV–XVI vv). Novyje rabotju italjanszkih isztorikov i problemü isszledovanyija. In. *Szocialno-ekonomicseszkiye problemü genezisza kapitalizma*. Szerk. CZISZTOZVONOV, A. N. Moszkva 1984. 86–151., különösen: 111.

71 A *Gesindezwang* intézményét többen is megírták és ezt Kulischer is említi. Max Weber definícióját lásd: WEBER 1979. 475–497.

sok, a nyári időszakban a hirtelen aratási kalákamunkálatok (*powaby, tloka*) és a robot is csak heti egy nap volt nyáron.⁷²

A roboton alapuló majorsági gazdaság a korai 15. századi előzmények után a maga teljes kifejttségében a 17–18. században jelentkezett a keleti német és lengyel területeken. A klasszikus majorság gabonatermelő üzem volt, jövedelmei ebből származtak, Lengyelországban 85, Kelet-Németországban (pl. Harz-vorland és a Magdeburger Börde területén) 70-80%-ban.⁷³ Mindkét vidéken és országban a majorsági úr a jobbágyra hárította az állattartás terheit. A jobbágy földje ökörtartó parcella volt⁷⁴ amellet, hogy a paraszt önellátásra törekedett. Németországban a lóiga fenntartása érdekében a jobbágy zabtermelésre szakosodott, viszont a majorsági úr a búzán kívüli árpatermesztésre koncentrált serfőzés céljából.⁷⁵ A jobbágy esetleges igényei kielégítésén túl is csak eladni és nem vásárolni járt a városba, hogy piacozásból kifizesse maradék kötelezettségeit.⁷⁶ A parasztra elsősorban az állattartás, igatartás terhei nehezültek az ígás robot miatt, de ezen kívül a majorsági birtokon léteztek egyéb gyalogos, kézi munkakötelezettségek. Ennek érdekében a majorsági úr kisparcellás zselléreket is telepített falvaiba, akik kézi, gyalog munkával, például kézi csépléssel szolgáltak neki.⁷⁷

A majorsági gazdálkodás fejlett szakaszában sem volt egyértelmű a nagybirtok dominanciája, az üzemek 1-2 vagy 4 laneuszosak lehettek, melyek átlagban néhány, 5-7 falut foglaltak magukban. Terméshozamaik is csekélyek voltak, Rutkowski szerint a 4-5 gelimás, kalangyás (lengyelül: *kopa*) birtokok voltak és a 20-40 gelimás, kalangyás termésű üzemek nagynak számítottak.⁷⁸

A gabonakultúrák majorságoknak a hátrányai az egyoldalúság miatt ugyancsak jelentkeztek. Mint említettük, az állattartás terhei a jobbágyot sújtották, és a majorsági állattartás jövedelmei Németországban (a Harz-vorlandon és a Magdeburger

72 A majorsági üzemek geneziséét többen megírták a lengyel történetírásban, igen plasztikusan fogalmazta meg TYMIENIECKI, Kazimierz: *Historia chłopów polskich. Tom. III. Geneza zastrzonego poddanstwa chłopów*. Warszawa 1969.

73 A kelet-európai területek majorsági gazdálkodásának képét az alábbi művek alapján vázoljuk: RUTKOWSKI, Jan: *Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.)*. Warszawa 1953.; HARNISCH, Hartmut: *Bauern-Warszawa Feudaladel-Städtebürgertum*. Weimar 1980.

74 A majorsági földesúr a jobbágyok ökörtartó parcelláival vette körül birtokát, és így a jobbágyi telek a majorsági üzem részüzemét képezte. Ezt Harnisch *Teilbetrieb*nek nevezi: HARNISCH 1980. és HARNISCH, Hartmut: *Kapitalistische Agrarreform und Industrielle Revolution. Agrarhistorische Untersuchungen über Ostelbischen Preussen*. Weimar 1984. Hasonlóan fogalmazott KULA 1985. 67–84.

75 A majorsági jövedelmeknek csak 20-30%-a származott állattartásból a gabonatermelés mellett, azonban a gyapjújuh-tenyésztés teljes egészében ezen üzemen folyt. Lásd még a 79. lábjegyzetet.

76 A jobbágy teljes egészében önellátásra, naturalizációra rendezkedik be. Ezt HARNISCH 1980 refeudalizációnak nevezte Gerhard Heitzcel vitázva. Ebben a jelenségben azonban nem feudalizációt kell keresnünk – ugyanis ez a 12–13. századokban városi piacozáson alapult –, hanem reagrarizációt. A naturalizáció és a belső piacok beszűkülését és azok hiányát a magyar történetírás is felvetette, például Pach Zsigmond Pál, lásd a 87. lábjegyzetet.

77 A majorsági birtokos tudatosan gyalogos, kézi munkaerőt telepített falvaiba, így Jan Rutkowski szerint Sziléziában ilyenek voltak a gyalogos, kézi cséplőmunkások. RUTKOWSKI 1953. 111–112.

78 RUTKOWSKI 1953. 86–87.

Bördén) a bevételek 20-30%-át tették ki.⁷⁹ Így a majorsági földesúrnak gondoskodnia kellett az igával robotoló jobbágyáról, hogy ez a kívánt időben a birtokán munkavégzésre jelentkezni tudjon. Witold Kula szerint a lengyel robotoló paraszt is elvárta, hogy az inséges időkben az úr etesse őt.⁸⁰

A monokultúras, gabonatermelő majorság a 17–18. században hanyatlóban volt, és a jobbágyok ellenállása következtében egyre inkább bérmunka alkalmazására kényszerült. Hanyatlásának további oka – a háborúkon túl – a monoton, háromnyomásos rendszerben művelt monokultúras földek kimerülése, mivel az ugaros legeltetésen kívül majorsági, úri állat és trágyatermelés sem volt.⁸¹ Így például a baltikumi piac előnyeit élvező lengyel majorsági termelés hanyatlását Jan Rutkowski adatai tanúsítják a legplasztikusabban: 1651-ben 55 ezer, 1653-ban 34 ezer, 1656-ban 11 ezer, 1659-ben pedig 541 petrencés szekérnyi (*laszt*) gabonát exportáltak.⁸² A baltikumi városi piacokra Lengyelországból származó gabonakivitel csökkenése a majorsági termelés önkiszígerlő tendenciájáról tanúskodik, amikor is az iparból, a kézműiparokból származó jövedelmek csekélyek voltak, és a paraszt önellátásra rendezkedett be. A jobbágy csak eladni járt a városi piacra, mindent maga állított elő, nem vásárolt a városi piacon, és mindez a kelet-európai területek városainak fejlődését gúzsba kötötte.⁸³

A klasszikus – roboton alapuló – majorsági üzem elsősorban a danzigi, stettini és amsterdami gabonapiacra termelt. A 16–17. századi Magyar Királyságban és a töröktől felszabadított területeken azonban nem voltak olyan feszesek a jobbágyi köztöttségek – az újratelepítés miatt a robotot nem lehetett korlátlanul megkövetelni – úgy, mint Lengyelországban vagy Németországban, ugyanis a költözés, *ablicencia* szabályai is kötetlenebbek voltak.⁸⁴ Az ekkor meglévő birtokokon, így a sárvári uradalomban is védeni kellett a jobbágyokat, hogy a robotot teljesíteni tudják, és emiatt az ún. „munkáskrizis” jelensége napi téma volt.⁸⁵ A török hódoltság idején és az azt követő korszakban a viszonyok szabadabbak voltak, így kialakulhatott egy kötetlenebb státuszú paraszti réteg: a sommások, taksások, árendások és extraneusok populációja. Ők szabadabban költözhetek, megválthatták magukat a taksa, somma fejé-

79 HARNISCH 1980. 108. Lásd még a 75. lábjegyzetet.

80 KULA 1985., különösen *A jobbágyi gazdaság* című fejezet. 67–84.

81 A majorsági háromnyomásos termelés kifulladását többen is megírták, például Hoffmann Tamás, Jerzy Topolski és Wladyslaw Rusinski. Az említett szerzők munkáinak analízise segítségével vázoltuk fel ezt a folyamatot: TAGÁNYI 2015. 243–246.

82 RUTKOWSKI 1953. 188.

83 A majorsági termelés e kései fázisának városokra való hatását Hartmut Harnisch elemezte. Mindez egybevág azon kereskedelemtörténeti adatokkal és jelzésekkel, melyek szerint a 17. század vége egyben a Hanza-városok és a Hanza-kereskedelem hanyatlásával esik egybe.

84 A királyi Magyarországon és a töröktől felszabadított területeken nem voltak olyan feszesek a köztöttségek. Erről emlékezik meg VARGA János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. 1556–1767*. Budapest 1969.; L. GÁL Éva: *Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt. 1659–1766*. Budapest 1988.

85 A korábbiakban jeleztük Witold Kulának a feudalizmus elméletével kapcsolatos munkája alapján azt a mondatot, miszerint a jobbágy úgy nyilatkozott: az inséges időkben etessen engem az úr (lásd a 80. lábjegyzetet). Ezt az ún. „munkáskrizis” jelenségeként írta meg THOLT Judit: *A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében*. Budapest 1934. 33.

ben, és így nem kellett robotolniuk. Az extraneusok elsősorban szőlőműveléssel foglalkozva az oppidumokban vagy azok környékén telepedtek meg. Városi, mezővárosi telkekhez igyekeztek jutni vagy szőlőkhöz az oppidumok promotorain.⁸⁶

Mindezek annak tudhatók be, hogy a robotoló majorság fejlődése a 17. századra megtorpant. Ennek következtében a termelés nemhogy a nemzetközi, de még a magyar belső piacba sem tudott bekapcsolódni. A bor értékesítési lehetőségein kívül nem létezett olyan gabonapiac, amilyen a baltikumi német és lengyel termelők számára adott volt. Ezt világítja meg az az adat, hogy a Nádasdyak sárvári uradalmában a fő jövedelem nem a gabonatermelésből és -kereskedelemből, hanem a kocsmáltásból származott, ami az összbevételek 50%-át tette ki.⁸⁷

A majorsági üzemeknek, és később a nagybirtokoknak a középkori háromnyomásos gazdálkodás, nadrágszíz, sakktáblás parcellás rendszerének örökségével kellett szembenéznie. Történet kísérletek a vetésforgók bevezetésére. Így például Wellmann Imre szerint Mária Terézia korában az ugaron a kapások művelését szorgalmazták a Grassalkovichok uradalmaiban,⁸⁸ és Szabad György is arról tudósít, hogy 1836-ban az ugaron való vetemények után a dézsmát eltörölték az Esterházyak Tata-Gesztesi uradalmaiban.⁸⁹ Az intenzív kapásnövények kultiválásának kérdése még a 19. század végén és a 20. század elején is létezett, miszerint a gépesítés hiányában is a kapás veteményeket kézi, és részes ledolgozási módszerekkel műveltették a nagybirtokok perifériális, géppel nem művelhető részein,⁹⁰ melyre még a 20. században is ráfanyalodtak a gépesített tsz-ek.

86 A taksások genezisének, megjelenésének kérdésével foglalkozik VARGA János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban* Budapest 1969., majd az említett kategóriákon túl az extraneus kérdést fejtette ki részletesen N. KISS István: A mezőgazdasági népesség fluktuációja és az extraneus birtoklás Hegyalján a XVI. század második felében. In *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyiség kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XV–XVIII. századi agrártörténetéből*. Szerk. és a bevezetőt írta: MAKKAI László. Budapest 1966. 19–284.

87 A 17. században a majorság nemzetközi gabonapiaca hiányát *Tholt Judit* már 1934-ben felvetette a belső értékesítés lehetősége hiányával egyetemben, de ezt akadémiai szinten deklarálta: PACH Zsigmond Pál: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVI. században*. Budapest 1963. Utóbb erről emlékezett meg FÜR Lajos: *Búcsú a parasztságtól*. Budapest 2013. I. 126–128.

A gabonajövedelmek hiányával kapcsolatban 1934-ben *Tholt Judit* azt jegyezte meg, hogy a sárvári uradalom bevételeinek 50%-át kocsmáltatás adta, és általában a jövedelmek 70–72%-a a birtokon belüli forgalomból keletkeztek, ugyanis nem volt városi piaci adásvétel, csere.

88 WELLMANN Imre: *A gödöllői Grassalkovich uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1815 esztendőkre*. Budapest 1933.; WELLMANN Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Agrártörténeti tanulmányok* 1979. 6.

89 SZABAD György: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*. Budapest 1957., különösen: 161–164.

90 E jelenségre vonatkozóan a nagybirtok monográfiák szolgáltatnak adatokat. FÜR Lajos: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján. 1870–1914*. Budapest 1969., amelyben a szerző a kukorica és burgonya feles és harmados műveléséről emlékezik meg: 126–127. Hozzá hasonló nyomon haladva írta munkáját: TÓTH Tibor: *Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig*. Budapest 1977. A mernyei uradalomban a részesművelés ott volt a gyakorlatban, ahol a gépi művelés nem volt lehetséges, és ezt elsősorban a kisparaszti üzemek birtokosai szorgalmazták, lásd: 335–336.

ÖSSZEGZÉS

Egy társadalmi formáción belül több, különféle társadalmi rend csirái rejtőzhetnek. Ahogy a római rabszolgatartó rendszeren belül a feudalizmus elemei (*praecaria, colonatus*) jelentkeztek, ugyanúgy a feudalizmuson belül a kora kapitalisztikus és kapitalista társadalmi rend elemei – nem antagonisztikus formában, de – feltűnhetnek. Ilyen prekapitalisztikus fejlődési elem a közép- és korai újkorban a falutelepítői vállalkozás vagy a posztótakácosság szervezete, más textilipari vállalkozásokkal egybekötött. Azonban egyes kapitalisztikus elemek megjelenése a társadalmi evolúciót visszafordíthatatlanná tette.⁹¹ Ilyen mozzanat volt az angliai bekerítés (*enclosure*), valamint a gyár, a manufaktúra megjelenése a kihelyezéssel házi- és kézműiparral szemben. E folyamatokkal karöltve a földközi-tengeri, levantei kereskedelemről az atlantira és baltikumira tevődött át a hangsúly. E mozzanatok betetőzéseként Nyugat-Európában kialakul a textiliparra alapozott kapitalizmus (posztó-, selyem- és gyapotszövés), Kelet-Európában viszont a 17–18. századra a majorsági gazdálkodással (ami csak egy modell) reagraráció következik be, ami fékezi az ipar- és városfejlődést, valamint a polgárosodást. A késő feudalizmustól a prekapitalizmuson át az érett ipari kapitalizmusig tartó fejlődési trend felvázolása volt dolgozatunk célja.

ZOLTÁN TAGÁNYI

**VILLAGE COMMUNITY,
LATE FEUDALISM, EARLY CAPITALISM
(A PROGRESS OUTLINE)**

ABSTRACT

This paper is an addition to our volume *The genesis of village communities in East Central Europe. A study collection*, published by L'Harmattan in 2015. Since the collection promised an East Central European perspective, and the demonstration of the Bohemian self-governing village was omitted, this paper completes the collection. The main aim of our book is to present how urban development in the 11–14th centuries generated rural commodity production and the location of village communities, therefore the characteristics of East Central European towns are given here. This naturally induces the presentation of some of the aspects of early capitalistic development following late feudalism. An examination of this requires a research into broad cloth weaving as well as the flax and hemp based textile industry. Following early Italian initiatives an outline of the Flemish, Dutch and

91 A visszafordíthatatlan társadalmi fejlődés elméletére vonatkozóan lásd: CSISZTOZVONOV, A. N.: Ponjatyije i kriterii obratyimosztyi i nyeobratyimosztyi isztoriceszskovo processza. In CSISZTOZVONOV, A. N.: *Genezis kapitalizma. Problemü metodologii*. Moszkva 1985. 122–140.

English weaving industry is given, together with the transformation of European continental trade that accompanied early capitalism. We show how the focus of trade was transferred from the Levant to the Baltics and the north Atlantic. Parallel to this we also mention the debates concerning proto-industrialisation. The final part of the paper presents the process of how West European (English, French) peasants rose to the middle class, as opposed to which the separate ways of East European development are shown as the result of the feudal, corvée-based manorial farming that caused a re-agrarisation in the 16th, 17th and 18th centuries.

MOLNÁR TIBOR*

A MEZŐGAZDASÁGI TULAJDONVISZONYOK ÁTALAKÍTÁSA JUGOSZLÁVIÁBAN

AZ ÁLLAMOSÍTÁS ÉS A VAGYONELKOBZÁS TÖRVÉNYI ALAPJAI

A második világháború befejezését követően hatalomra jutó jugoszláv kommunista vezetés deklarált célja volt a jugoszláv társadalomban uralkodó tulajdonviszonyok radikális megváltoztatása. Ennek érdekében a jogalkotó szervek már a háború idején, az ideiglenes kormány 1945. március 7-i megalakulását követően számos jogszabályt hoztak, amelyekkel – közvetlenül vagy közvetve – a magán- és jogi személyek vagyontát elkobozták. Az elkobzott vagyont államosították, majd általános népi-, állami- vagy szövetkezeti tulajdonba ruháztak át. Mindez azt szolgálta, hogy a jugoszláv szocialista/kommunista rezsim megalapozza a szocialista állami vagyont, és ezzel szovjet típusú társadalmi-gazdasági rendszert építsen ki. A Jugoszláviában alkalmazott államosítás fő ismérvei a radikalizmus, a gyorsaság és a célirányosság volt.

A szövetségi/föderális népképviselőház 38 jogszabályt – törvényeket, rendeleteket – hozott, amelyek közvetlenül vagy közvetve az államosítást segítették:

- Határozat az ellenséges vagyon állami tulajdonba való átvételéről, a távol levő személyek vagyona feletti állami igazgatásról, és a megszálló hatóság által erőszakkal elidegenített vagyon feletti vagyonzárról,¹
- Törvény a földreformról és a betelepítésről,²
- Törvény a nem megengedett spekuláció és gazdasági szabotázs megakadályozásáról,³
- Törvény a nemzeti, faji és vallási gyűlölet és viszálykodás kiváltásának tilalmáról,⁴
- Törvény a népi javak védelméről és azok kezeléséről,⁵
- Törvény a vagyon elkobzásáról és az elkobzás végrehajtásáról,⁶

* A szerző a Történelmi Levéltár Zenta főlevéltárosa.

1 Odluka o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprijetnih lica i o sekvstru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile. Službeni list DFJ 2/1945.

2 Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Službeni list DFJ 64/1945, Službeni list FNRJ 16/1946, 24/1946, 99/1946, 101/1947, 105/1948, 19/1951, 42-43/1951, 21/1956, 52/1957, 55/1957, 10/1965.

3 Zakon o suzbijanju nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže. Službeni list DFJ 26/1945.

4 Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje i razdora. Službeni list DFJ 36/1945. Službeni list FNRJ 56/1946.

5 Zakon o zaštiti narodnih dobara i njihovom upravljanju. Službeni list DFJ 36/1945.

6 Zakon o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije. Službeni list DFJ 40/1945.

- Törvény a vagyon elkobzásáról, és az elkobzás végrehajtásáról szóló törvény megerősítéséről, módosításáról és kiegészítéséről,⁷
- Törvény az ellenség megszállása idején szerzett hadi nyereség elkobzásáról,⁸
- Törvény az ellenség megszállása idején szerzett hadi nyereség elkobzásáról szóló törvény megerősítéséről, módosításáról és kiegészítéséről,⁹
- Törvény az egyesületekről, a gyűlésekről és egyéb nyilvános összejövetelekről,¹⁰
- Törvény a Demokratikus Föderatív Jugoszlávia állampolgárságáról,¹¹
- Törvény a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság állampolgárságáról,¹²
- Törvény a volt jugoszláv katonaság szülőföldre visszatérni nem akaró tisztjei és altisztjei, valamint a megszállót kiszolgáló és külföldre menekült katonai alakulatok tagjai állampolgárságának megvonásáról,¹³
- Törvény a nép és az állam ellen elkövetett bűncselekményekről,¹⁴
- Törvény a tiltott kereskedelem, spekuláció és gazdasági szabotázs visszaszorításáról,¹⁵
- Törvény az ellenség vagyonának állami tulajdonba való átvételéről, és a távol levő személyek vagyona feletti vagyonzárlatról,¹⁶
- Törvény a vagyon kezeléséről, amelyet a tulajdonosoknak a megszállás ideje alatt el kellett hagyni, valamint a megszállók és kiszolgálók által elkobzott vagyon kezeléséről,¹⁷
- Törvény a vagyon kezeléséről, amelyet a tulajdonosoknak a megszállás ideje alatt el kellett hagyni, valamint a megszállók és kiszolgálók által a megszáll-

7 Zakon o potvrdi i izmenama i dopunama Zakona o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije. Službeni list FNRJ 61/1946, 74/1946.

8 Zakon o oduzimanju ratne dobiti stečene za vreme neprijateljske okupacije. Službeni list DFJ 36/1945.

9 Zakon o potvrdi i izmenama i dopunama Zakona o oduzimanju ratne dobiti stečene za vreme neprijateljske okupacije. Službeni list FNRJ 52/1946.

10 Zakon o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima. Službeni list DFJ 65/1945, Službeni list FNRJ 29/1947.

11 Zakon o državljanstvu Demokratske Federativne Jugoslavije. Službeni list DFJ 64/1945.

12 Zakon o državljanstvu Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Službeni list FNRJ 54/1946, 105/1948.

13 Zakon o oduzimanju državljanstva oficirima i podoficirima bivše jugoslovenske vojske, koji neće da se vrate u otadžbinu i pripadnicima vojnih formacija koji su služili okupatoru i odbegli u inostranstvo. Službeni list DFJ 64/1945, Službeni list FNRJ 86/1946.

14 Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države. Službeni list DFJ 66/1945, Službeni list FNRJ 59/1946, 106/1947, 110/1947.

15 Zakon o suzbijanju nedopuštene trgovine, nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže. Službeni list FNRJ 56/1946, 74/1946.

16 Zakon o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine i o sekvstraciji nad imovinom odsutnih lica. Službeni list FNRJ 63/1946, 74/1946.

17 Zakon o postupanju sa imovinom koju su vlasnici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta od strane okupatora i njegovih pomagača. Službeni list DFJ 36/1945.

- lás ideje alatt elkobzott vagyon kezeléséről szóló törvény megerősítéséről, módosításáról és kiegészítéséről,¹⁸
- Törvény az általános népvagyon és az állami igazgatás alatt levő vagyon védelméről,¹⁹
 - Törvény a magántulajdonban levő gazdasági társaságok államosításáról,²⁰
 - Rendelet az közérdekű állami mezőgazdasági birtokok kikerekítéséről,²¹
 - A Jugoszláv Nemzeti Felszabadító Bizottság határozata a betelepítettek korábbi lakóhelyeikre való visszatelepítésének ideiglenes tilalmáról,²²
 - Törvény a telepéseknek és az agrárérdekelteknek juttatott föld odaítélésének felülvizsgálásáról Koszovó és Metóhia térségében,²³
 - Törvény az 1941. április 6-ig a Vajdaság Autonóm Tartomány nagybirtokain végzett földreform megszüntetéséről,²⁴
 - Alaptörvény a kisajátításról,²⁵
 - Alaptörvény a kisajátított és elkobzott erdőbirtokokkal való eljárásról,²⁶
 - Büntető Törvénykönyv,²⁷
 - Törvény a büntetések, a biztonsági intézkedések és nevelő-javító intézkedések végrehajtásáról,²⁸
 - Rendelet a vagyonjogi viszonyokról és a parasztszövetkezetek átszervezéséről,²⁹
 - Törvény a bérházak és telkek államosításáról,³⁰
 - Törvény a termőföldek hasznosításáról,³¹
 - Törvény a telkek meghatározásáról a városokban, és a városi jellegű településeken,³²

18 Zakon o potvrđi i izmenama i dopunama Zakona o postupanju sa imovinom koju su sopstvenici morali napustiti u toku okupacije i imovinom koja im je oduzeta od strane okupatora i njegovih pomagača. Službeni list FNRJ 64/1946.

19 Zakon o zaštiti opštenarodne imovine i imovine pod upravom države. Službeni list FNRJ 86/1946.

20 Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća. Službeni list FNRJ 98/1946, 35/1948.

21 Uredba o arondaciji državnih poljoprivrednih dobara opštedržavnog značaja. Službeni list FNRJ 99/1946.

22 Odluka Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije o privremenoj zabrani vraćanja kolonista u njihova ranija mesta življenja. Službeni list DFJ 13/1945.

23 Zakon o reviziji dodeljivanja zemlje kolonistima i agrarnim interesentima u Autonomnoj Kosovsko-Metohijskoj oblasti. Službeni list FNRJ 89/1946.

24 Zakon o likvidaciji agrarne reforme vršene do 6. aprila 1941. godine na velikim posedima u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini. Službeni list FNRJ 9/1947.

25 Osnovni zakon o eksproprijaciji. Službeni list FNRJ 28/1947, 12/1957, 53/1962, Službeni list SFRJ 13/1965, 5/1968, 7/1968, 11/1968.

26 Osnovni zakon o postupanju sa ekspropisanim i konfiskovanim šumskim posedima. Službeni list FNRJ 61/1946.

27 Krivični zakonik. Službeni list FNRJ 13/1951.

28 Zakon o izvršenju kazni, mera bezbednosti i vaspitno-popravnih mera. Službeni list FNRJ 47/1951.

29 Uredba o imovinskim odnosima i reorganizaciji seljačkih radnih zadruga. Službeni list FNRJ 14/1953.

30 Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta. Službeni list FNRJ 52/1958.

31 Zakon o iskorišćavanju poljoprivrednog zemljišta, Službeni list FNRJ 43/1959, 53/1962. Službeni list SFRJ 10/1965, 25/1965 – prečišćen tekst, 12/1967 i 14/1970 – ako korisnici prava nisu dobili odgovarajuće drugo zemljište.

32 Zakon o određivanju građevinskog zemljišta u gradovima i naseljima gradskog karaktera. Službeni list SFRJ 5/1968, 20/1969.

- Törvény a magángyógyszertárak felvásárlásáról,³³
- Törvény a hitelrendszer szabályozásáról és működéséről szóló törvény megerősítéséről, módosításáról és kiegészítéséről,³⁴
- Törvény a nemzeti mezőgazdasági földalap ingatlanjairól és a föld mezőgazdasági szervezeteknek való odaítéléséről,³⁵
- Rendelet a munkaengedélyek felülvizsgálásáról és a magántulajdonú hitelvállalatok felszámolásáról,³⁶
- Szabályzat a magántulajdonú hitelvállalatok felszámolásának eljárásáról,³⁷
- A Jugoszláv Föderatív Népköztársaság Nemzetgyűlése Elnökségének U. 392 számú 1947. március 8-i rendelete.³⁸

A Szerbiai Népképviseleti Ház a szövetségi jogszabályok alapján további hat jogszabályt alkotott, amelyek közvetlenül vagy közvetve az államosítást segítették:

- Törvény a földreformról és a belső betelepítésről,³⁹
- Törvény a földreformról és a belső betelepítésről,⁴⁰
- Határozat a szerb nemzeti tisztesség ellen elkövetett bűntettek és bűncselekmények esetében ítélező bíróság megalapításáról,⁴¹
- Határozat a szerb nemzeti becsület ellen elkövetett bűntettek és bűncselekmények esetében ítélező bíróságról,⁴²
- Törvény a telepesek által elhagyatott földterületekkel való eljárásról az Autonóm Koszovó és Metóhia térségében,⁴³
- Törvény a közösen használt falusi rétek, legelők, erdők, valamint a mezőgazdasági, úrbéri és hasonló közösségek, és a krajnai határőr közösségek vagyonának államosításáról.⁴⁴

33 Zakon o otkupu privatnih apoteka. Službeni list FNRJ 50/1949.

34 Zakon o potvrdi i izmenama i dopunama Zakona o uređenju i delovanju kreditnog sistema. Službeni list FNRJ 68/1946.

35 Zakon o poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i o dodeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama. Službeni list FNRJ 22/1953.

36 Uredba o reviziji dozvola za rad i likvidaciji privatnih kreditnih preduzeća. Službeni list FNRJ 51/1946.

37 Pravilnik o postupku likvidacije privatnih kreditnih preduzeća. Službeni list FNRJ 57/1946.

38 Ukaz Predsedništva Prezidijuma Narodne skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije U. br. 392 od 8. marta 1947. godine. Službeni list FNRJ 64/1947.

39 Zakon o agrarnoj reformi i unutrašnjoj kolonizaciji. Službeni glasnik NRS 39/1945, 4/1946.

40 Zakon o agrarnoj reformi i unutrašnjoj kolonizaciji. Službeni glasnik NRS 5/1948, 11/1949 i 34/1956.

41 Odluka o ustanku suda za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti. Službeni glasnik NRS 1/1945.

42 Odluka o sudu za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti. Službeni glasnik NRS 3/1945.

43 Zakon o postupanju sa napuštenom zemljom kolonista u Autonomnoj Kosovsko-Metohijskoj oblasti. Službeni list NRS 9/1947.

44 Zakon o proglašenju opštenarodnom imovinom seoskih utrina, pašnjaka i šuma, imovine zemljišnih, urbarijalnih i njima sličnih zajednica, kao i krajskih graničarskih imovinskih opština. Službeni glasnik NRS 1/1948, 98/1955.

A felsorolt jogszabályok alapján elkobzott, államosított vagyon a 2011-ben hozott, az elkobzott vagyon visszaszármaztatásáról és kárpótlásáról szóló törvény értelmében visszakövetelhető, illetve azért kárpótlás igényelhető.⁴⁵

A tulajdonviszonyok megváltoztatásának folyamata a jugoszláviai magyarságot sem hagyta érintetlenül. Az 1914-es népszámlálási adatok szerint az országnak 496 492 magyar nemzetiségű lakosa volt, ami a 15 millió 772 ezer fős összlakosság 3,2%-át képezte. A Vajdaságban – Bácska, Bánát, Szerémség területén, amely a mezőgazdasági termelés szempontjából az ország legfontosabb területe volt – 428 750 magyar maradt, akik zöme mezőgazdaságból élt.⁴⁶ A mezőgazdaságból élő magyarság jellemzően a földnélküliek közé, valamint a kis- és közepes birtokos kategóriába tartozott, a nagybirtokosok meglehetősen kevesen voltak.

AZ AGRÁRREFORM

A királyi Jugoszlávia iparilag gyengén fejlett, jellemzően mezőgazdasági ország volt. A háború előtti jugoszláv mezőgazdaságot a túlnépesedett agrárproletariátus, a gyenge hozamok és az alacsony termelékenység jellemezte. Domináltak az apró parasztgazdaságok, amelyekben kézi szerszámokkal és fogatolt eszközökkel dolgoztak. Az 1931-es adatok szerint a gazdaságok 34,3%-ának a mezőgazdasági földterület mindössze 6,5%-a volt tulajdonában: ezek a birtokok jellemzően 2 hektárnál kisebbek voltak. A gazdaságok közel azonos százaléka (33,6%) birtokolta a mezőgazdasági földterületek 21,5%-át: ezek a birtokok 2-5 hektár területűek voltak. Ennek, valamint a mezőgazdaságból élő lakosság túlnépesedésének következtében a falusi háztartások nagy része nehéz szociális helyzetben volt. Mindezt tetézte, hogy a gyengén fejlett ipar képtelen volt felvenni a mezőgazdaságból kiszoruló tömegeket. A háborús pusztítások sokat rontottak a jugoszláv mezőgazdaság amúgy is nehéz helyzetén.

A Demokratikus Föderatív Jugoszlávia 1945. március 7-én megalakult koalíciós kormánya már március 9-én deklarációt fogadott el, amelyben kifejtették, hogy a legrövidebb időn belül hozzálátnak a parasztság gondjainak – elsősorban az agrárreformnak, valamint a telepítésnek – a megoldásához. Megalakult a szövetségi telepítési minisztérium, amelynek élén Sreten Vukosavljević⁴⁷ miniszter állt.⁴⁸

A királyi Jugoszláviában folytatott agrárreform csapnivaló eredményeit a kommunisták már a háború során kiaknázták: földet ígértek a parasztságnak. A háború befejezését követően az agrárproletariátus részéről – amely, részben a beígért föld reményében, a legnagyobb arányban vett részt a népfelszabadító mozgalomban – egyre nagyobb volt az igény a mezőgazdasági tulajdonviszonyok megváltoztatására.

45 Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju. Službeni glasnik RS 47/2011.

46 A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest 2004. 366.

47 Vukosavljević, Sreten (1881–1960) egyetemi tanár, szociológus. 1945 márciusától a jugoszláv ideiglenes kormány telepítési minisztere.

48 MEDOJEVIĆ, Slobodan: *Kolonizacija Crnogoraca u Vojvodinu 1945–1945*. 360–361. <http://www.maticacrnogorska.me/files/43/15%20slobodan%20medojevic.pdf>

Az új rezsimet élénken foglalkoztatta a földosztás kérdése, hiszen ez volt az ország egyik legégetőbb kérdése, amire mielőbb megfelelő választ kellett adni.

A jugoszláv kommunista rezsim átmeneti fázisként tekintett a földosztásra: a társadalom egyes kategóriáinak – agrárproletariátus – magánkézbe ad mezőgazdasági földterületeket, de a végső cél, szovjet mintára, a mezőgazdaság teljes kollektivizálása volt.⁴⁹

Az új Jugoszlávia agrárreformjára vonatkozó törvénytervezet 1945 augusztusának elején már az AVNOJ Elnöksége törvényhozó bizottságának asztalán volt, majd hamarosan az ideiglenes nemzetgyűlés elé került.

A polgári ellenzék egyes képviselői – Milan Grol, Hinko Krizman, Jefto Pavić és dr. Buda Bošković – a törvénytervezettel kapcsolatban megfogalmazták különvéleményüket, mely szerint a törvény meghozatala elhamarkodott.

A katolikus püspöki kar is ellenezte az agrárreformról szóló törvény meghozatalát, mivel az az egyházi földbirtokok államosítását irányozta elő. A püspöki konferencia zágrábi konferenciáján megfogalmazott beadványa azonban csak augusztus 26-án, a törvény elfogadását követő harmadik napon érkezett meg a szkupstinába, ezért azt „nem tudta figyelembe venni.”⁵⁰ Az ügy folyamánként a püspöki értekezlet, amelynek élén dr. Alojzije Stepinac zágrábi érsek állt, 1945. szeptember 22-én pásztorlevelet fogalmazott meg a kommunista hatalom egyházellenes erőszakos cselekményeivel kapcsolatosan. Ennek következtében a kommunista hatalom és a katolikus egyház közötti – amúgy sem teljesen felhőtlen – kapcsolatok végképp elmergesedtek.⁵¹

Az agrárreform törvényszerű végrehajtásának céljából az ideiglenes nemzetgyűlés 1945. augusztus 23-án elfogadta a földreformról és a betelepítésről szóló törvényt,⁵² amelynek mottóját annak 1. szakasza tartalmazta: „A föld azé, aki megműveli!”

A törvény egyik legsarkalatosabb része a föld kisajátítására vonatkozó szakasz volt. A törvény 3. szakaszának értelmében kisajátítják:

- a nagybirtokokat, vagyis azokat a birtokokat, amelyek teljes területe meghaladta a 45 hektárt, vagy a 25-35 hektárnyi megművelhető földterületet, amennyiben bérbe vannak adva, vagy bérmunkával műveltetik meg. A megművelhető földterület alatt a szántóföldeket, réteket, gyümölcsösöket és szőlőskerteket értették.
- a bankok, vállalatok, részvénytársaságok és más jogi személyek tulajdonában levő földterületeket, kivéve azokat, amelyeket a tulajdonosoknak meghagynak ipari, építési, tudományos vagy más társadalmilag hasznos célból.
- az egyházak, vallási közösségek, valamint az alapítványok birtokait,
- a törvény alapján a földművesek számára meghatározott maximum feletti, megművelhető földterületet,

49 SAJTI 2004. 374–375.

50 Dr. Bogdan LEKIĆ: *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1945*. Beograd 1997. 61–62.

51 VÉKÁS János: *Magyarok a Vajdaságban 1944–1954. Kronológia*. Zenta 2011. 70.

52 Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Službeni list DfJ 64/1945.

- a 3-5 hektár feletti földterület-többséget, amennyiben a tulajdonos nem földműves, és nem maga műveli azt meg, hanem bérbe adja vagy bér munkát alkalmaz,
- azokat a földterületeket, amelyek a háború során bármely ok miatt tulajdonos, illetve örökös nélkül maradtak.

A törvény 4. szakasza előírta, hogy az elvett föld a rajta lévő épületekkel és berendezésekkel, valamint a hozzá tartozó mezőgazdasági felszereléssel együtt minden kártérítés nélkül állami tulajdonba kerül. A mezőgazdasági gépek, traktorok az állami gépállomások tulajdonába kerültek.

A törvény 5. szakasza szerint a földművesek számára meghagyható földterület-maximumot a föderális egységenként, külön-külön meghozott törvényekkel fogják szabályozni. Ez a szakasz leszögezte, hogy a földműves-maximum nem lehet kisebb 20, illetve nagyobb 35 hektárnál. A Vajdaság esetében a földműveseknek járó föld-maximumot (ún. „nagy maximum”) a szerbiai agrárreformról és betelepítésről szóló törvény⁵³ 20 hektárban (34 katasztrális hold és 800 négyszögöl), az alapvetően nem földművelésből élők föld-maximumját (ún. „nemföldműves maximum”) pedig 3 hektárban határozták meg.

A „nagy maximum” és a „nemföldműves maximum” felett elvett földek esetében a törvény 6. szakasza kártérítés kifizetését helyezte kilátásba egyéves hektáronkénti átlaghozam értékének magasságában: Vajdaság esetében ez 5 mázsa búza árát jelentette: ennek kifizetésre a gyakorlatban nem került sor.

A földművesek esetében az elvett földterületen lévő épületek és mezőgazdasági felszerelést nem sajátították ki.

A törvény 8. szakasza szerint az egyes egyházi szervezetek esetében a 10 hektár feletti megművelhető földterületeket államosították, ebbe beletartoztak az erdők is. A nagy történelmi jelentőségű egyházi intézmények–kolostorok, egyházi hatóságok esetében – 30 hektár megművelhető földterület, valamint ugyancsak 30 hektár erdő meghagyását helyezték kilátásba.

A törvény 3. szakaszának értelmében kisajátított földterületek mellett az agrárreform és a betelepítés földalapjába kerültek még a következő földterületek:

- a Német Birodalom és a német állampolgárok földterületei, amelyeket az AVNOJ 1944. november 21-i határozata alapján koboztak el,
- a háborús bűnössé, illetve népellenességgé minősített személyek bíróság által elkobzott földterületei,
- az állami tulajdonból a földosztásra kiválasztott földterületek.

A földalapba – elméletileg – nem kerültek bele azok a földterületek, amelyeket az állami birtokok, valamint a népjóléti-, és tudományos intézmények, illetve a hadsereg számára különítettek el.

53 Zakon o agrarnoj reformi i unutrašnjoi kolonizaciji. Službeni glasnik NRS 39/1945, 4/1946.

A törvény másik sarkalatos része a földosztás volt: a 12. szakasz értelmében a földalapról földhöz juttatják a földnélküli, mezőgazdaságban tevékenykedő személyeket: földművelési napszamosokat, valamint azokat a földműveseket, akiknek nem volt elegendő mennyiségű földjük. A törvény 16. szakasza értelmében a földosztásban előnyt élveztek:

- a földnélküliek,
- azok a földművesek, akiknek nincs elég földjük és a partizánegységek, illetve a Jugoszláv Népfelzabardító Hadsereg harcosai voltak: az idősebb korosztályúak és az önkéntesek további előnyt élveztek,
- a népfelzabardító háború, valamint a korábbi – az 1912–1918 közötti, valamint 1941 áprilisában folytatott – háborúk rokkantjai,
- az elesett harcosok, és a fasiszta terror áldozatainak családjai.

Az agrárreform és a telepítés lebonyolításra szövetségi szinten tárcaközi bizottságként 1945. szeptember 4-én megalakult az Agrártanács, amelynek a mezőgazdasági miniszter, Vasa Čubrilović⁵⁴ is tagja volt.⁵⁵

A földreformot, de különösen a betelepítés lényegét meg kellett magyarázni a lakoságnak, amihez a rezsim a magyar nyelvű sajtót is széles körben felhasználta. A propaganda lényege az volt, hogy a telepesek az elmenekült németek és a háborús bűnössé nyilvánított személyek birtokaiból részesülnek – 500 ezer kat. holdnyi területből – és ez nem veszélyezteti a helyi agrárproletariátus földhöz jutását.⁵⁶

A szövetségi törvényt követően, annak előírása alapján 1945. november 14-én a szerb Népképviselőház Elnöksége meghozta a Szerbiára és a Vajdaságra érvényes agrárreformról és betelepítésről szóló törvényt.⁵⁷

A szerbiai törvény 20. szakasza értelmében az agrárreform lefolytatása céljából agrárbíróságokat hoztak létre, amelyek a kerületi népbíróságok mellett működtek.

1946 februárjában megszűnt a telepítési minisztérium, feladatkörét a szövetségi kormány mellett működő, agrárreformot és telepítést irányító bizottság vette át.

A jugoszláv agrárreform földalapjába összesen 1566 ezer hektár föld került. A földműves-háztartások ennek 51%-át kapták meg – ennek a földterületnek 43%-át a földnélküliek, 27%-át pedig a harcosok kapták. Az állami mezőgazdasági birtokok a földalap 18,3%-ához (288 ezer hektár) jutottak, erdők alatt és erdősítésre 24,3% maradt, egyéb intézmények pedig az alap földterületének 6,4%-át kapták meg.

A vajdasági, helyi földigénylők közül 96 864 család jutott földhöz, ebből 48 325 családnak az agrárreformot megelőzően egyáltalán nem volt birtoka.

A telepítés során a Vajdaságba összesen 37 616 telepes család került Jugoszlávi más részeiből. Ebből 26 963 család (72%), összesen 162 447 fő szerb, 6696 család

54 Čubrilović, Vaso (1897–1990) jugoszláviai szerb történész, politikus, akadémikus. 1914-ben részt vett a Ferenc Ferdinánd trónörökös elleni merényletben. 1945–1946 között jugoszláv mezőgazdasági, majd 1946–1950 között erdészeti miniszter volt.

55 MEDOJEVIĆ 364. Utolsó hozzáférés: 2016. március 20.

56 Telepítés és földreform. In *Magyar Szó, Újvidék*. 1945. október 14. 2.

57 Zakon o agrarnoj reformi i unutrašnjoj kolonizaciji. Službeni glasnik NRS 39/1945.

(18%), 40 176 fő pedig montenegrói volt, míg a maradék 10%-ot macedónok, horvátok, szlovének és muzulmánok alkották.⁵⁸

A betelepítés során a bácskai Tisza-mentére nem kerültek jelentősebb telepese-tömegek: ide főleg azok a telepések tértek vissza, akiket még a királyi Jugoszlávia juttatott birtokhoz.

Az agrárreform és a telepítés a szövetségi kormány 1947. december 22-i rendeletével zárult le. Az agrárreformot és a telepítést irányító szövetségi bizottság a jugoszláv kormány 1948. április 28-i keltezésű rendeletével szűnt meg: felszámolását és megoldatlan ügyeit a szövetségi Mezőgazdasági Minisztérium vette át.⁵⁹

A néhány holdhoz juttatott földnélküli parasztok és kisbirtokosok nem sokáig élvezhették az ún. „tapsikolt földet”, mivel annak művelése számos nehézségbe ütközött: a parcellák túl messze voltak a földigénylők lakhelyétől, hiányoztak a föld megműveléshez szükséges megfelelő szerszámok és mezőgazdasági eszközök, igásállatok. A földhöz juttatottak sem mentesültek az adófizetés, és a mezőgazdasági termények kötelező beszolgáltatása alól. Másfelől szociális juttatásokban, pl. családi pótlékban nem részesülhettek, de nem állhattak munkába sem az állami vállalatoknál – hiszen földjük volt.

Nem volt ez véletlen, hiszen a rezsím a mezőgazdaság kollektivizálására törekedett. Ennek pedig első lépése az volt, hogy a parasztságot a szövetkezetekbe kényszerítsék. A nyomás hatására megnövekedett a szövetkezetekbe lépők száma, ami különösen a telepésekre volt jellemző. Az őslakosok – különösen 1948-ban – inkább visszaadták a földet, lemondtak róla és beálltak gyári munkásnak: a földet ilyen esetekben az állami mezőgazdasági birtokok kapták meg.

A VAGYONELKOBZÁS

A Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács Elnöksége a háború befejezését követően, 1945. június 9-én meghozta a vagyonelkobzásról és a vagyonelkobzás végrehajtásáról szóló törvényt.⁶⁰ A törvény értelmében a vagyonelkobzás a vagyon teljes vagy részleges államosítása volt, bírósági ítélet alapján.

Vagyonelkobzási ügyek lefolytatása a járásbíróságok illetékességébe tartozott: a vagyonelkobzási határozat meghozatalát követően a legrövidebb időn belül, sürgősségi eljárással végezték el az elítélt vagyontárgyainak – ingatlanok és ingóságok – összeírását, leltározását.

A törvény 28. szakasza a járási népbizottságokra azt a feladatot róta, hogy a törvény meghozatalát követő 90 napon belül az illetékes járásbíróságoknak megküldjék

58 KRŠEV, N. Boris: *Uporedne karakteristike agrarnih reformi u Vojvodini a XX veku*. Novi Sad 2011. 125–126. <http://kpolisa.com/KP16/PDF16/kp16-II-2-BorisKrsev.pdf>

59 GAČEŠA, L. Nikola: *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugosaviji 1945–1948*. Novi Sad 1984. 119.

60 Zakon o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije. Službeni list DFJ 40/1945. 1946-ban sor került a törvény megerősítése és kiegészítésére: Zakon o potvrđi i izmenama i dopunama Zakona o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije. Službeni list FNRJ, 61/1946, 74/1946.

a háború során kivégzett, megölt, elesett vagy elmenekült, népellenességnek minősülő személyek vagyonának leltárát.

A hadbíróóságok is kötelesek voltak megküldeni ítéleteiket a járásbíróóságoknak, mert ezekben is gyakran esett szó – mellékbüntetésként – vagyonek kobzásáról.

A törvény 30. szakasza értelmében a Német Birodalom állampolgárainak, valamint a német nemzetiségű polgároknak a vagyonek kobzásáról járási szinten döntött a népbizottság által kinevezett háromtagú bizottság.

A törvény értelmében a vagyonek kobzás alól mentesültek azok a háztartási eszközök – elsősorban ruhanemű, bútor, konyhafelszerelés – amelyek az elítélt személy számára, valamint szűkebb családjának a létfenntartásához elengedhetetlenül szükségesek voltak. Ebbe a kategóriába tartoztak még az iparűzéshez nélkülözhetetlen szerszámok, a földműves-háztartás fenntartásához nélkülözhetetlen alapvető szerszámok és eszközök, valamint az ehhez tartozó lakó-, és gazdasági épületek, négy hónapra elégséges élelmiszer és fűtőanyag, családtagonként pedig háromhavi nap számnak megfelelő pénzüsszeg.

A gyakorlatban a járási népbizottságok belügyosztályai egyénekre vonatkozóan utasították a járásbíróóságokat a vagyonek kobzási törvényre hivatkozva, hogy indítsák meg a háborús bűnösnek vagy népellenességnek minősített személyek elleni vagyonek kobzást. A belügyosztály által kibocsátott, a vagyonek kobzást kezdeményező iratban feltüntették, hogy a háborús bűnössé nyilvánított személy a háború során „eltűnt”, vagy „elmenekült”, illetve „elhagyta birtokát”. Ezekben az iratokban azok a személyek, akiket eltűntnek minősítettek – mint később kiderült – szinte kivétel nélkül a megtorlások áldozataivá váltak, vagyis bírósági ítélet nélkül likvidálták őket.

Az AVNOJ Elnökségének 1944. november 21-i keltezésű döntése az ellenség vagyonának állami tulajdonba történő átvételéről és a távol lévő személyek vagyona feletti vagyonzárról,⁶¹ illetve az 1946-ban meghozott hasonló tartalmú törvény,⁶² és a vagyonek kobzásról szóló törvény 30. szakasza előírta a német nemzetiségű polgárok vagyonának elkobzását. A döntés, illetve a törvény hatálya alól csak azok a németek mentesültek,

- akik aktívan részt vettek a népfelszabadító mozgalomban és a népfelszabadító háborúban, természetesen a partizánok oldalán,
- akik már a háborút megelőzően asszimilált szerbek, horvátok vagy szlovének voltak, a háború alatt nem léptek be a németeket tömörítő Kulturbundba, és nem hangoztatták németségüket,
- akik a megszállók követelésére is megtagadták, hogy németnek vallják magukat,
- akik vegyes házasságban éltek, és magatartásukkal nem gátolták a népfelszabadító mozgalmat, illetve nem voltak a megszállók kiszolgálói,

61 Odluka Predsedništva AVNOJ-a o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom nepriusutnih lica, i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile. Službeni list DFJ, 2/1945.

62 Zakon o potvrđi i izmenama odluke o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom nepriusutnih lica, i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile. Službeni glasnik FNRJ 63/1946.

- akik, mint semleges országok állampolgárai, nem viselkedtek ellenségesen Jugoszlávia népeinek felszabadító harcával szemben.

Az AVNOJ Elnöksége 1945. április 23-án meghozta a tiltott spekuláció és gazdasági szabotázs megakadályozásáról szóló törvényt,⁶³ amit a jugoszláv Népképviselőház 1946. július 11-én módosított és megerősített.⁶⁴ A törvény 1. szakaszának értelmében feketekereskedelemnek minősült:

- a hatóság által megsabottnál magasabb ár alkalmazása,
- olyan áru vétele és viszonteladása, amely a hatályban lévő előírások értelmében tilos volt,
- áru fuvarozása engedély nélkül a megengedett mennyiségek felett,
- az élelmiszer-feleslegek és más olyan termékek rejtegetése, amelyek átadását előírják a hatályos jogszabályok,
- arannyal és devizával való üzérkedés.

A feketekereskedelem és üzérkedés bűncselekményének vétségéért a törvény 1–3 évig terjedő, kényszermunkával egybekötött szabadságvesztést irányzott elő.

A tiltott spekuláció alatt a törvény olyan bűncselekményeket értett, amelyek arra irányultak, hogy áruhalmozással, vagy élelmiszerek, illetve más fogyasztási cikkek viszonteladásával aránytalanul nagy anyagi hasznot valósítson meg az elkövető. Tiltott spekulációnak minősült:

- az áruhalmozás, rejtegetés, visszatartás, vagy az árukészlet bejelentésének elmulasztása abból a célból, hogy hiány keletkezzen, amit követően áruba bocsátással aránytalanul nagy anyagi haszon jön létre,
- többszörös viszonteladás,
- a termelők, a közvetítők és az eladók szövetkezése a magas árak fenntartása céljából.

A tiltott spekuláció elkövetőire bizonyos körülmények között, például háborús helyzetben, a törvény értelmében akár a halálbüntetés is kimondható volt.

A földművesek sorsa nem volt könnyű az 1940-es évek második felében: fizetni kellett a progresszív adót,⁶⁵ és a kötelező beszolgáltatásnak is eleget kellett tenni. Amennyiben nem tudták mindezt megtenni, könnyen illethették őket gazdasági szabotázs vádjával.

A mezőgazdasági termények kötelező beszolgáltatása egészen 1952-ig hatályban volt. Ezzel a kényszerítő eszközzel a rezsim tudatosan élt, és visszaélt a parasztsággal szemben: különösen az osztályidegennek deklarált „kulákok” gazdasági ellehetetlenítésében használták előszeretettel ezt a módszert. A kommunista hatalom ezzel

63 Zakon o suzbijanju nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže. Službeni list DFJ 26/1945.

64 Zakon o potvrdi i izmenama Zakona suzbijanju nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže. Službeni list FNRJ 56/1946.

65 A progresszív adó olyan adófajta, amelyben az átlagadókulcs (a fizetendő adó és az adóalap hányadosa) nő az adóalap emelkedésével.

több célt valósított meg: egyrészt az állam – a szociális gondok megoldójának szerepében tetszelegve – a lakosság széles rétegeit olcsó élelmiszerekkel látta el, másrészt csökkentette a parasztság gazdasági erejét, harmadrészt a birtokok elkobzásával és azoknak az állami mezőgazdasági birtokokhoz juttatásával újabb, hatalmas lépést tett a mezőgazdaság teljes kollektivizálása felé.

**A JUGOSZLÁV GAZDASÁG FEJLŐDÉSE 1947 ÉS 1952 KÖZÖTT:
A TERMELŐ PARASZTSZÖVETKEZETEK TŐL
A FÖLDMŰVES SZÖVETKEZETEKIG**

1947 áprilisában a legfelsőbb jugoszláv vezetés javaslatára a szövetségi parlament megszavazta a nagyszabású ötéves tervet, aminek 1951-re kellett megvalósulnia.⁶⁶ A terv előlatta az ország gazdasági és műszaki lemaradásnak megszüntetését, gazdasági és véderejének fokozását, a gazdaság szocialista szektorának megerősítését, az új gazdasági viszonyok megszilárdítását, valamint a lakosság általános jólétének emelését.

A kitűzött célok megvalósítása érdekében előlították az iparosítást és villamosítást, a nehézipar kialakítását, valamint a többi gazdasági ág fejlesztését, beleértve a mezőgazdaságot is: korszerű termelési módszerek alkalmazását, új mezőgazdasági kultúrák és jobb minőségű állatfajták meghonosítását tűzték ki célul. A parasztszövegeteket szakmai segítséggel, valamint munkájukhoz szükséges ipari termékekkel kívánták ellátni.

Az ipari termelést az 1939-es szint ötszörösére, a mezőgazdaságit pedig a másfélszeresére szerették volna emelni.

A terv előírta a termelékenység növelését, az önköltség csökkentését, a munkásosztály szakképzettségének emelését is. Az ötéves terv a közoktatás, a művelődés és az egészségügy terén is előirányozta az intézmény-hálózatok kiépítését: e szegmensének sarkalatos pontját az írástudatlanság felszámolása képezte.

Az agrárreform lefolytatását követően – a szövetszövegetekről szóló általános törvény⁶⁷ alapján – már 1946-ban megkezdődött a termelő parasztszövegetek létrehozása.

1947 végére országszerte 779 termelő parasztszöveget alakult, amelyekhez 40 590 háztartás, és 210 986 hektár termőföld tartozott.

66 Zakon o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ u godinama 1947–1951. Službeni list FNRJ 36/1947.

67 Osnovni zakon o zadrugama. Službeni glasnik FNRJ 2/1946.

*A termelő parasztszövetkezetek száma, a hozzájuk tartozó háztartások és termőföld 1945–1950 között Jugoszláviában:*⁶⁸

Év	Szövetkezetek száma	Háztartások száma	Szövetkezeti földtulajdon (ha)
1945	31	–	–
1946	454	25 062	121 518
1947	779	40 590	210 989
1948	1318	60 156	323 984
1949	6625	340 739	1 839 979
1950	6968	418 639	2 226 166

A városi lakosság, a munkások és a hadsereg élelmiszerellátásának biztosítására, valamint az „üzérkedés és a falusi kapitalista elemek letérése” miatt a rezsim bevezette a mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatását. 1948 áprilisára befejeződött az ipar és a kereskedelem államosítása.⁶⁹

A nagyszabású terv végrehajtásának gépezetébe azonban egy – lényegtelennek nem minősíthető – porszem került a Sztálinnal, és a Tájékoztató Irodával való 1948-as összetűzést követően: nevezetesen a Szovjetunió és a népi demokratikus/szocialista országok gazdasági segítségének elmaradása. A jugoszláv rezsimnek az amerikaiak nyújtotta segély nyújtott mentőövet. Az USA a második világháborút követően a Marshall-terv keretében a romokban heverő európai államoknak nyújtott újjáépítési segélyprogramot, amely 1948 tavaszától állt a kedvezményezettek rendelkezésére, és – meghatározott politikai reformok és némi külső ellenőrzés mellett – elvben elérhető volt valamennyi európai ország számára. A szovjet érdekszférába tartozó államok – a Szovjetunió unszolására – „nem kívántak” élni ezzel a lehetőséggel. Jugoszlávia viszont – a Keletről érkező gazdasági segítség elapadását követően kapva kapott az alkalmon: az országba érkező – zömmel vissza nem térítendő – segélyek értéke elérte a 231 millió dollárt. Érdekes, hogy a Jugoszláviának juttatott pénz nem a Marsall-terv keretét terhelte. Habár ez az összeg az Európának nyújtott amerikai segély mindössze 1,65%-át tette ki, mégis elég volt ahhoz, hogy Jugoszlávia – különösebb megrázkódtatások nélkül – átvészelje a Szovjetunióval való kapcsolatok megromlásának gazdasági vonzatait. Igaz viszont, hogy az öt éves terv „futamidejét” egy évvel meg kellett hosszabbítani.⁷⁰

Az USA-nak is érdeke volt Jugoszlávia támogatása, hiszen abban bíztak, hogy ezzel „rést tudnak ütni a pajzson”, vagyis, hogy a jugoszlávok példája vonzó lesz majd a népi demokráciák számára is.

A jugoszláv rezsimnek választ kellett adnia a Szovjetunióval való szakításra: választási lehetőséget felmutatni a szovjet mintájú központosított bürokrata rendszerrel szemben, illetve felvázolni a szocializmus építésének sajátos – saját tapasztalatokon

68 *Deset godina nove Jugoslavije*. Szerk. MITROVIĆ, Živan. Beograd 1955. 205. (A továbbiakban: MITROVIĆ 1955)

69 *A Jugoszláv Kommunista Szövetség rövid története*. Szerk. ČOLAKOVIĆ, Rodoljub. Újvidék 1963. 474–478. (A továbbiakban: ČOLAKOVIĆ 1963)

70 ČOLAKOVIĆ 1963. 516.

alapuló – jugoszláv útját. Ennek eredményeként a JKP egyik vezető ideológusa és gazdasági szakértője, Boris Kidrič⁷¹ – aki az öt éves terv egyik „megálmodója” volt – valamint Edvard Kardelj⁷² és Milovan Đilas⁷³ előrukkoltak a szocialista öngazgatás elméletével. A szocialista öngazgatás jelmondata a „gyárakat a munkások kezébe” volt, lényege pedig az, hogy a termelők a munkástanácsokon keresztül – amelyek tagjait közvetlenül választották meg – részt vegyenek a gyárak, vállalatok irányításában. Így a dolgozók abban a – valójában hamis – képzetben éltek, hogy saját sorsukról dönthetnek. Hogy nem így volt, és hogy lényegében bohózat az egész, az később már sokak számára világossá vált. Az első munkástanácsot a horvátországi Split melletti Solinban választották meg 1949. december 31-én.

Az elmélet szerint az öngazgatásnak – belátható időn belül – a jugoszláv társadalom minden szegletét ki kellett töltenie. Ennek jegyében 1952-ben meghozták a népbizottságokról szóló általános törvényt,⁷⁴ amely az öngazgatás elemeinek beépítését irányozta elő a néphatalmi szervekbe.

A JKP 1952. november 2. és 7. között tartotta meg VI. kongresszusát Zágrábban, melyen az öngazgatás bevezetését a szocialista társadalmi viszonyok építésének döntő mozzanataként értékelték. Az új helyzetben a JKP-nak immáron a munkásosztály „élcsoportává” kellett válnia – ennek szellemében a párt nevét Jugoszláv Kommunista Szövetségre változtatták.

A falu és a mezőgazdaság szocialista átalakításában, a kollektivizálás során a rezsim nem ódzkodott a kényszerítő eszközök alkalmazásától sem, ami miatt a Párt tekintélye a parasztság körében jelentősen csorbult.

Szövetségi szinten 1949 júniusában meghozták a földműves szövetkezetekről szóló általános törvényt.⁷⁵ A törvény 51. szakasza értelmében az általános mezőgazdasági szövetkezetekbe tömörülnek a termelő parasztok azért, hogy előremozdítsák a mezőgazdasági termelést és más gazdasági tevékenységeket, hogy megszervezzék a termelést a szövetkezeti birtokon, valamint a mezőgazdasági termények értékesítése és az ipari termékek beszerzése céljából.

A termelő parasztszövetkezet feladatkörét a törvény 61. szakasza határozza meg, miszerint „... a termelő parasztszövetkezetben a parasztok társítják termőföldjüket és eszközeiket a közös mezőgazdasági termelés érdekében, amelyet közös munkával valósítanak meg, a díjazás pedig a munkában való részvétel alapján történik.”

1949 végére országosan 6625 termelőszövetkezetet tartottak nyilván, amelyekhez 340 ezer háztartás, és 1 839 000 hektár termőföld tartozott. Ugyanakkor 9060 földműves szövetkezet létezett 3,5 millió taggal. Erre az időszakra már jelentős ellentmondások támadtak a szövetkezetek gyors ütemű alakítása és a mezőgazdaság hiányos anyagi alapjai között. Ezért a JKP 1950 elején, új irányvonalat véve elhatároz-

71 Kidrič, Boris (1912–1953) szlovén nemzetiségű jugoszláv forradalmár, politikus.

72 Kardelj, Edvard (1910–1979) szlovén nemzeti szocialista jugoszláv forradalmár, politikus.

73 Đilas, Milovan (1911–1995) montenegrói nemzetiségű jugoszláv forradalmár, politikus, később az egyik legismertebb jugoszláv disszidens.

74 Opšti zakon o narodnim odborima. Službeni list FNRJ 22/1952.

75 Osnovni zakon o zemljoradničkim zadrugama. Službeni list FNRJ 49/1949.

ta, hogy a termelőszövetkezetek megszervezését lassítani kell, a súlypontot a már meglévők megerősítésére kell helyezni.⁷⁶

Az új irány jegyében 1951-től megkezdtek a mezőgazdasági termények kötelező beszállításának fokozatos megszüntetését, amit véglegesen 1952-ben számoltak fel.

A JKP KB 1951 novemberében a falu szocialista átalakításának útjairól szóló utasításában síkra szállt az általános típusú földműves szövetkezetek megszilárdításáért, valamint a munka szerinti díjazásban a természetben való kifizetésről a készpénzben történő fizetésre való áttérésért.

Az 1953 márciusában a termelő parasztszövetkezetek vagyoni viszonyáról és átszervezéséről kiadott rendelet⁷⁷ a JKSZ azon törekvését fejezte ki, hogy a falu szocialista átalakítását mielőbb elfogadhatóan rendezze. A rendelet jelentősebb kitételei:

- a termelő parasztszövetkezeteket a földművesek önállóan alakítják a tagok közötti vagyoni és egyéb viszonyokat a szövetkezet alapszabálya, és a megkötött szerződések szabályozzák,
- a szövetkezet alapszabálya – amelyet önállóan hoznak meg – rögzíti az igazgatási szervek formáit, a tagok jogait és feladatait, a munkaszervezést és az ügyvitel módját,
- szerződéssel határozzák meg a föld, az épületek és a munkaeszközök bevitelét, valamint az ebből eredő vagyoni viszonyokat,
- a földművesek szabadon léphettek be a termelő parasztszövetkezetbe, és szabadon távozhattak onnan a rendelet által meghatározott határidőben. A termelő parasztszövetkezet tagja kiléphetett a szövetkezetből abban az évben, amikor az alapszabályban előírt, vagy a szerződésben megszabott határidő letelt. Amennyiben nem volt kijelölve határidő, akkor jogában állt kilépni három évvel a belépés után, nem számítva azt az évet, amelyben belépett a szövetkezetbe – ha nem lépett ki abban az évben, amikor a kilépési határidő letelt, ez a határidő további három évre meghosszabbodott. A kilépési szándékot legkésőbb július 1-ig hivatalosan jelezni kellett, a kilépés valóban október 1-jével történhetett meg. 1953-ban lehetőség volt a soron kívüli kilépésre is,
- kilépés esetén a termelő parasztszövetkezetnek vissza kellett adnia a kilépő tagnak a szövetkezetbe bevitt földet, esetleg szóba jöhetett ugyanolyan értékű másik föld is,
- a termelő parasztszövetkezet megszűnik, ha egyesítik a meglévő földműves szövetkezettel, átszervezik másféle szövetkezetté, vagy pedig felszámolják: ilyen esetben vagyont – ami a szövetkezet tagjainak történő bevitt föld-, épület és felszerelés-visszajuttatást követően maradt – a meglévő földműves szövetkezetnek engedték át.

A kötelező beszállítás időszakában alkalmazott módszerekkel – börtönbüntetéssel, vagyoneklobzással – a rezsimnek sikerült döntő eredményeket elérni a mező-

76 ČOLAKOVIĆ 1963. 510–512.

77 Uredba o imovinskim odnosima i reorganizaciji seljačkih radnih zadruga. Službeni list FNRJ 14/1953.

gazdaság átalakításának frontján: végérvényesen megroppantotta a „kuláknak” minősített parasztság gerincét. A kommunista hatalom azonban még így is tartott a parasztság gazdasági erejétől és esetleges befolyásától a társadalom más rétegeire. Ezért a pártberkekben döntés született, hogy jelentősen – 20 hektárról 10-re – korlátozzák a magánkézben lévő mezőgazdasági földterület maximumát azért, hogy „csökkentsék a falusi kulák elemek gyarodásának lehetőségét”.

A szövetségi képviselőház 1953 májusában meghozta az általános népi vagyon mezőgazdasági földalapjáról, és a mezőgazdasági szervezetek földhöz juttatásáról szóló törvényt.⁷⁸ A törvény jelentősebb kitételei:

- létrejött a népi vagyon mezőgazdasági földalapja, amelybe belekerült az általános népi vagyon tulajdonát képező minden mezőgazdasági földterület,
- a földműves maximumot 10 hektár termőföldben szabták meg, ezen a mennyiségen felül eső földterületek a földalapba kerültek,
- családi szövetkezetek esetében a földmaximum 15 hektár lehetett,
- akiknek a földje a földalapba került, jogosultak voltak a föld értékének megtérítésére: hektáronként – a föld minőségétől függően – a térítmény összege 30 ezer dinártól 100 ezerig terjedhetett, amit 20 év alatt kamatmentesen, a kibocsátott kötvények alapján kívántak kifizetni a szövetségi költségvetésből,
- a mezőgazdasági földalap földjeit a mezőgazdasági szervezetek – földműves szövetkezetek, mezőgazdasági birtokok, egyéb mezőgazdasággal foglalkozó gazdasági szervezetek és intézmények – kaphatták tartós használatra, mezőgazdasági célokra, és a kapott földet kötelesek voltak jó gazdálkodóként, ésszerűen felhasználni,
- csak olyan szövetkezetek kaphattak földet a földalapból, amelyek irányítását a termelésben résztvevők végezték, amelyekben a termelés jövedelmét illetmény szabályzat szerint csak azok között osztották szét, akik a mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos munkában részt vettek, valamint ügyvitelükben alkalmazták a mezőgazdasági birtokokra érvényes előírásokat – ha a földműves szövetkezet megszűnt, a tulajdonában lévő föld visszakerült a földalapba,
- a mezőgazdasági földalapba kerülő földet népi vagyonként telekkönyvezték, de bejegyezték a mezőgazdasági szervezetek használati jogát is,
- a földműves-maximum meghatározását, illetve a maximumon felüli földterület földalapba vételét a földalap járási bizottsága végezte,
- a földalapba nem került be olyan földterület, amelyen épület volt – kivételt képeztek a mezőgazdasági épületek.

A törvény a lakosság körében „felvásárlási” vagy „megváltási” törvény néven vált ismeretessé.

78 Zakon o poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i dodeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama. Službeni list FNRJ 22/1953.

A termelő parasztszervezetek száma, a hozzájuk tartozó háztartások és termőföld 1951–1953 között Jugoszláviában.⁷⁹

Év	Szervezetek száma	Háztartások száma	Szervezeti tagok száma (fő) ⁸⁰	Szervezeti földtulajdon (ha)
1951	6804	397 612	1 904 442	2 074 049
1952	4225	316 887	1 504 874	1 664 912
1953	1165	62 206	193 639	329 013

Az általános földműves-szervezetek száma, a tagság és a szervezeti földtulajdon alakulása 1952–1953-ban Jugoszláviában.⁸¹

Év	Szervezetek száma	Szervezeti tagok (fő)	Szervezeti földtulajdon (ha)
1952	6973	3 242 819	68 305
1953	6538	2 035 259	144 974

A szervezeti tagok számának csökkenése a két év között azért ilyen nagyarányú, mert a hatályos jogszabályok értelmében lehetséges volt a kilépés a szervezetekből. A szervezeti földtulajdon látványos növekedése onnét ered, hogy a megszabott új földmaximum – 10 hektár – fölé eső termőföld felvásárlását követően, a földalapról ezek a szervezetek is részesültek.

1956-ban a Vajdaságban összesen már csak 832 szervezetet tartottak nyilván. Ezzel gyakorlatilag lezárult a jugoszláv mezőgazdaság kollektivizálása, illetve szocialista átalakítása.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AFŽ	= Antifašistički front žena (Antifasiszta Nőfront)
AT	= Autonóm Tartomány
AVNOJ	= Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije (Jugoszláv Antifasiszta Népfel-szabadító Tanács)
DFJ	= Demokratska Federativna Jugoslavija (Demokratikus Föderatív Jugoszlávia)
DMKSZ	= Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség
FNRJ	= Federativna Narodna Republika Jugoslavija (Jugoszláv Föderatív Népköztársaság)
JKP	= Jugoszláv Kommunista Párt
JKSZ	= Jugoszláv Kommunista Szövetség
KB	= Központi Bizottság
KNOJ	= Korpus narodne odbrane Jugoslavije (Jugoszlávia Népvédelmi Hadteste)
NRS	= Narodna Republika Srbija (Szerb Népköztársaság)
OZNA	= Odeljenje za zaštitu naroda (Népvédelmi Osztály)
RS	= Republika Srbija (Szerb Köztársaság)
SZK(b)P	= Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja
TLZ	= Történelmi Levéltár, Zenta
UDB	= Uprava državne bezbednosti (Államvédelmi Hatóság)
USAOJ	= Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije (Jugoszláv Egyesült Antifasiszta Ifjúsági Szövetség)

79 MITROVIĆ 1955. 206.

80 Mint szervezeti tagok csak azok lettek számba véve, akiknek szavazati joguk volt a szervezeti gyűléseken.

81 MITROVIĆ 1955. 207.

TIBOR MOLNÁR

THE TRANSFORMATION OF AGRICULTURAL OWNERSHIP IN YUGOSLAVIA**ABSTRACT**

Following World War II the basic aim of the Yugoslavian communist regime now in power was to create socio-economic structures based on the Soviet model. This was particularly important in the agricultural sector, as Yugoslavia, which suffered heavy losses in the war, was an undeveloped agrarian country. The regime considered the winning of the agrarian proletariat to its goals by distributing land an important task; however this was only regarded as an intermediate phase as the ultimate goal was complete collectivisation in agriculture as well.

In order to reach their aim a set of laws were enacted which served as the foundation for the creation of socialist state property. One of the most important of these acts regulated the confiscation of private property, which mostly targeted war criminals and persons pronounced enemies of the people.

The Yugoslav agrarian reform nationalised the landed properties of legal persons, though land not exceeding 34 cadastral yokes could remain in the hands of private owners who farmed. The 1,566 million hectare land fund that was thus created distributed one-yoke plots to landless applicants, while the remaining area was divided between state farms.

A significant portion of the land fund was used for plantations. From the less productive agricultural areas of the country South Slav settlers (37,616 families) were planted in the Vojvodina, on the former estates of escaped or repatriated Germans and Hungarians. These plantations, in which veterans participating in liberating or antifascist movements enjoyed a priority, aimed at not only easing socio-economic problems but also changing the ethnic makeup of these areas for the benefit of southern Slavs and strengthening the ideological-political loyalty of the population to the regime.

Following the agrarian reform soon – especially after the break with the Soviet Union in 1948 – the obligatory delivery of agricultural products was introduced, the neglect of which was severely punished. The regime conducted brisk propaganda among peasants, often using force, to make them join collective farms: in 1953 throughout the country 6,538 farming cooperatives were in place with over two million members, and the land owned by farming cooperatives exceeded 144,000 hectares.

KAPOSI ZOLTÁN

A KIEGYEZÉS SZEREPE A MAGYARORSZÁGI MEZŐGAZDASÁG FEJLŐDÉSÉBEN

Százötven évvel ezelőtt, 1867. május 29-én fogadta el a magyar országgyűlés a kiegyezési törvényt, amelyről mindig is szenvedélyes viták dúltak.¹ Megítélése nagyon sok érdekes szempont mentén artikulálódott. Nem részletezve e motívumokat jelezzük, hogy magyar részről a közjogi aktust sokan sikeres kompromisszumnak tekintették, felismerve, hogy egy békés időszak a magyar társadalom és gazdaság számára a felemelkedés esélyét is magában hordozhatja. Ám a függetlenség végleges elvesztése, a nemzetközi helyzetből fakadó pozíciónyerés lehetőségének elmaradása, az önállóság felé megtehető lépések elmulasztása miatt sokan el is utasították a megegyezést. Osztrák oldalon a lesüllyedés a fejletlen magyar fél feletti, többszáz éve tartó uralom megszűnéséhez való kapcsolása erősen áthatotta a közgondolkodást. A két ország közötti kiegyezés, s ezzel a magyar államiság részleges visszaszerzése egybeesett a magyar politikai és társadalmi vezető rétegek többségének elképzelésével, kívánságával. Ferenc József megkoronázása, Liszt Ferenc diadalmas koronázási miséje egy másfél évtizedes alárendelt politikai modell végéről, az egyenrangúság kivívásáról és a nemzeti felemelkedés lehetőségéről szólt.

Gazdasági szempontból kevesebb a probléma a kiegyezéssel, aminek egyik legfontosabb oka, hogy a két ország közötti kiegyezés egy soha nem látott lendületű világgazdasági konjunktúra időszakában jött létre. Az 1850 utáni csaknem negyed évszázadban Európában nagyon gyors gazdasági fejlődés ment végbe, és a felgyorsult növekedés hatásai sok területen (életszínvonal, urbanizáció stb.) érzékelhetőek voltak.² Minden olyan kísérlet, amely a magyar gazdaságot is részesévé tette e folyamatnak, nagyon fontos volt a hazai gazdálkodók számára; a tőkebehozatal és az osztrák piac kihasználása komoly gazdasági lehetőségeket tartogatott Magyarországnak számára is. A 19. századi klasszikus tanítás, miszerint a tőke a politikai stabilitást szereti, és arra mozog, ahol gyors megtérülést talál,³ egyértelművé tette a közjogi kapcsolatok

1 A kiegyezésnek igen kiterjedt irodalma van. Tanulmányunkban nem vállalkozhatunk arra, hogy az egyes nézeteket és képviselőket felsoroljuk, anélkül úgysem tudnánk ezt megtenni, hogy akaratlannal ki ne hagynánk valakit.

2 A gyors gazdasági fejlődésről lásd: CAMERON, Rondo: *A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig*. Budapest 1994. 235–271.; HOBBSAWM, Eric John: *A tőke kora*. Budapest 1978.

3 Adam Smith, David Ricardo és John Stuart Mill alapvető tanításai, a szabadpiac eszméje meghatározták a korabeli közgazdasági gondolkodást. Gondolataik Magyarországon is gyorsan terjedtek.

rendezésének szükségességét. A végbement magyar gazdasági fejlődés ellenére mind a kor gazdaságpolitikai vitáiban, mind a későbbi gazdaságtörténeti szakirodalomban felmerültek persze olyan kérdések (vámok, közös pénz, jegybank stb.), amelyek módosításával talán még előnyösebb pozícióra lehetett volna szert tenni.

A MAGYAR AGRÁRGAZDASÁG ÁTALAKULÁSI FOLYAMATAI A KIEGYEZÉS ELŐTT

A 19. század első kétharmadában Magyarország gazdasági rendszerében a mezőgazdaság meghatározó ágazat volt.⁴ Éppen ezért a közjogi változások az agrárrendszert alapvetően érintették. Nem volt ugyanakkor mozdulatlan a kiegyezés előtti hetven-nyolcvan évben a hazai agrárium, mivel a kívülről jövő kihívások, valamint a belülről fakadó igények fontos átalakulási tendenciákat indítottak el.⁵

Az egyik ilyen hatás az exportpiacok erősödése révén az árutermelő hajlam erősödése volt. Magyarország agrárgazdasága sok száz évre visszamenőleg szorosan kapcsolódott a Habsburg Birodalom nyugati részéhez. Az ausztriai városi népesség gyors szaporodása miatt az ottani piac felvevőképessége gyorsan növekedett,⁶ valamint az időről időre felbukkanó állami (háborús) felvásárlások révén egyre nagyobb kereslet képződött magyar agrártermékek iránt. Mindez a külkereskedelmi forgalom növekedését, a magyar export erősödését, ugyanakkor nagymértékű jövedelembearamlast eredményezett.⁷ A magyar búza és más gabona, a gyapjú, a hús, a bor és a dohány kivitele és az érte szerezhető készpénz lehetősége a közép- és nagybirtokosok egy részét majorsági termelésre ösztönözte.⁸ Az emelkedő piaci árak alaposan megmozgatták a hazai termelőket; az élénkülő gazdasági folyamatok azt mutatták, hogy a hagyományos gazdálkodás keretei között is lehet sikeres piaci termelést folytatni.

A 19. század első felében a növekedő kereslet hatására szinte minden terméket el lehetett adni. Az emelkedő árak a szántóföldi termelvények esetében voltak a legmagasabbak, így megérte növelni a szántóterületet. Megszaporodtak a már korábban is megfigyelhető mocsárlecsapolások, erdőirtások, legelőfeltörések; a földes-

4 A mezőgazdasági foglalkoztatás aránya még a háború előtt is 62%-ot tett ki. HANÁK Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején. In *Magyarország története 1890–1918*. Főszerk. HANÁK Péter. Budapest 1978. 403–516., itt: 432.

5 Természetesen nem téphetünk ki minden jellegzetességre, de megpróbáljuk a fontosabb folyamatokat jelezni.

6 Az ausztriai gazdasági növekedéséről: KOMLOS, John: *Az Osztrák-Magyar Monarchia mint közös piac*. Budapest 1990. GOOD, David: *Economic Rise of the Habsburg Empire*. Berkeley – Los Angeles 1984.; SANDGRUBER, Roman: *Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert*. München 1982.; BEREND T. Iván – RÁNKI György: *Európa gazdasága a 19. században*. Budapest 1987. 360–420.

7 Az Ausztriával folytatott kereskedelmi forgalom magyar többlettel zárt. MÉREI Gyula: Magyarország gazdasága 1790–1848. In *Magyarország története 1790–1848*. Főszerk. MÉREI Gyula. Budapest 1980. 260. (A továbbiakban: *Magyarország története 1790–1848*.)

8 Az árákról általában: KOMLOS 1990. 84.; A kanizsai piac árainak változásáról: KAPOSI Zoltán: *Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai (1743–1848)*. Nagykanizsa 2009. 232–233.

urak igyekeztek kiterjeszteni a majorsági termelést.⁹ Megkezdődött a Duna és a Dráva egyes szakaszainak állami szabályozása, ezzel az időszakosan vízjárta területek csökkentése, s a folyami kereskedelem lehetőségének kiépítése. Nagyra kell értékelnünk a magánpénzből, helyi uradalmak összefogásával végbevitt tájtalalkító törekvéseket.¹⁰ E folyamatok főleg a nyugati piacokhoz közelebb lévő vidékeken mentek végbe. Gyorsan terjedt a képzett munkaerő alkalmazása (számtartók, számadók, tisztartók, ispánok, erdészek stb.) az uradalmakban, mellettük a béresek és cselédek alkalmazása e kor megszokott tünete volt. A gazdatisztképzés is intézményesült: a keszthelyi Georgikon (1797) és a magyaróvári gazdasági akadémia (1818) nagy szerepet játszott a szakemberképzésben; a két szakiskolában a korszak legkiválóbb agrárgazdasági szakemberei tanítottak (Nagyváthy, Pethe, Rummy stb.).¹¹ Az innen kikérült szakemberek többsége főleg a nagybirtokok majorsági gazdaságában található munkát magának, hiszen számtartókra, kerületi ispánokra nagy szükség volt. Voltak azonban negatív következmények is: a majorság kiterjesztése a sűrűn lakott vidékeken a közös földek (legelők, erdők) erőszakos kisajátításával is együtt járhatott, bár ezt elvileg a törvények gátolták.

A majorsági termelés szélesedése ugyanakkor kemény keretek közé zárta a paraszti gazdálkodás működését. Az uradalmak előnyös pozícióba kerültek a paraszttal szemben, hiszen adómentességük, vámmentességük versenyelőnyökkel járt, következésképpen a jövedelemfelhalmozás is náluk mehetett végbe. Az agrárgazdasági újítások, amelyek költségekkel jártak, szintén a majorságokon terjedtek el. Hamar megjelentek az új állatfajták: a tejelő tehenészetek kialakítása, a merinói juh tenyésztése stb. a korábbi gazdálkodáshoz képest más feltételeket kívánt, s egyben beruházásokat igényelt. Az ökrökkel való szántás mellett egyre nagyobb szerephez jutott a lóhasználat. A vaseszközök használata, a takarmánynövények rendszerbe illesztése (vetésforgó) a majorsági gazdálkodás jellemzője volt.¹² A jobbágyi-zselléri gazdaság ezekkel az adottságokkal nem versenyezhetett, még úgy sem, hogy a Chayanov által definiált klasszikus bérelőnye mindig is megvolt. A paraszti gazdálkodás az ország nagy részén megmaradt a nagybirtok keretén belül működő tradicionális öntermelő-önfogyasztó egységnek, amely a piaccal csak annyiban tartott kapcsolatot, amennyiben kényszerszerű adóinak teljesítése azt megkövetelte.¹³ Ez sem volt persze tiszta

9 A magyar uradalomtörténeti szakirodalom igen gazdag a reformkori majorsági gazdálkodás bemutatását illetően, ezért felsorolásuktól eltekintünk.

10 Dél-dunántúli példákat idéz: KAPOSZI Zoltán – LENGVÁRI István: Landschaftsgestaltung und Umweltregulierung in Südtransdanubien im 19. Jahrhundert. In *Mensch und Umwelt im Pannonschen Raum vom 18. bis ins 20. Jahrhundert*. Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 40. Szerk. BATAGELJ, K. – ESIH, K. – POČIVAVIEK, M. – RIFELJ, P. – ROZMAN, S. Celje 2014. 173–190. (A továbbiakban: *Mensch und Umwelt* 2014.)

11 A két iskola létrejöttéről lásd: KAPOSZI Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Budapest–Pécs 2002. 100–101.

12 Az átalakulásról lásd: OROSZ István: Die landwirtschaftliche Produktion in Ungarn 1790–1848. *Agrártörténeti Szemle* 1971. Supplementum.; RÚZSÁS Lajos: A mezőgazdaság. In *Magyarország története 1790–1848*. 367.

13 Lásd: TSCHAJANOV, Alexander: *Die Lehre von der bäuerlichen Wirtschaft*. Berlin 1923.; KULA, Witold: *A feudális rendszer gazdasági elmélete*. Budapest 1985. 67–84.

piac, hiszen sok esetben az uradalom vásárolta fel a paraszt fölöslegeit, avagy a legközelebbi korcsmában értékesítette a jobbágytól hegyvámként vagy dézsmaként elvett bort.¹⁴

A reformkori elképzelések között a mezőgazdaság nyugati minták szerinti átalakítása és a piaci rendszer kialakítása elsődleges volt. Az 1830–1840-es években az országgyűlések törvénybe iktatták az addig közösen használt földek elkülönítésének lehetőségét, illetve a földek tagosíthatóságát.¹⁵ Ezzel az angliai enclosure mintájára létrejöhetett az agrártermelés nagyüzemi tere, mégpedig oly módon, hogy az érdemben nem csökkentette a jobbágyi-zselléri birtoklás nagyságát. A tagosított földeken növekedhettek a ráfordítások, ami nagyobb hozammal, jobb jövedelmezőséggel kecsesített, így most már érdemes volt istállókat és egyéb gazdasági épületeket emelni, s ki lehetett alakítani az optimális üzemméretet. Adataink alapján úgy tűnik, 1830–1848 között az uradalmak bevételei gyorsan növekedtek.¹⁶ A gazdálkodás átalakítása során az egyes üzemágak között komplementer kapcsolatok jöttek létre: így például a pillangósok talajjavító hatásai emelték a szántó hozamait, ugyanakkor növelték a minőségi állattartás lehetőségét, amely a több trágya révén pozitívan hatott vissza a szántó működésére.¹⁷ Nagy eredmény volt, hogy törvény született az önkéntes örökváltság lehetőségéről; ez a szabad parasztság létrejöttének meghatározó lépése volt.¹⁸

Az üzemi fejlődés megváltoztatta az addigi munkaerő-szerkezetet is. A robotmunkát már alig lehetett hatékonyan kihasználni. Az 1830–1840-es években a piacorientált nagybirtoküzemekben gyorsan terjedt a bérmunka. Az alacsonyabb népsűrűségű területeken a majorsági termelés kiterjeszkedése még nem okozott nagy társadalmi feszültségeket, hiszen volt még szabad terület, s a nagyüzemek nem érték még el optimális kiterjedésük felső határát.¹⁹ E vidékeken a munkabér magas maradt, és a jobbágyok, zsellérek számára pótlólagos jövedelmi források adódtak a majorsági alkalmazás vagy allodiális paraszti bérletek felvállalása révén.²⁰ Ahol viszont a magas népsűrűség miatt nem volt lehetőség a paraszti területi kiterjeszkedésre, békes megoldás nem adódott – ilyen esetekben a falusi tömegek számára vagy a háztartásokon belüli felszaporodás, avagy a népességszaporodás visszafogása volt a megoldás. A polgári forradalom előtti időszakban egyre nagyobb tömegben láthatunk jogilag már alig meghatározható vándornépességet, szerződéseket, idénymunkásokat, a hagyományos feudális csoportokba nehezen illő társadalmi elemeket.²¹

14 RÚZSÁS 1980. 324–326.

15 A közös földek elkülöníthetőségére az 1836. XII. tc., a tagosításra az 1840. VII. tc. vonatkozott.

16 Lásd például: TÓTH Tibor: *A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában*. Budapest 1978.; KAPOSI Zoltán: *Uradalmi gazdaság és társadalom*. Budapest – Pécs 2000.

17 TÓTH Tibor: *Ellentét vagy kölcsönösség?* Budapest 1982.

18 Örökváltság törvénye: 1840. VII. tc. 9.§

19 TÓTH 1982. 24.

20 VARGA János: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái*. Budapest 1967.

21 VÖRÖS Károly: *A magyarországi társadalom (1790–1848)*. In *Magyarország története 1790–1848*. 532.

Fontos része volt az átalakulásnak a belső piac erősödése is, összefüggésben a városiasodással, a növekvő jövedelmekkel és a fogyasztási igények emelkedésével. Magyarország alacsony urbanizáltságú terület volt, ám a 19. században erőteljes városi népességnövekedés ment végbe. A reformkorban hozzávetőlegesen 13-14%-os urbanizáltsági szinttel számolhatunk.²² A 19. század elejétől Pest fejlődése dinamikussá vált,²³ ami témánk szempontjából azért fontos, mert a város egyre inkább az ország gazdasági központjává is vált. Pesthez képest a vidéki nagyvárosok (Szeged, Debrecen, Nagyvárad stb.) jóval kisebbek voltak, ám mégis fontos regionális piaci funkciókat töltöttek be.²⁴ Meg kell említenünk, hogy a hazai városok bár sokszor maguk is komoly agrárkapacitásokkal rendelkeztek (szőlő- és bortermeles), nagy számban tömörítettek iparosokat, kis- és nagykereskedőket, értelmiségieket, hivatalnokokat stb., vagyis olyan népséget, amely főleg agrárfogyasztó volt. S akkor még nem részleteztük a dinamikus mezővárosi növekedést: a sok száz oppidum között jó néhány olyan települést találhatunk, amelynek lakossága messze meghaladta számos szabad királyi városét. A jó forgalmi adottságú mezővárosokban jelentős számban éltek olyan nagykereskedők, akik mezőgazdasági exporttal (gabona, gyapjú, állat) foglalkoztak.²⁵

A magyar mezőgazdaság fejlődésében az 1848. évi törvények meghatározó fontosságúak voltak. Az áprilisi törvények a jobbágyságot felszabadították, s az addig úrbéri telekként használt házhelyet, szántót és rétet a parasztság tulajdonába adták. A földekért járó pénzbeli kárpótlást az állam magára vállalta, kifizetésére azonban gyakorlatilag nem került sor. A törvény révén a hagyományos nagybirtokrendszer átalakult.²⁶ A földesúri földek mérete a jobbágyi és zselléri földek önállóvá válása miatt csökkent. Hogy mennyi maradt belőle, az allodiális és az úrbéres földek korábbi arányától függött. Ez vidékenként eltért egymástól, de szélsőséges esetben akár a korábbi uradalmi terület 70–80%-ának az elvesztését is jelenthette a földesurak számára; ugyanakkor ahol a kisebb népsűrűség miatt nagy volt az allodiális terület, ott kisebb volt az urasági földvesztés. Ettől persze az európai léptékben is szélsőségesnek mondható birtokeloszlás nem nagyon változott, továbbra is hatalmas latifundiumok koncentráálódtak viszonylag kevés tulajdonos kezén; mintegy 360 család rendelkezett 1000 holdon felüli birtokkal.²⁷ A területi átalakulás immár tiszta jogi helyzetbe hozhatta a tulajdonosokat, hiszen már csak a közös hasznonvételű földeket (erdő, legelő) kellett a parasztok és a földesurak között elválasztani. 1848-ban maradtak még rendezetlen ügyek: a maradványföldek, az irtványok, a szőlők stb. Nagy változások történtek az adórendszerben is: eltörölték a kilencedet és a tizedet, helyette nyugati rendszerekre jellemző adómodellt vezettek be. Az uradalom a job-

22 VÖRÖS 1980. 554.

23 Az 1869. évi népszámlálás szerint Pesten 200 476-an, Budán 53 998-an, Óbudán 16 211-en éltek.

24 A regionális piacközpontokról lásd: BÁCSKAI Vera: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest 1988. 198–199.

25 Lásd például a nagyszámú kereskedőt tömörítő Kanizsa esetét. KAPOSZI 2009. 242–277.

26 A jobbágyfelszabadításnak óriási irodalma van. Lásd például: VARGA János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Budapest 1971.; OROSZ István: *A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon*. Debrecen 2010.

27 GALGÓCZY 1855. 86.; BERNÁT 1938. 19. (Bernát Galgóczy adataira támaszkodik.)

bágyfelszabadítással elvesztette korábbi munkaerejének egy részét, ami főleg ott jelenthetett problémát, ahol a majorsági termelés még mindig a kényszermunkára épült. Nem véletlen, hogy szinte országos munkaerőhiány állt elő már 1848 nyarán, így a betakarításhoz már alig lehetett munkást találni, és a munkabér is magasra szökött.²⁸ Megszűnt a földesúri adómentesség is, és a megmaradt földek után adó terhelte a tulajdonost. Végül, de nem utolsósorban a honvédő háború is megcsapolta az uradalmak erőforrásait: amerre a hadviselő csapatok elvonultak, ott gyakran felélték a készleteket.

A szabadságharc miatt az áprilisi törvények végrehajtásának jó néhány lépése a császári abszolútizmus időszakára maradt.²⁹ Az 1850-es évek első felében rendeletekkel bevezetett intézkedések viszont egyértelműen előnyére váltak a magyar mezőgazdaságnak.³⁰ A belső vámhatár eltörlése olcsóbbá tette a külföldi termékelhelyezést. A földfelmérések által létrejött fundális könyvek segítettek a tulajdon értelmezésében. A szabad munkavállalás lehetősége javította a munkavállalók pozícióját. Az úrbéri pátens a közös földek szétválasztásával és az elveszített úrbéres telkek után járó kártérítés rendezésével jelentett sokat a magyar agrárrendszernek; 1856-ra felállították azokat az úrbéri bíróságokat, amelyeken végső döntés születhetett az erdők és legelők elválasztásáról. A kárpótlási összegek kifizetésének 1856 utáni megindulása javította a pénzhez hamar hozzájutó birtokosok gazdasági helyzetét. (Az egyezségek és perek nagy része az 1860-as évek közepére lezajlott, s ezzel elvált egymástól az uradalom és a paraszti gazdaság területe.) A változások jól láthatók a nagybirtokok esetében: a polgári korszak uradalma már egy olyan üzem, ahol a patriarchális funkciók leépültek, és a tulajdonos igyekezett jövedelmet termelő üzemet kialakítani.³¹ Erre a piac szélesedése jó alapot adott. Működési kapcsolatok persze továbbra is maradtak a nagyüzem és a kisüzem között (ledolgozások földek, részes művelés stb.), ám a funkcionális különbségek nagyok voltak.³²

Az 1850–1867 közötti korszakban az osztrák gazdaságpolitikának élénkítő hatása volt a magyar mezőgazdaságra. Ezek közül emeljük ki a centralizációs törekvéseket jól szolgáló vasútépítéseket, amelyek három nagy vasúttársaság révén a jelentős agrárkapacitásokkal bíró területeket bekapcsolta a kereskedelmi forgalomba. Nem volt már akadálya annak, hogy az ausztriai, vagy a még távolabb lévő piacokat vasúton érjék el a magyar agrártermékek.³³ Szintén pezsdítő hatású volt a pénzintézmények szaporodása, az 1850-es években már könnyebben lehetett hitelekhez hozzájutni. 1863-ban megalakult a Magyar Földhitelintézet, egy évvel később a Pesti Áru- és Ér-

28 Nem véletlen, hogy az általunk ismert korabeli nagyobb uradalmak gazdaszíti jelentései tele vannak olyan megjegyzésekkel, hogy munkást nem lehet kapni, ha mégis van, akkor megfizethetetlen, és a parasztok nem is akarnak dolgozni az új törvények miatt.

29 BERNÁT 1938. 9.

30 Az önkényuralom alatti gazdaságpolitikáról lásd: SZABAD György: Az önkényuralom kora. In *Magyarország története 1848–1890*. Főszerk. KOVÁCS Endre. Budapest 1979. 435–772. (A továbbiakban: *Magyarország története 1848–1890*); KAPOSI 2002. 168–176.

31 KAPOSI Zoltán: A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században. *Agrártörténeti Szemle* 2001. 1–2. 239–260., itt: 246.

32 SZABAD 1979. 557–558.

33 CZÉRE Béla: Közlekedés és hírközlés. *Magyar Tudomány* 1989. 10–11. 863–877., itt: 865.

téktőzsde, de voltak már biztosítótársaságok is az országban.³⁴ Mutatja a mezőgazdaság potenciálját, hogy az 1850–1860-as években sok külföldi kereskedő, gyáros vásárolt Magyarországon kisebb-nagyobb birtokot, ahol rövid idő alatt jelentős üzemi fejlesztést hajtottak végre, és számos esetben mintagazdaságokat hoztak létre.³⁵ A bérleti modell terjedése is mutatta az idők változását. A Galgóczy Károly művének 18 uradalmi leírása alapján is egyértelmű, hogy az ötvenes évek elejére számos hazai nagybirtokon megjelentek már a nyugati mezőgazdaságra jellemző technikák, gépek.³⁶

A szabadságharc bukásától a kiegyezésig jelentős fejlődést láthatunk, ám néhány sajátosság mutatja a mezőgazdaság problémáit is. Egyrészt nagyszámú földbirtokos küszködött állandó csődveszéllyel (Esterházy herceg, gróf Festetics stb.), ami sokszor nem is a gazdálkodás, hanem az életmód miatt jelentkezett.³⁷ Sokan veszítették el birtokaikat az adósságok miatt az 1850-es években. Másrészt világossá vált, hogy a tőkés gazdaság ciklikus jellegű, amit a mezőgazdaságban a természeti tényezők még súlyosbíthatnak is, és ez értékesítési vagy fogyasztási nehézségekkel is együtt járhat. Az 1863. évi nagy aszályból kiderülhetett, hogy a mezőgazdaságból élő szegényebb rétegek szinte teljesen védtelenek a katasztrófákkal szemben. A kortárs Ditz Henrik például így írt az említett aszályos évről: „Egy ilyen év megsemmisíti mindazon előrehaladást, melyet nagy fáradsággal értek el évtizedek alatt. A gazdát visszarántja ismét abba a vigasztalan helyzetbe, amelyből évekkal azelőtt oly bátran megkísérelt kijutni.”³⁸ A kiegyezés előtti magyar mezőgazdaság, a gyors piacosodás ellenére is, a gazdálkodók számát tekintve alapvetően még mindig paraszti gazdaság volt. A parasztságnak a modern mezőgazdasághoz való alkalmazkodása a tulajdonszerzés dacára is nagyrészt elmaradt, és a kisüzemekben csak lassan jelenhettek meg a gazdálkodás modern elemei.³⁹ Hatalmas szegénytömeg élt a hazai agráriumban: a semmi földet nem kapott házatlan zsellérek, a házhellyel és kevés földdel rendelkező volt zsellérség, a majorsági zsellérek, cselédek stb. ugyan jogi szabadságot kap-

34 TOMKA Béla: *A magyarországi pénzintézetek rövid története (1836–1947)*. Budapest 1996. 16.; BERNÁT 1938. 59.

35 Ez a korabeli történeti statisztikai leírásokból is világosan kiderül. Lásd pl. FÉNYES Elek: *Magyarország ismertetése statisztikai, földirati és történelmi szempontból*. Pest 1866., de számos családtörténeti kutatásból is sokszor derül fény ilyen esetekre.

36 GALGÓCZY Károly: *Magyarország a szerb vajdaság és a temesi bánóság mezőgazdasági statisztikája*. Pest 1855. 366–400.

37 KAPOSI Zoltán: Válság és alkalmazkodás. A 19. század végi agrárkrízis hatásai a dunántúli uradalmak működésére. In *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2016*. Szerk. KÖVÉR György – POGÁNY Ágnes – WEISZ Boglárka. Budapest 2016. 195–216., itt: 197.; NYULÁSZYNÉ STRAUB Éva: *A hg. Esterházy hitbizomány 1865-ös pénzügyi csődje és előzményei*. ELTE, Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest 1976.

38 DITZ Henrik: *A magyar mezőgazdaság*. Pest 1867. 37.; BOA Krisztina: „Az inség olly rém alakban gyakorlá hatását”. Válságreflexiók 1863–64-ről. *Korall* 54. 28–42.

39 A lassú és részben sikertelen alkalmazkodást jól tükrözik a hazai parasztságtörténeti kutatások. Ezek között kiemelt fontosságú *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában I–II*. Szerk. SZABÓ István. Budapest 1972.; mely kiadvány 17 tanulmányban vizsgálta a parasztság működését, gazdálkodását az 1848–1914 közti időszakban.

tak, de megélhetési lehetőségük alig volt. A dualizmus elején, 1869-ben a mezőgazdaságból élők aránya még mintegy 75%-ot tett ki.⁴⁰

A KIEGYEZÉS HATÁSAI A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGRA

Ha ránézünk az 1867 körüli (most már az Erdéllyel, a Határőrvidékkel, a Fiumével stb. kiegészült) magyarországi mezőgazdaságra, akkor a természet- és gazdaságföldrajzi adottságokból és az addigi fejlődésből következően igen színes képet láthatunk. Volt ennek az agrárrendszernek egy piac felé forduló, a hazai és külföldi értékesítési lehetőségeket megragadó része, döntően a dunántúli, dél-alföldi és északnyugat-magyarországi területeken, főleg közép- és nagyüzemi rendszerben működve. Ez azonban csak egy része az agrárrendszernek. A felvidéki és erdélyi hegyvidéki területeken a korábbiakhoz képest nagy változásokat nem észlelhetünk, ott továbbra is a hagyományos állattartás és az erdőgazdálkodás adta a megélhetés bázisát. A hatalmas vízjárta területeken, a mocsaras és lápi világban (Nagyberek, Sárköz, Hanság, Ecsedi-láp, Tisza és a Duna ártere, Dráva mente stb.) sem sok minden változott: hagyományos természeti gazdálkodás, alacsony népsűrűség, tradicionális társadalmi modellek tovább élése volt jellemző. Az alföldi tanyás gazdálkodás különleges színfoltja volt a hazai agráriumnak. A városok agrárlehetőségei is igen változatosak voltak: az alföldi, néha a százezer holdnál is nagyobb városkörnyéki területeken létrejött pusztai bérleti gazdaságok, avagy a kisebb határral bíró dunántúli városok szőlő- és bortermelése nagyon különbözött egymástól. Az alacsony egy főre jutó paraszti birtokméret miatt a családok nagy többsége alig tudott megélni földjéből, ezért a családi munkaerő egy részét más ágazatok (ipar, folyószabályozás, vasútépítés, földesúri üzemek) felé kellett terelni. Néhány helyen a kisüzemek speciális szakosodásának jeleit (zöldség- és gyümölcsstermelés stb.) is lehet már érzékelni.⁴¹ Nyilvánvaló, hogy egy ennyire sokoldalúan tagolt mezőgazdaságot a világgazdasági változások régióként, térségenként különböző erővel érintettek meg, s e hatások eltérő gazdasági és társadalmi következményekkel is jártak. A sokszínűség mentén mégis úgy látjuk, hogy a magyar mezőgazdaság fejlődési kilátásai a kiegyezés utáni években általában véve jók voltak. Kétségtelenül megjelentek olyan gazdasági folyamatok (tőzsdekrach, filoxeravész, egy évtizedig tartó gabonaár-depresszió stb.), amelyek egyes termelési ágakban időlegesen visszaesést hoztak, ám hosszútávon vizsgálva kétségtelen, hogy 1867 után komoly fejlődés indulhatott meg a hazai agráriumban.

A közös ügyek és intézmények elfogadása mellett a kiegyezés fontos vonása volt az ország szuverenitásának növekedése. A magyar törvényesség letéteményesévé új-

40 HANÁK 1978. 427.

41 DITZ 1867.; KELETI Károly: *A magyar mezőgazdaság*. Budapest 1877.; HUNFALVY János: *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása I–III*. Pest 1863–1865.; FÉNYES 1866.; OROSZ István: *Szerkezeti változások a XIX. századi magyar mezőgazdaságban*. Budapest 1988.; KAPOSI 2002.; VÖRÖS Antal: *A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján (1849–1890)*. In *A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949)*. Szerk. GUNST Péter – HOFFMANN Tamás. Budapest 1976. 9–152.

ra az országgyűlés vált, létrejöhetett a parlamentnek felelős kormányzat, így 1848-hoz hasonlóan szakminisztériumok alakulhattak és működtek. Az Andrássy-kormányban három olyan tárca jött létre (a Lónyay Menyhért vezette pénzügyi; a Gorove István-féle földművelésügyi-, ipari és kereskedelmi; valamint a Mikó Imre irányítása alatt álló közmunka- és közlekedésügyi minisztérium), amely gazdasági ügyekkel foglalkozott. Magyarország 1867 után a közös ügyek elfogadása és a kötelezettségek teljesítése mellett gyakorlatilag önállóan alakíthatta gazdaságpolitikáját.⁴² A birodalmi összefüggés, valamint a múlt kapcsolatai persze erős keretek között tartották a két ország önállóságát. Közös birodalmi rendszer maradt a külügy és a hadügy, közösen döntöttek a birodalmi szintű pénzügyi kérdésekről, és továbbra is egy közös uralkodója volt Ausztriának és Magyarországnak. De gazdaságilag legalább ennyire fontosak voltak a közös érdekeltségből fakadó ügyek. Ilyen volt a vasúti fejlesztések kérdése, a jegybank és a mindenkori pénzrendszer működtetése, az államadósság kezelése és a terhek megosztása, az adópolitika. A „közös érdekű” ügyeket tízévente felülvizsgálták. Az 1867-ben kialakított új intézményi szerkezet 1918-ig lényegében érintetlen maradt, az időközben végrehajtott kisebb változtatások a rendszer alapjait nem érintették.

Közép-Európa népessége – hasonlóan a kontinens más térségeihez – a 19. század második felében gyorsan növekedett.⁴³ A kiegyezés utáni városiasodási folyamatok, valamint a Monarchia gazdasági munkamegosztáson alapuló modelljéből fakadó ipari kereslet állandó termékelhelyezési lehetőséget biztosított a magyar mezőgazdaság számára. A gabonaexport már korábban is gyorsan nőtt: 1868. évi árakon számolva az 1851. évi 23 millió forintról 1866-ra 56 millió forintra emelkedett.⁴⁴ Ezzel párhuzamosan Ausztria fogyasztásában a magyar mezőgazdasági termék egyre nagyobb arányt tett ki.⁴⁵ A dualizmus létrehozása fenntartotta az 1850-ben létrehozott közös vámterület rendszerét, ugyanakkor a magyar agrártermelők, s főleg a nagybirtokosok a parlamenten és a kormányon, valamint a személyes kapcsolataikon keresztül nagy hatással voltak a vámpolitikára.⁴⁶ A vámközösség kérdése is a tízévenként megújítandó ügyek közé tartozott. Az Ausztriától nyugatabbra lévő országokra tekintve látható, hogy az 1860-as évek szabadpiaci gyakorlata az 1870-es évektől, főleg a német gazdaságban végbement változások következtében már jelentősen átalakult.⁴⁷ Különösen fontossá vált a védett piac kérdése akkor, amikor a nyugat-európai országokban csökkenni kezdett a gabona ára. Magyarország hamar elveszítette nyugat-európai piacait, ráadásul fenyegetve érezhette magát az egyre nagyobb

42 A kormányzati modellre és a berendezkedésre az 1867. XII. tc. vonatkozott. Lásd még: SZABAD 1979. 764–768.

43 A Monarchia népessége az 1850. évi 23,2 millióról 1910-re 49,3 millió főre emelkedett. BEREND – RÁNKI 1987. 367.

44 KOMLOS 1990. 65.

45 SANDGRUBER, Roman: Ungarn und die österreichische Landwirtschaft. In *Demographie, Bevölkerung und Agrarstatistik* Szerk. ERDŐDY Gábor. Budapest 1982. 89–107.; SANDGRUBER, Roman: *Österreichische Agrarstatistik 1750–1918*. München 1978.

46 KATUS László: A Monarchia közös piaca. *Magyar Tudomány* 1989. 10–11. 808–820., itt: 808.; LÁNG Lajos: *A vámpolitika utolsó száz éve*. Budapest 1904.

47 KÖVÉR György: *Iparosodás agrárországban*. Budapest 1982. 23.

mértékű balkáni gabona megjelenése miatt is. A vámközösség 1887. évi újratárgyalásánál sikerült a magyar félnek elérni, hogy a Monarchia e téren is a vámvédelem eszközéhez nyúlt.⁴⁸ Ezzel egyrészt sikerült megakadályozni, hogy az olcsó búzát behozzák a birodalom területére, másrészt monopolizálták a belső piacot. Az 1890-es évektől meginduló lassú áremelkedés részben a védett piac következménye volt. A prohibitív agrárvámok rendszere nemcsak a gabonára, hanem az élőállatra is vonatkozott. Tegyük hozzá ugyanakkor, hogy a piaci árak csökkenésének volt jó oldala is, hiszen az a termelési profil átalakítására, új termékek előállítására vagy feldolgozott termékek létrehozására ösztönözte a gazdálkodókat.⁴⁹

A birodalmon belüli önállósággal együtt megszületett az önálló agrárpolitika kialakításának lehetősége. Úgy is fogalmazhatunk, hogy amit eddig Bécsből irányítottak, arról most a magyar kormány dönthetett. Amint már jeleztük, 1867-ben felállt az önálló magyar gazdasági minisztérium. Mivel Magyarország agrárország volt, nem kell azon csodálkoznunk, hogy a minisztérium működése jelentős mértékben az agráriumot érintette. A korábbiakhoz képest lényegi változás volt, hogy alapvető kérdéseket most már törvényekben lehetett szabályozni, szemben az 1850-es éveket jellemző császári rendeletekkel. A dualizmus a magángazdaság időszaka volt Magyarországon. Olyan szerkezetben működött a hazai gazdaság, amely alapvetően a magántulajdonra épült, és ahol az állami tulajdon aránya viszonylag csekély volt. A mezőgazdaságra vonatkoztatva ez azt jelentette, hogy néhány koronauradalmat és mintatelepet leszámítva nagy állami földek nem voltak, vagyis azokon keresztül az állam nem tudta befolyásolni a gazdaságot. Az ősliberális eszmék persze itt sem válhattak kizárólagossá. A Friedrich List-féle elképzelésnek megfelelően az elmaradott országokban az államnak olyan lehetőségei és feladatai adódnak, amelyekkel az ország elmaradottságát csökkenthette. Az ilyen állami beavatkozások Németországban legfőképpen a nehézipar-, a hadsereg- és a vasútfejlesztést érintették.⁵⁰ Magyarországon ilyennek tekinthetjük a vasútfejlesztést, a közszállítások rendszerét, a hadseregfejlesztést és az ipartámogatást.⁵¹ Úgy tűnik, hogy az önálló gazdaságpolitikán belül rendszeres agrárpolitikáról sokáig nem beszélhetünk Magyarországon, mégis érdemes azokra a kezdeményezésekre kitérni, amelyek a dualizmus elején az állam révén elindultak, és pozitívan befolyásolták a hazai agrárrendszer működését.

Egyes ügyek törvényi szabályozása nem sokat várhatott. Ilyen volt az 1848-ban már érintett szőlődezsma, egyáltalán a szőlőföldek működésének szabályozása. A szőlő régen urasági föld volt, de sajátos szokásjogok kapcsolódtak a termeléshez és az adózáshoz. Mivel a borból a gazdálkodóknak általában készpénzbevétele volt, a szőlőtermelés nagyon fontos része volt a paraszti gazdálkodásnak. 1867 előtt a szőlősgazdák nagy része már megváltotta magát, vagy legalábbis egyezséget kötött, így hozzájutottak a szőlőkhöz. Végül az 1868. évi XXIX. tc. szabályozta a kérdést, így

48 KATUS László: A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In *Magyarország története 1848–1890*. Budapest, 1979. 958.

49 A lehetséges megújuláshoz lásd: KAPOSI 2016.

50 F. List elméletéről lásd: KÖVÉR 1982. 15–16.; KAPOSI 2002. 154.

51 VARGA László: Az állami ipartámogatás a dualizmus korában (1880–1900). *Történelmi Szemle* 1990. 2. 196–226., itt: 196.

sor került a szőlődézsma megváltására. A törvény az 1853. évi császári pátens alapelvein nyugodott, de a váltságtőke törlesztésére némi kedvezményt biztosított a parasztságnak, egyben kötelezővé is tette a megváltást kimondva, hogy az addigi szolgáltatásokat a két fél kölcsönös beleegyezésével sem lehet a jövőben fenntartani.⁵²

Hasonlóan fontos volt az állami szabályozás az irtvány- és a maradványföldek kapcsán, hiszen ez már 1848 előtt is komoly értelmezési és jogi nehézséget okozott. Az 1871. évi LIV. tc. arról határozott, hogy az 1848. előtt keletkezett irtványok foglалásoknak tekinthetők, az azóta létrejötték esetében pedig, ha a földesúr magához akarja ezeket vonni, akkor a munkaköltséget ki kell fizetnie. A törvény ugyanakkor azt is rögzítette, hogy bizonyos, régi, jogilag-szerződésileg jól körülírt irtványok nem visszaválthatók. Nagyon fontos lépés volt 1867 után a korábban már említett közös földekre vonatkozó perek lezárása: az erdők és a legelők szétosztásának kérdésében nagyjából az 1870-es évek elejére sikerült mindenhol megegyeznie a földesuraknak a falu népével. Jegyezzük még meg, hogy Erdélyben – az ottani szövevényesebb birtokjogi kapcsolatok miatt – jóval lassabban haladtak ezek a folyamatok.⁵³

Fontos kérdés volt az állami telekkönyvezés megoldása. Az osztrák telekkönyvezési rendszert 1850-ben rendeleti úton bevezették, és 1855-ben elrendelték az országos kataszteri földfelmérést.⁵⁴ A kiegyezés után a jogszabályt megváltozott tartalommal újították meg. Az 1875. évi VII. tc. új földadó-kataszter készítését írta elő.⁵⁵ Ez feltételezte minden település egységes elvek alapján történő felmérését, pontos térképek készítését, az egyes földparcellák, telkek minőségi osztályba sorolását, a földek hozadékanak megállapítását, a földtulajdonosok feltüntetését. Ha egy területen nem folyt mezőgazdasági művelés, azt külön csoportba sorolták. A felmérések adatait kataszteri telekkönyvekbe és birtokívekbe foglalták, és minden személyről, akinek földje volt, birtokívet állítottak ki. Ezek a birtokívek az egy személy által az adott településen birtokolt földek összességére vonatkoztak.⁵⁶ Ennek kettős jelentősége volt. Egyrészt ez alapján állapították meg a birtokosok földadóját, amely adóból származó bevétel több évtizeden keresztül az állami bevételek meghatározó részét tette ki. Másrészt pedig a kataszteri nyilvántartás révén mindenki tisztába jöhetett birtokának valós méretével, határaival, polgári tulajdonával, s ettől kezdve a földek adásvétele is egyszerűbbé válhatott. A statisztikai évkönyvek adatai szerint Magyarországon a dualizmus időszakában évente több százezer birtok, parcella, vagy valamilyen ingatlan eladása történt meg: 1891–1895 között a telekkönyvi birtoktestek átlagos forgalma 406 856 eset volt.⁵⁷

Szintén a gazdasági és politikai önállósághoz kapcsolódott a statisztikai hivatal felállítása. Gorove István miniszter 1867 közepén a minisztériumon belül újonnan

52 VÖRÖS 1976. 40–41.

53 VÖRÖS 1976. 41.

54 *Magyarország történeti kronológiája III. 1848–1944.* Főszerk. BENDA Kálmán. Budapest 1982. 703., 713.

55 A telekkönyvezéshez lásd: BERNÁT 1938. 77.

56 FENYŐ György: *Földjog és földügyi intézményhálózat.* Nyugat-magyarországi Egyetem 2010. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0027_FF17/ch01.html

57 *Magyar Statisztikai Évkönyv 1910.* Budapest 1911. 78.

létrejött statisztikai osztály vezetőjévé Keleti Károlyt nevezte ki; a vezetőből és hat alkalmazottból álló osztállyal egyidejűleg létrehozzák az Országos Magyar Statisztikai Tanácsot is (a későbbi KSH elődjét).⁵⁸ Ezzel lehetővé vált a gazdasági teljesítmény rendszeres mérése, amely persze nem előzmény nélküli, hiszen a korábbi időkben már készültek birodalmi statisztikák (leghíresebbek talán a *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie* darabjai).⁵⁹ Szintén fontosak voltak a népszámlálások, az egyéni erőfeszítések eredményeképpen létrejött országleírások, településnyilvántartások stb.⁶⁰ Most azonban a nyugati minták átvételével több irányban is tudott az állam tájékozódni. Egyrészt a külföldi statisztikák alapján tisztába jöhetett azzal, hogy a nyugati világban milyen termelési és kereskedelmi változások mentek végbe. Másrészt lehetősége nyílt arra, hogy felmérje a hazai gazdasági potenciált, a földkataszterek alapján lássa a birtokeloszlást, a népszámlálások adatai alapján a társadalmi feszültségek forrását, s politikai intézkedéseket kezdeményezzen. Harmadrészt pedig nagyon fontos volt, hogy a hazai agrártermelés és kereskedelem forgalmi adatai alapján jelezze a rövid és hosszú távú változásokat. A statisztikai hivatal az információ-szolgáltatásra hamar kialakította a helyi tudósítói körét. Tegyük még hozzá, hogy a helyi sajtó (tözsdeújság, országos vagy helyi napilapok) és a regionális és térségi szervezetek (kamarák) is érdemben járultak hozzá a relatíve pontos és használható információkhoz.⁶¹ Nagyon hamar elindultak az első agrárfelmérések: 1868-ban már megtörtént az első aratásstatisztikai adatgyűjtés; 1869-ben a húsz legfontosabb terményre és a vetésterületre is pontos adatok álltak rendelkezésre; 1870-től pedig már 24 takarmányfajtára is kiterjesztették a vizsgálatokat.⁶²

A gazdasági konjunktúrát kihasználható hamar megindultak Magyarországon azok a folyószabályozási és vízépítési munkák, amelyek révén óriási területeket lehetett bevonni az agrártermelésbe. Ez persze már régi ügy volt, a nagyobb folyókön és tavakon már a 18. században is folytak kisebb-nagyobb szabályozási munkák. A 19. század közepén Magyarországon az időszakosan vízjárta területeket az összterület 13–15%-ára becsülhetjük.⁶³ Különösen a nagy folyók (Duna, Tisza, Dráva, Rába) ármentesítése jelentett nagy feladatot. Az 1870-es években a korábbi szétszórt, kisebb-nagyobb volumenű, állami és magánfinanszírozási lecsapolási tevékenységeket egységesen irányított rendszerbe foglalták. 1879-től a Kvassay Jenő által megszervezett Országos Kultúrmérnöki Iroda irányította az árvízvédelmi és vízépítési tevékenységet.⁶⁴ Kölcsönös érdekek jelentek meg a folyószabályozások kapcsán: a helyi birtokosok és a parasztság földigénye, a közegészségügy javítása, a szállítás stb. A dualista korszak kormányai 1867 után egyre több pénzt fordítottak a folyók szabá-

58 LAKATOS Miklós: A Központi Statisztikai Hivatal szervezete és működése 1867–2002. *Statisztikai Szemle* 2003. 5–6. 466–490., itt: 467.

59 A Tafeln-sorozat darabjai a Google Books-on szabadon hozzáférhetők.

60 Lásd például: FÉNYES 1866.

61 Az évente kiadott kamarai jelentések elég informatívak voltak a gazdálkodók számára (ipari üzemek alapítása, vasútfejlesztési tervek, hidak építése, közutak javítása, külső és belső piacok, munkaerő stb.).

62 BERNÁT 1938. 92.

63 KAPOSI 2002. 222.

64 Az intézményről lásd: <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/938.html>

lyozására.⁶⁵ 1872–1875 között kezdték el a Duna szabályozását. A hetvenes években folyamatosan zajlott a Tisza szakaszainak rövidítése, átvágása, új meder építése, ezzel párhuzamosan zajlottak a mellékfolyók védelmi munkálatai. A századforduló körül jelentős erőfeszítések történtek a Dráva árvízvédelmének kiépítésére.⁶⁶

A folyószabályozások jelentős gazdasági előnyökkel jártak. A Tisza és a Duna szabályozásával 5,5 millió kat. holdat ármentesítettek.⁶⁷ A nagy folyók mellett legalább ennyire fontos volt a helyi kisebb-nagyobb patakok vagy folyók szabályozása, a Balaton lecsapolása, egyes nagyobb mocsárvidékek kiterjedésének korlátozása stb.⁶⁸ Az így nyert területeken általában szántóföldi növénytermesztést, legeltetést vagy rétgazdálkodást lehetett folytatni. A szabályozott nagy folyókon egyre nagyobb tömegű árumennyiséget lehetett forgalmazni, hiszen azok alkalmassá váltak gőzvonatásra, a gőzösökhöz épített kikötők révén pedig egyre több mezőgazdasági és ipari nyersanyag szállítására.⁶⁹ A beavatkozásnak voltak más előnyei is: a folyók melletti élet javulása, a városok fejlődése, az életszínvonal emelkedése kézzel fogható jelenség volt. Az ármentesítéssel sok helyen visszaszorult e vidékek régi népbetegsége, a mocsárláz. A folyószabályozások évtizedeken keresztül sok tízezer embernek adtak megélhetési lehetőséget, ami érdemben csökkentette az elsődlegesen az alföldi területeken meglévő agrár-munkanélküliséget.

Már a folyószabályozások is felhívták a figyelmet az erdők helyzetére, de még ennél is inkább az, hogy már az 1850-es évektől mindenféle társadalmi csoport révén hatalmas erdőirtásokat végeztek. Ennek sok oka volt, például az üzemi átállás, a visszaeső bevételek mellett a tulajdonosok pénzhez jutása; a potenciális közös (erdő) föld esetleges elvesztése; az 1850-es években meginduló vasútépítések nyersanyag-szükséglete stb.⁷⁰ Az erdők pusztulása ugyanakkor sok kérdést felvetett, hiszen nem felelhetjük el, hogy az erdő a korabeli népesség számára a megélhetés fontos feltételeit biztosította. A fa univerzális alapanyag volt, a házépítéstől annak berendezésén keresztül az ipari termelőeszközökig szinte minden fából készült, nem is beszélve a tüzelőről. A faizás sokáig olyan jog volt, amit falvak népe a földesúrral szemben hosszú távon magának tudott biztosítani. A hamuzsírfozós, a vadászat, a legeltetés stb. fontos része volt a korabeli gazdálkodásnak vagy társadalmi életnek. Az erdők irtása a korabeli Magyarországon sajátos kortűnet volt: 1867–1885 között országos szinten 480 ezer holddal csökkent az erdőállomány területe.⁷¹ Galgóczy Károly 1877-ben – érzékelve a hatalmas erdőirtásokat – már úgy vélekedett, hogy a korábbi aszályoknak, az éghajlatváltozásnak, és nem utolsósorban az egyes térségekben be-

65 Összefoglalóan a kiadásokat lásd: *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1912. Budapest 1914. 88.

66 Az egyes folyók szabályozásáról: *A magyar vízszabályozás története* Szerk. IHRIG Dénes. Budapest 1973.

67 VÖRÖS 1976. 23. (A szerző Kvassay Jenő statisztikai adatait idézi.)

68 Dél-Dunántúlról lásd: KAPOSÍ – LENGVÁRI 2014.; a Balatonról: HALÁSZ Imre: Pläne zur Trockenlegung des Balatons im 18. und 19. Jahrhundert. In *Mensch und Umwelt* 2014. 191–204.

69 A magyar kivétel 15–20%-a a Dunán hagyta el Magyarországot.

70 Ez utóbbinak a kielégítése egyébként hatalmas vállalkozásokat hozott létre, lásd például a nagykanizsai és később beliscei központú Gutmann-cég felemelkedését.

71 OROSZ 1979. 1046. oldalon található táblázat alapján számolva.

következő egészségromlásnak az erdők pusztítása az alapvető oka.⁷² De világosan lehetett ezt helyben is érzékelni. Neusiedler János zalai erdész 1875-ben így írt: „Ismertem és megnevezhetnék Tolna, Baranya, Zala, kiválólág Somogy és Veszprém megyékből több tekintélyes földbirtokost is, kik erdőiket irgalom nélkül letaroltatták, és voltak esetek, hol az erdésznek állását kellett odahagynia, mert a kezelése alatt álló erdő pusztítását, urának ellenére, akadályozni akarja”.⁷³ Mintegy két évtizeddel később pedig megállapíthatta: „...az erdőkezelés... erdészek kezeiben volt, úgy látszik, hogy az erdők még sem szaporodtak, hanem 30-40% elpusztult”.⁷⁴ Ugyanez volt a helyzet a szomszédos Somogyban is, ahol 1870–1885 között az erdők terjedelme 28%-ról 21%-ra zuhant.⁷⁵ Nemcsak a világi, hanem az állami és az egyházi nagybirtokokon is hatalmas erdőpusztításokat végeztek ebben az időben.⁵² Nagy szükség volt tehát egy korszerű erdőtörvényre. Az 1879. évi XXXI. tc. szigorú kötöttségeket hozott. Ennek egyik eleme volt a királyi erdőfelügyelőségek, illetve az erdőhivatali központok felállítása. A törvény előírta az erdőtulajdonosoknak, hogy öt éven belül üzemtervet kellett készíteni, és azt az erdőhivatallal jóváhagyatni, amely intézménynek pedig kötelessége volt az erdőkezelési szabályokat betartatni.⁷⁶ Az erdőhivatali szervezet az idők során némileg változott.

A magyar mezőgazdaság fejlődésére jótékony hatást gyakorolt, hogy a nyugat-európai tudományos ismeretek, illetve üzemvezetési eljárások viszonylag könnyen átvehetővé és használhatóvá váltak. A váltógazdaság alkalmazásának óriási irodalma volt már, a talajművelés kémiai ismereteit könnyen el lehetett sajátítani.⁷⁷ Születtek már Magyarországon is elemző típusú munkák, ám az agrárgazdasági művek többsége inkább csak ismertető és leíró jellegű irodalom (utóbbiak egy része németből átvett fordítás) volt. A mezőgazdasági nagyüzemek szempontjából nagy hatása volt az üzemtannak, amelynek legkiválóbb hazai képviselői Hensch Árpád és Sporzon Pál voltak.⁷⁸ A mezőgazdasági üzemtan német minták alapján a jövedelmező termelés gyakorlatát és elméleti (részben tudományos) hátterét próbálta közvetíteni a birtokosok számára. Az állam jótékonyan közreműködött a magyar mezőgazdasági oktatási rendszer szélesítésében. A főrangú és középbirtokos családok gyerekei számára lehetséges szakmai karrierívet adhatott a felsőfokú agrárdiploma megszerzése. A legkiválóbb iskolának ebben az időben a magyaróvári főiskola számított, ahol 80-90

72 GALGÓCZY Károly: *Az erdőségek és a befásítás fontossága Magyarországon éghajlati és nemzetgazdasági tekintetben*. Budapest 1877. A mű az MTA pályázatán magas díjat nyert.

73 *Zala-Somogyi Közlöny* 1873. május 18.

74 *Zalai Közlöny* 1895. szeptember 21.

75 T. MÉREY Klára: Somogy megye gazdasága és társadalma a dualizmus korában. In T. MÉREY Klára: *Település – megye – régió*. Pécs 2007. 119–172. itt: 133.

76 <https://1000ev.hu/> 1879. évi 36. tc., II–III. fejezet.

77 OROSZ István: A mezőgazdaság modernizálása. *Magyar Tudomány* 1989. 10–11., 821–831., 821–823.

78 Lásd: LŐRINCZ Gyula: *Hensch Árpád élete és munkássága 1847–1913*. Budapest 1968.; VARGÁNÉ BLÁGA Boglárka: *Száz éve hunyt el a gazdasági szakoktatás reformátora: Sporzon Pál*. <http://www.gyoriszalon.hu/>

hallgató tanult.⁷⁹ Kiépült az agrár-oktatás közép- és alsófokú szervezete is, az 1880-as évektől elkezdtek olyan földműves iskolákat felállítani, ahol uradalmi majorosgazdákat és önálló kisgazdákat képeztek, ezekbe jellemzően 16 évnél idősebbeket vettek föl.⁸⁰ Megjelent a mezőgazdasági kísérletügy, az állam kísérleti állomásokat hozott létre, így nem véletlen, hogy számos újfajta kísérletben lehettek eredményesek a magyarországi gazdák és kutatók. Emeljük itt ki a századforduló környékén meginduló vegykísérleti és vetőmagvizsgáló állomásokat, a növénytermelési, állattenyésztési, növény- és állatvédelmi, illetve a mezőgazdasági ipari intézeteket.⁸¹

A dualizmus időszaka is örökölte a szélsőséges birtokeloszlás problémáját. Bár kétségtelen, hogy a magyarországi nagybirtokok területe általában csökkenőben volt, 1867-ben – korabeli pénzügyminisztériumi adatok szerint – még mindig 166 család birtokolt 10 000 holdnál nagyobb területet.⁸² Említettük korábban, hogy a vizsgált időszak a magántulajdon korszaka volt, így az állam nagymértékben még a megszerzett önállósága ellenére sem tudott e téren beavatkozni. Ráadásul a birtokkal való rendelkezés a 19. században nemcsak anyagi vagy jövedelmi kérdés volt, hiszen a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely, a presztízs, a politikában való részvétel lehetősége és még sok más viszonyítási pont is kapcsolódott hozzá. Még az 1885. évi VII. tc. szerint átszervezett főrendiházba való bejutáshoz is feltétel volt, hogy a főrangú saját vagy családtagjai birtokáról származó 3000 forintos földadó befizetését igazolja.⁸³ Azt viszont mindenki érezte a 19. század utolsó harmadában, hogy a szélsőséges földbirtokeloszlás hatalmas társadalmi feszültséget okoz. Ezt világosan mutatja az 1895. évi birtokstatisztikai felvétel adatsora, amely szerint a földek egy-negyede néhány száz nagybirtokos kezében volt, míg a másik oldalon az 5 kat. holdnál kisebb méretű földdel rendelkező gazdák az összterület alig 4,4%-át birtokolták.⁸⁴ Ráadásul a földek kb. harmada kötött birtok volt (vagyis nem eladható egyházi, községi föld, hitbizomány).⁸⁵ Kétségtelen tény persze, hogy országrészenként a paraszti földek nagysága, hozama nagyon különbözött. Az agrárszegénység problé-

79 Nem látogatták sokan a mezőgazdasági intézményeket, az óvári iskolában 1869–1884 között évi átlagban 49-en iratkoztak be, később még ennél is kevesebben. VÖRÖS 1976. 25.; 1910-ben Magyaróvárott a három évfolyamban 88, Keszthelyen 60 hallgató tanult. *Magyar Statisztikai Évkönyv 1910*. Budapest 1911. 82.; BERNÁT 1938. 34.

80 VÖRÖS Károly: Az oktatásügy reformja. *Magyar Tudomány* 1989. 10–11. 893.

81 A kérdés részletes bemutatását lásd: FEHÉR György: A mezőgazdasági kísérletügy kialakulása Magyarországon (1869–1914). Budapest, 1982. (*Agrártörténeti Tanulmányok 11.*)

82 BERNÁT 1938. 21.

83 A megosztottságról lásd: KAPOSZI, Zoltán: Die Einkommens und der Vermögenslage der ungarischen Aristokratie am Ende des 19. Jahrhunderts. In *Einhundertfünfzig Jahre Rückständigkeit? Wirtschaft und Wohlstand in Mitteleuropa von 1867 bis zur Gegenwart*. Szerk.: Christopher WALSCH. Heine 2013. 72–91. 75.

84 VÖRÖS Antal: A mezőgazdaság. In *Magyarország története 1890–1918*. Főszerk. HANÁK Péter. Budapest 1978. 293–337. itt: 300.; FEHÉR György: Darányi Ignác, a korszerű agrárpolitika első hazai képviselője. In *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században*. Szerk. SIPOS Levente. Budapest 2010. 52–85., itt: 53.

85 Tudjuk persze, hiszen többször találkozhattunk olyan esetekkel, hogy az egyházi földet is el lehetett adni, s a hitbizomány egyes részeit is – főleg nagy adósságok felhalmozása után – áruba lehetett bocsátani. Mindegyikhez bonyolult, többlépcsős jogi eljárás vezetett, végső soron miniszteri engedély kellett.

mája egyre inkább politikai viták tárgyává vált. A kiegyezés utáni években a gabonakonjunktúra extenzív kihasználása, a folyószabályozások és vasútépítések munkaerő-lekötő hatása ideig-óráig elodázhatta a nehézségeket, de a filoxéravész és a gabonaár-depresszió alatt a birtokpolitikai beavatkozás szükségessége nyilvánvalóvá vált. Fontos állami gondolattá vált a nem kellően kihasznált, vagy éppen veszteséget termelő nagy- és középbirtokok lehetséges felparcellázása, és azokon paraszti kisüzemek kialakítása. Egy másik lehetséges út volt a szövetkezetek létrehozása.⁸⁶ Állami lehetőségként merült fel a lakosságtelepítés, amit összekapcsoltak a nemzetiségi eloszlás javításával; így például a Dráván túli szlavóniai, döntően magyar nagybirtokosok kezén lévő földekre a túlnépesedett magyarországi megyékből hívtak lakosokat.⁸⁷ A különböző intézkedésekkel és programokkal a század vége felé az államnak jelentős területet sikerült paraszti kisbirtokosok számára biztosítani: 1893–1898 között 191 753 kat. holdat parcelláztak átlag 9-10 holdas egységekre; egy későbbi kimutatás szerint pedig 1905–1917 között 1 063 461 hold került parcellázásra.⁸⁸ Érdemes megjegyezni, hogy a némi szociális érzékkel megáldott nagyobb birtokosok önmaguk is folytattak parcellázásokat, bár sok esetben csak a haszonnal nem kecsegtető, a gazdálkodásból valamiképpen kieső földeket adták tíz-húsz éves bérletbe kisgazdáknak. Két esetet említünk erre: egyrészt a Nagykanizsától északra fekvő volt palini uradalom egy részének felparcellázását; illetve Hódmezővásárhely határában a gróf Károlyi birtokok több ezer holdjának felparcellázását.⁸⁹ A tendencia egyértelmű: 1900–1910 között a gazdasági cselédek, napszámosok, munkások száma csökkent, ugyanakkor a kisbirtokosok, az önállók száma emelkedett: a 100 holdon aluli kisbirtokos, kisbérelő, kisbirtokos napszámos, kisbérelő napszámos csoportok esetében 134 000 fős emelkedést láthatunk.⁹⁰

Szintén a gazdaságpolitikai önállóság adott lehetőséget a gazdasági válságok valamilyen szintű állami kezelésére. A korszak nagy válságai nem a hazai agrárszektorban keletkeztek. Az egyik ilyen probléma a nemzetközi gabonaáresésből fakadt. Okai a szakirodalomban jól dokumentáltak: a tengerentúli területekről származó dömping a nyugati piacokon erőteljes áresést idézett elő, s ennek hatásaképpen a Monarchia területén is jelentősen csökkentek a mezőgazdasági árak, így a termelői bevételek is.⁹¹

86 PÖLÖSKEI Ferenc: Károlyi Sándor „vitái” Tisza Istvánnal. In *Magyar agrárpolitikuskok a XIX. és a XX. században*. Szerk. SIPOS Levente. Budapest 2010. 39–51., itt: 41.

87 A délre irányuló vándorlásról, kitelepülésről lásd: HEGEDŰS Loránt: *A dunántúli kivándorlás és a szlavóniai magyarság*. Budapest 1905.

88 VÖRÖS 1978. 304.

89 GÓCZE Rezső: Palin és Korpavár története a polgárosodás kezdeti korszakában. In *Nagykanizsa. Városi monográfia III. 1850–1945*. Szerk. KAPOSI Zoltán. Nagykanizsa 2014. 665–704., itt: 91.; HERCZEG Mihály: Mezőgazdaság. In *Hódmezővásárhely története*. Főszerk. SZABÓ Ferenc. Hódmezővásárhely 1993. 2. kötet.

90 SEBESS Dénes: *Magyar agrár-evolúciók*. Budapest 1942. 37.

91 A nyugat-európai válságról és hatásairól lásd: SZATHMÁRY György: *Az amerikai verseny és a magyar mezőgazdaság*. Budapest 1885. 21–37.; SÁNDOR Pál: *A 19. század végi agrárválság Magyarországon*. Budapest 1958. 17.; PÓLYA Jakab: *A gazdasági válság*. Budapest 1890. 33–60.; TISZA István: *Magyar agrár-politika. A mezőgazdasági termények árhanyatlásának okai és orvosszerei*. Budapest 1897. 13–25.

Magyarország gazdaságát ez több módon érintette: az agrártermelők bevétele csökkent, jelentős eladósodás ment végbe, ugyanakkor a városi fogyasztás olcsóbb lett. Az állami beavatkozás révén létrejött a vámvédelem, de jelentős változások mentek végbe a belső üzemenkörben is: takarmánynövényeket, ipari növényeket kezdtek mind nagyobb mértékben termelni, nem is beszélve a belterjes állattartás gyors terjedéséről.⁹² De említhetjük az 1875-ben Pancsovánál felbukkanó, nagyon gyorsan terjedő filoxérajárványt is, amelynek hatásai jó 15-20 éven át súlyosan érintettek szőlőtermelő vidékeket és borkereskedő cégeket.⁹³ Magyarország sok területén, egyrészt a városok melletti szőlőhegyeken (Sopron, Eger, Pécs stb.), másrészt nagy szőlős tájakon (Hegyalja, Mátra, Balaton-felvidék, Villányi-hegység stb.) a bor egyes társadalmi rétegek számára elsődleges megélhetési forrás volt. A gyökértetű elleni védekezés mikéntje nem maradhatott a szőlősgazda magánügye. A földművelésügyi kormányzat és a helyi hatóságok megszervezték a védekezést, felvilágosító programokat szerveztek, gondoskodtak az amerikai szőlőtelepek kialakításáról, kedvezményes hitellehetőségeket biztosítottak a több évig bevétel nélkül maradó gazdáknak, a közpincék felállításával a lehetséges értékesítésre is hatást gyakoroltak stb.⁹⁴ Mindez persze nem volt egyedülálló: az európai liberális gazdaságpolitika fontos sajátossága volt, hogy gazdasági katasztrófák, válsághelyzetek esetén az állam aktívan részt vesz a helyreállításban.

Az agrárium fejlődését elősegítő állami kezdeményezések között végül említsük meg az iparfejlesztés következményeit. Az első nagy ipartámogató törvény az 1881. évi XLIV. tc. volt. A törvény hatására 199 iparvállalat mellett 265 mezőgazdasági szeszgyár kapott támogatást.⁹⁵ Szeszgyárat létrehozni akár egy uradalmi központban, akár városokban nem volt nagyon tőkeigényes, bár kétségtelen, hogy a nagyobb településeken néha valóságos óriásgyárak is kialakultak ebben a korban. Az állami ipartámogatás nagyon sok gazdasági területet érintett. Az időben előre haladva egyre inkább a textilipar vette át a vezető szerepet a támogatások terén.⁹⁶ A szövő- és fonóipar, a len és a kendergyárak terjedése nemcsak a mezőgazdasági alapanyag miatt volt lényeges, hanem azért is, mert ezek az iparágak nagyszámú női munkavállalót is alkalmaztak. Néha azonban teljesen új ágazatok is megjelentek. Ilyen volt például a nagykanizsai pótkávégyár állami támogatásának esete, amely gyár felépítése a zalai és somogyi falvak parasztságának adott alkalmat cikória termelésére.⁹⁷ Amikor a gyár megpróbálta ösztönözni a térség parasztságát a cikória termelésére, pontos számításokat közöltek arról, hogy a gabonatermelés és cikóriatermelés holdankénti

92 A megújulásról lásd: KAPOSZI Zoltán: Válság és alkalmazkodás. A 19. század végi agrárkrízis hatásai a dunántúli uradalmak működésére. In *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 2016. Szerk. KÖVÉR György – POGÁNY Ágnes – WEISZ Boglárka. Budapest 2016. 195–216.

93 BECK Tibor: *A filoxéravész Magyarországon*. Budapest 2005. 18.

94 VÖRÖS 1978. 324–326.

95 VARGA 1990. 205.

96 KÖVÉR György: *Iparosodás agrárországban*. Budapest 1982. 33.

97 KAPOSZI Zoltán: A Patria pótkávégyár küzdelme a fennmaradásért a multinacionális nagyvállalat ellen. *Kanizsai Antológia* 2013. 14. 176–201. itt: 185.

jövedelmezősége milyen különbséget rejt a cikóriatermelő javára.⁹⁸ Bár nem kellett külön támogatni, de fontos volt a dohányágazat is a hazai mezőgazdaságnak. A dohánytermelés sok paraszti termelő jövedelmét tudta biztosítani vagy kiegészíteni. Emeljük ki Tolna, Somogy, Heves megyéket, valamint a délvidéki térséget, ahol igen nagy területeken termeltek (sokszor sváb) kertészek alapanyagot. A dohánygyárak alapítása állami monopólium volt, ugyanakkor az állam lassan, de biztosan szaporította a gyárak számát. Sokszor évtizedeken keresztül tartott, amíg egy város hozzájutott a dohánygyárhoz.⁹⁹

Kiemelhetjük a cukorgyártás hatásait is. A cukorfőző üzemek már a reformkortól kezdve szaporodtak, de elterjedésük a dualizmus korában következett be. A cukorgyárak sokáig nem voltak kedvezményezett helyzetben, de a keresleti hatások így is nagy motivációt jelentettek. Az ágazatnak nagy segítséget adott, hogy az 1888. évi XXIII. tc. rendezte a cukorfogyasztási adót, ezt követően tizenkét év alatt kilenc cukorgyár épült föl.¹⁰⁰ Egy-egy nagyobb cukorgyár cukorrépával való ellátására hatalmas termőhelyre volt szükség. A cukorgyárakat gyakran olyan településeken hozták létre, amelyek mellett nagy uradalmak helyezkedtek el; adataink alapján nagyjából úgy becsülhetjük, hogy egy cukorgyár nyersanyagellátásához kb. 30 000-40 000 holdas területre volt szükség. (Csak egy példa: a kaposvári cukorgyárat felépítő MIR Rt. egyben a 38 000 kat. holdas kaposvári hg. Esterházy uradalmat is kibérelte, de mellette folyamatosan bővítve 10-15 más uradalommal is beszállítói szerződést kötött.)¹⁰¹ Megfordítva a logikát ez azt jelentette, hogy a hazai agrárnagyüzemek a cukorkonjunktúrát kihasználva többszázezer holdon kezdhettek cukorrépát termelni. Ez nemcsak a földesuraknak, hanem a falvak népének is előrelépés volt, hiszen a kapásnövény-termelésnek nagy volt az élőkunaké-igénye, a szerződés pedig garanciát biztosított a termés átvételére és kifizetésére.¹⁰²

Eddig főleg azokat a agrártörténeti folyamatokat tekintettük át, amelyek a kiegyezés létrejötte után az állami önállóság lehetőségéből, avagy közvetlenül az állami intézkedésekből fakadtak. Most szóljunk néhány szót azokról a mezőgazdaságot befolyásoló tényezőkről is, amelyek a kiegyezés után érdemben segítettek a magyar agrárgazdaság korszerűsödését, fejlődését.

Az egyik ilyen tényező a mezőgazdasági működés hitelellátottságának javulása. A hazai agrárgazdálkodás alacsony termelékenysége, a jövedelemtermelés korlátozottsága megkövetelte külső tőkeforrások bevonását. A gazdasági modernizációhoz, az üzemi rendszer megváltoztatásához mindenképpen pénz kellett. A mezőgazdasági termelés egyik legfontosabb külső forrása kereskedelmi banki hitelezés volt. A na-

98 A helyi sajtóból lásd például: *Nagykanizsa* 1908. február 26.

99 Pécssett az 1880-as évek óta próbálták elérni ezt, de végül is csak 1906-ban kapták meg az engedélyt a dohánygyár felépülésére. Lásd: T. MÉREY Klára: *A pécsi dohánygyár története 1912–1948*. Pécs 1997. 11.

100 VARGA 1990. 231.

101 SZILI Ferenc: *A cukorrépa termesztése Délkelet-Dunántúlon és a MIR kaposvári cukorgyára 1893–1948*. Kaposvár 1986. 60.

102 A termelésről lásd: UJVÁRY Imre: *Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés, erdészet. In Magyarország vármegyéi és városai. Somogy*. Szerk. CSÁNKI Dezső. Budapest 1914. 301–343.

gyobb uradalmak elsődlegesen a termeléshez és a forgalmazáshoz vettek fel rövid lejáratú hiteleket, ám egyre jelentősebb fejlesztési forrásokhoz is hozzájutottak. A jelzáloghitelezés gyorsan terjedt a birtokosok között, és már egyetlen üzemtípus sem volt kivétel. Míg 1867-ben 85 millió forint volt az ágazatban lévő jelzálogkölcson-állomány, addig 1890-ben már 469 millió forintról szólnak az információk, és ennek kb. 20%-a lehetett nem mezőgazdasági jellegű.¹⁰³ A kisebb birtokosok hitel-lehetőségét javította az 1879-ben létrejött Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete. A szigorú pénzügyi szabályozás visszaszorította az ágazatban lévő uzsoratókét. 1898-ban állították fel az Országos Központi Hitelszövetkezetet, amellyel az akkor meglévő 712 hitelszövetkezet működését hangolták össze. A hitelszövetkezetek ezt követően dinamikusan szaporodtak: 1912-ben már 3133 működött az országban, és ezekből 2425 tartozott az OKH kötelekébe; tevékenységük 7761 községre terjedt ki.¹⁰⁴

A magyar mezőgazdaság fejlődését nagymértékben elősegítette a vasúthálózat kiépülése is. A 1867 előtti évtizedekben a három nagy vonal még csak az indulást jelentette. 1867-ben kb. 2100 km vasút volt Magyarországon, ezzel szemben a világháború előtt már csaknem 21 000 km.¹⁰⁵ Az alapvetően Budapest-központú, és rajta keresztül az osztrák piacot elérő vasútvonalak gyorsan szaporodtak. Az 1880-as évek végére a jelentős agrárpotenciállal rendelkező területeket elérte a vasút, bár kétségtelen, hogy néhány vidéken igencsak megkésve ment végbe a kiépítése.¹⁰⁶ Szintén nagy jelentősége volt annak, hogy 1873-tól már Fiume is elérhetővé vált vasúton, ami a későbbiekben nagy lendületet adott a tengeri kivitelnek. A MÁV megalakulása, a központi árszabás alkalmazása kiszámíthatóvá tette a szállítást. 1894-ben a MÁV révén a vasúthálózat 81,62%-a már magyar állam kezében volt.¹⁰⁷ Az állam folyamatosan osztogatta helyi érdekű vasutak építését biztosító engedélyeket, így a századforduló táján a hazai birtokosok régi vágya teljesült, hiszen termelő területeik, uradalmaik termékei viszonylag könnyen elérhették a nagyobb piacokat. (Néhány területen a majorokat összekötő vasutakat egyenesen a jelentős tőkével beszálló nagybirtokosról nevezték el.) A vasúti fejlődés eredményeképpen néhány évtized alatt a tengeri kijáratok (Trieszt, Fiume, Hamburg stb.), Bécs és más osztrák városok, az itáliai területek elérése a magyar mezőgazdasági termékek számára már nem jelentett technikai akadályt.¹⁰⁸

Nagy fejlődési potenciál volt a tőkebeáramlás egy másik módjában, mégpedig a hosszú távú bérleti rendszer terjedésében. A század vége felé a nagygazdaságok esetében 15-20%-os bérleti arányt lehet megfigyelni.¹⁰⁹ Kutatásaink során sok olyan té-

103 A jelzálogkölcsonokról lásd: TOMKA 1995. 41.; VÖRÖS 1978. 305.

104 VÖRÖS 1978. 306–307.

105 A magyarországi vasutak hossza 1911-ben 20 980 km volt. *Magyar Statisztikai Évkönyv 1911.* Budapest, 1912. 226.

106 Pécs, Dél-Dunántúl legnagyobb városa csak 1882-ben került közvetlen vasúti kapcsolatba a fővárossal. KAPOSZ Zoltán: *Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000.* Pécs 2006. 114.

107 VARGA 1990. 197.

108 A Monarchia közlekedési rendszerének fejlődéséről lásd: BEREND – RÁNKI 1987. 376–378.; CZÉRE 1989. 863–877.

109 VÖRÖS 1978. 307.; PUSKÁS Julianna: A tőkés nagybérletek a XIX. század végi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 1959. 1–2. 90–103.

nyezővel találkoztunk, amelyek ösztönzőleg hatottak a bérleti gazdaságok kialakulására (helyi munkaerő-problémák, a tulajdonos távoli lakása, stabil jövedelem biztosítása, más tevékenységek felé fordulás, jelentős ipari és kereskedőtöke-felhalmozódása stb.). A dunántúli területeken előfordultak a több tízezer holdas uradalmi bérletek is, bár tipikusnak inkább az látszik, amikor a nagybirtokokat kisebb, általában 1000–3000 holdas gazdaságokra bontva béreltek ki. Ezek a bérleti gazdaságok magas színvonalon működtek, viszonylag hamar tőkés üzemekké szerveződtek, és az átlagnál magasabb gépesítettséggel bírtak. Különösen ott volt nagy hatása az ilyen típusú tőkebeáramlásnak, ahol már leromlott gazdaságokat olcsón bérelhettek ki a vállalkozók; vannak példánk arra, hogy hamar jól működő üzemeket alakítottak a bérlők. Sokszor találkozhattunk olyan esetekkel, amikor a nagybérlők a hosszú távú bérletek vége felé a földek egy részét megvásárolhatták, ott kastélyt vagy kúriát építettek, vagyis földbirtokossá váltak.¹¹⁰ A hosszú táv nagyon fontos volt, hiszen a 25–30 évre szóló bérleteknél a tulajdonosnak kiszámítható jövedelme lett, a bérlőnek pedig megérte gazdasági beruházásokat és technikai fejlesztéseket végezni, és opcionálisan még a bérlő esetleges halála után a családtagok tovább is vihették az üzletet. A bérlők rekrutációjáról annyit, hogy ez a réteg korábbi foglalkozását vagy származását tekintve igen sokszínű volt, de újdonságnak főleg az iparból és a kereskedelemről érkezett vállalkozók tekinthetők. Új szervezeti modellek kialakítása, jövedelemoptimalizálás, hatékonyság és termelékenység jellemezte gyakran a bérleti gazdaságokat.¹¹¹ (Vannak persze ellenpéldák is: egy-egy lerabolt gazdaság, megszőkött bérlő a sajtó kedvelt témái közé tartozott.)

Végül emeljük ki a hazai ágazati munkamegosztás mélyülését. A mezőgazdasági jövedelmek emelkedése, a hitellehetőségek szélesedése lehetőséget adott a technikai színvonal emelésére. A dualista korszak szántóföldi gazdálkodásában a hozamok emelkedését jelentős részben a technikai eszközkészlet javulása hozta meg. Ennek egyik következménye a mezőgazdasági technika egyre szélesebb körű alkalmazása, a gépesítés terjedése lett. Az agrártechnika megújulása eleinte importált, majd pedig egyre inkább itthon gyártott (Vidats, Kühne, Schlick, Weiser stb.) eszközök és gépek révén következett be.¹¹² A modern eszközök között eleinte a különböző típusú vasakék terjedtek gyorsan; a század végére a faeke szinte már kiszorult a művelési gyakorlatból. Az igazi nagy áttörést azonban a gőzgépek hozták meg, így például a váltóztatható helyű lokomobil, amit többféle gép meghajtására lehetett felhasználni.¹¹³ Gyorsan terjedtek a cséplőgépek: 1895-ben a mezőgazdasági statisztika már 8920 gőzcséplőgépet (ezek 71%-a közép- és nagybirtokosok tulajdonában volt) és 46 552

110 Ilyen volt például a hg. Esterházy hitbizomány romjaiból felépített jónéhány uradalmi gazdaság. Nádasy István és Kálmán például a baranya-szentlőrinci uradalmat bérelte ki, és országos hírű mintagazdaságot hozott létre belőle. Nádasy Kálmán a bérlet lejártakor megvette a hercegtől Helesfát, és egyéb földvásárlásaival 4000 holdas középbirtokossá vált.

111 Jó példa erre a csaknem 10 000 holdas nagykanizsai uradalom, amit 1896-ban Linczer Béla budapesti szeszgyáros vett bérbé 20 évre, és alakította át annak működését. KAPOSI 2014. 125.

112 A hazai mezőgazdasági gépgyártásról lásd: ESTÓK János: *A mezőgazdasági gépgyártás története Magyarországon a kezdetektől 1944-ig*. Budapest 1996.

113 OROSZ 1989. 829.

cséplőszekrényt mutatott ki.¹¹⁴ A gőzcséplőgép a faluközösségek számára is elérhető volt, lehetett a nagybirtokostól bérelni, de vehetett a falu is. A gépi munkafolyamatok révén egy-két hét alatt el lehetett végezni azt, amire korábban kézi csépléssel vagy állati nyomtatással két-három hónap is kellett, a következmény pedig mérhető: gyorsabb piacra, illetve pénzhez jutás, kamatjövödelmek stb.

ÖSSZEGZÉS

Eddigi fejtegetéseink után talán nem meglepő azon véleményünk, hogy a magyar mezőgazdaság fejlődésében a kiegyezésnek igen nagy szerepe volt. Kétségtelennek tűnik, hogy a korábbi időszak gazdasági fejlődése, összhangban a világgazdasági változásokkal és az erősödő osztrák és magyar városiasodással a kiegyezés nélkül is jelentős átalakulást hozott volna. Az 1867. évi kiegyezés ugyanakkor a szuverén magyar állam megteremtésével, a gazdaságpolitikai intézményrendszer kiépítésével, és a hazai érdekek politikai védelmével sok előnyt biztosított az agrárgazdálkodók számára. Az előnyök közül emeljük ki a birtokpolitikai kérdések kezelését, amelyekkel a magyar állam hosszú távon törvényes közeget tudott teremteni; illetve azokat az intézkedéseket, amelyek közvetve befolyásolták a mezőgazdaságot (vámok, vasútfejlesztés stb.). Legalább ennyire fontosak a direkt állami intézkedések a válságos időszakokban. Az állami intézkedések sokszor segítettek a kényszerszerű gazdálkodási változtatások végrehajtásában, orientálva a termelőt, a gazdálkodót a termelési és üzemi struktúra átalakítására. Természetesen a boldog békeidőkben sem volt lehetőség minden nehézséget eltüntetni az agrárrendszer terén, bőven maradtak társadalmi és gazdasági feszültségforrások. Mindazonáltal kétségtelen, hogy a hazai mezőgazdaság termelésével, növekedésével, a kivitelben betöltött szerepével, a foglalkoztatásban játszott szerepével a gyors iparosodás ellenére is a legfontosabb ágazata maradt a magyar gazdaságnak a háború előtt.

ZOLTÁN KAPOSI

**THE ROLE OF THE COMPROMISE
IN THE DEVELOPMENT
OF HUNGARIAN AGRICULTURE****ABSTRACT**

This paper examines the effect on agriculture brought about by the laws associated with the Compromise of 1867. The Hungarian agrarian system started to develop along Western lines in the early 19th century. Laws passed during the Reform Age made it possible to introduce rational farming and to expand manorial production. The 1848 laws (liberation of serfs, tax reform etc.) reinforced these trends. The second half of the 19th century witnessed a global economic boom. Until the mid-1880s Hungarian agriculture had developed rapidly, but due to the crisis in grain production and the phylloxera epidemic the arc of economic development was broken. Results of the 1867 law such as the partial regaining of Hungarian self-rule and the possibility of creating an independent agricultural policy could have a positive impact on the agricultural sector both in times of prosperity and recession. Several state initiatives were launched in this period which improved the general conditions of a functioning economy. Due to water regulation and drainage projects the size of arable land increased. Retaining a customs union provided a safe market even in recession periods. Railway development and the improvement of public roads accelerated local producers' access to markets. The debates concerning clearings and vineyards were settled. The introduction of a cadastral register remains a definitive aspect of Hungarian farming to this day. The enactment of the forestry law set the basis for high-quality forest management. The gathering and publication of statistical data, the spread of education, the state support of the food industry, the strengthening of the credit system also contributed to the increase in agricultural productivity. As a result of these aspects, by the turn of the century several areas (animal husbandry, fodder production, mechanisation) showed the signs of intensive farming.

ERŐS VILMOS

**„A MAGYARSÁG LÉTÉT TÁPLÁLÓ NÉPI FORRÁS”.
SZABÓ ISTVÁNNAK A MAGYAR PARASZTSÁG
KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉVEL KAPCSOLATOS
MUNKÁI¹**

Szabó István történetírásának talán legfontosabb irányzata/területe a parasztság történetének kutatása volt.² Első ilyen jellegű munkái főként az 1930-as évek második felében jelentek meg,³ de 1940-ben már szintézist is írt a magyar parasztság teljes történetéről a *Magyar Szemle Kincsestára* című sorozatba.⁴ Az 1940-es évek első felében több, idegen nyelvű cikke is megjelent a kérdésről,⁵ de meg kell említenünk még ebből az időszakból *A jobbágyság kialakulása* című, nemrégiben publikált előadását is,⁶ amely talán egyetemi magántanári próbaelőadása lehetett.

Mindehhez tartoznak még különböző recenziói a harmincas évek első felében, amelyeket a *Századok*, az *Annalek*, és a *Protestáns Szemle* című folyóiratokban tett közzé például G. Franz, Szabó Dezső és Erdei Ferenc műveiről, illetve a Domanovszkyiskola mezőgazdaság-történeti tanulmányairól. Ehhez a témakörhöz kapcsolódik továbbá 1929-es tanya-tanulmánya, vagy 1943-as népszerűsítő összefoglalása a magyar parasztság teljes történetéről.⁷

1 Az írás előtanulmány a Szabó István életművét feldolgozó monográfiámhoz.

2 SÁNDOR Pál: A magyar agrártörténeti irodalom kritikája. *Századok* 1954. 2–3. 373–419.; FÜR Lajos: Bevezető. Szabó István–pályakép. In SZABÓ István: *Jobbágyság–parasztsok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Budapest 1976. 7–30.; OROSZ István: A debreceni agrártörténeti iskola. *Debreceni Szemle* 1986. 1. 53–65.; FARAGÓ Tamás: Parasztságtörténet és történetírás. (Meditációk Szabó István tanulmánykötete kapcsán). In FARAGÓ Tamás: *Tér és idő – Család és történelem*. (Társadalomtörténeti tanulmányok 1976–1992). Miskolc 1999. 296–307. (Eredetileg, és „megcsonkított” szövegezéssel: *Tiszatáj* 1977. 10. 76–80.; RÁCZ István: Szabó István emlékezete. *Debreceni Szemle* 1999. 1. 96–103.; ERŐS Vilmos: Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István. *Századok* 2013. 1. 33–62. (különösen: WELLMANN Imre: *Szabó István az agrártörténetíró*. 56–62.); CSÍKI Tamás: *Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban (1945-ig)*. Debrecen 1993. 114–121.

3 SZABÓ István: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. *Századok* 1938. 1. 10–59.
SZABÓ István: Az 1351. évi 18. törvénycikk. In *Szentpétery Imre Emlékkönyv*. Budapest 1938. 419–439.

4 SZABÓ István: *A magyar parasztság története*. Budapest 1940.

5 SZABÓ, Stefan: *Ungarisches Bauerntum*. Ungarn, 1940. 219–227; SZABÓ, Étienne: *Du serf perpétuel au paysan libre. Nouvelle Revue de Hongrie* 1940. 382–387.

6 *A harmadik út felé. (Szabó István történész cikkeiben és dokumentumokban)*. Szerk., összeáll., és jegyz.: ERŐS Vilmos. Budapest 2006. (A továbbiakban: *A harmadik út felé*.)

7 SZABÓ István: Parasztságunk története. In *Magyar föld – magyar nép*. Budapest 1943. 280–320.
SZABÓ István: A debreceni tanyarendszer kialakulása. *Föld és Ember* 1929. 5. 214–244. Az említett recenziók bibliográfiai adataihoz lásd: BITSKEY Istvánné: *Szabó István 1898–1969*. (A debre-

1945 után, részben közvetlenül Szabó két szemléleti jellegű, szemléleti alapokon is értékelhető előadást tartott (*A parasztság a magyarság történetében; Parasztság-szemléletünk alakulásáról*), amelyeket szintén a közelmúltban publikált Kósa László, illetve jelen sorok szerzője.⁸ Szabó 1943-as debreceni egyetemi tanári kinevezése után elsősorban a parasztság történetéről tartott előadásokat, illetve szemináriumokat, részben ezeket öntötte formába az 1948-ban, a Teleki Pál Tudományos Intézet kiadásában megjelent kötetben.⁹

Itt kifejtett nézetei, illetve a tanulmányok által kiváltott viták értelmezéséhez alapvető 1947-es, *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában* című írása.¹⁰

Szabó parasztságtörténettel foglalkozó munkáit az 1952-ben a *Századok*ban, majd 1957-ben a Debreceni Egyetem *Acta* című folyóiratában megjelent két, Kossuth Lajosnak 1848-ban, illetve 1849-ben a parasztság történetével kapcsolatos állásfoglalásáról írott elvi jelentőségű cikke egészíti ki.¹¹

Szabó a parasztságtörténettel összefüggő kutatásait az 1960-as években is fontosnak tartotta. Bizonyítja mindezt az *Agrártörténeti tanulmányok* szerkesztése (1960), amelyben önálló tanulmányt is közölt, az alföldi tanyás gazdálkodás megszüntetéséről való bécsi törekvésekről a 19. század második felében.¹² Ebben az időszakban keletkezett a *Prédium* című, településtörténetinek is tekinthető írása, a jobbágyság és parasztság terminológiai problémáit feszegető munkája, illetve a mezővárosokról készült francia nyelven megjelent elemzése.¹³

Már a halála után jelent meg *A magyar mezőgazdaság története, XIII–XV. sz.* című munkája, illetve a parasztság történetével kapcsolatos életmű egyfajta megkoronázásának tekinthető *Jobbágyok–parasztok* című kötet, Für Lajos, illetve Pölöskei

ceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága I.). Debrecen 1982. A Szabó István által ismertett művek például: KOMORÓCZY György: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. *Századok* 1933. 7–8. 205–214.; SZABÓ Dezső: A magyarországi úrbírendezés története Mária Terézia korában. 1. kötet. Budapest 1933. *Századok* 1934. 2. 244–246.; WELLMANN Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. *Századok* 1934. 9–10. 432–435.; GÜNTHER Franz: Der dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk. *Századok* 1942. 4–6. 214–217. Az Annales recenzióhoz lásd: KÖVÉR György: Az Annales születése és a magyar gazdaság-történet-írás. In „*A francia história hazai nagykövete.*” *Ünnepi kötet Papp Imre 65. születésnapjára*. Szerk. BÁRÁNY Attila – GYÖRKÖS Attila – PALLAI László. Debrecen 2013. 215–223 (különösen: 219.; 20. j.)

8 *A harmadik út felé*. 218–249.

9 SZABÓ István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest 1948.

10 SZABÓ István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. Budapest 1947. A széleskörű elméleti és forrásbázison készült tanulmányról egykorúan mindössze egy recenzió készült, de az is csak több mint harminc évvel később jelenhetett meg: MAKSAJ Ferenc: Ismertetés Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből* című könyvéről. *Századok* 1989. 3–4. 552–553. (Eredetileg: *Századok* 1948. A folyóiratnak ez a meg nem jelent száma került publikálása 1989-ben.)

11 SZABÓ István: A hajdúk 1514-ben. *Századok* 1950. 1–4. 178–198., 478–488. SZABÓ István: A hajdúság kialakulása. *Alföld* 1956. 3. 50–57.

12 SZABÓ István: Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években. *Agrártörténeti tanulmányok* 1960. 139–207.

13 BALOGH István: Alkotás és tudományszervezés a politika szorításában. In *Szabó István emlékkönyv*. Szerk. RÁCZ István. Debrecen 1998. 37–52. (A továbbiakban: *Szabó István emlékkönyv*.)

Ferenc szerkesztésében.¹⁴ Utóbbi kötethez feltétlenül kívánkozik az a megjegyzés (amint erre a bevezetőben Für Lajos is utal, részben pedig joggal mutat rá Faragó Tamás is a *Tiszatáj*-ban megjelent recenziójában), hogy a szerkesztők kihagyták belőle *A jobbágy megnemesítése* című tanulmányt (pedig ezt Szabó eredetileg felvette a kötetbe). Faragó Tamás pedig talán joggal kéri számon *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágság időszakában* vagy az említett francia nyelvű tanulmány, esetleg a debreceni tanyarendszer kialakulását elemző korai írás újbóli közlését.¹⁵

Milyen kép alakítható ki Szabó fentebb vázolt parasztságtörténeti munkáival kapcsolatban, illetve egyáltalán, kialakítható-e olyan kép, amely kapcsolatot teremt a különböző időpontokban született és különböző problémákra vonatkozó tanulmányok között?¹⁶

Az alábbiakban nem Szabó életműve, hanem a magyar történelem időrendjében haladnék, amiből talán kiderül, hogy Szabónak átfogó képe és koncepciója volt a magyar parasztság teljes történetéről. Ebben az időrendben az első szakasz a parasztság középkori történetére vonatkozó nézetek rekonstrukciója.

Hozzá szeretném tenni ugyanakkor, hogy nem célom Szabó István középkori parasztságról alkotott felfogásának teljes felvázolása és elemzése, mert egyéb tanulmányok során¹⁷ még visszatérek a főként a hatvanas években született művekben (vö. francia nyelvű tanulmánya a prédiáról, a Magyarország középkorvégi népességéről készített írásai, a falutörténeti monográfiák, vagy a magyar mezőgazdaság történetéről való szintézis¹⁸) kibontakozó kép analízisére. Ezek ugyanis egy későbbi időszakban születtek, amelyben már az egyik elemzendő szempont a korábban kifejtett elgondolások kontinuitására történő rákérdezés. Egyelőre így a főként a harmincas évek végén, és negyvenes években készült tanulmányok analízise áll itt a középpontban. A Debrecen és az Alföld történetével kapcsolatos, itt számba jöhető tanulmányok elemzése pedig egy korábbi írásomban olvasható.¹⁹

14 SZABÓ István: *Jobbágyok–parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből* (Sajtó alá rend. és bev.: FÜR Lajos). Budapest 1976.; SZABÓ István: Magyarország népessége az 1330 és 1526 évek között. In *Magyarország történeti demográfiája*. Szerk. KOVACSICS József. Budapest 1963. 63–113.; SZABÓ István: A prédiom. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság és településtörténelem körében. *Agrártörténeti Szemle* 1963. 1–2. 1–49., 3. 301–338.

15 FARAGÓ 1999.

16 Hoffmann Tamás Szabó Istvánról írott nekrológiájában „egy tömbből kifaragott életmű”-ről beszél, amely alatt valószínűleg azt érti, hogy Szabó életművének fő vonulata a parasztságtörténet, és különböző részletkérdéseit vizsgálva alakított ki egy az egész magyar társadalom fejlődésére vonatkozó koncepciót. HOFFMANN Tamás: Szabó István (1898–1969). *Agrártörténeti Szemle* 1970. 3–4. 520–521.

17 E tanulmányokat a szerző különböző folyóiratokban kívánja megjelentetni.

18 SZABÓ István: *La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages dans les années 1449–1526*. Budapest 1960.

19 ERŐS Vilmos: A helytörténettől a népiségtörténetig... és tovább. (Szabó István Debrecennel és az Alfölddel kapcsolatos tanulmányai). *Valóság* 2017. 2. 19–52. Meg lehet itt jegyezni, hogy Szabónak a népiségtörténettel kapcsolatos tanulmányaiban, így az *Ugocea megyében* is alapvető a parasztság középkori történetével összefüggő elemzés. Itt azonban Szabó mindezt elsősorban településtörténeti szempontból teszi, azaz figyelme arra irányul, hogy a parasztság (illetve a nemesség) hogyan vette birtokba a különböző területeket. ERŐS 2005.; SZABÓ István: *Ugocea megye*. Budapest 1937. (Újabb kiadás: Szerk. S. BENEDEK András. Budapest 1994.)

SZABÓ ISTVÁN 1940-ES ELŐADÁSA A JOBBÁGYSÁG KIALAKULÁSÁRÓL

Egy ilyen jellegű időrendben feltétlenül kiemelhető, hogy Szabó a magyar parasztságot mindenekelőtt társadalmi, nem pedig faji képződménynek tekinti, ami szerinte elsősorban a dualizmus időszakában uralkodó nemzet- és parasztság-felfogással (pl. Beöthy Zsolt nézeteivel) való vitát jelenti.²⁰ Mindez azt rejti magában, hogy Szabó tagadja a tézist, miszerint a parasztság a honfoglalás idején itt talált és esetleg más módon alávett egyéb népességből alakult volna ki, „verődött össze”, míg a nemesség (amely Beöthyék szerint az igazi magyar erények képviselője lenne) török származású volt.

Szintén alapvető tézise Szabónak, kifejezetten a parasztságra vonatkozóan, hogy a magyar parasztság a honfoglalás idején (és részben azt megelőzően) letelepült, fél-nomád életmódot folytatott. Állandó települései az ún. téli szállások voltak, amelyek később a falurendszer csiráját alkották.²¹

A fentiek alátámasztására egyik alapvető bizonyítékunk Szabónak egy az 1940-es évek elején (valószínűleg 1940-ben) tartott előadása, amely feltételezésem szerint magántanári előadása lehetett.²²

Hozzá lehet tenni, hogy Szabó itt kifejtett téziseit más tanulmányokban is megjelentette, így az ekkor készült parasztságtörténeti összefoglalásában²³ későbbi egyetemi előadásában, 1945 utáni még idézendő előadásában (*A parasztság a magyarság történetében*), vagy a hatvanas évek falutörténeti monográfiáiban is. Tehát a szöveg mindenképpen alkalmas Szabó nézeteinek általános jellemzésére, persze a későbbi munkákban egyes problémákat részletesen is kibont.²⁴

Szabó előadásának kiindulópontja Werbőczinek az a Kézaiig visszanyúló, még a dualizmus korában is uralkodó tézise volt, miszerint a nemesség tulajdonképpen a honfoglaló magyarság leszármazottja, a parasztság pedig az itt talált, alapvetően szláv, de mindenképpen idegen népekből és egyéb szolganépekből verődött össze. Tehát a jog szempontjából így is igazolt, hogy a nemesség rendelkezik a privilégium-

20 SZABÓ István: Parasztságszemléletünk alakulásáról. In *A harmadik út felé*. 235–249.

21 SZABÓ István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest 1966.; illetve Dienes István levele Szabónak, Budapest 1966. május 7. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára (a továbbiakban: MTA KK) Ms 5440/134.

22 *A harmadik út felé*. 106–110.; MTA KK Ms 5439. Az előadás szövegére véletlenül bukkantunk az MTA KK Szabó István-hagyatékában, a Szabó István különböző műveinek töredékei kötegben (MTA KK Ms 5439/19). A hagyatéki anyag rendezőjének nyilván nem sikerült azonosítania, ezért került ebbe a kötegebe. A szövegből ugyanakkor világosan kiderül, hogy önálló előadásról van szó. Ráadásul a szöveg első oldalán található jegyzet („Kitűzve június 23. 15.30 óra I.”) arra utal, hogy Szabó Istvánnak valamiféle nyilvános és hivatalos előadásáról van szó, feltételezésem szerint esetleg a habilitációjával kapcsolatban, esetleg a Magyarságtudományi Intézet keretein belül. A szöveg tartalma pedig arra enged következtetni, hogy a negyvenes évek első felében, talán éppen 1940-ben keletkezett (a habilitáció is erre az időszakra esik, bár Fáy Béla szerint Szabó István a magyar népi-ségtörténet tárgykörében habilitált). Bárhogy is legyen, a szövegben kifejtett gondolatok párhuzamosak a negyvenes évek elején számos egyéb helyen megfogalmazott nézetével, és Szabó István jobbágyság kialakulásáról alkotott elgondolásainak egyfajta kivonatát, sűrítményét alkotják, amelyeket egyébként alapján szintén élete végéig fenntartott. Részben hasonló tartalmú, kevéssé ismert tanulmány még ebből az időszakból: SZABÓ 1943.

23 SZABÓ 1940.

24 SZABÓ 1948.

mokkal, míg a fajilag/etnikailag alacsonyabb rendű parasztság csupán ennek eltartója és kiszolgálója.²⁵

„Werbőczy István, a rendi Magyarország nagy tanítómestere a XIII. században keletkezett krónikák²⁶ nyomán azt írta *Hármaskönyvében*, hogy eredetileg minden magyar szabad nemes ember volt, de idővel a hadiszolgálat elmulasztása miatt, vagy más okból egyeseket örök szolgaságra vetettek s így igen sok magyar paraszti állapotra jutott. 'Mert – folytatta Werbőczy – mindnyájan ugyanazon egy nemzetségből, nevezetesen Hunortól és Magortól származván, másképp nem lehetett volna, hogy ez úr, amaz szolgálja, ez nemes, amaz nemtelen és paraszt legyen.'²⁷ Werbőczy ezzel a nemesség eredendő egyenlőségét kívánta hangoztatni, minthogy azonban az országban jóval több nem-nemes magyart látott, mint nemes, szükségesnek tartotta a nagy tömegű magyar parasztság eredetét is magyarázni. Ez a különben naiv magyarázat a rendi közfelfogásban utóbb más értelmet kapott, a honfoglaló magyarság azonosult a nemességgel, viszont a parasztságban hódított, szolgaságra vetett, főként szláv népelemek utódait tekintették.²⁸ Csak a jobbágyszabadításnak öntudatra gerjesztő korában hangzott el ez elmélet ellen tiltakozás: Táncsics Mihály 1848-ban a parasztoknak szólva azt írta, hogy a paraszt elnevezéssel mit se törődjenek, mert az ország számára ők tesznek legtöbbet, a magyar parasztok az első, az eredeti ősmagyarok ivadékai.²⁹ Mindamellet az a felfogás, amelynek számára a honfoglaló magyarság és a nemesség egy volt, továbbra, napjainkig sem veszített meggyőző erejéből s jobbágyszármazású írók ma is – pusztán a hagyomány alapján – magától értetődően szólnak szláv ősről.³⁰

Szabó a honfoglalás kori magyarságról vallott nézetei felvázolása után egészen 1351-ig követi a magyar társadalom fejlődésének alakulását. Ebben az alakulási, „fejlődési” folyamatban kitér a megtelepedés, valamint a további társadalmi rétegződés kérdéseire és leszögezi, mindez annak a következménye, hogy a nomád kori származási vagy vérségi elvvel a tiszttség és a szolgálat keresztény elve kelt versenyre. A társadalmi alakulás további iránya a két nagy társadalmi réteg, a szabadokat alapvetően tömörítő nemesség és a korábban szabad rendűek és szolgák egyfajta kiegyenlítéséből származó, lassan egységes szolgáltatásokkal tartozó, azonos intézményi (főként igazságszolgáltatási) rendszer alá kerülő jobbágyság kialakulása volt. A különféle parasztelemelek kiegyenlítődése Szabó szerint kb. a 13–14. században ment végbe,

25 Lásd ehhez még: *Parasztságszemléletünk alakulásáról*.

26 KRISTÓ Gyula: *Magyar historiográfia. I.* (Történetírás a középkori Magyarországon.) Budapest 2002. Kifejezetten Kézairól: SZÜCS Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai). In SZÜCS Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest 1984. 413–555.

27 Werbőczyhoz lásd: SZABÓ, Stefan: *Stefan Werbőczy 1455[?]–1541*. (Ungarische Bildergalerie) *Pester Lloyd* 1944. február 13. 11–12. A későbbi tanulmányaiban, mint látni fogjuk, Szabó rendszeresen visszatér Werbőczyhoz, az 1940-es évek elején Szekfű Gyulától kap megbízást életrajza elkészítésére, amely azonban végül nem jelent meg. Werbőczyről újabban még vö. *Tanulmányok Werbőczy Istvánról*. Szerk. HAMZA Gábor. Budapest 2001.

28 Hasonló gondolatokhoz lásd még: SZABÓ István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat. *Sorsunk* 1943. 9–10., 730–738., 836–844., 891–895., illetve *Sorsunk* 1944. 1. 34–42. (Új kiadása: In SZABÓ István: *Népiségtörténeti tanulmányok*. Budapest 2005.)

29 Szabó István, mint egyéb írásaiból kiderül, azonosítja magát ezzel a felfogással.

30 *A harmadik út felé*. 106.

azaz nem sokkal később, mint Dél-Németországban.³¹ Ekkor Magyarország lakosságának mintegy kilenctizede jobbágy, és Szabó így összegzi e jelzett folyamatot:

„Magyarország lakosságának nagy része, körülbelül kilenctizede jobbággá lett.³² E hatalmas társadalmi réteg külső egységét kifejezte immár a közös 'colonus' vagy 'jobbaggio', magyarul 'jobbágy' elnevezése is, mely eleinte a király főembereit illette s fokozatosan szállt le az addig különbözőképpen nevezett földesúri népelemekre. Bár okleveleinkben még a XIV. században is gyakran olvashatunk udvarnokokról, várnépekről, szabadállapotúakról és szolgákról, olyan elemekről tehát, melyek még a jobbágyságot megelőző társadalmi szerkezetekben foglaltak helyet, közös nevük már rendszerint a jobbágy; így szólnak róluk a törvények is, félreérthetetlenül jelezve, hogy új társadalmi réteg alakult ki. Ezt a nagy réteget lényegében egységessé mindenekelőtt a földesúri kötelék tette, mely egyformán kiterjedt a földesúr birtokán mindenkire. Ez a földesúri hatóság bírói hatóságot is jelentett, bár teljes bírói büntető jogkör birtokosa, élet és halál ura a jobbágy felett csak az a földesúr lett, aki a királytól erre nézve külön kiváltságot, jus gladiumot³³ nyert el.”³⁴

A jobbágyi egységesülés fő elemei Szabó szerint a tized és a földesúri szolgáltatások, illetve az állami adóterheknek kötelező megfizetése voltak. Alapvető az egységesülés folyamatában a szabad költözés joga is, amely a jobbágyság szabad eredetű részét ab ovo megillette, de előbb vagy utóbb, amikor is a földesúri kötelékben szabadok, fél-szabadok és szolgák egybeolvadtak, mindenki egyformán részesévé vált e jognak, ami 1514-ig, a parasztháborút követő megtorlásig elvileg nem is képezte vita tárgyát.³⁵

„A földesúri terhek egységessé alakulását a gazdasági téren egyidejűleg végbe ment nagy horderejű fejlemények tették lehetővé. A XII–XIII. században a szolgáló parasztrétegek még az élet szükségleteinek megfelelő megannyi foglalkozás szerint különültek el. Az egykorú oklevelek szántóvetők mellett külön szólnak pécekről, vargákról, kádárokról, kovácsokról, erdőóvókról, halászokról, lovászokról, vincellérekéről és más foglalkozásuakról s e rétegelődések nemcsak a szolgáltatásokban, hanem gyakran magában a megtelepülésben is kifejezésre jutottak. Egyes falvak népe túlnyomó részben vagy éppen egészben lovas szolgákból, vincellérekéből, kanászokból került ki, de ha egy-egy községben különböző foglalkozású elemek kerültek is össze, ezek rendszerint külön csoportokban laktak a községekben.³⁶ A XIII–XIV. században e téren is nagymérvű kiegyenlítődés ment végbe, az ipari és kereskedelmi tevékenység a falvakból a kibontakozó városokba vonult, viszont a falvak képe mindinkább közös formákat vett fel a mezőgazdaság keretében. Ez pedig maga után vonta a jobbágyok úri adójának közös alapokra helyezését is.”³⁷

31 Szabó a német agrártörténeti irodalomból a későbbiekben pl. Kulischer, Maurer, Kötzschke műveire hivatkozik.

32 A népiségtörténeti tanulmányokban látható, ennek kapcsán beszél arról, hogy a parasztság képezi a magyarság nagy népi tartalékát, népi medencéjét. SZABÓ 2005.

33 A pallosjoghoz lásd: ECKHART Ferenc: *Magyar alkotmány és jogtörténet*. Budapest 1946. (Újabb kiadása: Budapest 2000.)

34 *A harmadik út felé*. 109.

35 Szabónak a Dózsa György-féle felkelésről való nézetéről lásd lejjebb.

36 HECKENAST Gusztáv: *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. Budapest 1970.

37 *A harmadik út felé*. 109–110.

Ezeket a folyamatokat az 1351. évi kilencedtörvény tetőzte be. Szabó itt kifejti kedvenc téziséit, miszerint azt korábban súlyos adóteherként volt szokás értelmezni, véleménye szerint azonban ez nem is a kilenced fizetésének, hanem beszédésének kötelezettségét rögzíti, és az 1349–1351-ben egész Európában pusztító pestis következtében beállott munkaerőhiány pótlása miatt volt szükség a törvény meghozatalára.³⁸

„A jobbágy földesúri szolgáltatásainak egységes irányú fejlődését az 1351. évi kilencedtörvény tetőzte be. Ennek alapján a földesurat a jobbágy terméséből kilenced rész illette meg, mely azonban sohasem volt egyetlen úri adója a jobbágnak. Nagy Lajos királyunk 1351. évi kilencedtörvényét sokáig úgy volt szokás tekinteni, mint újabb igen súlyos terhet, amellyel a király a földesúr bevételeit kívánta – talán hadi érdekekből – fokozni, holott a törvényben nem a jobbágy fizetési, hanem a földesúr beszédési kötelezettségén volt a súly, ami az előbbi célzattal nem fér össze.³⁹ A király ugyanis a törvényben azt ígérte, hogy a kilencedet a maga birtokain – kivéve a kőfalas városokat – mindenütt be fogja szedetni, egyben pedig elrendelte, hogy a kilencedet a földesurak is szedjék be a maguk birtokain, mert ha azt elmulasztanák, az engedetlen birtokos jobbágyain maga a király fogja azt behajtani. A kilencednek tehát kötelező beszédésében és kivételt nem tűró egységességében volt a fővonása s megértéséhez tudni kell, hogy az előző években, 1347–1349-ben Európában irtózatos pusztítással szántott végig az ún. nagy vagy fekete halál. Ekkor Európa lakosságának körülbelül egyharmada elpusztult. Következésképpen egész Európában nagy volt a hiány a paraszt- és munkásnépben, keresve keresték őket s a vándorlási vágy meg is nőtt körükben. Nehogy a földbirtokosok a nagy elvándorlást kedvezőbb adózási feltételekkel maguk is növeljék, az 1349–1351. években angol, francia, spanyol, olasz és német földön különböző szabályokat hoztak, melyekben a parasztok és munkások béreit mindenkire kötelezően egységesen állapították meg, sőt az angolok a kötött munkakényszert is kimondták. A magyar egységes kilenced a nagyobb ipari munkássággal és napszámos réteggel még nem rendelkező, hanem főként a jobbágy-szolgáltatás rendszerében élő Magyarországon hasonló célt szolgált: közös alapra állította a jobbágyok úri terheit s ezzel elvette annak a lehetőségét, hogy a földesurak egymás rovására nyújtott feltételekkel a jobbágyokat egymástól elvonják. Ha megfontoljuk azt is, hogy az ősiség kimondásáról nevezetes 1351. évi törvénykönyv egészében a nemes-tömeg, tehát a közép- és kisbirtokos réteg sikere volt, arra is következtetni lehet, hogy a jobbágyadózás egyenlősítése elsősorban a kevés jobbágyal rendelkező s a nagybirtokkal szemben a jobbágyért folyó küzdelemben hátrányos helyzetben levő kisbirtokosság érdeke volt.”⁴⁰

Szabó előadásának befejező mondata szerint a nona mindezek után a véglegesen kialakult jobbágyság legjellegzetesebb földesúri adója volt, amely végigkísérte a

38 Részletesen lásd lejjebb.

39 Lásd a korábbi, illetve későbbi hivatkozásokat, pl. Mályusz Elemér 1954-es lektori véleményét.

40 *A harmadik út felé.* 110. Megjegyzendő, hogy Szabó István az előadásban kifejtett nézeteit az ötvenes években tartott egyetemi előadásaiiban is változatlanul fenntartotta. SZABÓ István: *Magyar történelem az Árpád-korban.* Debrecen 1950–1951.; SZABÓ István: *Magyarország története 1301–1525-ig.* Debrecen 1951.; SZABÓ István: *Magyarország története. Károly Róbert küzdelme az oligarchiával.* Budapest 1951.

jobbágyságot hosszú történetén, s csak félezer év múlva, 1848-ban szüntették meg a jobbágytörvények, amelyek az egész jobbágyság rendszerét a múltnak adták át.⁴¹

SZABÓ HÁROM TANULMÁNYA A MAGYAR PARASZTSÁG KÖZÉPKORVÉGI TÖRTÉNETÉRŐL

Szabó István középkori parasztság történetével kapcsolatos nézeteinek további jellemzője volt, hogy szerinte a parasztság helyzete alapján emelkedő, és arra is volt lehetősége, hogy a jobbágysorból kiemelkedjen, sőt akár a nemesi rendbe is bekerüljön, nemességet szerezzen. Hogy Szabó István értelmezésében a parasztság helyzete emelkedő a középkor végén, illetve a középkor második felében, azt legalább további három, alapvető tanulmánya bizonyítja, amelyek közül kettő a sokat támadott *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből* című kötetben jelent meg.⁴² A harmadikat Szabó felvette a *Jobbágyok–parasztok* című kötetbe, bizonyítva, hogy bár először 1938-ban jelent meg a *Századok* hasábjain, Szabó itt kifejtett nézeteit később is, lényegében élete végéig érvényesnek tartotta.⁴³

Utóbbi tanulmányának címe: *Hanyatló jobbágyság a középkor végén*.⁴⁴ Ebben lényegileg azt bizonyítja, hogy a széles körben megfigyelhető, számos adattal alátá-

41 SZABÓ István: *A jobbágybirtok problémái 1848/49-ben*. In SZABÓ 1948. 311–396.

42 A Szabó István ellen a kötet kapcsán intézett támadásokról lásd: ERŐS Vilmos: Szabó István és 1848/49. *Valóság* 2003. 7. 94–108.

43 SZABÓ 1976.

44 SZABÓ 1938.; SZABÓ 1976. 167–200.; újabban: NEUMANN Tibor: Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon. *Századok* 2003. 4. 849–884. NÓGRÁDY Árpád: „Az elakadt fejlődés.” In *Keresztesekből lázadók: tanulmányok 1514 Magyarországról*. Szerk. C. TÓTH Norbert – NEUMANN Tibor. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete. Budapest 2015. 11–29. Mindkét tanulmány, legfőképpen persze Neumann Tibor írása alapvetően megkérdőjelezi Szabó Istvánnak a középkor végi pusztásodásról szóló koncepcióját. A cáfolat alapja, hogy a Szabó és a korábbi irodalom által elhagyottnak (desertá-nak) minősített pusztatelkek, látszólag, egy bizonyos jogi kategória szerint elhagyottak és műveletlenek. Valójában túlnyomó többségük művelés alatt áll, csak egy sajátos bérleti konstrukció keretén belül. Hanyatlásról a középkorvégi jobbágyság esetében nem beszélhetünk, sőt, főként az ország nyugati részében, egy európai általános konjunktúra hatása-inak is köszönhetően kifejezetten fellendülésről és „földéhségről” beszélhetünk.

Szeretném itt megjegyezni, hogy a Szabó elleni kritika ugyanakkor nem teljesen helytálló (bár nem tisztem Szabó „megvédése”, hiszen ennek a tanulmánynak és a továbbiaknak is éppen az a célja, hogy a korábbi, Szabóról szóló munkák állandóan ismételt „objektív”, csak a nagyszámú forrásra támaszkodó történeti szemléletével szemben, szövegeit diskurzusba helyezzem és így végre „valóban” megszólaltassam), hiszen – mint ez az itt tárgyalt egyéb tanulmányokból kiderül –, Szabónak éppen az a véleménye a középkori magyar jobbágyság helyzetére vonatkozóan, hogy javuló tendenciát mutat. Sőt az 1514-es Dózsa-féle parasztháborút is nem utolsósorban ebből az emelkedő paraszti helyzetből magyarázza. Kétségtelen ugyanakkor, hogy 1938-ban Szabó még maga is több tekintetben a hanyatlást emelte ki inkább, 1976-ban viszont már együtt szerepelteti ezt az írását az 1351.évi törvényeket vizsgálókkal, amelyek ismét ezt az emelkedést bizonyítják. Nógrády és Neumann azonban Szabónak az 1948-as kötetben megjelent (, a középkorvégi parasztlázadásokról szóló tanulmányát egyáltalán nem citálják (az 1351-es törvényekkel kapcsolatosakat sem), ezek szerint nem is ismerik, pedig alapvetőnek tekinthető a tárgykörrel kapcsolatban. Lehet itt nyilván azzal érvelni, hogy céljuk nem Szabó nézeteinek rekonstrukciója és értelmezése volt, viszont mindkettő Szabó felfogásának felvázolásával indít, és egyik végső eredményük is ennek cáfolata. Nógrády írásában további pontatlanság, hogy Szabó Istvánt merő (igaz

masztható pusztásodás jelensége, azaz a tendencia, hogy a jobbágyok elhagyják és műveletlenül hagyják telkeiket, nem elsősorban valamiféle földesúri erőszak, fokozottabb kizsákmányolás eredménye, hanem sokkal inkább a kialakuló-fellendülő városi, mindenekeleltt mezővárosi fejlődésnek tudható be.⁴⁵ A városok magasabb életformát, egyfajta (ha nem is teljesen a nyugat-európai értelemben vett) szabadságot kínáltak, és ennek vonzereje szívja a jobbágyságot a városokba. Így hanyatlásról igazából csak idézőjelben beszélhetünk, hiszen az egész folyamat tartalma alapvetően fejlődésként interpretálható. Külön kiemelhető, hogy Szabó szerint mindez a parasztság/jobbágyság felső, szorgalmas, igyekvő és törekvő értékes elemei számára lehetőség az alávett helyzetből való kitörésre, illetve, hogy mindezzel jelentős, a parasztság kezén felhalmozott tőke is a városokba áramlik.

„A város felé törekvő jobbágyságot” – írja tanulmányában Szabó – „a ’városi szabadság’ vonzza, mely mindenekeleltt személyi függetlenséget s e mellé az élet és a vagyon számára nagyobb biztonságot, a munka jobb és dúsabb gyümölcsét, a szerzemény befektetésének és megtartásának kedvezőbb módjait, az élet színesebb és magasabb lehetőségeit ígéri: több emberséget, az új életideát. A város tehát menedék a parasztság számára, biztatás, hogy szorgalmával kiemelkedhessen a jobbágyság személyes függésben élő tömegéből. Valóban, a városok jobbágyságunknak *igyekvő, értékes* elemeit (E. V. kiemelése) veszik fel s ezekkel együtt a parasztság kezében felhalmozódó tőke is a városba vonul.”⁴⁶

Igen jellemző, és a korábban a Debrecenről szóló tanulmányairól elmondottakkal a lehető legteljesebb összefüggésben van,⁴⁷ hogy e városi fejlődésre Szabó Debrecen példáját hozza. A város ugyanis egyre több kiváltságot szerez meg (ezek testesítik meg szabadságát), például a vámmentességet, vásártartás jogát, de statutumalkotási jogot is, amelyek azután az ipar és kereskedelem művelésének fellendítője lesz.

„A fölemelkedő mezőváros ez alapot vető kiváltságok mellé kedvező fejlődési ösztönzések esetén olyan gazdasági kiváltságokat is megszerez (vámmentesség, vásártartás, céhlevelek), melyek már kétségtől a városi élet meggyökeresedésének jelei. Miként Debrecen fejlődése tanítja, ez esetben a földesúri mezőváros jelentékeny ipar és kereskedelem táplálója lesz, s az ilyen helység a ’város’, lakosa pedig a ’polgár’ nevet valóban megérdemelten viseli.”⁴⁸

Látható azután, hogy Szabó ebben a tanulmányban az egész magyar mezővárosi fejlődés problémáját felveti/boncolgatja, például azt (mely állítását megismétli az

kitűnő) agrártörténésznek minősíti, pedig már parasztságtörténet és agrártörténet azonosítása is kérdéses, viszont Szabó kutatásainak egyik döntő vonulata a népiségtörténet, ami bizonyosan nem azonosítható az agrártörténettel (lásd pl. Szabó többek szerint saját maga által is legkedvesebbnek tartott könyvét, *A magyarság életrajzát*). Vö. utóbbihoz: ERŐS Vilmos: Bevezetés Szabó István népiségtörténeti tanulmányaihoz. In SZABÓ 2005. 7–44.

45 Szabó egyéb mezővárosokról írt műveiről részletesen lásd a későbbieket. Megjegyzendő, hogy utolsó nagyobb, még életében megjelent műve is az ezzel kapcsolatos fejtegetésekkel fejeződik be. SZABÓ István: *A középkori magyar falu*. Budapest 1969.

46 SZABÓ 1976. 180.

47 ERŐS 2017.; SZABÓ István: *A tokaji rév és Debrecen 1565–67-ben. Debreczeni Képes Kalendárium*. 1934. 89–97.; OROSZ István: Szabó István és Debrecen. *Debreceni Szemle* 1999. 1. 104–108.

48 SZABÓ 1976. 181.; ERŐS 2017.

1960-as évek írásaiban is),⁴⁹ hogy az ország lakosságának ötöde a középkor végén más mezővárosokban lakik. Ezt az emelkedő folyamatot csak az 1490-es évektől kezdődően töri meg a földesúri törekvés a mezővárosok kilencedfizetésének kikényszerítésére, amely azután (egyebekkel együtt) jelentős tényezője lesz a Dózsa György-féle 1514-es parasztháború kirobbanásának.⁵⁰

Tanulmányának befejező soraiból egyébként az is kiviláglik, hogy Szabó a jobbagy-paraszti helyzetet nem egyenes vonalú emelkedésnek tekinti, hanem törést, visszaesést is lát benne, sőt az 1514 utáni időszakkal kapcsolatban egyenesen a parasztpolgári tendenciák elhanyaglásáról, bukásáról beszél. (Amint a későbbiekben kiderül, ez nem a végleges álláspontja, 1938-ban úgy tűnik eddig látta át, vagy eddig kívánta átlátni a szóban forgó fejlődést.)⁵¹

„A céltudatos politikai akarat nélkül elviharzó s vészes indulatokban kiégő forradalom elbukásával” – írja 1514 kapcsán tanulmányában Szabó – „és a jobbagyság teljes társadalmi elhanyaglásával elbukott a magyar parasztpolgárságnak az utóbbi negyedszázad alatt már elfogyóban lévő ígérete is, és sötétebbre váltak az árnyak, melyek Mohács előestéjén a magyar földre buktak.”⁵²

Szabónak a középkorvégi jobbagyság emelkedő helyzetéről vallott tézisét bizonyítja még, amint erről szó esett, két másik tanulmány is, melyeket a *Tanulmányok a magyar parasztság történelméből* című kötetben jelentetett meg 1948-ban.

Az egyik írás címe *A parasztság társadalmi rétegei a középkor végén*, ami a indító tanulmánya⁵³. E tanulmányának indítópontjaként azt a kérdést feszegeti, hogy vajon a jobbagyságot osztálynak vagy rendnek lehet-e tekinteni.⁵⁴ Bár expressis verbis nem ad választ a feltett kérdésre, úgy tűnik Szabó a jobbagyságot inkább rendnek tekinti, amelyet azonban semmiképpen sem lehet egységes tudattal és érdekekkel rendelkező osztálynak értelmezni, hiszen több réteg különböztethető meg benne (e rétegek elemzése alkotja a tanulmány magvát), ráadásul nem csak vertikálisan, ha-

49 Vö. SZABÓ, 1960, valamint SZABÓ 1963.

50 Vö. középkorvégi parasztlázadásokról szóló tanulmány a következőkben.

51 Vö. ERŐS Vilmos: *Plebs és populus között*. (Szabó Istvánnak a parasztság korai történetével kapcsolatos nézetei. Kézirat, megjelenés alatt. A továbbiakban: ERŐS: *Plebs és populus között*.)

52 Vö. SZABÓ 1976. 189.

53 SZABÓ István: *A parasztság társadalmi rétegei a középkor végén*. In SZABÓ 1948. 5–30. A kötet bevezető tanulmányáról lásd a későbbieket.

54 Megjegyzendő, hogy a rend vagy osztály fogalmának alkalmazása a társadalomtörténetben a francia történetírásban jelentős vitát váltott ki a 20. század közepén. A vitában a polgári szempontokat képviselő Mousnier a rend fogalma mellett érvelt (amely nem pusztán a sokszor több áttételen keresztül érvényesülő tulajdonviszonyokat veszi tekintetbe, hanem például a társadalmi presztízt is). A harcos jakobinus hagyományokat folytató, marxista Soboul az osztály fogalmának érvényesítése mellett történetesen a rend fogalmát. Szabó rendi-osztály fogalma némileg tükrözi a szóban forgó dilemmát, illetve azt, hogy az osztály fogalmán alapuló megközelítés kizárólagosságát nem fogadta el (a hatvanas években sem).

MOUSNIER – SOBOUL – LABROUSSE: *Description and Measurement in Social History: A Discussion* (1965.) 147–158. In *Histories. French Constructions of the Past*. Szerk. REVEL, Jacques – HUNT, Lynn. New York 1995.; illetve SOBOUL, Albert: *Leírás és mérés a társadalomtörténetben* (Ernest LABROUSSE bevezetőjével). In *Az Annales. (A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata)*. Szerk. BENDA Gyula – SZEKERES András. Budapest 2007. 223–249.; HORVÁTH Gergely Krisztián – KESZEI András: *Társadalomtörténet és szociológia*. In *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest 2003. 596–621.

nem horizontálisan is rétegződik, s utóbbi két legfőbb kikristályosodási pontját a falu és a mezőváros alkotják. Külön szeretném kiemelni, hogy Szabó ebben az írásban is jelentős energiákat mozgósít az európai háttér, a párhuzamos európai tendenciák bemutatására, ami lehetőséget ad a magyar parasztság, sőt az egész társadalom egyfajta összehasonlító elemzésére és értékelésére is.⁵⁵ Figyelemre méltó, hogy mindennek kapcsán hangsúlyosan hivatkozik az európai gazdaság- és társadalom- (főként persze parasztság-) történeti irodalomra, így H. Sée, Kulischer, Kötzschke, M. Weber, G. Franz,⁵⁶ Schröder, Kowalsky, Ruttkowski és mások munkáira.⁵⁷

Ebből az európai háttérből Szabó többek között azt olvassa ki, hogy a jobbágyság rétegződése a középkor vége felé felgyorsul, de mindenképpen alapvetővé válik, és általános európai tendencia a parasztságnak a nemesi, vagy polgári rendbe történő emelkedése. Ugyanez a folyamat megy végbe a magyar parasztság fejlődésében is, amelynek tartalmát így előlegezi meg Szabó:

„Mind a birtokos, mind a birtoktalan parasztságban – ha nem is olyan éles és elhatárolt vonalakkal, mint a német parasztság alaprétegeiben – további különbségek, belső eltolódások ütköznek ki s mindkettő felső szintjén olyan *feltörő* (E. V. kiemelése) elemek foglalnak helyet, melyek jó része előbb-utóbb a nemesi vagy polgári rendbe emelkedett.”⁵⁸

Tanulmánya további részében azután Szabó elemzi a telekaprózódás folyamatát (ami a parasztság rétegződésének materiális hátterét is alkothatja), majd rátér a tulajdonképpeni rétegződésre, amelyből alapvetően két társadalmi réteget emel ki: egyrészt a *zselléreteket*, másrészt a különböző jogosítványokkal rendelkező *szabadmenetelű* rétegeket, a libereket.⁵⁹ A zsellérek (azaz a jobbágytelekkel nem rendelkezők) kapcsán kiemeli, hogy számuk megnő a korszakban, de érdekes módon a földesurak nemigen ültették őket jobbágytelekre, pedig az lett volna bőven. Másrészt felhívja a figyelmet arra, hogy a zsellérség jogi kategória is, tehát sokan úgy sorolódnak ebbe a rétegbe, hogy nem földműves foglalkozásúak, kézművesek, írástudók, egyéb, főképpen mezővárosi polgárok.⁶⁰

„A középkori nagy zsellértömeg láttán végül azt is tekintetbe kell venni, hogy a földesúri hatalom alatt úrbéri viszonyban olyan zsellérek is éltek, akiknek nem is volt hivatásuk a föld munkája. Kézművesek, írástudók és más sajátos foglalkozásúak voltak ezek, akikre elsősorban a nagyobb keretekben, a földesúri mezővárosban le-

55 Für Lajos is hangsúlyozza, hogy Szabó István tanulmányaiban mindig figyelembe vette az európai vonatkozásokat. Vö. FÜR 1976.

56 Günther Franz munkájáról, mint erről szó esett, Szabó István recenziót is közölt a Századokban az 1940-es évek elején. Vö. SZABÓ 1942. 214–217. Peter Schöttler szerint a német szerzőről Marc Bloch is pozitívan nyilatkozott. Vö. SCHÖTTLER, Peter: *Die 'Annales'-Historiker und die deutsche Geschichtswissenschaft*. Tübingen 2015.

57 NIEDERHAUSER Emil: *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest 1995. BÉAUR, Gérard – SCHLUMBOHM, Jürgen: *A rurális társadalmak problémája a német és francia történetírásban*. Budapest 2005. 1. 76–98.

58 SZABÓ 1948. 12.

59 Szabó a szabad menetelű jobbágyságot később részben a *rusticus* fogalmával határozta meg. SZABÓ István: *Jobbágyság – parasztság. Terminológia, fogalom, társadalom-szerkezet*. Budapest 1965. 1. 10–31.

60 SZABÓ 1965. 1. 10–31.

het találni. Szikszó mezővárosban például 85 zsellér között 4 'Literatus' volt, viszont a jobbágyok között egy sem. Azonkívül előfordul, hogy az özvegyasszonyokat is zsellérnek számították: lehet, hogy kíméletből, lehet, hogy azért, mivel telke földjét más művelte újabb férjhezmenetelig vagy gyermeke felnövéséig.⁶¹

A zsellérek után Szabó a libereket, illetve azoknak a társadalomban betöltött szerepét elemzi. Ezek onnan kapták a nevüket, hogy mentesek, „szabadok” voltak a földesúri adó, ill. szolgáltatások alól. Ilyenek voltak pl. a különböző familiárisok (Szabó itt természetesen Szekfű Gyula tanulmányát idézi),⁶² de a többség nem közülük, hanem pl. az „ad praesens” szabadok,⁶³ vagy futár- és asszony-szabadok közül kerültek ki. (Számarányuk eltérő, Szabó adatai szerint a kisvárdai uradalomban pl. 519 jobbágy-zsellér közül 38 liber volt.) Tanulmányának befejező részében azután a történész rámutat a mezővárosi polgárjog, a katonai zsoldba állás, a különböző vármegyei és официális tisztségek nyújtotta emelkedési lehetőségekre, amelyeket e szavakkal összegez:

„Familiaritás és szabadosítás egyformán a paraszt társadalmi felemelkedésének útja lehetett. Más utak a vagyonygyűjtés, a mezővárosi polgárság, vagy a katonai zsoldba állás állomásain keresztül vezettek a magasabb életforma, esetleg a nemesi rend felé, sőt olykor tovább is. A familiaritás felsőbb fokán официális, vármegyei s más tisztségeket tartanak jobbágyemberek a kezükben. A szabadosítás félig-meddig már kilépést jelentett a jobbágytság szürke tömegéből. A tömeg felső szintjére a szerencsés kézzel gyűjtött vagyon is fellendítette a jobbágyot. A Károlyiak egyik jobbágyának 14 ökre és 24 disznója volt, a vasmegyercei uradalomban 1520-ban hatalmaskodásban elszennvedett károk felvétele során az egyik jobbágytól 10 ökröt, 5 lovat, 10 kövér disznót, 30 köböl búzát: másiktól 50 köböl búzát és 50 tyúkot, ismét másoktól ökröket, teheneket, lovakat vettek el; nem ritkán a 20-30, sőt 100 forintot is elérte a kár összege. Az alföldi mezővárosokban már a középkor végén tőkeerős polgárság élt, mely az akkor felvirágzó nagy állattakvitelnek is szervezője, és haszonélvezője volt.”⁶⁴

Jelen problémakör szempontjából alapvető jelentőségű Szabónak a középkorvégi parasztlázadásokról írott tanulmánya, amely főként az 1437. évi bábolnai (Budai Nagy Antal-féle) felkelés, és a Dózsa György-féle parasztháború társadalmi hátterét boncolgatja.⁶⁵ A tanulmány azért is fontos, mert Szabó ebben megismétli korábbi nézeteit többek között az 1351. évi törvényekről, a középkor végi pusztasodásról, a mezővárosi fejlődésről.

Szabó itt kifejtett gondolatainak legfontosabb kiindulópontja az, hogy a parasztság helyzete a szóban forgó időszakban alapvetően emelkedő (egész Európában),⁶⁶

61 SZABÓ 1948. 26.

62 SZEKFI Gyula: *Szerviensek és familiárisok. Vázlat a középkori magyar alkotmánytörténet és közigazgatástörténet köréből.* Budapest 1912.

63 BOLLA Ilona: *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon.* (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 100.) Budapest 1983.

64 SZABÓ 1948. 30.

65 SZABÓ István: *A középkorvégi parasztlázadások.* In SZABÓ 1948. 31–63.

66 „A XII–XIV. században általános volt Európában a jobbágytság helyzetének a javulása, s a javulás jeleit a szolgáltatásoknak egyszerű pénzdókká való átalakulásában, a vagyoni függőség enyhülésében és a vagyonnal való rendelkezés nagyobb szabadságában, a jobbágybirtok örökölhetővé-örökletessé válásában, a személyes udvari szolgálatok és a robotszolgáltatás csökkenésében, a szabad parasztbérletek és a parasztpolgári szabadságok rendszerének kibontakozásában, mindenekelőtt pedig a személyi kötöttség

és különösen az 1437. évi jobbágy-, illetve parasztfelkelés hátterében nem elsősorban a jobbágyság helyzetének a súlyosbodása, ellenkezőleg, az emelkedés áll. (Utóbbit annál súlyosabban érintette a tized visszamenőleges és pénzben történő beszedése.)

Természetesen Szabó nem tagadja a jobbágyhelyzet időnkénti romlását sem a szóban forgó időszakban, sőt általános hanyatlásról is beszél (többek között Huizinga⁶⁷ nyomán), amelyben a jobbágyföldek rovására terjeszkedő majorsági gazdálkodás játszotta az egyik főszerepet. (Utóbbit viszont a reneszánsz korának nyereszkeskedő, a „világ örömeit hajszoló”, „önmaga törvényeit kereső” lelki beállítottságával⁶⁸ is magyarázza.)

Összességében e mozgalmak hátterében nem is a súlyosbodó jobbágyterheket, hanem az öntudatra ébredő jobbágyi büszkeség megsértését tartja fontosnak, és rámutat arra is, hogy az egyéb (persze a jobbágyság „kebeléből” kialakult) társadalmi rétegek, így a paraszt proletariátus, a szegény alsópapság, a világi értelmiség, a szegény diákréteg e mozgalmakban döntő szerepet játszottak.⁶⁹

Ezután tér rá Szabó a középkori magyar társadalmi fejlődés bemutatására/ábrázolására, amelyben, amint erről esett szó, felvázolva az egységes jobbágyság kialakulásának elemeit, megismétli az 1351. évi törvények kapcsán kifejtetteket, illetve például azt, hogy már alapvetően az 1298. évi törvények is biztosították a jobbágyok költözködési szabadságát (amelyet 1405-ben újból megerősítettek).⁷⁰

lázulásában s ennek következményeként a szabad elköltözködés jogának elnyerésében vehetjük észre. A parasztok személyi állapotának jellegéből kezdett kiesni a szolgarétegből való röghöz kötöttség, helyét inkább a fegyverképtelenség foglalta el, de az sem sokáig, mert a XIII–XIV. században itt is, ott is intézményes formákban megjelent a jobbágykatonáskodás rendszere.” SZABÓ 1948, 36.

Felhívnam a figyelmet az utolsó mondatra, hiszen Szabó a későbbiekben idézendő előadásában (*A parasztság a magyarság történetében*) kitér a jobbágykatonaság mint a jobbágy emelkedési/kitörési lehetőségének gondolatára a középkor végén. Nem véletlen, hogy egyik munkatársa, Borosy András később a kérdés egyik specialistájává válik. BOROSY András: *A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben*. Budapest 1971.

67 Huizingához lásd STRUPP, Christoph: *Johann Huizinga*. (Geschichtswissenschaft als Kulturgeschichte.) Göttingen 2000.

68 Ebből és a Huizingára történő utalásból is látszik, hogy Szabóra hatott a szellemtörténet is. Utóbbihoz lásd: ERŐS Vilmos: *Modern historiográfia*. Budapest 2015. 153–176.

69 A Dózsa György-féle felkeléssel kapcsolatos 1970-es évek eleji diskurzusról a magyar történetírásban lásd VARDY, Steven Bela: *The Changing Image of the Turks in Twentieth-Century Hungarian Historiography*. In VARDY, Steven Bela: *Clio's Art in Hungary and Hungarian America*. East European Monographs. New York 1985. 147–170.; SZÚCS Jenő: *Dózsa parasztháborújának ideológiája*. In SZÚCS Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest 1984. 601–667. Szűcs álláspontja közel áll Szabóéhoz. Korábbi ellentétes szemléletű azonban SZÉKELY György: *A középkorvégi parasztháborúk*. Budapest 1949. Székely György és az 1950-es évek marxista diskurzusa szerint a nemzet igazi hordozója a nép, az alsóbb társadalmi rétegek, a parasztságon belül a zsellérség, tehát a társadalmi haladásért vívott mozgalmakban is övük a vezető szerep. Lásd még mindehhez: ERŐS Vilmos: *Magyar Historiker-Streit? A Mohács-vita az 1970-es években*. In *Loci memoriae Hungaricae. II.* Szerk. S. VARGA Pál – SZÁRAZ Orsolya – TAKÁCS Miklós. Debrecen 2013. 297–308.; illetve újabban: *Keresztesekből lázadók: tanulmányok 1514 Magyarországról*. Szerk. C. TÓTH Norbert – NEUMANN Tibor. Budapest 2015., benne: MIKÓ Gábor: *A parasztság költözési jogának szabályozása II. Ulászló király 1514. évi törvénykönyvében. Hamis értelmezések nyomában*. 319–332.

70 Az 1298-as törvények értelmezéséhez lásd még Szabó lektori véleményeit, illetve egyetemi előadásai a későbbiekben. Szabó álláspontjához közeli értelmezés SOLYMOSI László: *A jobbágyköltözésről szóló határozat helye a költözés gyakorlatában. Agrártörténeti Szemle* 1972. 1–2. 1–40.

Miután részletesen bemutatja az 1437. évi felkelés előzményeit, összességében úgy látja, hogy az emelkedő helyzetből következő, azzal együtt járó öntudat, a szabadság utáni törekvés megsértése áll a magyar fejlemények hátterében is.

„A középkor vége – mint láttuk – Európa-szerte a jobbágyság társadalmi emelkedésének a kora – írja tanulmányában Szabó – s a magyar jobbágyság zöme a szolgai kötelékből kibontakozva éppen a XV. század első felében érte el fejlődése során legmagasabb társadalmi állását. Költözködési szabadsága fenntartás nélkül elismertetett, terhei – legalábbis a későbbiekhez képest – nem voltak súlyosak, a robot, mivel földesúri majorsági gazdálkodás még alig volt, jelentéktelen volt s a jobbágy társadalmi öntudatát fokozta, hogy az ország fegyveres védelmébe bevonták. Ez az öntudatában emelkedő, a rendi társadalmi keretek kibontakozása korában élő s abban a maga helyét kereső jobbágyság fogott fegyvert 1437-ben, amikor – mint írták – ’szabadságukat’ sérelmek érték. A kolozsmonostori egyezségben a ’szabad’ jobbágyság szava szólalt meg, kiküszöbölni óhajtván szabadsága sérelmeit, sőt intézményesen biztosítani törekedve szabadságjogait. E szabadságban – szinte azt mondhatjuk – már-már egyenesen rendi jellegű igények lebegtek a fölkelt parasztok szeme előtt.”⁷¹

Sok tekintetben ezzel ellentétes folyamatok eredménye 1514, a Dózsa-felkelés. Miután vázolta Szabó a 15. század korábban már említett folyamatait, legfőképpen a mezővárosok gyarapodását, illetve megnövekedett szerepét emeli ki, több vonatkozásban Mályusz Elemér kutatásait idézve.⁷² Az általánosan romló helyzet mellett különösen a kilencedfizetés kötelezettségének mezővárosokra való kiterjesztését tartja fontosnak az 1490-es években. Emellett rámutat az állami élet válságára, az elszabadult rendi erők egymással folytatott, egymást is kivéreztető hatalmaskodásaira, ismételten kiemeli a reneszánsz vagyonszerzés, hivalkodás, társadalmi gög és pompahajszolás által bekövetkezett erkölcsi bomlásra, amely nagymértékben hozzájárult a parasztság és a nemesség közötti választóvonal kiélesedéséhez is.⁷³

Ebből az általános társadalmi forrongásból következik azután, hogy a Dózsa-féle parasztháborúban a jobbágyság mellett alapvető szerepet játszottak a mezővárosi polgárok, a kisenemesség, a szegényebb papság és diákság, valamint a hajdúk is.⁷⁴

„A magyar jobbágyság forradalmi áradásának hullámai túlcaptak a jobbágyságon és magukkal sodortak más társadalmi elemeket is: mezővárosi parasztpolgárságot, szegényebb kisenemességet, papságot, diákságot és hajdúságot is. Annak jele ez, hogy a földesúri-nemesi hatalom ezekre is nyomasztóan nehezedett, s hogy a pa-

71 SZABÓ 1948. 47.

72 MÁLYUSZ Elemér: Az 1489. évi 41. törvénycikk. Társadalomtörténeti tanulmány. *Századok* 1929–1930. 9–10. 809–839. Mályuszhoz legutóbb lásd: ERŐS, Vilmos: Ein Wegbereiter der modernen Gesellschaftsgeschichte in Ungarn. Elemér Mályusz (1898–1989). *Ungarn Jahrbuch* (2014–2015). München – Regensburg 2016. 229–242.

73 Ettől eltérő álláspontot képvisel például SZÉKELY György: A Dózsa-parasztháború ideológiájához. *Századok* 1961. 4–5. 473–506.

74 A hajdúságnak a felkelésben való részvételéről lásd: SZABÓ 1950. 178–198., 478–488.; valamint SZABÓ 1956. 50–57. Szabó itt is kifejti, hogy a magyar történelemben a nemzeti függetlenségért és a társadalmi haladásért vívott harcok fő hordozója az ország keleti, tiszai, alföldi része. Egyúttal a hajdúságot sem etnikai, hanem társadalmi képződményként értelmezi, szerinte a nagyállattartó parasztság, tőzsérség nyugat-európai piacokra szállító állatállományának hajtóiból ered az elnevezés is.

rasztságot megmozgató feszültség egy általánosabb feszültségbe is torkollott. Dózsa Györgynek Pest alól Temesvár felé vonuló paraszthadserege az alföldi városokban⁷⁵ nem talált ellenségre, sőt híveket szedhetett ott magának. Ez az alföldi mezővárosi polgárság tulajdonképpen parasztság volt, sőt a kilenced törvények alig két évtizeddel előbb a többi mezővárossal együtt a jobbágyság egységes tömbjébe kívánták letaszítani. Helyenként a parasztok oldalán szegényebb nemesek is harcoltak, őket valóban nagyobb szakadék választotta el a hatalom csúcán hivalkodó főnemesektől, mint a jobbágyoktól s gyakran érezték is a hatalmasok szorító-sújtó kezét. A seregben szép számmal voltak papok is, akik a keresztes háborúra készültek fel, de csatlakoztak a parasztháborúra induló seregesthez, sőt vezetőket is adtak a háborúnak... Valószínű, hogy a forradalomban és kiélelésében része volt annak a még kevésbé ismert, de feltehetőleg jelentékeny diákrétegnek is, amelynek soraiban szintén sok szegény parasztszármazású foglalt helyet. Ezek, mint másutt, nálunk is erjesztői voltak a szellemi mozgalmaknak. Az alföldi főseregben pedig nagyobb katonai erőt a marhahajtó- pásztor hajdúk képviseltek.”⁷⁶

Írása befejezésében Szabó rámutat: a kor hasonló parasztfelkeléseit Nyugat-Európában, Angliában (1381) és Franciaországban (1358) is leverték. Németországgal és Magyarországgal ellentétben azonban ezek a kudarcok ott nem voltak véglegesek és végletesek, az elfojtott mozgalmak után is fennállt a további vagy újraemelkedés, a szabad paraszti fejlődés lehetősége. A magyar jobbágyság helyzete viszont Dózsa György után megnehezedett, ugyanakkor olyan mélyre nem jutott, mint a kelet-európai, keletnémet, lengyel, cseh-morva vagy orosz jobbágyságé, s a magyar fejlődés alapvetően a Nyugat és Kelet közötti átmeneti állapotot tükröz.⁷⁷

„Ezek a megmozdulások nyugatról haladtak keletre s tovább nem jutottak Magyarországon. Európa keletén a hatalmas paraszttömegek sorsa a mozdulatlanság volt. A jobbágyságot előremozgató nyugat és a mozdulatlan kelet között a magyar jobbágyság egy *átmeneti* fokra (E. V. kiemelése) tolodott: megharcolt a szabadságáért, de utána alátaszított társadalmi állapotában hosszú időre megmerevedett. A költözködés jogát, melynek súlyos válsága már előbb bekövetkezett, elveszítette s a földjéhez kötött jobbágyságra az újkori gazdasági fejlődés nyomában több és több teher nehezedett. Olyan mély pontra azonban, mint a kelet-európai, akár kelet-

75 Vö. előző jegyzet.

76 SZABÓ 1948. 61.

77 Felhívnam a figyelmet az átmeneti minősítésre, amelynek értelmezésében kulcsszerepe lesz a következőkben. Hozzá szeretném tenni, hogy Mikó Gábor előzőleg idézett tanulmányában szintén kisse félreérti Szabót, amikor szerinte azt hangsúlyozza, hogy az 1514-es törvények a szabad költözés megvonását tartalmazzák. Az idézett tézis értelmében, miszerint a parasztság helyzete általában emelkedő, Szabó 1514 után is inkább azt hangsúlyozza, hogy a törvényeket igazából nem sikerült betartani, és a parasztság jelentős jogosítványokkal rendelkezett, vagy vívott hamarosan ki, tehát nem lehet kelet-európai értelmű jogfosztottságról beszélni ezzel összefüggésben. MIKÓ 2015. A tanulmányban egyébként historiográfiai szarvashibának minősíthető, hogy a Magyar Történet Dózsa Györgyről szóló részét Hóman Bálintnak tulajdonítja, miközben az 1458 utáni fejezeteket Szekfű Gyula írta. Igaz, ilyen jellegű botlásával nincs egyedül, hiszen Gyáni Gábor is azt írja, nem is egy helyütt, hogy a Magyar Történet Mohács előtti viszonyokról szóló képe Hóman munkája (ez is Szekfűtől származik). Vö. GYÁNI Gábor: *Az elveszített múlt*. Budapest 2010. 130.

német, a lengyel, cseh-morva, vagy éppen az az orosz jobbágyság mégsem jutott. Az örökös köteléket bontogató külső-belső erők, az uradalmi gazdálkodás rendszerének és a jobbágybirtoknak sajátos viszonyai s a jobbágy komoly vagyoni jogosítottsága az előbbiekkal szemben, a magyar jobbágyságnak magasabb életszínvonalat biztosítottak.

Éppen forradalmi megmozdulásai tanúskodnak róla, hogy magasabb életszint után való törekvését öntudat, erős és küzdőképes társadalmi igény támasztotta alá.⁷⁸

KITÉRŐ: VITA AZ 1351. ÉVI TÖRVÉNYEKRŐL 1954-BEN

A következőkben hosszabb kitérőt tennék Szabó Istvánnak az 1351. évi jobbágytörvényekkel kapcsolatos, a korábbiakban már röviden említett 1954-es vitájára, amely sok vonatkozásban összefüggésben áll az előzőkkel, és jól megvilágítja a jobbágyság középkori helyzetéről alkotott nézeteit.⁷⁹ Különös jelentőséget tulajdonítok annak, hogy Szabó mindkét erről szóló cikkét (1938-ból és 1954-ből) felvette 1976-os kötetébe is, bizonyítva, hogy itt kifejtett nézeteihez élete végéig ragaszkodott, tehát valóban elvi jelentőségűnek tarthatjuk ezeket.⁸⁰

1938-as tanulmányában Szabó (természetesen még nem későbbi vitapartnerével vitatkozva) a korábbi magyar történetírás nézeteivel száll szembe, illetve azokat pontosítja. Kora történészei közül is többnek (például a kor reprezentatív szintézisét nyújtó fejezet alkotójának, Hóman Bálintnak)⁸¹ az volt a véleménye, hogy az 1351. évi 18. articulus a jobbágyság szabad költözését mondja ki. Szabó István, akire (valószínűleg jogászai képzettségéből is adódóan)⁸² alapvetően jellemző a törvények szövegei mögött húzódó társadalmi determinánsok alapos elemzése, gondosan mérlegelve ezeket a körülményeket arra a következtetésre jut: az 1351. évi törvények általában is a köznemesség érdekeit tükrözik (a köznemesség kialakulása után vagyunk nem sokkal,⁸³ e társadalmi réteg érdekérvényesítése a kor küzdelmeinek egyik fő tartalma), és ez húzódik meg a törvény háttérében is. Nevezetesen, nem a jobbágyok szabad költözését szabályozza és biztosítja, hanem a földesúr bírói fennhatóságáról rendelkezik, szabad ispánságról.⁸⁴ A nagybirtokosok erőfölényük birtokában ugyanis azt a jogot igyekeznek érvényre juttatni, hogy a saját birtokukon elkövetett bűncselekmény kapcsán maguk szolgáltatassanak igazságot, akkor is, ha a szóban forgó jobbágy más földesúr joghatósága alá tartozik. Az 1351. évi törvények ezt akadályoz-

78 SZABÓ 1948. 63. A későbbi irodalomból a Dózsa György-féle parasztháborúval kapcsolatban kiemelkedő BARTA Gábor – FEKETE NAGY Antal: *Parasztháború 1514-ben*. Budapest 1973.

79 Lásd még: ERŐS 2003. 94–108.

80 SZABÓ István: Az 1351. évi 18. törvénycikk. 419–439. SZABÓ István: Az 1351. évi jobbágytörvények. *Századok* 1954. 4. 497–527. Mindkettő megjelent még: SZABÓ 1976.

81 HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet I–V*. Budapest 1935–1936.

82 SZABÓ István: Önéletrajz. In *Szabó István emlékkönyv*. 17.

83 MÁLYUSZ Elemér: A magyar köznemesség kialakulása. *Századok* 1942. 1–3. 272–305., 407–434. (Újból megjelent: *Mályusz Elemér: Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok*. Szerk. SOÓS István. Budapest 2002.)

84 ECHKHART 1946. 2000.

zák meg: a köznemesség (amely nem rendelkezik e privilégiummal) ennek ellenkezőjét kívánja elérni, és törekvései sikerrel járnak, azaz a szabad ispánság területi elvével szemben a személyi elvet érvényesíti.⁸⁵

„Míg a földesúri fennhatóságban a személyi elv érvényesül, amely azt kívánja, hogy a jobbágy részéről földesura szolgáltatson elégtételt, addig a szabad ispánságban a területi elv ölt testet, mely a szabad ispánság területén a jobbágy földesurára való tekintet nélkül a szabad ispánság birtokosa személyében jelöli meg az illetékes bírói fórumot. A két elv a gyakorlatban számos esetben kétségtelenül szembe került egymással, s a nagyobb erő a szabad ispánság privilégium birtokosának, tehát egyházi és világi nagybirtoknak, a hatalmas városoknak s elsősorban a királyi földesúrnak a kezében van. E jog jelentősége akkor domborodik ki, ha tekintetbe vesszük, hogy a XIV–XV. században nálunk rendkívül gyakoriak voltak a földesúri hatalmaskodások, különösen a szomszédoknak valósággal háborúviselésig elmérgesedő erőszakosságai, melyek alkalmával gyakran estek *vulnera, laesiones, mortes, insensidia et alia consimilia enormiae.*” (kiemelések az eredetiben).⁸⁶

A köznemesség mindezt azért is törekszik érvényesíteni, mert 1347–1349-ben kitör a pestisjárvány, utána számtalan jobbágytelek üresen marad, a jobbágyság sokkal könnyebben távozhat birtokosától, és mindennek alapvető vesztese a kisebb birtokos, aki gyengébb és például eleve kevesebb számú jobbágyának szolgáltatásaira is jobban rá van utalva (ez vezet egy másik neuralgikus ponthoz e törvények kérdésében, nevezetesen a kilencedhez, de Szabó erről itt, 1938-ban keveset szól).⁸⁷

„Ebben a felismerésben a törvénycikk védekezésnek látszik a nagybirtokok uraival szemben. Ez a törekvés megfelel általában az 1351. évi törvénykönyvnek, mely egészében a ’regnicola’, a ’nemes’ tömeg sikere.

Az articulusban a jobbágyerőért folyik a küzdelem, s e küzdelem éppen azért is oly heves és a törvények régiójáig felható, mert az 1347/49. évi ’nagy halál’ után országszerte megüresedett jobbágyházak állanak, és a jobbágyságban költözési vágy lángol fel, melynek vesztese elsősorban minden bizonnyal a gyengébb fél, a kisebb birtokos. Védni a meglévőt, ez a törekvés húzódik meg az ugyanakkor kilencedet rendelő articulusban, s ez a cél fűti a XVIII. articulus mögött működő akaratot is, mikor a nemesek – mindenki bírói hatalmát kívánja erősíteni saját alattvalóik felett, az erősebbek önkényes túlkapásaival szemben.”⁸⁸

A fentieket gondolja tovább Szabó 1954-es, a *Századokban* megjelent tanulmányában. Itt kifejtett nézeteit számos egyéb helyen megerősíti, így *A magyar parasztság történetében*, az említett *A jobbágyság kialakulása* című előadásban, a *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből* című kötetében, *A parasztság a magyarság történetében* című írásában, valamint egyetemi előadásaiban is.⁸⁹

85 Mindezekhez lásd még: GULYÁS László Szabolcs: A jobbágyság szabad költözése a középkorvégi Felső-Tisza vidéken. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 2015. 1. 49–59.

86 SZABÓ 1976. 131.

87 SZABÓ 1938.

88 SZABÓ 1976. 132.

89 Például: SZABÓ 1940.; de még a hatvanas évek falutörténeti monográfiáiban is: SZABÓ 1969.

Az 1954-es szöveg apropóját az adta, hogy előzőleg Székely György az általa szerkesztett kötetben,⁹⁰ amely a magyar parasztság 14. századi osztályharcairól szól (egyéb, „polgári” történésekkel együtt) élesen kritizálja Szabó nézeteit, és alapvetően mindkét fenti lényegi tézist elutasítja. Szerinte az 1351. évi törvények a jobbágyi osztályharc törekvéseként felvetődő szabad költözési törvény megakadályozásáról szólnak, nem pedig a földesúr bírói fennhatóságáról. Cáfolja Szabónak a kilenced beszédésének kötelezettségéről szóló nézetét is (szerinte a fizetés kötelezettségét alapítják meg a törvények, tehát a jobbágyi állapot romlását, súlyosbodását bizonyítják, amely így újabb súlyos teherként nehezedik a jobbágyok vállára).⁹¹

„A jobbágyok szabad költözésének meggátolására vonatkozik az 1351. évi törvény 18. cikke is. Ennek a cikknek értelmezése az irodalomban mind máig nem véglegesen tisztázott. Szabó István nagy anyaggal alátámasztott tanulmányában igyekezett megcáfolni azt a felfogást, hogy a törvénynek kapcsolata volna a szabad költözés kérdésével.⁹² Így igyekezett megcáfolni olyan jeles polgári történétírók, mint Szalay László, Horváth Mihály, Acsády Ignác⁹³ és számos jogtörténész felfogását, akik a törvénycikket a jobbágyköltözködés jogának megerősítéseként fogták fel. Szabó István cáfolata ellenére Molnár Erik a cikket mégis a költözés jogának biztosítékaként tárgyalja,⁹⁴ úgy értelmezi, hogy a törvénycikk kereken eltiltja, hogy a földesúr költözni akaró jobbágyát régi tetteiért visszatartsa.”⁹⁵

„Nyilvánvaló, hogy amint a múlt és jelen század történészei, a 16. századi értelmezés ismeretében a törvénytár első kiadói is egyformán a költözéssel kapcsolatban állónak értelmezték a cikket. Szabó István szerint viszont nem erről van szó, hanem arról, hogy a törvény a bírói fórumot akarta megerősíteni a vétkes jobbágy földesurának személyében azokkal a földesurakkal szemben, akik az urak birtoka határain kívül piacra, malomhoz, folyóhoz, városba menő jobbágyokat elfogták és letartóztatták velük szemben elkövetett régi tetteikért, Szabó István szerint a törvény az ezzel kapcsolatos önkényes túlhajtások, ártatlanok bűnhődése ellen irányult. Szabó István ezt a törvénycikket, amelyet az 1384. és az 1397. évi országgyűlés is megerősített tehát csupán a jobbágyok feletti bíraskodás kérdésével hozta összefüggésbe.”⁹⁶

„A történetírás máig nem tudott határozott álláspontra jutni abban a kérdésben, hogy mi volt a szerepe az 1349. évi pestisjárványnak az 1351. évi kilencedtörvény kimondásában. Kétségtelen, hogy a pestis jelentőségét és magyarországi méreteit

90 SZÉKELY György: A jobbágyosság földesúri terheinek növelése és az erőszakapparátus további kiépítése. In *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. SZÉKELY György. Budapest 1953. 276–319.; SZÉKELY György: A jobbágyköltözés, mint a paraszti harc egyik jellemző formája. In *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. SZÉKELY György. Budapest 1953. 192–212.

91 Lásd még: GULYÁS 2015; SOLYMOSI 1972.

92 Itt nyilván Szabó István 1938-as tanulmányáról van szó.

93 Lásd: GUNST Péter: Acsády Ignác történetírása. Budapest 1961. ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest 2011. ERŐS 2015.

94 Lásd például: LACKÓ Miklós: Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája. *Századok* 2008. 6. 1483–1536.

95 *A harmadik út felé*. 405–408.

96 SZÉKELY 1953. 209.

túlhangsúlyozó polgári felfogás nem állja meg a helyét.⁹⁷ Nem állja meg azért sem, mert a pestisjárványok hazánkban azelőtt és azután is voltak, de a lakosságnak olyan méretű megritkulását, hogy ez döntő változást idézett volna elő a jobbágyság költözködésében, nem eredményezték. Ezért nemcsak Szabó István már említett felfogását kell elutasítanunk, hanem Kring Miklósét is, aki az 1348. évi pestisjárványt a tatárjáráshoz hasonlítja és olyan népességapasztó csapásnak tartja, ami nagyban befolyásolta a magyar jobbágyság életének, kiváltképpen szabad költözési jogának alakulását,⁹⁸ valamint Eckhart Ferencét,⁹⁹ aki szerint a hazánkat több ízben is végigpusztító pestis a munkaerőt nagyon megritkította és nálunk is szükségessé tette a legfontosabb szolgáltatás egységes szabályozását. Ezzel a felfogással szemben Molnár Erik lényeges megállapítását kell elfogadnunk, hogy ha a telkek pusztásodása a járványokkal összefüggött volna, akkor legmagasabb fokát a 14. század közepén a nagy pestisjárvány idején érte volna el, és azóta hanyatló, nem pedig emelkedő irányzatot mutatott volna.¹⁰⁰ Ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy a munkaerő kereslet és a parasztság áttelepülése egyes birtokokról más birtokokra, illetve a parasztok elhurcolása a pestisjárvány előtt is gyakori volt Magyarországon.¹⁰¹

Tanulmányának kiindulásaként Szabó leszögezi egyik 1938-as megállapítását, miszerint az 1351-es törvények általában is a köznemesség érdekeit tükrözik, annak álláspontját érvényesítik, társadalmi háttérként tehát ezt mindenképpen tekintetbe kell venni. Ezután felidézi Székely véleményét, amit a szerző a készülő egyetemi tankönyv kéziratában is megerősített (a kéziratot – dokumentumaink bizonyítják ezt – Szabó maga is olvasta, illetve kritikus megjegyzésekkel látta el).¹⁰²

„Székely György fejtegetésemet nem tartotta elfogadhatónak, s amellet történelmészt, hogy a törvényekben a szabad költözés jogáról van szó. A törvényekben szerinte azzal szemben állítottak tilalmat, hogy a földesurak az elköltözni készülő jobbággal szemben, indokolatlanul és ’ürügyként’ vádat emeljenek, s ezzel megakadályozzák a jobbágy elköltözését. Állásfoglalása nem éppen határozott, érvei és adatai szerinte is csupán ’lehetővé teszik’ magyarázatát. A kötet egy másik tanulmányában pedig azt állapítja meg, hogy a törvények ’többek között’ a földesúri hatóságot, az ún. úriszéket szabályozza. A ’többi között’ a fentiek után nem más, mint a szabad költözés keresendő. Székely György a törvények ilyen kettős értelmezését fenntartotta a magyar történelem egyetemi tankönyvének közelmúltban megvitatott sokszorosított kéziratában is.¹⁰³ Itt a törvényekben egyrészt arra irányuló szándékot ismer fel, hogy a földesuraknak megtiltották a költözni óhajtó jobbágyok ’elévült’ vétkek jogcímén való visszatartását, másrészt a törvényeknek egyenesen

97 A polgári történetírás értelmezéséhez lásd a korábbi jegyzeteket. Szabó nyilván ehhez tartozik.

98 KRING Miklós: Középkori jobbágyságunk szabad költözéséről. *Századok* 1935. 9–10. 390–413.

99 Eckhartól legújabban lásd: TÖRŐ László Dávid: „Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!” Eckhart Ferenc törekvései a jog- és alkotmánytörténet modernizálására (1931–1941). *Századok* 2017. 1. 1407–1450. TÖRŐ László Dávid: Az „Eckhart-vita”. Eckhart Ferenc 1931-es programtanulmányának kortárs visszhangja. *Aetas* 2016. 4. 57–77.

100 A pusztásodáshoz lásd: NEUMANN 2003.

101 SZÉKELY 1953. 279.

102 *A harmadik út felé*. 308–309.

103 A kéziratról bővebben lásd: ERŐS: *Plebs és populus között*.

azt a jelentőséget tulajdonítja, hogy a földesúri igazságszolgáltatás általa került a földesúri jogok sorába. Székely György tehát a törvénycikkben két önálló jogszabályt vél felfedezni: az egyikben a szabad költözés bizonyos akadályainak elhárításáról, a másikban a földesúri bírói hatóság statuálásáról történik gondoskodás.¹⁰⁴

Szabó a következőkben gondosan mérlegeli a különböző, a törvény meghozatalára indokot adó eseteket, valamint egyéb törvényeket is, mint például Zsigmond 1405-ös törvényeit, amelyekben ismételtlen kimondják a jobbágy költözési szabadságát. (Nyilván azért, mert azt állandóan kijátsszák, viszont ez bizonyíték arra, hogy ha a törvényalkotó ezt szabályozni akarja, akkor erről világosan beszél. Erről Székely szerint sincs szó 1351-ben.) Hozzá szeretném fűzni, hogy Szabó érvelésében alapvető szerepet játszik, hogy 1351-ben azért sem fontos a jobbágyok költözési szabadságának kimondása, mert a jobbágyság ezt 1298-ban már megkapta.¹⁰⁵

Egyik perdöntő bizonyítékként egy 1492. évi törvénycikket hoz fel Szabó István, ami szinte szó szerint megegyezik az 1351. évi XVIII. törvény cikk második részével, és az összevetés szerinte egyértelműen bizonyítja, hogy nem szabad költözésről, hanem földesúri bírászkodásról van itt szó (a korábban már jelzettek értelmében).¹⁰⁶

„Az azt hiszem, hogy a fenti összevetéssel a XVIII. articulus kérdése megoldódik. Nem érthető félre: a királyi, főpapi, bárói és nemesi birtokokon a regnicolák jobbágyait 'non possint impediri, prohiberi seu arrestari in rebus et personis' hanem ha a jobbágyok 'vulnera, lesiones, mortem, incendia et alia consimilia enormia perpetrarent manifeste', a panaszos jobbágyok uraitól kell igazságot kérnie. Talán nem lehet vitás többé, hogy az articulusban nem a szabad költözésről, hanem a földesúri bírászkodásról van szó.”¹⁰⁷

A másik lényegi vitapont/vitakérdés Szabó és Székely között az 1351-es törvények VI. pontja, amelynek kapcsán Székely polgári felfogásnak minősíti, hogy abban szerepe lett volna az 1349. évi pestisjárványnak, szerinte ez sokkal inkább a jobbágyság osztályharcával van összefüggésben.¹⁰⁸

„Székely György 'polgári felfogás'-nak minősítve elutasítja azt a megállapítást, mintha a jobbágy kilencednek az 1351. évi VI. törvény cikk által történt bevezetésében az 1349. évi nagy pestisjárványnak, a „fekete” vagy „nagy” halálnak döntő szerepe lett volna. Megjegyezte, hogy e téves felfogást e sorok írója fejtette ki. Szerinte a polgári történétírók egyébként is túlhangsúlyozták az 1349. évi pestis magyarországi méreteit. Ez a felfogás szerinte nem állja meg a helyét azért sem, mert pestisjárványok voltak előbb és utóbb is, s ezek a járványok a lakosságnak a jobbágyság költözködésében 'döntő változás'-t előidéző megritkulását nem vonták maguk után. Székely György a kilenced bevezetését végül is a jobbágyság osztályharcából vezeti

104 SZABÓ 1976. 138.

105 Egyetemi tankönyvi vélemény, in *A harmadik út felé*. 314.; valamint SZÚCS Jenő: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a XIII. században. *Századok* 1981. 1. 4–65.; *Századok* 1981. 2. 263–319. Illetve SZÚCS Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest 1993.

106 Lásd a korábbi jegyzeteket.

107 Vö. SZABÓ 1976. 149.

108 Szabó egyéb véleményeihez Székelyről, lásd: *A harmadik út felé*. 2006. 299–300.

le s hangsúlyozza, hogy a polgári történetírás a kilencedteher bevezetésének az osztályharccal való összefüggését természetesen nem ismerhette fel.”¹⁰⁹

Szabó mindezzel azt szegezi szembe, hogy Székely tulajdonképpen itt sem értette meg a törvény valóságos intencióit, ugyanis a törvény nem a kilenced fizetésének, hanem a beszédésének kötelezettségét mondja ki.¹¹⁰

A pestis mellett Szabó itt is rámutat a középkor végén megfigyelhető pusztásodás jelenségére, amelyet a városok korábban szintén érintett felszívó hatása idézett elő.¹¹¹ Ezek, az egyébként 1349 után is újból és újból feltörő pestisjárványokkal olyan munkaerőhiányt eredményeztek, amelyet a nagybirtokosok a kilenced fizetés (ami mellesleg nem új, szokásszerűen korábban is szedték) elengedésével próbáltak ellensúlyozni, ezzel csalogatva birtokaikra a jobbágyokat. A kisebb birtokkal rendelkezők (a köznemesek) ezt nem tudták megengedni maguknak (kevesebb jobbágyuk lévén jobban rá voltak utalva szolgáltatásaikra), s ezért rögzítették törvénybe a beszédést. (A két törvénycikk ennek megfelelően összhangban is van egymással, mindkettő a köznemesség érdekeit szolgálja.¹¹²) Az osztályharc így, Szabó szerint,

109 Vö. SZABÓ 1976. 151.

110 Mályusz Elemér ezzel egyetért Szabó tanulmányáról írott lektori véleményében. Lásd *A harmadik út felé*. 309–310. Vö. MTA KK Ms 5440/43. 1954. szept. 14. Mályusz Elemér lektori véleménye Szabó István 1351-es tanulmányáról.

„Székely György helytelennek minősítette Szabó Istvánnak az 1351. decretum jobbágyvonatkozású cikkeiről alkotott véleményét s elutasító állásfoglalását ki is fejtette. Szabó István újabb adatok felsorakoztatásával, másrészt az előzmények és a fejlődés tüzetesebb tárgyalásával védi felfogását. Azt hiszem, olyan komoly kutató, mint Szabó István eleve igényt tarthat, hogy magyarázatának kifejtéséhez teret kapjon s mert minden személyeskedést került, mondanivalójával pedig előbbre viszi a problémákat megoldásuk felé, igényének kielégítése teljes mértékben indokolt.

Érdemben úgy látom, a 18. cikk Szabó-féle magyarázata jobb, mint Székelyé s a cikk nem a szabadköl-tözködéssel, hanem a földesúri bírói jogkörrel kapcsolatos. A kilencedrendelkezésnek (6. cikk) a pestis hatásával való magyarázata, amivel különben Szabó István nem áll egyedül, mert már előtte Kring Miklós ugyanily nézetnek adott hangot, kevésbé meggyőző. A döntő érv a pestis magyarországi pusztításáról szóló új adatok felsorakoztatása volna – ilyenek azonban nem kerültek elő. Szabó Istvánnak másfél évtizedes újabb kutatása után, ha jól látom, csak egy új – pozsonymegyei – adattal sikerült a forráskészletet megnövelnie. Nyomós érvnek tartom ellenben Székellyel szemben Szabó István teóriája mellett azt az észrevételt, hogy a kilenced-cikk nem a jobbágy fizetési (sic!), hanem a földesurak beszédsi kötelezettségét hangsúlyozza. Az 1438. szabolcsmegyei tárgyú oklevélnek döntő jelentősége van. A 16., nehezen érthető cikk magyarázata tetszetős. Oly ritka történetirodalmukban egy-egy törvény-cikknek tüzetes, a stílus sajátosságaira is kiterjedő magyarázata, hogy már csak didaktikai érdekből is hasznos az említett artikulusra vonatkozó fejtegetések közzététele.

Tülméretezetnek tartom a bevezető részt, ahol Szabó István azt bizonyítja, hogy az 1351. évi decretum a köznemesség érdekében került kiadásra. A decretum ily jellege közismertnek tekinthető. Úgy emlékszem, Hóman is ezt a felfogást fejezte ki magyar történetében. Ennek a résznek a terjedelme akkor volna indokolt, ha Szabó István a köznemesség előtérbe nyomulását akarná feltüntetni. Viszont, ha ez a célja, akkor a 28.1.-on közölt részletek aránytalanul összevontak, szűkszavúak. Tanácsos volna, ha Szabó István, akinek bizonyára van elgondolása a köznemesség problémájáról, ezt a kérdést önálló dolgozatban tárgyalná meg, itt pedig beérné annyival, amennyire a jobbágykérdés (sic!) ismertetéséhez szükséges van.”

111 Vö. SZABÓ 1938. 10–59.

112 Érdemes még megjegyezni, hogy a törvényeknek, mint történeti forrásoknak Szabó István nagy szerepet tulajdonított, jelentőségüket egyetemi előadásában is hangsúlyozta. Ezeket alapvetően társadalomtörténeti szempontból elemezte. SZABÓ István: *Bevezetés a történettudományba*. Budapest 1951. SZABÓ István: *Bevezetés a történelem forrásaiba*. Debrecen 1951.

bár jobbágy és földesúr között is folyt (jóllehet szerinte „a valóság talaját elveszítjük lábunk alól, ha az osztályharcot olyan történeti tényezőként fogjuk fel, mely tértől, időtől és a körülményektől függetlenül folyik”),¹¹³ elsősorban mégis a nagybirtokos és köznemes között zajlott.

„Az 1351. évi kilencedtörvényt a jobbágyerőért folyó versengés hozta létre, viszont az 1349. évi 'nagy halál' nyomában természetesen kiéleződött ez a verseny. Ha egyes földesurak érdekeinek meg is felelt jobbágyaiknak szolgáltatási kedvezményekkel, ez esetben a kilenced elengedésével való növelése, a földesúri alap-érdek mégis az maradt, hogy egyik birtokos jobbágyának se legyen jobb dolga, mint a másikénak, a jobbágyok terménybeli alapterhét, a kilencedet szedje be egyik is, másik is, legyen tehát a kilenced minden földesúr által egyformán szedendő egységes úri adó.”¹¹⁴

Mindezt alátámasztják tanulmányának utolsó, befejező sorai is, ahol a következőképpen fogalmazza meg a két törvény elemzéséből adódó tanulságokat:

„Amikor a nemesi rendek a jobbágyok letartóztatásáról, a kilencedről és a jobbágyok erőszakos elviteléről törvényt kívántak, egyformán a feudális földtulajdon alapján álltak, a feudális birtokos és a jobbágy ellentétének vonalán mozogtak. Azonban érdekellentétek működtek a feudális föld tulajdonosai között is. Arról győződhetek meg, hogy a hatalmas feudális urakat és a nemesi zömöt – a közös alapérdekeken túl – érdekösszeütközések és érdekharok állították szembe egymással. Összeütköztek a jobbágyért, e döntően becses termelőerőért. Az 1351. évi jobbágytörvényeknek ilyen érdekösszeütközések adtak életet. Nélkülük azonban meg sem érthetők igazi távlatukban. Az 1351. évi decretumban a nemesség az aranybulla mellé a maga rendi állapotának és személyes kiváltságainak védelmére új törvényeket, új 'libertas'-okat kívánt állítani. Nem véletlen, hogy a hatalmasoktól fenyegetett nemesi tömeg új szabadságai között helyet foglaltak a jobbágytörvények: ezekkel is fenyegetett érdekeinek igyekezett támasztékot nyerni.”¹¹⁵

Egy kis filológia:

Szabó István előadása a parasztságról az 1940-es évek második felében

A következőkben egy rövid kitérőt tennék Szabó István egy parasztságtörténettel kapcsolatos előadására, amelyet minden bizonnyal az 1940-es évek első felében tartott.¹¹⁶ Részben azért tartom ezt indokoltnak, mert az itt kifejtettek sok tekintetben megvilágítják Szabó magyar parasztság történetére vonatkozó nézeteinek háttérét, részben pedig azért, mert e kisebb lélegzetű írásokban, miután kivonatolja korábbiakban fejtegetett nézeteit a parasztság középkori (illetve honfoglalás kori) történetére vonatkozóan, e nézeteket a parasztság újkori történetére kiterjesztve is tovább gondolja, ami bizonyítja, hogy itt rendszerszerű keretekbe foglalt, átfogó szemlélettel van dolgunk.¹¹⁷

113 SZABÓ 1976. 157.

114 SZABÓ 1976. 157.

115 SZABÓ 1976. 160–161.

116 *A harmadik út felé.* 218–234. Mivel egy másik, körülbelül ebben az időben született előadása kapcsolódik mindehhez, az alábbiakban többször mindkettőjükre utalok. *A harmadik út felé.* 235–248.

117 Szabó lektori véleményeiben maga is számon kérte a rendszerezést, rendszerszerűséget. *A harmadik út felé.* 310–319.

E tanulmányokat először Kósa László tette közzé a *Protestáns Szemlében* (1996), illetve a *Szabó István emlékkönyvben* (1998), jómagam pedig újra közöltem mindkettőt 2006-ban.¹¹⁸ Amint a 2006-os közlés alkalmával megjegyeztem,¹¹⁹ Kósa László két publikációját szakmai szempontból erősen kifogásolhatónak tartom, mert értelmező jegyzetek, és például a keletkezés körülményeinek tisztázása, egyáltalán a szövegek valamilyen szintű értelmezése nélkül közölte az írásokat. Szintén 2006-ban jeleztem az egyik előadásra vonatkozó feltételezésemet, ami ráadásul támpontot adhat a közelebbi datáláshoz is. Hosszabb filológiai latolgatás után ugyanis arra a következtetésre jutottam, hogy Szabó *A parasztság a magyarság történetében* című írása a történéseknek a *Tanulmányok a magyar parasztság történetéhez* című, 1948-as kötetéhez szánt előszó lehetett. Ez végül, nem tudni milyen okokból (talán terjedelmi, de véleményem szerint semmiképpen sem szemléleti indokkal) nem került bele a kötetbe.¹²⁰

Feltevésemet Szabó Istvánnak Hajnal Istvánhoz írott, 1946–1947-es keltezésű leveleire alapozom. E levelekben Szabó tájékoztatja Hajnalt tervezett kötete tartalmáról, és a könyv bevezetőjeként *A parasztság a magyar történelem mérlegén* című írását jelöli meg.¹²¹ Amint a későbbiekből kiderül, Szabó eredeti tervezete jelentősen

118 *A harmadik út felé.* 218–248.

119 *A harmadik út felé.* 218–248.

120 SZABÓ 1948.

121 Szabó István Hajnal Istvánhoz, 1947. január 2. MTA KK Ms 5385/375.

„Kedves Pista! A jobbágy birtoklásáról küldött tanulmányom sorsáról semmi közelebbit nem tudva, egy újabb kiadvány gondolatával állok elő, mely után az előbbi tárgyalanná lenne. Arra gondolok, hogy a mellékelt kimutatás szerint közreadnám parasztságtörténeti kész tanulmányaimat. A tanulmányok közé felvettem négy, nyomtatásban már megjelent tanulmányomat is azért, mert együttvéve a többiekkel valahogy egységet alkotnak s mert az önálló kötetben való megjelenésük nagyobb publicitáshoz juttatná azokat. Azt hiszem, ezek megjelenetését le kellene még a kiadókkal, akik az első megjelenéssel a szerzői jogot megszerezték, tárgyalni. (A 2. a *Szentpétery-Emlékkönyvben*, a 4. a *Századokban*, a 10. a *Turulban*, a 12. *Az ur és paraszt a magyar élet egységében*ben jelent meg.)

2. Az 1351. évi 18. törvénycikk. 22 l.

3. A jobbágyság középkorvégi rétegződése. 20 l.

4. Hanyatló jobbágyság a középkor végén. 50 l.

5. A középkorvégi parasztlázadások. 28 l.

6. Az örökös kötelék. 74 l.

7. Az újkori uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok. 34 l.

8. A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. 80 l.

9. A jobbágy vallásügye 1608–1687. 60 l.

10. A jobbágy megnesemítése. 18 l.

11. A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban. 32 l.

12. Nemesség és parasztság az újkorban. 40 l.

Együtt kb. 30 nyomtatott ív nyolcadalakban.

Szabó István levele Hajnal Istvánhoz, Debrecen, 1947. január 22. MTA KK Ms 5385/376.

„Kedves Pista! Hálásan köszönöm szíves értesítéset. Azóta talán már megtörtént a döntés a Nemzeti Banknál s tanulmányom nyomdába adása elől elhárultak az akadályok. Nekem csupán az a szerény kérésem, hogy ha ott kerül is nyomdába, a korrekturnát feltétlenül magam szeretném véggezni. Sok az adat, sok a jegyzet, ami miatt a tárgytól idegen korrektor sokat hibázhat. Egy-két jegyzetbeli pótlásom-igazításom is lenne. Ha nincs terhedre, szeretnék talán megbízásodból az Akadémia titkári hivatala útján értesítést nyerni, hogy nyomdába került-e és hol? Magam azután írnék a nyomdának a levonatok hozzám való juttatása végett.

módosult, és a kötetből kimaradtak olyan tanulmányok, mint például *A jobbágy meg-nemesítése*, vagy *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság időszakában*, amely ekkor külön kiadványként látott napvilágot.¹²² (Ezeknek részletes, alapvető szemléleti üzenetét is firtató elemzését lásd a következőkben.¹²³) Ami miatt az írást (amely persze valóban elhangozhatott előadásként az Eötvös Kollégiumban, mint ahogy Kósa László állítja)¹²⁴ a jelzett kötet eredetileg bevezető részének tartom, az egyrészt a tanulmány tartalma, amely átfogóan beszél a magyar parasztság történetének fő kérdéseiről, néhány ízben felidézve a tanulmánykötet egyes írásainak tematikáit és eredményeit. Másrészt a tanulmány befejezése igazolja feltételezésemet, mivel Szabó itt expressis verbis használja a „parasztság a magyar történelem mérlegén” fordulatot. Kifejti, hogy azért van szükség az ilyen jellegű vizsgálatokra, mert ez más társadalmi rétegek esetében már megtörtént, ráadásul a parasztság „a magyarság létét tápláló népi forrás”, parasztság és magyarság tehát a magyar történelemben egybefonódott.¹²⁵

„A parasztságnak az önmagán túlvetülő története meglehetősen hangtalan és talán szintelen is, de a magyarság történeti életének a mérlegén a helye.¹²⁶ Más társadalmi osztályokét régen reáhelyezte a közfelfogás, és valóban joggal azokat is: az egyiknek a magyarság ezeréves politikai létében, a másikkak a gazdasági fejlődés európai lendületében vagy a szellemi élet megformálásában kristályosodik ki a történeti műve. Műveik a magyar történelem egységébe épültek, de észre kell abban venni a parasztságnak eddig hangsúlyozatlan szerepét is. A történeti magyar parasztságnak ezen a vetületen elsősorban a magyarság létét tápláló népi forrás,¹²⁷ az ősi kultúrjavak örökítése, az állam izzadságos szolgálása és a társadalmi vérkeringés megújítása jutott osztályrészül: parasztság és magyarság¹²⁸ a történelem ábráján gyökeresen egybefonódott.”¹²⁹

Előadásában egyébként Szabó összefoglalja és megismétli, egyúttal átfogó szemléleti keretbe illeszti az egyéb tanulmányokban kifejtett nézeteit és eredményeit. Így

Volna egy szerény, de tiszteletteljes kérésem is: Ila Bálint Gömör megyéjének második (vagy talán már harmadik is?) kötetét kérném ingyenes juttatásként. Az elsőnek megjelent kötetet (pontosan: 1. sorozat 2. kötet) ilyen módon kaptam meg az Akadémiától.

Őszinte baráti üdvözléssel

Debrecen, 1947. jan. 22. igaz híved Szabó István”

122 SZABÓ 1947.

123 ERŐS: *Plebs és populus között*.

124 SZABÓ István: A parasztság a magyarság történetében. Közli KÓSA László In *Szabó István Emlékkönyv* 55–70. (Eredetileg ELTE Levéltár, Eötvös Collégium Irattár. 1945 és 1948 között keletkezhetett.) SZABÓ István: *Parasztságszemléletünk alakulásáról*. Közli KÓSA László. *Protestáns Szemle* 1996. 4. 309–322.

125 *Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére*. Szerk. RÁCZ István. Debrecen 1989. Nem véletlenül ez a címe a kötetnek.

126 Vö. Hajnal-levél a korábbiakban. Szabó ott *A parasztság a magyar történelem mérlegén* címet adná a bevezető tanulmányának. A szó szerinti átfedés újabb bizonyíték az azonosságra.

127 Jelen tanulmány természetesen e sorokra utal címében.

128 Parasztság és magyarság azonosítása így Szabó tanulmányának/előadásának végső summájaként is értelmezhető. Ugyanez azonban, mint erről szó esett, teljes életművére is érvényes.

129 *Szabó István Emlékkönyv*. 70.; *A harmadik út felé*. 234–235.

a középkor vonatkozásban újra kifejti a jobbágyság egységesüléséről korábban elmondottakat, megerősíti az 1351-es törvények értelmezésével összefüggő nézeteit, a jobbági katonáskodás, telekkatonaság és zsoldoshadsereg, valamint például az 1437-es és 1514-es felkelések értékelésével/elemzésével összefüggő, az előzőekben már érintett gondolatait.¹³⁰

Alapvetően újnak tekinthetők (legalábbis az itteni rekonstrukcióban) Szabónak a kora újkori fejlődéssel kapcsolatos meglátásai. A következőkben részletesen górcső alá veszem az erre vonatkozó felfogását, vázaltszerűen viszont Szabó itt is megfogalmazza: 1514 után a nemesség törvényben rögzíti a jobbágyság örökös röghöz kötését, a költözködési jog, sőt mindennemű (pl. tulajdonlasi) jogának és szabadságának megvonását,¹³¹ ezt azonban a társadalom alapvető szerkezeti viszonyai, szövedéke miatt sem tudta hosszabb időn keresztül betartani és érvényesíteni.¹³² Az ország területe ebben a korszakban egy jórészt állandó jobbági migráció színterévé lett, így az örökös kötelék nem tudott meggyökeresedni, az örökös jobbágyság mellett egy szabadköltözési joggal rendelkező réteg emelkedett fel. A 18. században ehhez járultak a nagy telepítések szerződéses jobbágjai, aminek következménye a parasztság két tömbre való szakadása lett.

„Így történt, hogy az örökös jobbágyság korában a falvak lakossága végül is jóformán teljesen kicserélődött: az ország egy szüntelenül hullámozó jobbágymigráció színtere volt.¹³³ Az örökös kötelék rendszere nem tudott megkövesedni, s ilyen körülmények között az örökös jobbágyságban végül is kezdett egy más szolgáltatást feltevélekhez kötő szabadköltözködésű jobbágyréteg megjelenni. Ez a réteg azután a XVIII. században a nagy telepítések szerződéses jobbágyaival hatalmasul felduzzadt, úgyhogy a valóságban ekkor már két tömbre vált parasztságunk: a ’szabadmetelűek’-ére és az ’örökös kötelezettségűek’-ére.”¹³⁴

Felhívnám a figyelmet Szabó érvelésében a jobbági tulajdonlasi jogával kapcsolatos fejtegetésekre, amelyről ekkor külön, nagyszabású tanulmányt készített.¹³⁵ Szabó itt is aláhúzza, hogy ezt a kérdést lényegileg a szokásszerűség határozta meg (Werböczy inkább csak a legfontosabb elveket összegezte); ennek lényege a jobbágybirtok/jobbágytelek örökölhetősége és elidegeníthetősége volt, különösen az irtásföldek és a szőlőbirtok esetében, sőt a „közép-kelet európai jobbágyhoz képest nálunk nagyobb elismeréshez jutott a jobbágyözvegy joga.”¹³⁶

Bizony esetekben nem érvényesülhetett persze maradéktalanul ez a rendelkezési jog, ugyanakkor inkább érezhette magát tulajdonosnak a jobbágy, mint cseh-morva, keletnémet, lengyel vagy orosz osztályos társai, és nem véletlen, hogy az

130 Lásd a korábban említett tanulmányokat.

131 MIKÓ 2015. A szerző itt azonban nem teljesen érti Szabó intencióit, hiszen Szabó, amint a következőkből is kiderül, éppen azt hangsúlyozza, hogy a röghöz kötés, azaz a szabad költözés megakadályozása végül nem sikerült.

132 SZABÓ 1940. 219–227., 382–387.

133 Azaz Szabó István itt is kifejti tézisé: az örökös röghöz kötés nem volt teljes, lehetőség volt a szökésre és a jobbágymigrációra is. ERŐS: *Plebs és populus között*.

134 *Szabó István Emlékkönyv*. 61. *A harmadik út felé*. 224.

135 SZABÓ 1947.

136 *Szabó István Emlékkönyv*. 61. *A harmadik út felé*. 225.

1848-as törvények nem is mondták ki azt, hogy az úrbéres föld a jobbágyok tulajdonába megy át, csupán a földesúri terheket oldották le róla.¹³⁷

„A magyar jobbágybirtok elvei még a középkorban alakultak ki, s a szokások¹³⁸ szívós erejével áttevődtek az örökös jobbágyságba is. A jobbágy rendelkezési joga mindenképpen hiányos volt, a jobbágy azonban valamennyire nálunk az örökös röghöz kötés korában is magáénak érezte javait. Úgy élt birtokán is, mint örökös vagy örökössé teendő földjén, magáénak nevezte és tudta, több joggal mint ugyanakkor a cseh-morva, keletnémet, lengyel vagy orosz parasztság.¹³⁹ Az 1848-ban felszabadított magyar jobbágyság természetes magáéként is vehette kezébe a jobbágyföldet. Az 1848. évi törvények nem is mondták ki, hogy az úrbéres föld a jobbágy tulajdonába megy, csupán a földesúri terheket oldották le róla, ezzel a birtokjog rendezését már elintéztéknek is tekintették.¹⁴⁰ A személyi és vagyoni rendelkezésnek csonkán-csorbán, de valamennyire mégis mindig megtartott elemei sarjadoztatták a legsüllyedettebb jobbágykorban is a magyar parasztság emberi és társadalmi öntudatát, szabadságigényét és földszerelmét.”¹⁴¹

E folyamatokkal párhuzamosan vizsgálja Szabó a kora újkori társadalmi és gazdasági fejlődés egyik legfontosabb jelenségét, a termeltető és adóztató nagybirtok problémáját is, közelebbről persze annak magyarországi vonatkozásait. (A Grundherrschaft-Gutsherrschaft további elemzéséről egyéb tanulmányokban esik majd szó.)¹⁴² Itteni megállapítása szerint is, a termeltető nagybirtok újbóli előtérbe kerülése már a középkor vége felé megfigyelhető folyamat, ami a birtokos parasztság társadalmi hanyatlásához, gazdasági elnyomorodásához vezetett. A szóban forgó időszakban (16–17. század) ez azonban nem emelkedett igazán nagy jelentőségre, a földesúr inkább a nemesi földhöz kapcsolódó egyéb jogosítványok erőteljesebb kihasználásával juttatta érvényre saját érdekeit (így az erdő, legelő használatának külön megfizetése, borkimérés, mézsárszék, malomtartás joga, illetve a jobbágy terményeit is ő vásárolta fel, vagy ő látta el annak fogyasztási szükségleteit, s utóbbiaknak hasznát ő maga fölözte le.)¹⁴³

Ez a speciális magyar nagybirtok így lényegileg egyfajta átmenetet képezett a termeltető és adóztató nagybirtok között, amelynek sajátos velejárója bizonyos mértékű jobbágyvédelem is: a földesúrnak ugyanis érdeke volt a jobbágyüzemek életképességének, sőt gazdaságosságának fenntartása, hiszen jövedelmeinek meghatározó részét éppen ezek szolgálányaiból kapta.

137 SZABÓ István: *A jobbágybirtok problémái 1848/49-ben*. In SZABÓ 1948. 311–396.

138 A szokásszerűség hangsúlyozása nyilvánvalóan Hajnal István hatását tükrözi. Lásd erről a későbbiekben.

139 Szabó István tehát itt is kifejti 1948-as kötetének egyik summáját: a magyar jobbágyság helyzete az örökös röghöz kötöttség időszakában is kedvezőbb volt, mint az Európa keleti felében élő jobbágyoké, hiszen számos jogosítvánnyal (birtoklási-, végrendekezési jog, stb.) rendelkezett.

140 SZABÓ 1948. 311–396.

141 *Szabó István Emlékkönyv*. 62. *A harmadik út felé*. 225–226. Szabó 1848-hoz kapcsolódó nézeteiről lásd: ERŐS 2003.

142 ERŐS: *Plebs és populus között*; SZABÓ, Étienne: *Les grands domaines en Hongrie au début des temps modernes*. *Revue d'Histoire Comparée* 1947. 1. 167–192.

143 SZABÓ 1947. 167–192.

„Ez a sajátos, tulajdonképpen az adóztató és termelő uradalom között¹⁴⁴ (E. V. kiemelése) megrekedt, a magyar nagybirtok jövedelme túlnyomó nagy részét nem a saját eszközével folytatott termelésből, hanem jobbágysági szolgálmányai mellett elsősorban a birtokhoz kapcsolódó jogosítványok kihasználásából nyerte, viszont ez azt jelentette, hogy az uradalmi rendszer valójában a jobbágyüzemekben nyugodott.¹⁴⁵ Ez a rendszer éppen nem volt kíméletes gazdasági lehetőségei kihasználása és ennek megfelelően jobbágysági gazdaságainak megterhelése terén, egész szerkezete mégis a jobbágygazdaságokon épülvén fel, ezek fenntartása és üzemképessége fontos gazdasági érdeke volt. Így fejlődött ekkor ki nálunk egy nagyon is utilitárius földesúri jobbágyvédelem.¹⁴⁶ A birtokos a gazdasági kihasználhatóság mellett a jobbágygazdaság teljesítőképességének megtartására, sőt fokozására is törekedett, megüresedett jobbágytelkeire kedvezményekkel keresett új paraszttelepéseket, szorosan kézben igyekezett tartani uradalmi tisztviselőit, akik elsősorban voltak legtöbbször a jobbágypanaszok és keserőségek okozói. A magyar parasztság történetének végeredményben ez a korszaka tanúskodik arról legkifejezőbben, hogy milyen sokrendű és változatos tényező hatása alatt formálódott a parasztnép élete. Uralmi változások, állampolitikai célok, az uralkodó szempontjai, egymással is ellentétes nagybirtokosi és kisbirtokosi érdekek, a gazdasági lehetőségek, a társadalmi szemlélet tartalma, valamilyen a paraszttélet elevevébe vágott, egyszerre nyomták és emelték, miközben a paraszt földjéhez kötve, de – amíg lehetett – ragaszkodva is ahhoz, tulajdonképpen egy mély európai fejlődés vonulatában szorongott.”¹⁴⁷

A 18. századi fejleményekből Szabó fontosnak tartja az állami jobbágyvédelmet, valamint az úrbérrendezést, amely szintén állami ellenőrzés alá vonta a jobbágyrendet. Lényeges tendencia még a korban az ún. majorsági zsellérség kialakulása, amelynek problémáit 1848-ban sem rendezték, csak jóval ezután, s akkor is az úrbéres jobbágyokéhoz képest hátrányosan.¹⁴⁸

Alapvető jelentőségűnek, s így jelentést hordozónak tartom Szabó előadásának következő részét, amely bár szintén történeti érvekre hivatkozik, inkább elvi, majd-hogynem fogalmi-normatív szempontokat vet fel, és több vonatkozásban érintkezik Szabó *Nemzetszemlélet és magyarságtudat* című cikksorozatával. Utóbbi azért is kézenfekvő, mert a két szöveg egymástól nem túl távoli időpontban keletkezhetett. (Ha feltételezésem helytálló Szabó szóban forgó írásával kapcsolatban.)¹⁴⁹

Az egyik legfontosabb érintkezési pont az, hogy Szabó megismétli az ott kifejtett gondolatot: a magyar politikai ideológiában egészen a 19. századig a rendi nemzet

144 Az átmenetiséget tehát Szabó itt is kulcsfontosságúnak tekinti.

145 Tehát Szabó itt is leszögezi: az újkori nagybirtokrendszer nem fejlődött ki nálunk olyan mértékben, mint Kelet-Európában, egyfajta átmeneti alakzatról van szó.

146 Az állami jobbágyvédelmet a 18. században Szabó István egyéb írásaiban is hangsúlyozza: SZABÓ 1940.

147 Szabó István *Emlékkönyv. 62.; A harmadik út felé. 227.* Bővebben dokumentálva mindez az 1950-es évekre vonatkozóan ERŐS: *Plebs és populus között.* Nem lehet csodálkozni az ötvenes években uralkodó történetfelfogással való szembenálláson.

148 SZABÓ István: *Jegyzetek a XVIII. századi paraszttörténeti munkaközösség munkájához* 1951. szept. 3. Lektorai vélemény a Spira-féle kötetről. MTA KK Ms 5440/20. In *A harmadik út felé.* 281–288.

149 Mindezekhez lásd még SZABÓ 1943–1944.; ERŐS 2005.

még Kézaiig visszanyúló gondolata dominált, amely csak a nemességet tekintette („törzsökös”) magyar származásúnak, és a szolgaréteget, a későbbi jobbágyokat az itt vagy máshol meghódított idegen népek leszármazottainak tartotta.

Werbőczi különbséget tett *populus* és *plebs* között,¹⁵⁰ előbbi jelentette a politikai nemzetet reprezentáló nemességet, utóbbi a politikai jogok nélküli jobbágytságot, s ebből a nézetből átfogó politikai ideológia fejlődött ki. Szabó ezzel szemben kifejti, hogy e felfogás már csak azért sem helytálló, mert a magyarság számarányában a szolganép-jobbágytságot mindig körülbelül tízszerese volt a nemességnek, és a honfoglalás idején nehezen képzelhető el, hogy utóbbi asszimilálta volna magához az előbit (ami az etnikum magyar jellegét ekképpen biztosította volna.)¹⁵¹

„A köztudatban többé-kevésbé egymást fedő fogalomként élt már a magyar nemzet és a magyar nemesség, s a nemesség fogalma egyre jobban azonosult a honfoglaló magyarság fogalmával, nem számolva azzal, hogy a magyarság kilenctizednyi paraszttömegének – pusztán az értelem utalására is – helyet kellene talán juttatni a honfoglaló társadalomban.¹⁵² Annak feltételezéséhez ugyanis, hogy a magyarság tízannyi szolganépet vagy akár a magáéhoz hasonló tömeget is felszívott volna – még hozzá rövid idő alatt, hiszen a XI. század óta rohamosan gyarapodó történeti adatokban ilyen tömeges átváltozásokat már nem figyeltünk meg – több hipotetikus elem szükséges, mint az ellenkezőjéhez.¹⁵³ Nem kétséges, hogy a parasztság, de nemkülönben, sőt talán még inkább a nemesség is keveredett az idők folytán, azonban a honfoglalókat a nemesekkel egynek tekintő rendi ideológia nyomása alól ideje felszabadulni köztudatunknak. A magyar parasztságnak ugyanott ringott a bölcsője, ahol a nemességé, a nagy keleti sztyeppéken, ugyanazt a nagy mezőt járták, s természetes magyarságukat egyforma tényezők szülték és örökítették az újabb nemzedékekre.”¹⁵⁴

Szabó előadásának második, inkább elvi jelentőségű részéből még a következőket kívánom kiemelni: egyrészt megerősíti a *Nemzet szemlélet és magyarságtudat*, valamint a korábbi asszimilációról szóló tanulmányaiban is kifejtett álláspontját,¹⁵⁵ miszerint a magyarság fundamentumát képező parasztságnak alapvető életkerete a falu, amely a hagyományok jegyében a paraszti kultúrának bölcsője és őrzője is, s amely így a magyar népi egyéniség letéteményese. Nem véletlen, hogy Bartók és Kodály a parasztfalvak melódiáiban találtak rá a saját zenei világuk kútfejét képező motívumokra.

150 A *plebs*-*populus* megkülönböztetés ebben az időszakban Szabó számára alapvető kategóriának tűnik. Egy nem sokkal korábban készült népiségtörténeti tanulmányában azért bírálja ugyanis a szociáldemokrácia felfogását, mert számára nép csak a plebszt jelenti. Lásd ERŐS 2005; SZABÓ 2005.

151 Ugyanezt Szabó István számos egyéb tanulmányban is kifejti, például SZABÓ István: *A magyarság életrajza*. Budapest 1941.

152 SZABÓ 2005.

153 Szabó felfogását vitatja KRISTÓ Gyula: Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 2000. 1. 3–44.

154 *Szabó István Emlékkönyv*. 65–66.; ERŐS 2006.

Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Szabó nemesség és parasztság „közösségéről” egyéb tanulmányaiban is. SZABÓ István: Nemesség és parasztság Werbőczi után. In *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Szerk. ECKHARDT Sándor. Budapest 1941. 44–80.

155 Lásd a korábbi jegyzeteket.

„Bár történeti kutatásunknak éppen a kultúráramlatok, valamint az ősi kultúrhyagaték viszony tekintetében még sok a tennivalója, azt megállapíthatjuk kockázat nélkül, hogy a magyarság önmagát kifejező sajátos kultúrája a magyarság egyes társadalmi rétegeiben nem egyformán állta az idők viharát, s hogy e tekintetben nem csupán a társadalmi rétegek anyagi mozgékonyasága játszott szerepet, hanem az életformának a társadalmi rétegek helyzetéből adódó rugalmassága vagy merevsége, a *hagyományok megtartásának* (E. V. kiemelése) külső-belső indítékai is. Nem véletlen, hogy Bartók és Kodály, amikor ősi magyar melódiák után kutattak, parasztfalvakban találtak azokra. A parasztfalvak mélységeiből kell felhoznunk az ősi magyar lélek, gondolatvilág és művészi kedv elemeit is, egyszóval mindazt, ami kultúránkban az ősi magyarságot fejezi ki. A parasztságnak az önmaga történetén túlmenő, a magyarság egyeteme szempontjából is meghatározható jelentőségét elsősorban tehát az jelenti, hogy van magyarság, hogy van egyénisége, és van sajátos önmagát kifejező kultúrája. Nyilvánvalóan néma történeti szerep ez, de a magyarság történeti létében annál nagyobb a jelentősége.”¹⁵⁶

Másrészt Szabó a befejező részben a korábbiakban már felidézett megállapításra jut: a magyarság túlnyomó többségét a parasztság teszi ki, úgyis mint egy nagy népi medencét képező fundamentum (a maga kilencetized résznyi számarányával), de úgy is, hogy az egyéb társadalmi osztályok és rétegek, így a polgárság, a nemesség, sőt a zsoldos katonaság is az alapvetően társadalom alatti (tehát nem emancipált, politikai vagy társadalmi szuverenitással nem rendelkező) parasztság soraiból nőtt ki.¹⁵⁷

„A társadalom alá szorult parasztság azonban végül is nemcsak mint parasztság, nemcsak saját osztálya képviselőjében jelenhetik meg a történelem ítélsőzéke előtt. Más társadalmi osztályok gyökerei is elsősorban a parasztság talajában ágaztak szét. Gondoljunk elsősorban arra, hogy a városok polgársága tulajdonképpen a parasztságból nőtt ki.¹⁵⁸ Az európai városodás forrásai a parasztság tömegében fakadtak, a középkor második fele óta megszülető városok kereteit ez duzzasztotta fel, s ez táplálta továbbra is új és új elemekkel. A nagy részben idegen lakossággal született magyarországi városokat sokszor a beköltöző, nemesleveleiket polgárlevéllel felcserélő nemesek, de még nagyobb számban a városban szabadságot, nagyobb személyi függetlenséget kereső jobbágyok-parasztok tették annyira-amennyire magyarrá. Más esetekben egyes parasztközösségek együttesen nőttek ki a parasztságból és léptek egy másik társadalmi kategóriába.”¹⁵⁹

156 Szabó István Emlékkönyv. 67.; *A harmadik út felé*. 231.

157 A telekkatonaságról lásd BOROSY 1971. Borosy közeli munkatársa, nagy tisztelője volt Szabónak, tárgyválasztását nem tartom véletlennek. Lásd még BOROSY András: *Hadakozók, keresztesek, hadi érmek a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok*. Budapest 2010. Borosy felfogásához újabb kritika: LADÁNYI Erzsébet: A telekkatonaság és a partikuláris nemesség eredete. *Hadtörténelmi Közlemények* 1998. 3. 623–629. Ladányi vitatja Borosy felfogását, amennyiben szerinte 1397-ben még nem beszélhetünk telekkatonaságról.

158 SZABÓ 2005.

159 Szabó István Emlékkönyv. 69.; *A harmadik út felé*. 233. Hasonló gondolatokat fejteget Szabó a nemességgel kapcsolatban is. A tézist korábban is kifejtette (SZABÓ 1941), jómagam pedig a későbbiekben még foglalkozom mindezzel. Elég itt annak a felidézése, hogy Szabó szerint a nemesség és a parasztság között ebben a korszakban (16–18. század) sem volt olyan éles szakadék, mint egyik-másik országban, hiszen a 17. század első felében már tömegesen folyt a jobbágyok megnemesíté-

ÖSSZEKÉZÉS

Hogyan összegezhetjük Szabónak a középkori magyar parasztság történetére vonatkozó nézeteit?

Mindenekelőtt egyrészt leszögezném, hogy mindez csak részösszegzés lehet, hiszen az egyéb tanulmányokban szereplő, Szabó Istvánnak a parasztság újkori történetéről szóló nézeteiről folytatott analízisek a kérdés további elmélyítésére adnak lehetőséget.¹⁶⁰ Másrészt Szabónak a fentiekén kívül számos egyéb műve is van a témakörrel összefüggésben (például a részben már említett *A prédiium, A magyar mezőgazdaság története*, a Magyarország középkorvégi népességéről szóló írás, illetve a falutörténeti tanulmányok), ezeket azonban a hatvanas évek munkáit tárgyaló külön tanulmányban kívánom elemezni és bemutatni.¹⁶¹

A fentiekből az is világosan látható, hogy Szabó nézetei az 1950-es évek elején alapvető ellentétbe kerültek a fennálló hatalom által képviselt ideológiával.¹⁶²

Kérdés persze, hogy mi ennek a szembenállásnak a tulajdonképpeni elvi háttere?

Korábban már több szerző megfogalmazta, hogy Szabó nézetei a népi ideológiával hozhatók összefüggésbe.¹⁶³

E nézet alátámasztására éppen az itt tárgyalt kérdésekre vonatkozóan konkrét bizonyítékunk, dokumentumunk is van. Szabó 1946/1947-es, *A parasztság a magyarság történetében* című előadásnak ugyanis van egy pendant-ja, *Parasztságszemléletünk alakulásáról* címmel, amely feltevésem szerint hasonló időszakból származik.¹⁶⁴

Ebben az írásban/előadásban Szabó a 18. századtól kezdődően tekinti át a parasztságról való nézeteket. (Az írás így több szemszögből rokon a *Nemzet szemlélet*

se. Olyannyira, hogy a 18. században legtöbbször már egy-két századra való visszamenő genealógiai kutakodás is elég volt ahhoz, hogy a nemesi családfán a jobbágyos felbukkanjon.

„Amióta pedig a társadalmi határ szakadékszerűen elmélyült, a nemeslevéllel való nemesítés öltött egyre nagyobb mértéket. A XVII. század első felében már tömegesen folytak a jobbágy-nemesítések, ezért a rendek 1609–1630 között három törvényt is hoztak, fokozott biztosítékokat állítva arra, hogy a király a földesúr hozzájárulása nélkül ne nemesíthesse meg a jobbágyot. A tömeges jobbágy-nemesítés korszaka a XVI–XVII. század volt, egybeesett tehát a jobbágy-ság örökös röghöz kötésének a korszakával, s miközben egyik-másik országban ugyanebben az időben a parasztság reménytelenül lezárt keret volt, melyből elvezető út legfeljebb a katonasághoz nyílt, nálunk a jobbágy-ságból a nemességbe erős felszivárgás volt folyamatban.” (Szabó István *Emlékkönyv*. 69.; *A harmadik út felé*. 233.; SZABÓ István: A jobbágy meg-nemesítése. *Turul*. 1941. 1. 11–21. Újra megjelent: *A harmadik út felé*. 111–123.

160 ERŐS: *Plebs és populus között*.

161 SZABÓ 1963; SZABÓ 1966; SZABÓ 1969.

162 Az 1945 utáni magyar történetírásról lásd ROMSICS 2011.; ERŐS 2015.

163 FÜR 1976.; BALOGH 1998.; ERŐS 2003. A népi ideológiához lásd LACKÓ Miklós: *Népiek tegnap és ma*. In LACKÓ Miklós: *Sziget és külvilág*. Budapest 1996. 165–190. BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Budapest 1989.; BORBÁNDI Gyula: *Népiség és népiek. Esszék, tanulmányok, cikkek*. Hága 2006. A nemzetközi irodalomból pl. RAULET, Gérard (Hrsg.): *Historismus, Sonderweg und dritte Wege*. Frankfurt am Main 2001. 'Regimes of Historicity' in *Southeastern Europe, 1890–1945*. (Discourses of Identity and Temporality) Ed. MISHKOVA, Diana – Balázs TRENCSENYI Balázs – JALAVA, Marja. Basingstoke 2014.; SALAMON Konrád: *A harmadik út küzdelme (Népi mozgalom 1944–1987)*. Budapest 2002.; PAPP István: *A magyar népi mozgalom története. 1920–1990*. Budapest 2012.

164 ERŐS 2006. 235–248.

és magyarságtudat című, 1943/1944-es cikksorozattal.)¹⁶⁵ Fő megállapítása szerint ugyanis ekkor vetődtek fel először a parasztság mibenlétéről megfogalmazott elmé-
kedések, egyáltalán ekkor fogalmazódott meg, hogy a parasztság önálló társadalmi
réteg, amelynek problémái alapvetően megoldatlanok, legfőképpen Bél Mátyás és
Tessedik Sámuel, illetve Berzeviczy Gergely munkáiban.¹⁶⁶ A korszak uralkodó szem-
lélete azonban a nemesi-rendi nemzetfelfogás volt, ennek következtében azután még a
dualizmus időszakában is Beöthy Zsolt irodalomtörténetében a magyarságot a ’volgai
lovasság’ nemességgel azonosította, a parasztságot pedig (még Kézai Simonra visszame-
nő ideológia ez) csupán idegen elemekből összeverődött, nem magyar szolgarétegek
utódainak tekintette.¹⁶⁷ Nem segítette a parasztság mélyebb, realisabb megismerését a
Gárdonyi-(Göre Gábor) vagy a Mikszáth-féle parasztromantika sem.¹⁶⁸

A parasztság, a nép igazi felfedezése a két világháború közötti időszakra maradt,
főként a népi írókra, illetve pl. a *Sarló*, az *Erdélyi Fiatalok*, a *Márciusi Front* pozitív
szerepét emeli ki Szabó, akiknek tevékenysége 1945 után is felvállalható.¹⁶⁹ De ha-
sonló törekvéseket lát a nyelv- és a történettudományban, illetve a szellemi élet egyéb
területein (például díszítőművészet, zene, Bartók és Kodály), és főként Székely Gyula és
Horváth János, valamint Györffy István törekvéseit tartja ebben irányadónak.¹⁷⁰

165 SZABÓ 1944.

166 WELLMANN Imre: *Tessedik Sámuel*. Budapest 1954. H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus*. (Függelék: Berzeviczy Gergely kiadatlan írásából, levelezéséből.) Budapest 1967.

167 Beöthyhez lásd KISS Endre: A nemzeti mitológia rekonstrukciójához. In *Mitoszok nyomában... Mitoszképzés és történetírás a Duna-tájon*. Főszerk. MISKOLCZY Ambrus. Budapest 2004. 46–66.

168 *A harmadik út felé*. 245.

169 „Mert az ifjak mozgalma nem áll meg a paraszt megismerésénél. Az 1848-ban elsikkadt társadalmi reformot akarja megvalósítani: beemeli a parasztságot a nemzetbe, s belőle nevelni új vezetőosztályt. A kutatások nyomán feltárul a magyar falu sokszínű, eddig teljesen ismeretlen arca. Egész tájak világosodnak meg, s lépnek elélnk a sötétségből, s az eddig egységesnek hitt parasztság képén megmutatkoznak a vidékenkénti eltérések, s még inkább a vagyoni, társadalmi helyzetből fakadó erős rétegződés nyomai, melyek valósággal ellenséggé állítják szembe a zsellért a „zsíros paraszttal”. A romantikus elképzelések semmibe tűnnek s megjelenik a paraszt a maga meztelen realitásában, értékeivel és hibáival együtt, a korábbi angyal vagy ördög végre igazi hús-vér emberként. Az „új jobbágság”, a „neofeudalizmus” megdöbbentő adatai kerülnek napvilágra: elnyomó, kizsákmányoló földesurak – elmaradott, műveletlen, kűszködő parasztok, „három millió koldus”. A paraszti sorsra vonatkozó adatok közrebocsátása kellemtelenül érintette a „középosztályt”, ami azonban fölingerelte az az volt, hogy ezek a „megtévedt ifjak” többé nem tekintették eszményinek a „jobbágyparasztot”, s „polgárparaszt” szintre akarták emelni a magyar földműves népséget. Meggyőződésük, hogy a magyar paraszti életforma „csődbe” jutott, a parasztság miután magára hagyva hiába próbálkozott kitörni osztálykeretei szűk börtönéből, reménytelenségében a szekták világába menekült, a „néma forradalom”-ba. De csődbe jutott nemcsak a paraszti, az egész magyar fejlődés, gentryjeivel, feudális berendezkedésével, neobarokkos álműveltségével. A fejlődés csak egy nagy társadalmi átalakulástól várható. 1848-ban a márciusi ifjak szóltak utójára ezen a hangon. A második világháború szörnyű katasztrófája kellett hozzá, hogy a „társadalmi reform” valóra válhasson. A földreform, a nyomában járó nagy társadalmi átalakulás végre ledöntötte a jobbágyfelszabadítás óta itt maradt elválasztó falakat. A parasztság előtt megnyíltak a kapuk. Hogy mennyire sikerül őt nemcsak formailag, de kultúrában, szellemben a nemzet tagjává tenni, sőt annak vezetését kezébe adni – ettől függ nemcsak parasztszemléletünk további alakulása, de a magyarság jövője is.” *A harmadik út felé*. 249.

170 Györffy műveire már 1929-ben is többször utal Szabó, például a Schünemannal folytatott vitájában. GYÖRFFY, György: István Györffy, a pioneer of Hungarian ethnography. *Hungarian heritage* 2000. 1–2. 19–28.; KEMÉNYFI Róbert: Társadalomtörténet és néprajz. In *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest 2003. 573–595.

Mindezzel azonban elérkeztünk a Szabó nézetei alakulásában véleményem szerint döntő szerepet játszó másik fő forráshoz, nevezetesen történész társaihoz. Egyéb tanulmányokban¹⁷¹ még utalni fogok minderre, ugyanis Szabó elképzeléseiben alapvető jelentőséget tulajdonítok a Domanovszky-iskola, valamint Mályusz Elemér¹⁷² és az ő tanítványaik hatásának, amit megerősítenek Szabó korábban idézett műveinek utalásai is (például Kring Miklós, Pleidell Ambrus, Wellmann Imre, Ila Bálint, Fügedi Erik, Maksay Ferenc műveire).¹⁷³

Különös jelentőséget tulajdonítok Hajnal István¹⁷⁴ hatásának, aki Szabó 1948-as kötetének egyfajta mentora is volt, egyértelműen olvashatta Szabó 1948-as kötetének korábban idézett bevezető, elméleti-ideológiai összegzését.¹⁷⁵ A szövegben található utalások, főként a szokásszerűségekre vonatkozóan Hajnal nézeteire is, de magát a gesztust is fontosnak tartom, hogy Szabó, a végül egyébként a Teleki Pál

A Szekfü–Szabó viszonyról lásd: ERŐS Vilmos: *„Geistesgeschichte” versus „Volksgeschichte”. Die verschiedenen Deutungen von Gyula Szekfü und István Szabó über die Geschichte der Nationalitaeten in Ungarn zu Beginn der 1940-er Jahre („Geschichtsdeutungen in Zentraleuropa”)* Az Osztrák-Magyar Irodalom-és Kultúratudományi Akadémiai Vegyesbizottság konferenciája. DAB, Debrecen, 2016. szeptember 1–3. (megjelenés alatt). A Schünemann-vitáról lásd: ERŐS 2017.

171 ERŐS: *Plebs és populus között*.

172 Domanovszkyról legújabbban ERŐS Vilmos: Menekülés a hallgatásba... és a szellemtörténetbe. (Domanovszky Sándor történeti és történetpolitikai nézeteiről az 1930-as – 1940-es évek fordulóján.) *Aetas* 2016. 4. 78–98., illetve az ott megjelölt irodalom. Mályuszról lásd még: ERŐS 2013, ahol szintén összefoglalom a Mályuszra vonatkozó legfontosabb irodalmat.

173 Érdemes még megemlíteni a régi Mályusz-tanítvány, Fügedi Erik 1960-ból származó tanulmányát, amelyben a kilenced kérdésében Szabó Istvánnak ad igazat Székely Györggyel szemben. FÜGEDI Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. I. *Századok* 1960. 1–6. 82–124. „Az kétségtelen, hogy az 1351. évi törvényt nem hajtották végre mindenütt. Erről tanúskodik a Székely által az 1370-es évekből idézett királyi rendeletsorozat. Győr, Heves, Somogy és Szabolcs megyékhez, és a váradi káptalan félig-meddig várakozó álláspontja. Erről tanúskodik az a tény is, hogy a törvényt a század végén két alkalommal (1384–1397) is meg kellett ismételni. Hogy ezek után sem szedtek mindenütt kilencedet, azt nem csak a Szabó István által közölt 1438-i rendelet, hanem az is világosan bizonyítja, hogy a kilencednek (a földesurak szempontjából) logikus kiterjesztésére csak száz évvel később került sor, ekkor rendelték el, hogy a mezővárosokban és a más birtokán bérelt földek után is be kell hajtani a kilencedet. Mindez Szabó Istvánnak azt a nézetét látszik igazolni, melyet Székely Györggyel vitatkozva fejtett ki, hogy az 1351. évi törvény a köznevelés érdekében képviselte és célja a jobbágyköltözés bizonyos fokú csökkentése volt. Az egyik legnagyobb egyházi birtokos – az esztergomi érsek – a rendelkezéseket nem hajtotta végre.” FÜGEDI 1960. 100. „A kilenced általános, országos bevezetéséről – véleményünk szerint – a XV. század vége előtt nem beszélhetünk. Tisztában vagyunk vele, hogy a kilenced fejlődésének ez a magyarázata ellentétes a ma általánosan elfogadott nézettel. A Hipolit kódexben található szám- adatok azonban aligha engednek meg más magyarázatot.” FÜGEDI 1960. 101.

174 Hajnal Istvánról lásd például: LAKATOS László (szerk.): *Hajnal István*. Budapest 2001. LAKATOS László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest 1996.; GLATZ Ferenc (szerk.): *Hajnal István: Technika, művelődés. Tanulmányok*. Budapest 1993.; LACKÓ Miklós: Történetírás és irodalmi élet. In *Sziget és külvilág* 1996. 345–368.; IRINYI Károly: Hajnal István szociológiai történetiszemléletéről. *Acta Universitatis Debreceniensis (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének évkönyve I.)*. Szerk. VARGA Zoltán. Budapest 1962. 167–183.; KOVÁCS Gábor: Szokásszerű és okszerű társadalom. *Világosság* 2000. 2. 3–21.; GLATZ Ferenc: *Konzervatív reform* (Klebsberg, Domanovszky, Szekfü, Hóman, Hajnal). Budapest 2016. (Hajnal és a népi irodalom/népi gondolat – elsősorban Erdei Ferenc – kapcsolatáról: 784–787.)

175 Lásd a korábbiakat.

Tudományos Intézet kiadásában megjelent könyv bevezetőjét Hajnal Istvánnak küldte, illetve az ő támogatását kérte szóban forgó tanulmányainak megjelenéséhez.¹⁷⁶

Joggal vetődik fel az a kérdés is, hogy mi ezeknek a hatásoknak (mind a népi ideológiáé, mind a Domanovszky- és a Mályusz-iskoláé, illetve Hajnal Istváné) a fő tartalma?

Véleményem szerint, s ez a későbbiekben még nyilvánvalóbb lesz, de Szabónak a középkori parasztság történetével kapcsolatos nézeteire is jellemző, hogy mindez egy *harmadik utas* szemlélethez köthető.¹⁷⁷ Nem lehet elfelejteni, hogy Szabó e tanulmányaiban (*A középkorvégi parasztlázadások; A parasztság a magyarság történetében*, stb.¹⁷⁸) is a magyar fejlődés egy *átmeneti* jellegéről beszél, azaz a magyar parasztság helyzetét Európa nyugati és keleti része között egyfajta átmeneti állapotban jelöli meg. Ennek az átmenetiségnek több eleme van, például a nagybirtok kérdésében, de például a parasztság emelkedő helyzetében, amely egyértelműen elhatárolja a magyar viszonyokat Kelet Európától (Szabó szövegében a kelet-német, cseh-morva, orosz viszonyoktól).¹⁷⁹

176 A Teleki Pál Tudományos Intézetben korábban inkább a Szekfü-tanítványok domináltak, akik azonban – ellentétben Mályusz Elemérrel – jó viszonyt ápoltak Szabóval. Igaz az Intézet ekkor már a Bibó István vezette Kelet-Európai Intézet kereteibe is tartozott. Szabó nézeteihez Bibóéi még közelebb álltak. BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok I–III.* Szerk. VIDA István – NAGY Endre. Budapest 1986. (Bibó maga is hivatkozik Szabó Istvánra, például: II. kötet. 491.)

177 A népiek és harmadik út gondolatáról lásd SALAMON 2002.; KOVÁCS Gábor: Harmadik utas magyar gondolkodók. *Liget* 2002. 8. 64–75. LÁNYI Kamilla: Bibó István harmadik útjai. *Világosság* 2002. 2–3. 3–15.; POMOGÁTS Béla: 1956 és a harmadik út. *Tiszatáj* 2006. 11. 69–75. Kovács Gábor tanulmányában kifejezetten Hajnal Istvánra is érvényesnek tartja a harmadik utas elképzelést.

178 Lásd a korábbi jegyzeteket.

179 Érdemes megemlíteni, hogy Szabó István tanszéki utódja Debrecenben még 1973-ban is Székely György nézetét fogadja el Szabóval szemben, s a magyar fejlődést is a kelet-európaihoz sorolja. Ez megegyezik a hivatalosan elvárt ideológia narratívájával. SZENDREY István: *Röghözkötési törekvések hazánkban 1514 előtt. Magyar Történelmi Tanulmányok VI.* Debrecen 1973. 74–77.

A szabad költözési jog kapcsán a következőket írja:

„Erről a jogról azonban ekkor és később is olyan törvénycikkeket olvashatunk, amelyek erősen hangsúlyozzák, hogy milyen kötelezettségek teljesítése után költözhet szabadon a jobbágy. S mivel a kis- és köznemességet éppen a XIII. században, illetve a XIII–XIV. század fordulóján érte igen erős támadás a nagy vagyonú urak részéről, már az egységes jobbágy osztály kialakulásának 'pillanatában' 1351-ben a jobbágyság megkötésére irányuló törekvéseknek lehetünk szemlélői. Ugyanis a közismert 1351. évi törvények kilencedről szóló cikkele bizonyítottan már ebbe az irányba hatott.” (SZENDREY 1973. 74.)

„Elsődleges törekvésem az lett volna, hogy a költözködésre vonatkozó törvények számbavételével annak a véleményemnek adjak kifejezést, hogy megítélesem szerint a legújabbban is publikált nézetekkel szemben a Középkelet-Európában elhelyezkedő Magyarország sohasem érte utol a fejlődésben a nyugat-európai országokat – Mátyás király idején sem – s ezért a magyar feudális állam alapvető osztályainak kialakulása óta látenszen vagy nyíltan mindenkor kísértett a jobbágy teljes szolgaságba szorításának veszélye és sok-sok egyéb tényező mellett ez az egyik döntő momentum, amelyben látom az 1514. évi nagy parasztháború kirobbanásának okát, magyarázatát.” (SZENDREY 1973. 77.) Székely György nézeteihez lásd még: SZÉKELY György: Földesúri törekvések a jobbágyság költözési jogának felszámolására Magyarországon – kelet európai típusú társadalmi folyamat az 1514 előtti években. *Agrártörténelmi Szemle* 1972. 2. 261–278. Székely itt világosan kifejti, hogy 1514 egyik fő okát a jobbágyság költözésének megvonására irányuló törekvésekben (amúgy a fokozódó osztályharcban) látja, ami általános kelet-európai jelenség szerinte. Tehát a magyar fejlődés ebben az időszakban is a kelet-európaihoz tartozik. Tanulmányának egyik fő mondanivalója, hogy az 1514 utáni röghöz kötés, a „második jobbágyság” (Leibeigenschaft) már 1514 előtt is létezett, tehát

Már Szabónak ezekben a szövegeiben is feltűnik, a későbbiekben (*A jobbágy birtoklása* című művében, de a falutörténeti monográfiákban is a hatvanas évekből, valamint korábban *A debreceni közösség; A jobbágy megnemesítése* című, illetőleg az *Úr és paraszt* kötetbeli tanulmányaiban)¹⁸⁰ is döntő szerepet kap részben a „szokásszerűség”, részben a „közösség” gondolata, utóbbi jobbára a Tönnies által használt „Gemeinschaft” értelmében. A kettő – Hajnal Istvánnál is – olyan viszonyban áll egymással Szabónál, hogy szerinte például a jobbágy és a földesúr viszonyát sem feltétlenül az antagonisztikus szembenállás, az elkeseredett osztályharc jellemzi, hanem mindezt sok vonatkozásban a „szokásszerűség”, azaz az egyéni érdekeknek a közösségi értékekbe, a „tradícióba” való integrálása közvetíti (s így jobbágy és földesúr sok vonatkozásban „közösséget” alkotnak). Jobbágy és nemesség között Szabó szerint alapvető átjárás van (különösen a nemesség alsó, számszerűleg persze nagy többségben lévő, és a parasztság felső szintjein), s mint láthattuk, a középkorvegi parasztlázadásokat is nem a jobbágyság romló, hanem emelkedő helyzete magyarázza.¹⁸¹

Ez a „közösségi”, kölcsönösségi gondolat gyökeresen eltér az akkori hatalom „közösségi” gondolatától,¹⁸² hiszen nem a tulajdon közösségén (s így a teljes, kommunisztikus egyenlőségen) alapul,¹⁸³ másrészt Hajnalhoz (és Szűcs Jenőhöz)¹⁸⁴ hasonlóan Szabónál is nagy szerepet játszik az egyéniség, az egyéni autonómia, a tulajdon¹⁸⁵ parasztságban megtestesülő ösztöne, amely viszont így ismét csak egy harmadik utas koncepciót idéz fel.

jogos a paraszti helyzet kapcsán már ekkor is *Leibegenéről* beszélni. Amint a következő fejezetekben látni fogjuk, Szabó ezt cáfolja, s ebben a keretben értelmezhetők a jobbágyság 1514 előtti helyzetéről vallott nézetei is. Székely Györgyről lásd még: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk. ERDEI Gyöngyi – NAGY Balázs. Budapest 2004.

180 ERŐS: *Plebs és populus között*; SZABÓ 1947; SZABÓ 1941. 111–123.

181 1950-es évek népi szemlélete szerint a társadalmi haladás fő motorja az alsóbb társadalmi rétegek, a zsellérség a „nép”, a plebs. Szabó ezzel szemben az egyéb társadalmi rétegek, nemesség, a parasztság magasabb rétegei, a mezővárosi polgárság, stb. (összességében populus értelmében vett nemzet) szerepét is fontosnak tartja, s ezért felfogása gyökeresen különbözik a hivatalos ideológia szemléletétől. Ilyen szempontból tartom kétségesnek (Romsics Ignáccal és másokkal szemben) a „nemzeti kommunista” fogalom használatát az 1950-es évek történetírására, a nemzet ekkor a néppel szemben szélesebb, demokratikusabb közösségnek tűnik. Ezt bizonyítják az 1970-es évek eleji viták például Dózsa Györgyről, amikor a mozgalom háttérét szélesebb értelemben magyarázó (például Szűcs Jenő, vagy Bartha Gábor és Fekete Antal) egy demokratikusabb szemlélet jegyében revidálták a korábbi, például Székely György által képviselt álláspontot. Vö. ROMSICS 2011., illetve ERŐS Vilmos: *Bűvölet nélkül-félúton*. (Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről.) *Valóság* 2013. 5. 80–92.; ERŐS 2013. 297–308.

182 Ezt bizonyítja egyébként Sándor Pál értékelése is, aki a Domanovszky-iskola és Szabó „közösség” felfogását a Horthy-fasizmus ideológiai kiszolgálójának tartja. Vö. SÁNDOR 1954.

183 Vö. Szabó vitái a földközösség kérdésében, például az 1950-es években, de később is. Mindez megfogalmazódik Szabó lektori véleményében is: SZABÓ 1951. MTA KK Ms 5440/20. ERŐS 2006. 281–288.

184 SZŰCS 1993.

185 Lásd még: MTA KK Ms 5439/19. SZABÓ István: *A jobbágyi telekszervezet eredete*. (Kiadatlan előadás, feltehetően az 1960-as évekből. Ebben is a jobbágyi tulajdonlás jelentőségére helyez a hangsúlyt Szabó István. A szöveget jelen sorok szerzője külön kívánja publikálni.)

(Csak utalni lehet itt arra, hogy Szabó az 1950-es évek lektori bírálataiban, egyetemi előadásaiban, leveleiben azért is utasítja el a „zweite Leibeigenschaft”, azaz „második jobbágyság” tézisért, mert a marxista értelemben vett „első jobbágyság” meglétét sem látja igazoltnak magyar területeken.¹⁸⁶)

Amint korábban említettem, mindez különösen a kora újkori parasztság történetének vizsgálatakor mélyül el és terebélyesedik ki, amelyet egyéb tanulmányokban fogok behatóbban vizsgálni.

Szabó *A parasztság a magyarság történetében* című írásában a parasztság további történetére vonatkozó több alapvető megállapítását is előrebocsátja.¹⁸⁷ Ráadásul azt is világosan megfogalmazza, hogy a parasztság történetének vizsgálata mögött lényegi és átfogó szemléleti elemek húzódnak meg, ugyanis a parasztságot az egész magyarság megtestesítőjének, a magasabb/egyéb társadalmi rétegek medencéjének, „a magyarság létét tápláló népi forrásnak” tekinti, ami a felidézett népi ideológiával való alapvető kongruenciát is jelenti.¹⁸⁸

186 *A harmadik út felé.* 310–319.; 362–369.; ERŐS: *Plebs és populus között.*

187 Lásd a korábbi jegyzeteket.

188 A középkori parasztság emelkedő helyzetéről való nézetét fogalmazza meg egyébként Szabó egy 1955-ös történelem szakköri kiadványról szóló véleményében is. MTA KK Ms 5440/8. SZABÓ István: *Észrevételek a történelem szakköri témák kiadványáról.* 1955. *Mi kerül a jobbágycsalád asztalára* című részhez. „Az a benyomásom, hogy a parasztok táplálkozási színvonalát illetően az ábrázolásban erősen pesszimista tendencia nyilatkozik meg, sok itt a visszavetítés. Abban például egyenesen ellentmondás jelentkezik, hogy a jobbágy a termése javát eladni kényszerül, mert hiszen az előzőekben egyenesen mélyen s szerintem a kelleténél jobban a természeti gazdálkodás korszakába helyezi a dolgozat a XIV. századi magyar jobbágyot. Kérdezni lehet, ha annyira természetben gazdálkodás korában vagyunk, hát olyan könnyen megy a termények zömének a piacra dobása? Egyébként a jobbágy húsfogyasztásának mértékéhez nem tudok közelebbről hozzászólni, de talán túlzott a megadott szegényes rajz. A XIV–XV. században gyakran szerepel hatalmaskodások esetén a jobbágyoktól elszedett holmik között a szalonna, a sonka stb., és a dolgozat nem veszi figyelembe a baromfinak és a halnak a szerepét sem. De lehet szólni a tejnek, tojásnak és ilyen nemű dolgoknak a szerepéről is. Azt is túlzottnak tartom, hogy a paraszt csak vadalmát és vadkörtét ehett, hiszen a paraszti szülőkről és gyümölcsösökről is gyakran lehet hallani az oklevelekben.” *A harmadik út felé.* 326.

A parasztság életszínvonaláról lásd még: NÓGRÁDY Árpád: A paraszti napszámber vásárlóértéke a középkor végi Magyarországon. In *Szabó István Emlékkönyv.* 105–123; NÓGRÁDY 2015. 11–29.

Itt látható, hogy a szerző nézetei közel állnak Szabóéhoz, persze utóbbi egy teljesen más, az ilyesfajta nézetek számára sokkal veszterhesebb, sokkal több akár személyes kockázatot is magában hordozó ideológiai-politikai kontextusban fogalmazódott meg.

VILMOS ERŐS

**“A RURAL SOURCE NOURISHING HUNGARIAN
EXISTENCE”. THE WORKS OF ISTVÁN SZABÓ ON THE
MEDIAEVAL HISTORY OF HUNGARIAN PEASANTS****ABSTRACT**

The current paper examines the views of István Szabó, an outstanding historian from Debrecen, on the mediaeval history of Hungarian peasantry. The author does not propose to give a comprehensive discussion, as his other studies also examine earlier works from the 1960s that also deal with this period. The author, apart from already published papers, also uses several so far undisclosed documents such as the habilitation lecture of Szabó, his correspondence, readers' opinions and his lecture series from the late 1940s on peasant attitudes. The paper also examines his debate with György Székely about the interpretation of the 1351 laws. In this debate Szabó drew attention to the improving nature of the situation of mediaeval peasantry.

The main finding of the author is that Szabó's views were based on a “third way” approach, akin to the so-called folk view, which accentuates the intermediate character of Hungarian history between Western and Eastern Europe. The author suggests that apart from the folk view István Hajnal had an especially strong influence on Szabó when he formulated his theory.

KÖZLEMÉNYEK

SZIRÁCSIK ÉVA

A DIVÉNYI URADALOM 1660-BAN

A divényi uradalom a 16. század első felében került a Balassa családhoz, pontosabban Balassa Menyhért és Imre tulajdonába. Balassa Menyhért Erdélybe menekülésekor Divény vára is testvéréé, Jánosé lett. 1576-ban Ali bég elfoglalta Kékköt, amelynek őrsege a török had közeledtére Divénybe menekült. A füleki bég azonban Divényt is bevette. Az uradalom a török hódoltság területére került, Balassa János pedig meghalt. 1593-ban Pálffy Miklós és Tiefenbach Kristóf visszafoglalta Divényt és az uradalom nagyobbik részét. Balassa János fia, Bálint, a kiváló költő 1594 elején tért haza Lengyelországból, ám május 20-án Esztergom ostrománál kapott sebe miatt elhunyt. Egyetlen fia, János 1601. esztendei halálával kihalt a Balassák ezen ága. Az uradalom a költő apjának fivéréé, Imre erdélyi vajdáé és utódaié lett. Az 1593–1594. évi felszabadító hadjárat után András fiai, Imre és Zsigmond ténylegesen is birtokba vették a divényi uradalmat. A két testvér azonban a másik birtokaira igényt tartva állandó viszályban élt egymással. Zsigmond 1623-ban bekövetkezett halála után fiaié, Lászlóé, Ferencé, Simoné, Jánosé és Andrásé lett az uradalom.¹ Az 1660. évi urbárium² alapján azonban a divényi uradalmat ekkor már Balassa Zsigmond testvérének, Imrének a fia, III. Imre (†1680³) bírta.

Az említett Balassa III. Imréről 1660 előtt alig tudunk valamit, annál többet az utána következő éveiről. 1657-ben megszerezte unokatestvérétől, Ferentől a (balassa)gyarmati kapitányságot, és 1659-ben a (balassa)gyarmati őrseggel visszavívta Bujákat.

1663 októberében rövid ostrom után a rosszul felszerelt (Balassa)Gyarmatot Nadányi Miklós kapitány feladta a töröknek.⁴ Az 1664. április 19-én Divényalján megtartott vármegyei közgyűlésen nem osztozott a nógrádi nemesség török kérdésben tanúsított közömbösségében az uradalmát féltő Balassa III. Imre. Mindezek miatt az 1664. július 19-i garamszentbenedeki győzelem kivívásában Koháry I. István füleki kapitány és Balassa II. Bálint mellett Balassa III. Imrének is oroszlánrész jutott.

A húsz évre a törökkel kötött 1664. évi vasvári béke a töröknek hagyta Drégelypalánk, Nógrád, (Balassa)Gyarmat, Szécsény, Hollókő, Buják várát. Divény ura nem tudott belenyu-

1 BOROVSZKY Samu: *Nógrád vármegye* Budapest 1988 (reprint). 630–633.

2 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban MNL OL) P707, Zichy család levéltára 145. cs. Fasc. 183. No. 1.

3 Balassa III. Imre leánytestvére, Balassa Judit a fiát, Koháry II. Istvánt Galántán, 1680. november 5-én kelt levelében értesítette Balassa III. Imre haláláról. „Balassy Imre halálát Teőköly megh irta Generalisnak, már tudtam. Ki foghja el temetni, eligh igyefogyot alapotban mult ki eois ez világhbül...” (MNL OL C 778-as tekercs, 2301. sz.) Mindez ellentmond a szakirodalomnak, illetve eddigi ismereteinknek, amely Balassa halálát Tállyára, 1683-ra tette. (MOCSÁRY Antal: *Nemes Nógrád vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmertetése*. III. Pest 1826. 89.)

4 BOROVSZKY 1988. 633.

godni uradalma egy részének elvesztésébe, és 1664–1666 után Nógrád vármegye belső válságát idézte elő. 1665 tavaszán megtámadott egy török szállítmányt, és a kíséret egy részét megölve távozott a zsákmánnyal. A budai basa panaszára a vasvári békét megtartani igyekvő I. Lipót a kassai törvényszék elé idézte az engedetlen magyar nemest, ahol 32 bűntényt olvastak a fejére. A fogságra ítélt Balassa III. Imrét a pozsonyi vár börtönébe zárták. Az őrizete nem lehetett szigorú, hiszen 1665 végén megszökött.

I. Lipót 1666 januárjában elrendelte Balassa III. Imre összes javainak elkobzását, de ő 3000 fős fegyveres kíséretével hazatért Divénybe. A Balassa-féle magánhadserg természetesen újabb lépésekre készítette a bécsi udvart. Balassa III. Imre arra kérte a budai basát, hogy a divényi vár és az uradalma helyett adjon számára egy Erdély határán fekvő várat uradalommal. Ez a terve meghiúsult, mivel I. Lipót figyelmeztette a basát, hogy a vasvári béke óta nem támogathatják egymás lázadóit.

A divényi várúr azonban továbbra is megegyezést keresett, és 1666 tavaszán azért folyamodott, hogy kegyelmi levelét I. Lipót saját kezűleg írja alá. Miután reményei nem váltak valóra, áprilisban a Balassa III. Imre megrendszabályozására küldött Wesselényi nádor több faluját fölégette, sok emberét megölte, illetve egyik elkobzott birtokát erőszakkal visszavette. Az a hír járta, hogy az erdélyi fejedelem a szultán akarata ellenére katonai segítséget akar küldeni Balassának. Ezt megelőzendő Bécsből 800 gyalogos katona, majd további 1000 német gyalogos, 1000 huszár és 1000 lovas nemesi felkelő érkezett Balassa magánhadserge ellen. 1666. június 10-én a körülzárt Divény vára körül elterülő mezővárost felgyújtották, és Balassa ezer emberével a várba húzódott. A vár ágyúi és a budai, esztergomi, érsekújvári török csapatok felsorakozása a határszélen nem riasztották vissza a nádor és Strassaldo parancsnoksága alatt álló 6000 katonát.

Július elején a nádor Teleki Mihály, Bethlen Miklós és a királyhű Balassa II. Bálint közreműködésével tárgyalásokat kezdett a védekező várúrral Murány várában. Balassa III. Imre végül átadta Divényt, őt Murány várába vitték fogságba, miközben a várat az ostromlók prédálták. A fogoly Balassa szeptemberben már a nádor asztalánál étkezett, és Wesselényi nem engedte őt a pozsonyi vár börtönébe szállíttatni. Az esztergomi érsek és több magyar főúr közbenjárására 1667-ben Balassa III. Imre kiszabadult fogságából, sőt 1669-ben visszakapta birtokait, és kinevezték Pest vármegye főispánjává.⁵

Kihágásaira hivatkozva a divényi várat nem merték átengedni neki, hanem 1670-ben megengedték, hogy a vár tövében tornyokkal és kőfallal ellátott várkastélyt építhessen magának. A hat hónap alatt felépült nagy kastély négy sarkát egy-egy toronnyal és bástyával erősítette meg, és a kapu fölé jelszavát vésette: „Homo proponit, Deus disponit”, azaz „Ember tervez, Isten végez”.⁶

A Habsburgok ellen szervezett Wesselényi-felkelésben Balassa III. Imre is részt vett. A felkelés 1670-ben Zrínyi Péter fegyverletételének hírére befejeződött. Zrínyit, Frangepán Ferencet és Nádasdy Ferencet 1671. április 30-án kivégezték, az elítélt Balassa III. Imrének viszont sikerült Erdélybe menekülni, mialatt Nógrád vármegyét császári csapatok szállták meg. Balassa hűtlenség címén ekkor elveszítette a birtokait.⁷

Balassa III. Imre a birtokai visszaszerzése miatt kapcsolatot keresett a bécsi udvarral, még 1677-ben megkereste I. Lipótot.⁸ Célja az lehetett, hogy birtokait visszaszerezze. Balassa III. Imre az 1671-ben hűtlenség vétsége miatt elvesztett divényi uradalmának csak egy részét kapta vissza 1678-ban. Ez főleg a Nógrád és Hont vármegyékben az északabbra lévő birtok-

5 BELITZKY János: *Nógrád megye története 896–1849*. I. Salgótarján 1973. 187–189.

6 ŽILKA, Ján: *Divín historia a pamiatky*. Divín 1999. 59.

7 BELITZKY 1973. 189–190.

8 MNL OL C 1296-os tekerés, 15829. sz.

részeket jelentette, összesen 54 települést. Gyakorlatilag 28 délebbre elterülő település nem került vissza Balassához.⁹ A Wesselényi-féle összeesküvés kudarca után 1678-tól részt vett a Habsburgok ellen irányuló, Thököly vezette felkelésben több más bujdosóval.¹⁰

Balassa III. Imre 1680-ban halt meg.¹¹ A gyermekeivel fiágon kihalt család uradalma a fiskusra szállt.¹² A divényi uradalom végül a nagyívű pályát befutó, Habsburgokhoz hű Zichy családé lett. 1686-ban donatio mixta keretében Zichy István megkapta Balassa III. Imre hajdani uradalmát. Az új tulajdonos 1687. évi végrendelete hitbizományi seniorátussá alakította az új szerzeményt, és a hitbizományok megszűntetéséig a Zichyek legidősebb férfi családtagja igazgatta a Divényhez tartozó birtokok ügyeit.¹³

Balassa III. Imre divényi uradalmának, vagyis Nógrád vármegye legnagyobb uradalmának 1660. évi urbárium a még a birtokelkobzás előtti időszakból a korabeli divényi uradalom és Nógrád vármegye egyik pótolhatatlan és értékes forrása.¹⁴ Az urbárium jelentőségét azáltal nyeri, hogy adalékokat nyújt a terület hajdani társadalmi, gazdasági életének, végső soron a divényi uradalom működésének jobb megismeréséhez. Ez az az urbárium, amely kimondottan Balassa III. Imre szemléletét tükrözi a földesúr és az uradalmában élők közötti gazdasági kapcsolatot illetően.

AZ 1660. ÉVI URBÁRIUM, MINT FORRÁS

Balassa III. Imre divényi uradalma volt Nógrád vármegye legnagyobb uradalma 1660-ban, amelyhez 81 település és 31 pusztta tartozott az urbárium elkészülése idején. Az uradalom ekkor öt tiszttartásból állt.

A települések és puszták nevei a korabeli helyesírással, a Balassa III. Imréhez tartozó hányaduk, illetve a továbbiakban használt nevük:

I. tiszttartóság:

1.	Divény allya mezőváros	egész	Divény
2.	Vámos falu	1/3	Vámosfalva
3.	Fűrész	1/2	Fűrész
4.	Budalehota	rész	Budalehota
5.	Policzna	rész	Policsna
6.	Dobroc	rész	Dobroc
7.	Kottmanlehota	egész	Kotmanlehota
8.	Lónya Bánya	rész	Lónyabánya
9.	Udornya	rész	Udornya
10.	Podrecsány	rész	Podrecsány
11.	Tamássi	rész	Tamási

9 MNL OL UC 87: 2 (b) 1678. április 23. A divényi uradalom urbárium.

10 MOCSÁRY 1826. 100–106.

11 MNL OL C 778-as tekercs, 2301. sz.

12 MOCSÁRY 1826. 89.

13 GRÓF ZICHY István: *Adatok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez. Öregebbik gr. Zichy István (1616–1693)*. Budapest 1943. 23.

14 MNL OL P 707 Zichy család levéltára 145. cs. Fasc. 183. No. 1. A divényi uradalom urbárium 1660-ból.

12.	Losoncz	rész	Losonc
13.	Rona	1/2	Róna
14.	Mlgyo	rész	Mlgyó
15.	Turicska	rész	Turicska
16.	Tossoncza	rész	Tossonca
17.	Málnapataka	rész	Málnapatak
18.	Gergelyfalva	rész	Gergelyfalva
19.	Abellehota	egész	Abelova
20.	Kolpach	rész	Kolpach
21.	Bolgárom	1/2	Bolgárom

Puszták:

1. Tomankova
2. Rusznák
3. Bukovinka
4. Szalatnya

II. tiszttartóság:

1.	Nagy Libercese	1/2	Nagylibercse
2.	Felső Sztregova	1/2	Felsősztrégova
3.	Kelecsén	rész	Kelecsény
4.	Tót Hartján	rész	Tóthartyán
5.	Süllye	1/2	Süllye
6.	Szena	1/2	Szena
7.	Borosznok	rész	Borosznok
8.	Priboly	rész	Priboly
9.	Nedelistye	1/2	Nedelistye
10.	Madacska	1/2	Madácska
11.	Veres	1/2	Veres
12.	Alsó Tiszovnyik	1/2	Alsótiszovnyik
13.	Felső Tiszovnyik	1/2	Felsőtiszovnyik
14.	Zavada	1/2	Zavada
15.	Lentvora	1/2	Lentvora

III. tiszttartóság:

1.	Alsó Esztergár	1/2	Alsóesztergály
2.	Szent Péter	1/2	Szentpéter
3.	Kis Szalatnya	1/2	Kisszalatnya
4.	Kis Sztraczin	1/3	Kissztraczin
5.	Nagy Kürtös	rész	Nagykürtös
6.	Felső Esztergár	rész	Felsőesztergály
7.	Szelcz	1/2	Szelc
8.	Kis Zellő	rész	Kiszellő

9.	Brezova	1/2	Brezova
10.	Turopolya	1/2	Turopolya
11.	Nagy Lám	1/2	Nagylám
12.	Alsó Daczolam	1/2	Alsódacsolám
13.	Lest	1/2	Lest

Puszták:

1. Szoprornicza
2. Lehota
3. Kiss Patak
4. Kis Szalatnya
5. Szent Péter
6. Brezova
7. Turopolya
8. Nagy Lam
9. Lest

IV. tiszttartóság:

1.	Gyarmat	1/2	(Balassa)Gyarmat
2.	Zéll	1	Zsély
3.	Zahora	1/3	Zahora
4.	Alsó Prébely	1	Alsóprébely
5.	Csáb	1/2	Csáb
6.	Bussa	1/2	Bussa
7.	Felső Ludány	1/2	Felső Ludány
8.	Halászi	rész	Halászi
9.	Óvár	1/2	Óvár
10.	Szklabonya	1/2	Szklabonya
11.	Újfalu	1/2	Újfalu
12.	Terjen	1/2	Terjén
13.	Gutta	1/2	Gutta
14.	Nandor	rész	Nándor
15.	Nőtincz	1/2	Nőtincs
16.	Pettyen	1/2	Petény
17.	Agárd	1/2	Agárd
18.	Balogh	rész	Balogh
19.	Kelenyén	rész	Kelenyén

Puszták:

1. Illési
2. Podlusan
3. Haraszti
4. Szent Lőrincz

5. Bánk
6. Dorcsán
7. Szobok
8. Gyarmath

V. tiszttartóság:

1.	Ságh	1	(Karancs)Ság
2.	Sághujfalu	1	Ságújfalva
3.	Etes	1	Etes
4.	Apadfalva	1	Apátfalva
5.	Litke	1	Litke
6.	Törincz	1	Törincz
7.	Bolgarom	rész	Bolgárom
8.	Hort	1	Hort
9.	Kokan	1/2	Kóka
10.	Ury	1	Úri
11.	Dömsöd	1	Dömsöd
12.	Zombo	1	Zombor
13.	Patty	1/2	Paty

Puszták:

1. Buczon
2. Szalatnya
3. Apay
4. Szent Ivany
5. Szent Egyed
6. Hort
7. Szent György
8. Garáb
9. Hugye
10. Bank háza

Az uradalmat, a benne lévő településeket, gazdaságokat elsősorban gazdasági szempontból mutatja be az urbárium. Azokat az adatokat rögzítették, amelyek a birtokos számára fontosak voltak: a földesúr és jobbágysági viszonyát, a parasztok vagyoni helyzetének egy aspektusát, és az utánuk járó szolgáltatásokat.

Az urbárium első oldalai a divényiek szolgáltatásait, valamint a katona elemek járandóságát közlik. Ezt követően tiszttartóságoként sorolja fel az uradalomhoz tartozó településeket és pusztákat. A tiszttartóságokon belül rátér az egyes települések urbáriumaira, így válik a forrásunk urbáriumok halmazává. A lakott helyeket egyrészt számszerű adatokkal jellemzi: mindenhol fölírták a gazdaságok számát, a hozzájuk tartozó gazdákat és családjuk férfi tagjait. A gazdák neve mellett jelezték jogállásukat, azaz nemes, jobbágy, házas, vagy házatlan zsellér mivoltukat. Ezután az egyes gazdaságoknál számba vették a jobbágytelkek méretét és az ígás állatok számát, összetételét. Végül a település pusztalelkeinek számát jegyezték le.

Az összeírások azonban a falvaknak, mezővárosoknak csupán azt a részét tartalmazzák, amely Balassa III. Imréhez tartozott. A települések más részében, főként az V. tiszttartóság falvai esetében, nem történt ilyen összeírás. Az urbáriumok következő részében az adott település földesurának járó szolgáltatásokat jegyezték föl nem egységes szempontok szerint; volt ahol szűkszavúan, máshol részletekbe menően sorolták föl az ott lakókra háruló kötelezettségeket.

Az 1660. évi urbárium Balassa tiszttartójának közreműködésével készült, és így a jobb helyismeret miatt megbízhatóbb forrásnak tekinthető a megyei vagy országos összeírásoknál.

A parasztság szolgáltatásának egészét az urbáriumban lejegyezték nem fedték le. Nemcsak a megyei, állami adóterhekre utalunk itt, hanem a kettős adóztatás rendszerére, hiszen a nógrádi települések a töröknek is szolgáltak, amennyiben azok érvényt tudtak szerezni igényüknek.

A DIVÉNYI URADALOM ÁLLAPOTA 1660-BAN

Az 1660-ban készült úrbéri összeírás a divényi uradalom törökök által elfoglalt részét nem érintette, de a töröktől viszonylag háborítatlan birtokrészen élő és gazdálkodó háztartásfők száma még így is magas volt. A nagyszámú gazdaság élén különféle jogállású gazda állt, a 880 gazdaságot vezető között egy nemes, 725 jobbágyot, 92 házas zsellért, 63 háztalan zsellért találtak. A gazdák között a telekkel nem rendelkezők aránya tehát 17% volt.

1. TÁBLÁZAT

A jogállás szerinti megoszlás településenként

Település	Nemes /fő	Telkes jobbágy/fő	Házás zsellér/fő	Házatlan zsellér/fő	Összesen /fő	Nemes és telkes jobbágy aránya %
Brezova	0	22	0	1	23	96
Kiszellő	0	2	0	0	2	100
Nagylám	0	22	4	0	26	85
Szelc	0	4	0	0	4	100
Nagykürtös	0	16	0	0	16	100
Divény	0	24	12	4	40	60
Vámosfalva	0	14	0	4	18	78
Fürész	0	9	2	1	12	75
Budalehota	0	3	3	0	6	50
Policsna	0	2	0	2	4	50
Dobrocs	0	4	0	0	4	100
Kotmanlehota	0	12	1	3	16	75
Róna	0	6	0	0	6	100
Podrecsány	0	1	1	0	2	50
Tamási	0	5	0	2	7	71
Lónyabánya	0	6	0	0	6	100
Málnapatak	0	9	0	0	9	100
Bisztricska	0	1	1	0	2	50
Mlályó	0	1	1	0	2	50
Kolpak	0	0	2	0	2	0
Gergelyfalva	0	0	1	0	1	0
Tossonca	0	1	0	0	1	100
Turicska	0	2	0	0	2	100
Udornya	0	1	0	0	1	100
Losonc	0	6	0	0	6	100

Település	Nemes /fő	Telkes jobbágy/fő	Házass zsellér/fő	Házatlan zsellér/fő	Összesen /fő	Nemes és telkes jobbágy aránya %
Abelova	0	3	0	0	3	100
Nagylibercse	0	22	2	2	26	85
Lentova	0	14	3	4	21	67
Zavada	1	10	0	0	11	100
Felsősztrégova	0	18	0	0	18	100
Kelecsény	0	1	0	0	1	100
Tóthartyán	0	4	0	0	4	100
Borosznok	0	3	1	0	4	75
Priboly	0	1	0	0	1	100
Szena	0	12	1	0	13	92
Felsőtiszovnyik	0	21	11	12	44	48
Alsótiszovnyik	0	9	1	0	10	90
Veres	0	8	3	0	11	73
Sülye	0	16	1	0	17	94
Nedelistye	0	12	0	0	12	100
Madácska	0	9	8	2	19	47
Alsóesztergály	0	25	1	2	28	89
Szentpéter	0	20	0	0	20	100
Kisszalátnya	0	6	0	0	6	100
Kissztraczin	0	9	1	0	10	90
Bussa	0	17	0	0	17	100
Zahora	0	6	0	1	7	86
Csáb	0	19	0	0	19	100
Alsóprébely	0	37	0	0	37	100
Zsély	0	25	0	0	25	100
Balassagyarmat	0	22	0	0	22	100
Dacsolám	0	17	1	3	21	81
Lest	0	56	5	4	65	86
Turopolya	0	22	20	10	52	42
Felsőesztergály	0	11	1	0	12	92
Petény	0	7	0	0	7	100
Nándor	0	4	0	0	4	100
Hutta	0	17	0	0	17	100
Terjén	0	6	0	0	6	100
Újfalú	0	11	0	3	14	79
Szklabonya	0	12	0	3	15	80
Óvár	0	13	0	0	13	100
Halászi	0	0	1	0	1	0
Felsőludány	0	6	3	0	9	67
Agárd	0	5	0	0	5	100
Nőtincs	0	15	0	0	15	100
Összesen	1	725	92	63	880	83

Az urbárium készítésekor csupán a férfiakat írták össze, valamint a gazdaság élén álló özvegyasszonyokat, ami 13 esetben, azaz a gazdaságok kb. 1%-ában fordult elő. A gazdasági kényszerűség, a földművelés férfierőt igénylő munkája is hozzájárult ahhoz, hogy az özvegyen maradt nők igyekeztek újból férjhez menni. Erre a jelenségre utal a gazdák neve mellett feltüntetett mostoha fiúk viszonylag nagy száma is.

A településeken a gazdaságokra jutó átlagos férfitlétszám 2,86 volt. A férfiak átlagos számába beletartoztak a gyerekek is.

2. TÁBLÁZAT

A gazdaságok férfiszáma településenként

Település	Gazdaság (db)	Férfi (fő)	Gazdaságok átlagos férfi száma (fő)
Brezova	23	77	3,35
Kiszellő	2	10	5,00
Nagylám	26	80	3,08
Szelc	4	11	2,75
Nagykürtös	16	45	2,81
Divény	40	82	2,05
Vámosfalva	18	51	2,83
Fűrész	12	26	2,17
Budalehota	6	18	3,00
Policsna	4	11	2,75
Dobrocs	4	19	4,75
Kotmanlehota	16	33	2,06
Róna	6	18	3,00
Podrecsány	2	2	1,00
Tamási	7	18	2,57
Lónyabánya	6	16	2,67
Málnapatak	9	32	3,56
Bisztricska	2	6	3,00
Mlágó	2	3	1,50
Kolpak	2	6	3,00
Gergelyfalva	1	2	2,00
Tossonca	1	2	2,00
Turicska	2	8	4,00
Udornya	1	2	2,00
Losonc	6	11	1,83
Abelova	3	9	3,00
Nagylibercse	26	70	2,69
Lentova	21	46	2,19
Zavada	11	34	3,09
Felsősztrégova	18	64	3,56
Kelecsény	1	2	2,00
Tóthartyán	4	11	2,75
Borosznok	4	10	2,50
Priboly	1	2	2,00
Szena	13	47	3,62
Felsőtiszovnyik	44	138	3,14
Alsőtiszovnyik	10	32	3,20
Veres	11	47	4,27
Süllye	17	65	3,82
Nedelistye	12	51	4,25
Madácska	19	64	3,37
Alsóesztergály	28	82	2,93
Szentpéter	20	52	2,60
Kisszaltnya	6	22	3,67
Kissztraczin	10	24	2,40
Bussa	17	50	2,94
Zahora	7	16	2,29
Csáb	19	61	3,21
Alsóprébely	37	110	2,97
Zsély	25	69	2,76

Település	Gazdaság (db)	Férfi (fő)	Gazdaságok átlagos férfi száma (fő)
Balassagyarmat	22	26	1,18
Dacsolám	21	51	2,43
Lest	65	189	2,91
Turopolya	52	177	3,40
Felsősztegály	12	31	2,58
Petény	7	17	2,43
Nándor	4	12	3,00
Hutta	17	44	2,59
Terjén	6	17	2,83
Újfalú	14	33	2,36
Szklabonya	15	33	2,20
Óvár	13	41	3,15
Halászi	1	1	1,00
Felsőludány	9	26	2,89
Agárd	5	17	3,40
Nőtincs	15	32	2,13
Összesen	880	2514	2,86

Egy-egy gazdaságban azonban nem csupán egyetlen felnőtt férfi dolgozott. Igaz, hogy a forrás nem közli a háztartásfővel együtt lakó férfiak életkorát, de a házaspáros, gyermekes férfiak száma jelzi az előbb megállapított tény. A 66 településen 62 gazdaság esetében találkozunk olyan gazdasággal, ahol a háztartásfő gyermekes testvérét, sógorát, gyermekes fiát, vejét följegyezték. Ezen együttélési formát a néprajzi irodalom nagycsaládnak, míg a szociológia összetett háztartásnak nevezi. 1660-ban a divényi uradalomhoz tartozó 66 településen a nagycsaládok aránya elérte az összes gazdaság 7%-át.

3. TÁBLÁZAT

A nagycsaládok településenként

Település	Nagycsaládok aránya/%	Gyermekes testvérek/fő	Sógor /fő	Gyermekes fiak/fő	Vejek /fő
Brezova	4	–	–	1	–
Kiszellő	50	1	–	–	–
Nagylám	12	2	–	1	–
Szelc	25	–	–	1	–
Nagykürtös	6	–	–	1	–
Divény	5	1	–	1	–
Vámosfalva	11	1	–	1	–
Fűrész	8	–	–	1	–
Budalehota	16	–	–	1	–
Policsna	0	–	–	–	–
Dobroc	50	1	–	1	–
Kotmanlehota	6	–	–	1	–
Róna	17	–	–	–	1
Podrecsány	0	–	–	–	–
Tamási	29	1	1	–	–
Lónyabánya	17	1	–	–	–
Málnapatak	0	–	–	–	–
Bisztricska	50	1	–	–	–
Mlágó	0	–	–	–	–
Kolpak	0	–	–	–	–

Település	Nagycsaládok aránya/%	Gyermekes testvérek/fő	Sógor /fő	Gyermekes fiak/fő	Vejek /fő
Gergelyfalva	0	–	–	–	–
Tossonca	0	–	–	–	–
Turicska	50	–	–	1	–
Udornya	0	–	–	–	–
Losonc	0	–	–	–	–
Abelova	0	–	–	–	–
Nagylibercse	8	2	–	–	–
Lentova	0	–	–	–	–
Zavada	9	–	1	–	–
Felsősztrégova	0	–	–	–	–
Kelecsény	0	–	–	–	–
Tóthartyán	0	–	–	–	–
Borosznok	0	–	–	–	–
Priboly	0	–	–	–	–
Szenna	15	–	–	2	–
Felsőtiszovnyik	5	–	–	2	–
Alsótiszovnyik	3	2	–	1	–
Veres	18	1	–	1	–
Süllye	12	–	–	2	–
Nedelistye	25	1	–	1	1
Madácska	5	–	–	1	–
Alsóesztergály	11	–	–	3	–
Szentpéter	5	–	–	1	–
Kisszaltnya	17	1	–	–	–
Kissztraczin	10	–	–	1	–
Bussa	0	–	–	–	–
Zahora	0	–	–	–	–
Csáb	5	–	–	1	–
Alsóprébely	0	–	–	–	–
Zsély	0	–	–	–	–
Balassagyarmat	0	–	–	–	–
Dacsolám	10	–	–	2	–
Lest	8	–	1	3	1
Turopolya	12	–	–	5	1
Felsőesztergály	0	–	–	–	–
Petény	0	–	–	–	–
Nándor	0	–	–	–	–
Hutta	0	–	–	–	–
Terjén	17	–	–	1	–
Újfalva	0	–	–	–	–
Szklabonya	0	–	–	–	–
Óvár	0	–	–	–	–
Halászi	0	–	–	–	–
Felsőludány	11	1	–	–	–
Agárd	0	–	–	–	–
Nótíncs	0	–	–	–	–
Összesen	7	17	3	38	4

Az egy kenyéren élés leggyakoribb formája a házas fiú együttmaradása apjával, ez az összetett háztartások 62%-ában fordult elő. Az esetek 27%-ában a gyermekkel rendelkező testvé-

rek gazdálkodtak együtt. Mind a gyermekes testvérek, mind a gyermekes fiúk száma bővíthető a házas testvérek és fiúk ismeretlen számával, akiknek a házasságából még nem született utód, hiszen ez a forrásból nem derül ki. A nagycsaládok 6%-ában a háztartásfő veje, 5%-ában sógora élt egy kenyéren a gazdával.

Az összeírás segítségével még az igásállatok számát és összetételét is megismerhetjük. A gazdák marháit és lovait külön vették számba, de gyakorta együtt jegyezték fel az igásokat. Az utóbbi ellenére azonban megállapítható, hogy a lovak száma elenyésző volt a marhákéhoz képest. Ha minden gazdát nézünk, az igásállatok egy gazdaságra jutó átlagos száma 2,83 volt, ha csak a telkes gazdákat, akkor 3,61.

4. TÁBLÁZAT

Az igásállatok száma településenként

Település	Marha /db	Ló/db	Marha és ló/db	Összes igás/db	Egy gazdaságra jutó átlagos igás szám/db
Brezova	32	12	0	44	1,91
Kiszellő	16	0	0	16	8,00
Nagylám	100	0	0	100	3,85
Szelc	10	0	0	10	2,50
Nagykürtös	40	0	0	40	2,50
Divény	69	0	0	69	1,73
Vámosfalva	42	3	0	45	2,50
Fűrész	38	0	0	38	3,17
Budalehota	20	0	0	20	3,33
Policsna	2	2	0	4	1,00
Dobrocs	22	0	0	22	5,50
Kotmanlehota	32	3	0	35	2,19
Róna	10	2	0	12	6,00
Podrecsány	4	0	0	4	2,00
Tamási	12	0	0	12	1,71
Lónyabánya	12	0	0	12	2,00
Málnapatak	36	0	0	36	4,00
Bisztricska	0	0	0	0	0
Mlágó	0	0	0	0	0
Kolpak	0	0	0	0	0
Gergelyfalva	0	0	0	0	0
Tossonca	4	0	0	4	4,00
Turicska	6	0	0	6	3,00
Udornya	2	0	0	2	2,00
Losonc	28	0	0	28	4,67
Abelova	8	2	0	10	3,33
Nagylibercse	46	1	0	47	1,81
Lentova	59	5	0	64	3,05
Zavada	22	4	12	38	3,80
Felsősztrégova	18	19	22	59	3,28
Kelecsény	6	0	0	6	6,00
Tóthartyán	6	0	0	6	1,50
Borosznok	8	0	0	8	2,00
Priboly	4	0	0	4	4,00
Szenna	18	0	17	35	2,69
Felsőtiszovnyik	98	2	5	105	2,39
Alsőtiszovnyik	34	0	0	34	3,40

Település	Marha /db	Ló/db	Marha és ló/db	Összes igás/db	Egy gazdaságra jutó átlagos igás szám/db
Veres	63	0	0	63	5,72
Süllye	78	2	0	80	4,71
Nedelistye	34	0	0	34	2,83
Madácska	65	2	0	67	3,53
Alsóesztergály	53	11	26	90	3,21
Szentpéter	53	0	5	58	2,90
Kisszaltnya	3	0	24	27	4,50
Kissztraczin	38	0	5	43	4,30
Bussa	50	13	42	105	6,18
Zahora	10	0	10	20	2,86
Csáb	39	0	0	39	2,05
Alsóprébely	36	4	3	43	1,16
Zsély	50	15	0	65	2,60
Balassagyarmat	0	0	0	0	0
Dacsolám	45	20	0	65	3,10
Lest	194	15	0	209	3,22
Turopolya	175	0	0	175	3,37
Felsőesztegyály	10	4	0	14	1,17
Petény	6	6	0	12	1,71
Nándor	4	1	0	5	1,25
Hutta	74	39	7	120	7,06
Terjén	8	0	30	38	6,33
Újfalú	5	8	8	21	1,50
Szklabonya	4	8	0	12	0,80
Óvár	15	5	0	20	1,54
Halászi	0	0	0	0	0
Felsőludány	20	0	4	24	2,67
Agárd	18	6	0	24	4,80
Nőtincs	44	2	0	46	3,07
Összesen	2058	216	220	2494	2,83

A pusztásodás arányát az uradalom területén leírhatjuk az egyes falvak, mezővárosok összes telkének és a pusztán maradt telkeinek hányadosával, ami a telkek 2%-át érintette. Természetesen településenként jelentős eltérések mutathatóak ki a pusztatelkek arányában.

5. TÁBLÁZAT

A pusztatelkek településenként

Település	Jobbágytelkek /db	Pusztatelkek /db	Összesen /db	Pusztatelkek aránya/%
Brezova	3,57	0	3,57	0
Kiszellő	2,00	0	2,00	0
Nagylám	14,25	3,00	17,25	17
Szelc	1,00	3,00	4,00	75
Nagykürtös	3,75	4,75	7,50	63
Divény	9,25	0,75	10,00	8
Vámosfalva	8,00	7,00	15,00	47
Fűrész	3,50	0	3,50	0
Budalehota	1,50	0	1,50	0
Policsna	1,00	0	1,00	0

Település	Jobbágytelek /db	Pusztatelek /db	Összesen /db	Pusztatelek aránya/%
Dobrocs	3,00	0	3,00	0
Kotmanlehota	6,50	0	6,50	0
Róna	3,00	0	3,00	0
Podrecsány	0,50	0	0,50	0
Tamási	2,75	0	2,75	0
Lónyabánya	3,25	0	3,25	0
Málnapatak	2,50	0,50	3,00	17
Bisztricska	0,50	1,50	2,00	75
Mlágó	0,50	0	0,50	0
Kolpak	0	0	0	0
Gergelyfalva	0	0	0	0
Tossonca	0,50	1,50	2,00	75
Turicska	2,00	1,25	3,25	38
Udornya	0,25	3,75	4,00	94
Losonc	4,00	4,00	8,00	5
Abelova	1,50	0	1,50	0
Nagylibercse	10,48	1,75	12,23	14
Lentova	7,00	0	7,00	0
Zavada	7,00	1,00	8,00	13
Felsősztrégova	10,50	1,50	12,00	13
Kelecsény	0,50	0	0,50	0
Tóthartyán	1,50	1,50	3,00	5
Borosznok	1,50	0,50	2,00	25
Priboly	0,50	0,50	1,00	5
Szenna	7,63	0	7,63	0
Felsőtiszovnyik	4,25	0,75	5,00	15
Alsótiszovnyik	8,00	1,50	9,50	16
Veres	3,74	0	3,74	0
Süllye	8,71	0	8,71	12
Nedelistye	5,75	0,75	6,50	12
Madácska	2,25	0,75	3,00	25
Alsóesztergály	12,25	0	12,25	0
Szentpéter	5,00	1,00	6,00	17
Kisszaltnya	1,50	4,50	6,00	75
Kissztraczin	3,25	5,00	8,25	61
Bussa	16,00	0	16,00	0
Zahora	5,00	3,00	8,00	38
Csáb	9,50	0	9,50	0
Alsóprébely	15,13	0,75	15,88	5
Zsély	0	0	0	0
Balassagyarmat	17,33	0	17,33	0
Dacsolám	3,72	0	3,72	0
Lest	14,46	0	14,46	0
Turopolya	6,00	0	6,00	0
Felsőesztergály	3,00	0	3,00	0
Petény	7,00	0	7,00	0
Nándor	2,50	0	2,50	0
Hutta	17,00	0	17,00	0
Terjén	6,00	0	6,00	0
Újfalú	5,50	0	5,50	0
Szklabonya	9,50	3,00	12,50	24
Óvár	6,00	0	6,00	0

Település	Jobbágytelek /db	Pusztatelek /db	Összesen /db	Pusztatelek aránya/%
Halászi	0	0	0	0
Felsőludány	4,00	0	4,00	0
Agárd	4,50	0	4,50	0
Nőtincs	15,00	0	15,00	0
Összesen	347,02	57,75	404,75	2

Az egész telek eredetileg annak a területnek felelt meg, amely egy-egy helységben a jobbágycsalád megélhetéséhez és önálló gazdálkodásának viteléhez szükséges volt. A 17. századi urbáriumok azonban már tükrözik az osztott öröklés által szétterjedt telki állományt. A korszakban a telkek átlagosan nem egész, hanem 1/4 méretűek voltak.¹⁵ A 66 település közül Zsély esetében egyetlen gazdasághoz sem írtak telki állományt, mégis ígásállattal rendelkező jobbágyok voltak. Feltehetően a telki állományon kívül eső irtásföldek művelésével foglalkoztak, vagy más státuszú földeken dolgoztak, esetleg az összeíró nem jegyezte fel a telkeket, mindenesetre ilyen szempontú elemzésünkben kiesnek. A telkekkel rendelkezők közül mindösszesen 7%-nak volt 1/4 teleknél kisebb telke, a többi negyed, vagy nagyobb telket művelt.

6. TÁBLÁZAT

A telkek összetétele településenként

Település/db	X> =1	1<X> =0,5	0,5<X> =0,25	0,25<X >0	X=0
Brezova	0	0	9	12	2
Kiszellő	2	0	0	0	0
Nagylám	3	11	8	0	4
Szelc	0	0	4	0	0
Nagykürtös	0	2	11	0	3
Divény	0	10	13	0	17
Vámosfalva	3	9	2	0	4
Fűrész	0	5	4	0	3
Budalehota	0	3	0	0	3
Policsna	0	2	0	0	2
Dobrocs	2	2	0	0	0
Kotmanlehota	2	8	2	0	4
Róna	2	0	4	0	0
Podrecsány	0	1	0	0	1
Tamási	1	3	1	0	2
Lónyabánya	1	4	1	0	0
Málnapatak	0	1	8	0	0
Bisztricska	0	1	0	0	1
Mlágó	0	1	0	0	1
Kolpak	0	0	0	0	2
Gergelyfalva	0	0	0	0	1
Tossonca	0	1	0	0	0
Turicska	2	0	0	0	0
Udornya	0	0	1	0	0
Losonc	2	4	0	0	0

15 ANDORKA Rudolf – FARAGÓ Tibor: Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* 1984. 423–432.

Település/db	$X > 1$	$1 < X < 0,5$	$0,5 < X < 0,25$	$0,25 < X > 0$	$X = 0$
Abelova	0	3	0	0	0
Nagylibercse	2	12	8	0	4
Lentova	1	11	2	0	7
Zavada	4	5	2	0	0
Felsősztrégova	4	12	2	0	0
Kelecsény	0	1	0	0	0
Tóthartyán	0	2	2	0	0
Borosznok	1	0	2	0	1
Priboly	0	1	0	0	0
Szena	5	4	2	1	1
Felsőtiszovnyik	0	1	11	9	23
Alsótiszovnyik	2	2	3	2	1
Veres	2	2	4	0	3
Süllye	2	4	10	0	1
Nedelistye	2	5	5	0	0
Madácska	0	2	3	4	10
Alsóesztergály	1	13	11	0	3
Szentpéter	0	0	20	0	0
Kisszaltnya	0	0	6	0	0
Kissztraczin	0	4	5	0	1
Bussa	15	2	0	0	0
Zahora	5	0	0	0	2
Csáb	0	19	0	0	0
Alsóprébely	0	25	10	1	1
Zsély	0	0	0	0	25
Balassagyarmat	13	8	1	0	0
Dacsolám	0	0	12	5	4
Lest	0	5	42	9	9
Turopolya	0	3	17	2	30
Felsőesztergály	0	1	10	0	1
Petény	7	0	0	0	0
Nándor	1	3	0	0	0
Hutta	17	0	0	0	0
Terjén	6	0	0	0	0
Újfalva	0	11	0	0	3
Szklabonya	7	5	0	0	3
Óvár	0	11	2	0	0
Halászi	0	0	0	0	1
Felsőludány	4	0	0	0	5
Agárd	4	1	0	0	0
Nőtincs	15	0	0	0	0
Összesen	140	246	260	45	189

A JOBBÁGYI SZOLGÁLTATÁSOK

A kora újkori Európában a nagybirtoknak két ideáltípusát különböztethetjük meg. Az egyik a *Grundherrschaft*, ahol a nagybirtok a pénzben adózó kisbirtokok foglalata volt. Itt a jobbágyok szolgáltatásai a földesúrnak fizetett járadékokban merültek ki. A másik típus, a *Gutsherrschaft* esetében az uradalom gazdasági életét a földesúri kezelésben lévő majorság határozta meg. A majorsági üzem a nagybirtokos vállalkozása volt, a piac ösztönözte létrejöttét, illetve a piacra termelt. Az allodiátúra műveléséhez szükség volt földre és munkaerőre. Az utóbbi biztosítását a röghöz kötéssel oldották meg. A *Gutsherr* pedig földeket nyert a szűzföldek feltörésével, üres jobbágytelkek megszerzésével és a *Bauernlegen* intézményével, azaz a jobbágyaik elűzésével. Az adóztató *Grundherrschaftok* az Elbától nyugatra, azaz a mai Németország, Franciaország területén jöttek létre, míg a majorkodó, termelő *Gutsherrschaftok* az Elbától keletre, Mecklenburg, Holstein, Pomeránia, Kelet-Poroszország, Lengyelország, Cseh-, Morvaország területén voltak találhatóak. A határok azonban két értelemben sem voltak élesek. Földrajzi szempontból nézve, minél nyugatabbra, vagy minél keletebbre haladunk Oroszorszáig, annál könnyebben tudjuk típusokba sorolni a nagybirtokokat. Másfelől az adóztató üzemekben is folyt önálló mezőgazdasági termelés, miközben a termelő üzemekben is tartoztak a jobbágyok pénzbeli és egyéb szolgáltatásokkal.

Magyarországon egy köztes típus alakult ki. A földesúr az üzemi tőkeforrások korlátozott volta miatt viszonylag szűk keretek között tartotta majorságát, még a 16. századi, 17. század eleji agrárkonjunktúra idején is. Az allódióm művelésénél fokozottan támaszkodott a jobbágyok 1514 óta törvényileg biztosított robotkötelezettségre. A magyar uradalmak bevételei között mindig döntő súlya maradt azonban a majorból származó bevételek mellett a jobbágyok pénz és természetbeni szolgáltatásának, valamint a kisebb királyi haszonvételeknek: a kocsmáltatásnak, a mézszárszéktartásnak, a malomjognak, a halászati jognak, a rév-, vámjognak...¹⁶

A robotban végzett munka kényszerjellegénél fogva rossz minőségű, kevésbé hatékony volt, és a korabeli Magyarországon gyakran került sor a robot megtagadására.¹⁷ Széchenyi István az 1830-ban megjelent *Hitel* című munkájában a robot és a bérmunka termelékenységének arányát 1:3-ra becsülte.¹⁸ A Balassa-uradalomban az allódiomhoz tartozó mezőgazdasági területeket jobbára a jobbágyok robotmunkájának igénybevételével művelték. Mindez a 17. századi magyar viszonyok között általánosnak tekinthető.

Az urbárium alapján hangsúlyozottan szolgálattal, mezőgazdasági munkával tartoztak Zsély, Lest, Turopolya, Nagylám, Szelc, Nagykürtös, Kisszalatnya, Gergelyfalva, Málnapatak, Lónyabánya, Tamási, Óvár lakói. A majorsági szőlő gondozása volt a feladata az alsópetényieknek, felsősztrégovaiaknak, a szőlő kapálása az újfalusiaknak. Az alsóesztergályi allódiomhoz tartozó szőlőt szükség esetén más falubeliek is művelték. A (karancs)sági, apátfalvi, litkei, lőrinci, bolgáromi majorföldek művelésében szintén részt vettek a helyieken kívül más településen lakók, így a ságújfalusiak, etesiek. Nagylibercsén az aratást, kaszálást, szántást, szőlőkapálást végezték robot keretében. Az abelovaiakat a saját természetbeni szolgáltatásuk, az állandó mennyiségű akózb elvetésére, aratására kötelezték. Hasonlóan jártak el a törincsiekek is. Bérért végzett mezőgazdasági munkát kizárólag Bolgárom parasztsága végzett az uradalom állandó, fizetett alkalmazottain kívül.

A mezővárosokban eltérő, kedvezőbb robotkötelezettséget találunk. A losonciaknak semmiféle munkát sem kellett végezniük, míg a (balassa)gyarmatiaknak fejenként évi egy napot

16 SZABÓ István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest 1948. 161–165., 176.

17 *Úriszék XVI–XVII. századi perszövegek*. Szerk. VARGA Endre. Budapest 1958. 22.

18 SZÉCHENYI István: *Hitel*. Pest 1830. 99.

kellott robotolniuk ugyanúgy, mint a divényi jobbágyoknak, akik ezen felül még a divényi veteményeskertben is kapáltak, gyomláltak a helybéli zsellérekkel.

A robot végzése azonban nem merült ki a földművelésben, hanem kiterjedt a jobbágyok fuvarozási kötelezettségére. A fáradságos, amortizációval járó szekerezést, szerjást előírták a zsélyi, lesti, nagylámi, törincsi gazdáknak. A nagyliberceiek a szekerezés mellett a tűzifa hordását sem kerülhették el, míg a felsősztrégovaiaknak csak az utóbbit kellett magukra vállalniuk. A guttaiak két kocsi bort szállítottak Vácról és a híres borvidékről, Gyöngyösről a (balassa)gyarmati kocsmába. A budalehotaiai 1,5 forintért levelet hordtak, ha a divényiek éppen nem értek rá. Az uradalom központjában élő divényieknek ugyanis igen sok feladatot kellett ellátniuk. Az itteni jobbágyoknak és zselléreknek kellett Balassa III. Imre konyhájára adni naponta 2-2 embert. Nagyon sok fuvarban vettek részt. Ők hordták a földesúr leveleit, ők szállították a hordós bort és sört a várbeli pincékbe, illetve onnan a kocsmába, vagy máshová, és ők vitték saját szekereiken a majorsági terményeket a várba, a gabonát a malomba. Munkájukat szigorúan ellenőrizték: a bírónál, a kasznárnál „rovást tartottak”, és számadási kötelezettségük volt a tisztartó felé.

A jobbágyok az általuk használt telekért cenzus fizetésével tartoztak a földesúrnak. Néhány falu, mezőváros esetében az urbárium közli a pénzben teljesítendő kötelezettség nagyságát. Egy egész házhely után 1 Ft-ot kellett fizetni Csábon, Alsóprébelyen, Zsélyen, Lesten, Turopolyán, Nagylámon, Alsósztergályon, Süllýen, Felsőtiszovnyikon, Nagylibercsén, Vámosfalván, Bussán, (Karancs)Ságon, Ságújfaluban, Etesen, valamint Törincsen. Ugyancsak ilyen összegű kötelezettségről olvashatunk Felsősztrégova, Divény urbáriumában, de ezeken a helyeken feltüntették, hogy az összeg felét Szent György (április 24.), a másik részét viszont Szent Mihály (szeptember 29.) napján kellett leróniuk. Mindenesetre ezeken a helyeken a telek volt az alapja a földesúrnak járó szolgáltatásoknak.

Voltak ellenben a divényi uradalomban olyan településen lakók, akik egy összegben, közösen teljesítették pénzbeli kötelezettségüket a földesúrnak, azaz summásan, avagy communiter fizettek. Mindez azzal fenyegette a földesurat, hogy a pénzben teljesített kötelezettség elszakadhatott a tényleges telekviszonyoktól, illetve annak változásaitól. A szolgáltatás összegének, esetleg egy részének megváltása kevésbé követte a telkek, a házhelyek számát, és azokkal együtt az utánuk járó pénzkötelezettséget, aminek következtében a földbirtokos elesett a neki járó juttatások egy részétől. A parasztság számára kedvezőbb feltételeket teremtő summás pénzfizetés azonban már a 16. században is virágzott, főleg a birtokosok által kevésbé ellenőrizhető hódoltsági részekben.¹⁹ A divényi uradalomban a török által jobban megviselt V. tisztartóság falvai fizettek communiter. Az elhalálózás, elszökés következtében kedvezőtlen helyzetbe került Uri lakóinak pedig a török ellen sokat küzdő Balassa III. Imre elengedte a dézsmát és a fele pénzszolgáltatást, mindössze a „*Szent György adót*”, az április 24-én járó fél forintokat nem. A divényi vártól való nagy távolság miatt a guttaiak szintén summásan fizettek évente 25 forintot. Losonc mezővárosban lévő uradalmi jobbágyoknak összesen 8 forintot állapítottak meg. A Halásziban élő öreg kovácsnak, bizonyos Tot Fülepnek 4 forintot kellett adnia évente. Szegénységére való tekintettel a dobroszi Petrovics Mártonnak 2 forintban összegezték kötelezettségét, mivel „pázsiton lakik”.

Nagy Lajos 1351. évi dekrétuma óta a földesúrnak kilenced járt a jobbágyai által megtermelt javakból.²⁰ A Szent István király által elrendelt egyházi tizedet pedig a kora újkori földbirtokos nemesek előszeretettel bérelték, mivel a bérlet ára alacsonyabb volt a ténylegesen befolyt tized értékénél. A dézsmabérlést szabályozó 1548. évi törvények pedig már utalnak ezen a területen a földesurak erőszakos fellépésére. Ekkor mondták ki, hogy az egyháziak

19 SZAKÁLY Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest 1981. 110–112.

20 *A történeti statisztika forrásai*. Szerk. KOVACSICS József. Budapest 1957. 82.

nem kötelesek a dézsmát eladni, illetve a területileg illetékes földesúr előjoga más birtokosokkal szemben a bérlet megkötése.²¹ Minden esetre a földesúri kilencdedet és az egyházi tizedet is a Balassáknak szedték a divényi uradalomban. Ugyancsak Divény urának jártak a konyha szükségleteit ellátó kisebb „ajándékok” is.

A divényi uradalomban ezek a természetbeni juttatások nem csupán a paraszti szolgáltatások, földesúri bevételek megismerése miatt fontosak, hanem adalékokkal szolgálnak arra, hogy a korabeli parasztok mit termeltek és milyen állapotokat tartottak. Mindezekért érdemes dézsmafajtánként megnézni az egyes településeket.

Gabonatizedet, -kilencdedet szedtek Zahorán, Csábon, Alsóprébelyen, Zsélyen, Bussán, Óváron, Felsőtiszovnyikon. A gabonadézsmá behajtásának a többi településen különféle változata alakult ki. Felsősztrégován, Vámosfalván és Süllyén tizedet szedtek a gabonából, de földesúri kilencdedet nem. Ezt a gyakorlatot követték Divényben is, de ott Balassa III. Imre adományából a tized a „parochust” illette, így a helyi tized visszaszállt az egyházra. Alsóesztergályon, Lesten, Turopolyán a gabonaneműek közül csupán a zabból nem szedtek tizedet. Ezekben a falvakban állandó, a termésmennyiségtől független akózábbal tartoztak. Csak akózábot említettek Brezován, Szennán, Felsősztrégován, Nagylibercsén, Abelován, Madácskán tized helyett, míg Nagylám esetében a kilencdedet váltotta ki az akózá. Az akózá négy kila zabot jelentett házhelyenként Alsóesztergályon, Abelován, Nagylámon, Madácskán, miközben Felsősztrégován, Nagylibercsén két kilát. Az akógabona mennyiségének megállapításánál mindig törekedtek arra, hogy nagyjából több év átlagos helyi gabonatermésének nagyságával legyen azonos, emiatt a fent említett falvak esetében az akózá szorzószáma némiképp tükrözte a településenként eltérő terméseredményeket. Abelován, Nagylámon a jobbágyoknak az akózábot nem kellett beszolgáltatni, hanem el kellett vetniük, és learatniuk a földesúrnak. Nagykürtösön külön hangsúlyozták, hogy nem szednek akózábot.

Az akózá mellett akóbúzá is feljegyeztek. A (karancs)sági, ságújfalusi, etesi, lőrinci, abelovai, litkei, apátfalvai, szalatnyai és bolgáromi parasztoktól kizárólag akóbúzá gyűjtöttek be. Egy házhely után járó akóbúza két kila volt, ugyanennyivel tartozott két fő ½ házhelyes jobbágy, illetve három zsellér. Nagylibercsén az akózá mellett két kilának megfelelő mennyiségű akóbúzá kellett a földesúr számára elvetni, s a vetőmag dupláját, azaz négy kilát ténylegesen adni. Ilyen módon fizettek és dolgoztak 1659. november 9-től a divényi jobbágyok is.

Két helyen említettek árpát. Kókán árpában teljesítették kötelezettségüket, Dömsöd urbáriumába ellenben azt írták, hogy a falu nem tartozik árpával. Madácska, Dacsolám pedig abrakot adott.

A gabonafélék összetételében mutatkozó különbségek utalnak az eltérő táji adottságokra: a búzá termő Ipolyhoz közeli, attól délre elterülő részek kedvezőbb éghajlati, természeti és földrajzi helyzetére, a Nógrád vármegye északi részein mostohább körülmények között termő zab fontosságára.

A korabeli Magyarországon a paraszti kezelésű szőlők három típusú területen feküdtek. Az urbéres telkiállományba tartozó belső telkeken és a külső telekhez kapcsolódó, illetve azt kiegészítő, vagy pótló kertekben található szőlőkre az urbáriumok nem róttak dézsmakötelezettséget, míg a harmadik típusú területekre, a szőlőhegyeken és sík határrészekben húzódó szőlőkre igen.²² Így a bordézsmá csupán ez utóbbi meglétére, vagy hiányára utal. Bordézsmás település volt 1660-ban Alsóprébely, Zsély, Alsóesztergály, Óvár, Abelova. A régi urbáriumra való hivatkozással a lónyabányaiak a bordézsmá helyett 5 forintot adtak a földesúrnak.

21 ZIMÁNYI Vera: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. In *Magyarország története 1526–1686*. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. 1. köt. Budapest 1985. 325.

22 ZIMÁNYI 1985. 3/1. köt. 325.

A gabonaféléken és szőlőkön kívül más növényekről nem igazán nyerhetünk képet, csupán (Balassa)Gyarmaton, az óváriaknál és a zahoraiaknál vettek számba káposzta földeket.

Sokkal többet tudhatunk meg ezzel szemben a különböző településeken tenyésztett állatfajtákról a dézsmakötelezettség felsorolásakor. Bárányokat tartottak Alsóprébelyen, Zsélyen, Lesten, Turopolyán, Nagylámon, Alsósztergályon, Süllyén, Vámosfalván, Felsősztergován, Nagylibercsén, Óváron, továbbá Felsőtiszovnyikon és Kotmanlehotán. A bárányból mind kilencedet, mind pedig tizedet szedtek Nógrád vármegyének ezen északi, hegyekkel tarkított falvaiban, kivéve az uradalmi központot, Divényt, ahol csak kilencedet kért Balassa III. Imre. Mint már említettük, az összes helyi tized, többek között a bárányok után járó tized is a divényi parochust illette volna a földesúr kegyéből, és így ez Balassának nem okozott kiesést.

Sertéstized és -kilenced érkezett Csábról, Alsóprébelyről, ártány Alsósztergályról, karácsonykor Szklabonyáról és Újfaluról egy, még egy-egy Lestről, Terényről, Turopolyáról. A brezovaiak közösen adtak egy ártányt a nándoriakkal. Egyik évben sertésdezsmát, másik évben egy hízott ártányt, vagy pénzváltást róttak Divény, Abelova, Vámosfalva, Süllye, Felsőtiszovnyik, Felsősztergova és Nagylibercse parasztjaira, míg a terhet a zavadaik a lentvoraikkal együtt viselték. Noha az állatállományról nincsenek számadataink, a felsorolásból mégis jó okkal gondolhatjuk, hogy a báránytartásnál jóval elterjedtebb lehetett a sertés az uradalom kötelékébe tartozó területeken.

A növényi eredetű édesítőszer, a cukor magyarországi megjelenéséig fontos szerepet játszott a méz az emberek táplálkozásában. A méhek után járó dezma éppen olyan értékes volt a földesúrnak, mint a saját kaptarából származó méz az alsóprébelyi, zsélyi, lesti, turopolyai, nagylámi, alsósztergályi, süllyei, felsőtiszovnyiki, felsősztergovai, nagylibercsei, kotmanlehotai, vámosfalvi, abelovai és divényi jobbágyoknak.

Az uradalom központjához viszonylag közel fekvő Lest, Turopolya, Terjén, Nagylám, Felsősztergova, Zavada, Kotmanlehota, Óvár paraszti gazdaságaiból kerültek ki a földesúri konyhába szükséges alapanyagok. A csábiak ilyen irányú kötelezettségeinek ismertetésekor kiemelték a tyúk „ajándékozását”. A nagylibercseiek négy tyúkot és két ludat, a divényiek közül pedig négy zsellérnek, illetve egy egész házhellyel, saját ekével rendelkezőnek négy tyúkot, vagy négyszer 4 polturát, két ludat, vagy hatszor 2 polturát kellett adnia. Az utóbbi helyről még „tyúkmony”, azaz tojás is került a Balassa-konyhába szükség szerint. A baromfiak mellett a divényieknek még két-két pozsonyi icce vaját, vagy nyolcszor 2 polturát küldtek, és a nagylibercseiek szintén két icce vaját. Húsvétra egy borjú érkezett Abelováról, ezen felül minden házhely utáni egy-egy madár mellett egész házhely után egy icce, ½ házhely után ½ icce, ¼ házhely után ¼ icce vaj. Abelován tehát nagyon elterjedt lehetett a szarvasmarhatartás.

A földesúr asztalára azonban nem csupán házi állatok kerültek. Egy-egy őz érkezett évenként a vadakban is bővelkedő Abelováról, Kotmanlehotáról, Szklabonyáról, Terjénről és karácsony tájt Fűrészről. A Balassák asztalának ételkínálatát gazdagította egy-egy császármadár Abelováról, Kotmanlehotáról, Fűrészről, két-két ilyen madár Szklabonyáról és Terényről. Az utóbb említett két helyről származó nyulakat is szívesen táltak fel a divényi várban.

A vadon élő állatok léte az erdőkhoz kötődött, bizonyítja ezt az a tény, hogy ezeket az állatokat küldő települések fával is szolgáltak uruknak. Évente egy házhely, illetve négy zsellér után négy darab deszkakészítésre alkalmas tőkét kértek vinni a közeli fűrészmalomba Nagylibercse, Alsósztergály, Abelova erdeiből, míg Süllyéről, Felsőtiszovnyikról, ahol tilalmas erdők is álltak, házhelyenként 500-500 zsindelyt szállítottak el Balassa emberei. Podluzsány pusztán, amelyet felsősztergovaiak szántottak dézsmakötelezettséggel, a földesúr engedélyéhez kötötték az irtás létesítését.

A 17. századi magyar nagybirtokoknak sok funkciót kellett betölteniük: a gazdasági, birtokgazdálkodási feladatok mellett közigazgatási, kulturális és katonai teendőket is. Különösen érvényes ez utóbbi a divényi uradalomra, ott is a török dúlta V. tiszttartóság falvaira, vagy akár a Divényhez közeli spanyi malom törökök által való fenyegetettségére. Balassa III. Imre, az utókor által gyakran inkább hírhedtnek, mint híresnek vázolt alakja mögül előtűnik az uradalma falvait védő katona alakja.

Amikor 1666 januárjában I. Lipót király megfosztotta összes javaitól a nógrádi végek vasvári béke után is harcoló vitézét, Balassa 3000 fős seregével vonult haza Divénybe.²³ Az 1660-ban készült urbárium azonban csak egy porkolábot, egy czaibertet, egy dobost, egy tizedest, három pattantyúst és 22 hajdút említ, vagyis összesen 29 főt.

A magánföldesúri hajdúk státusa egyébként eltért a jobbágyokétól, szabad föld fejében teljesítettek katonai szolgálatot. Nem élveztek nemesi szabadságot, sőt a katonáskodás mellett a robot kivételével nemegyszer földesúri szolgáltatásokat is teljesítettek, mégis egy viszonylagos jogi és gazdasági önállóságra tettek szert.²⁴ Balassa Divény várában szolgálatot teljesítő nyolc hajdúját azonban a házas zsellérek közé írták be. Ők és társaik vigyáztak a várúr javaira, az uradalom népére és a falvakra. Az említett katonákat az uradalom lakossága látta el természetbeni javakkal és pénzzel.

A fizetésük felsorolása tükrözi a katonai hierarchiát. Amint az uradalom gazdasági ügyeinek számai a tiszttartónál összpontosultak, úgy a katonaiak a porkolábnál futottak össze. Neki volt a legmagasabb fizetése is, hiszen a lestiek 44 forintot, 30 kila búzát, a dacsolámiak 56 forintot és 10 kila búzát adtak számára illetményül. A czaibertnek az abelovaiak küldtek 58 forintot és 30 kila búzát. Az alsóprébelyiek 20 forintot és 12 kila búzát vittek a dobosnak, míg a tizedesnek egyannyit a turopoliaiak. 1659. szeptember 25-i dátum mellett az áll, hogy a czaibertet a (balassa)gyarmati czaibert, a három pattantyúst a tizedes tanította ki nagy költségen. A tanítás anyagi háttérét Abelova és Turopolya fedezte, az előbbi a czaibertét, az utóbbi a pattantyúsokét. A tizedesnek új házhelyre 4 forintot adtak a négy kila búza mellé, valamint 24 forintot és 16 kila búzát. A 22 hajdúnak összesen 590 forintot, 358 kila gabonát juttatott az uradalom népe évente. A fizetés tehát készpénzben és terményben történt a korabeli szokásoknak megfelelően.²⁵

A kisebb királyi haszonvételek, vagyis a regálék közül a divényi uradalomban a kocsmáltatás vagy educilláció, a malomjog, a mészárszéktartás, a halászati jog és a vámjog játszott jelentős szerepet.

A kocsmáltatásról, a földesúri bevételek egyik fontos fajtájáról keveset tudunk. Az urbárium tanúsága szerint guttaiak szállították a bort Gyöngyösről és Vácról a gyarmati kocsmába. A gyarmati szőlők jelentőségét mutatja, hogy az ellenőrzés az uradalom tiszttartójának a kötelessége volt. Alsóesztergályon, ahol bordézszmát is szedtek, s majorsági szőlő is volt, a parasztok pálinkát, valamint sört állítottak elő. A helyiek pálinkafőző fazekanként egy tallért, egy serfőző fazék után pedig 2 tallért fizettek. Ugyannyi járt az abelovai pálinka és serfőző fazekak után is. Az itteniek 1659. augusztus 27-én alkudtak meg a földesúrral a boráruktatás kérdéséről, amelynek értelmében a falu 40 akó borral tartozott, vagy a hajdúk fizetésével.

Divényben csak a földesúr kocsmáltathatott. A lakosok mindössze Szent Mihály naptól karácsonyig árulhatták boraikat, ami mutatja, hogy saját termelésű borokkal az itteni jobbágyok nem rendelkeztek. A tiszttartónak hetente kellett adni két kila gabonát a divényi majo-

23 BELITZKY 1973. 188.

24 ZIMÁNYI Vera: Gazdaság és társadalom a 17. század első felében. In: VÁRKONYI 1985, 2. köt. 1017.

25 VARGA J. János: *Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon*. Budapest 1981. 34.

rosnak, hogy az cserébe 22 icce égett bort, vagy pálinkát adjon. A majoros főzte ki a borseprőből az égett bort. Minden akó borseprő harmadfél icce égett bort adott. A tisztartónak az égett bor iccáját legalább 50 „pinz”-ért kellett eladnia. Természetesen a földesúr kocsmájában nem csupán a majorsági szőlőkből, hanem a paraszti dézsmából származó bort is árultak.

A divényi vár alatt állt egy „serföző ház”. Minden főzésre a földesúr 20 kila árpát bocsátott a serföző rendelkezésére, aki 25 akó sört adott érte. A serföző a tisztartónak tartozott számadással munkájáról, de a háza melletti komlós kertet a kertésznek kellett művelni. A serföző két akó sört és élesztőt kapott, amiből a sütőházba és a pálinkaégetéshez elegendőt kellett visszaszolgáltatnia. A vámos fizetése „a szegény emberektől” származott, és ez 20 forintot, 20 kila búzát, 25 szekér tűzifát jelentett. Az ispánságbeliek a vámos fizetése miatt nem árultak kocsmát, vagyis sem a földesúri bor árulásával, sem pedig száraz kocsmapénzzel nem tartoztak.

Az uradalomban a vámbevételek képezték a regálék másik említett formáját. A (balassa-)gyarmati vám fele Balassa III. Imréé volt. Az alsóesztergályi vámnak pedig Felsősztergován, Nagylibercsén, Turopolyán, Nagykürtösön voltak fiók vámjai. A divényi vár alatti kő vámház is a kalandos életű Balassa III. Imre bírta, aki 1650. február 10-én évi 90 forintban állapodott meg a vámossal. A vámos a sóból és vasból származó bevételeket a tisztartónak adta, ezen felül pedig azt, „ami jött”. A vámos feladata volt továbbá a bor, sör, égett bor és egyéb folyamatos árulása a kocsmában.

Az uradalom területén sűrű malomhálózat alakult ki. A lisztesmolnárok szolgálattal és ártánnyal tartoztak Balassa III. Imrének Lesten, Nedelistyén, Tiszovnyikon, Rónán, Szklabonyán, ám a kisszalatnyai malomból búza és ártány érkezett. Az egyik veresi molnárnak ugyanilyen kötelezettsége volt, míg a másik ártánnyal és hat hét munkával szolgált. Várbeli szolgálat és ártány járt a prébelyi, lentvorai molnároktól. Amikor szükségesnek látszott, a málnapataki molnár is kénytelen volt Divényben szolgálni munkájával, a tamási molnár viszont 1656. február 4-i megállapodás értelmében csak négy hetet dolgozott évente az uradalmi központban. A podrecsányi molnár a várbeli munkán kívül 20 forintot fizetett és két ártányt adott. A vámosfalvi malom után 16 forint járt az urbárium lejegyzéséig, azután pedig az összeg alku tárgyává vált, és az ártány hizlalása 2 tallér ellenében kiváltható lett. 1660-ig a divényi molnár két malomkövel és egy ártánnyal tartozott évente. A régi molnár helyére kerülő Molnár Péterrel a későbbiekben kívántak megállapodni a kötelezettségeiről. A Divényhez közel fekvő spanyi malomért szolgálat, ártány és 10 forint járt, mivel azonban a molnár a török miatt nem lakhatott ott, az őrlés $\frac{2}{3}$ -a a földesurat, $\frac{1}{3}$ -a a molnárt illette.

Sok esetben a malom tulajdonjogán Balassa III. Imre más földesúrral osztozott. Ebben az esetben a molnárnak egyik évben az egyik, másik évben a másik résztulajdonos felé kellett teljesíteni szolgálatot, és annak kellett küldeni az ártányt. Ilyen malmok voltak Turopolyán, Brezován, Szentpéteren, Szennán és Felsőesztergályon, ahonnan még 25 kila búza is járt. Minden második évben csak szolgálnia kellett a nőtincsi, nándori, mlágyói, nagylámi molnárnak. Az Ipoly mellett működő litkei malomban két ártányt hizlaltak az úr számára. E malomnak nem csupán a fele, mint a fönti malmok esetében, hanem $\frac{2}{3}$ -a képezte Balassa III. Imre tulajdonát.

Az uradalom területén három fűrészmalom állt. A kotmanlehotai fűrészmalomból évente 1000 zszindely került Divény urához, míg a fűrészai fűrészmalomból 50 szál deszka. Vámosfalva fűrészmalomban metszették a deszkát azokból a tőkéből, amelyekkel minden egész helyes jobbágy tartozott. 1655. június 24-én kötöttek megállapodást Sárkány András molnárral, aki attól kezdve évi 12 forintot, ártányt, vagy helyette 2 tallért fizetett, s az odavitt tőkét felmetélte, amelyből minden első tizenegyedik órá, a második tizenegyedik a földesúrra szállt.

Az Ipoly menti mészárszék (Balassa)Gyarmaton már 1660-ban is működött. A mészárosok évente 28 tallért fizettek Balassa III. Imrének, és rajtuk kívül ezért más nem vágthatott állatot.

Az uradalom gazdagon el volt látva különféle vizekkel, nem csoda tehát, hogy hal és rák is szerepelt a földesúr étlapján, főként böjti időben. A divényi konyháján zsélyi, (balassa)gyarmati, felsőtiszovnyiki halat, lesti pisztrángot, nőtincsi friss vizát dolgoztak fel. Halat és rákot küldtek a kotmanlehotaiak, süllyeiek, fűrésziek és a nagylibercseiek is minden pénteken. Halászt említettek Zsélyen, (Balassa)Gyarmaton, Kotmanlehotán, Nagylibercsén.

A halászati jog szempontjából a vizek három osztályát különböztethetjük meg a korabeli Magyarországon. Az elsőrangú vizek, a legértékesebb hal- és vízafogó helyek egy része független volt a parti birtokosoktól, másik részét ellenben a földesúr tilosaiként tartották számon, és a halásza az ő számára foghatta ki a halakat. A jobbágyok halászták viszont a másodrangú vizeket, de a kifogott hal egy része a földesurat illette. A harmadrangú vizek halászatába a földesúr nem szólt bele.²⁶ A fent említett halászó helyek tehát legalább a másodrangú vizek kategóriájába estek. Jó okkal feltételezhetjük azonban, hogy egy részük, ahol külön halászt említettek, első osztályúnak számított.

A MAJOROK

A magyar majorságok csírái a 14. századig nyúlnak vissza. A földesúrnak ettől fogva biztosítottak minden faluban akkora szántót, kaszálót és kertet, amekkorát egy-egy helybeli jobbágycsalád használt.²⁷ Innen ered a majorsági földek szétszórt jellege. Balassa III. Imre majorságához tartozó szántók, rétek, szőlők és kertek emiatt voltak megtalálhatóak számos faluban.

Majorsági szántók terültek el Zahorán, (Balassa)Gyarmaton, Szentpéteren, Szklabonyán, (Karancs)Ságon, Likén, Lőrinciben, és a búzát adó apátfalvai, bolgáromi földeken. Zsélyen 76 kila, Bussán 50 kila, Nagylibercsén 32 kila vetőmaggal bevethető területen feküdt majorsági szántó. Nagylám, Abelova és Divény lakói az akózabjukat vetették el és művelték.

Földesúri kezelésben lévő rétek is szép számmal akadtak Zsélyen, (Balassa)Gyarmaton, ahol a kiszáradt tó helyén is állt kaszáló, valamint Nagykürtösön, Rónán, Szklabonyán, Felsőludányban, Bussán.

Majorsági szőlő borította Csáb, Alsóprébely, (Balassa)Gyarmat, Kisszalatnya, Alsósztergály, Nagylibercse, Újfalú, Felsősztergova határát. Ha összevetjük a bordézsmaival tartozó falvakat azokkal, ahol majorsági szőlőt szüreteltek, a következőket tapasztaljuk. Csupán Alsóprébelyen, Alsósztergályon találjuk meg a szőlőtermelés e két típusát, csak majorsági szőlőt viszont (Balassa)Gyarmat, Kisszalatnya, Nagylibercse, Újfalú, Felsősztergova esetében, illetve kizárólag paraszti kezelésben lévő szőlőt Zsélyen, Óváron, Abelován, továbbá Lónyabányán. Az urbárium alapján összesen 11 településen gondoztak szőlőt, ebből hét településen majorsági szőlőt, hat településen viszont a helyiek művelésében lévő. A szőlőterület kiterjedésére vonatkozó adataink nincsenek, de a fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az allódiumban a szőlőtermesztés jelentősnek számított.

Kert volt Alsósztergályon. Divényben a veteményeskert mellett komlókertet is gondoztak, miközben (Balassa)Gyarmaton káposztáskert húzódott.

A divényi mellett jelentős majorsági központ lehetett Kisszalatnya, ahol Szentpéter, Szalatnya és Kapronca búzáját és egyéb terményét tárolták. A kisszalatnyai majorostól és majorosnétól minden fejős tehén után 10 icce vaj, vagy 12 icce írósvaj és tíz icce túró járt, és a

26 ANDRÁSFALVY Bertalan: *A Sárköz és a környező dunamenti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználata a szabályozás előtt*. Budapest 1973. 25.

27 ZIMÁNYI 1985. 320.

divényi majoroséktól ugyanígy. A határról határra terelt „szép sereg juh” után a divényi majorhoz tartozó „gazda” és a kezéhez adott juhászok egy-egy mázsa „bronzát”, azaz juhtúrót, illetve egy-egy vörös sajtot adtak 10 juhonként. A szalatnyai és divényi majorosok a majorosnékkal együtt évi fizetésként 10-10 forintot, és 6-6 kila búzát kaptak. A divényi majoros hat szolgálója is megkapta a maga járandóságát. A pásztorok 20 forintért, 12 kila búzáért dolgoztak.

ÖSSZEFOGLALÁS

Balassa III. Imre divényi uradalmának, vagyis Nógrád vármegye legnagyobb uradalmának 1660-ban lejegyzett urbáriuma a földesúr és parasztjainak viszonyán túlmutató képet tár elénk, amelyből kibontakozik az uradalom népének életét meghatározó gazdasági és társadalmi struktúra. A későbbi zavaros, katonai eseményekkel tarkított időszakból tekintve egy viszonylag békés, noha töröktől fenyegetett világ képe bontakozik ki, ahol a török által el nem foglalt területeken a paraszti és földesúri gazdálkodás viszonylag zavartalan lehetett. A forrás értékéből semmit sem veszít azáltal, hogy a keletkezése után átrajzolódott az uradalom arculata. Az északi falvak elnéptelenedtek, és a kifosztott, felégetett Divény hajdani lakói nélkül várta új urait.

ÉVA SZIRÁCSIK

THE DIVÉNY MANOR IN 1660

ABSTRACT

The 1660 urbarial survey of the Divény manor of Imre III Balassa, the largest estate in Nógrád County, is an exceptional and highly valuable source of the history of the Divény manor and Nógrád County. The survey provides contributions to the better understanding of the socio-economic life of the area in general and the workings of the manor in particular. The urbarial expressly mirrors the views of Imre III Balassa with regard to the economic relationship of landlord and estate dwellers in the period before the estate was confiscated.

The 1660 urbarial of the Divény estate, beyond presenting a picture of the relationship between the landowner and his peasants, is also suggestive of the socio-economic structure that defined the life of the manor. As opposed to the later period with its troubles and continued military action it presents a relatively peaceful era that was nevertheless still influenced by the Ottoman threat, when in the areas not occupied by the Turks a generally unmolested manorial and peasant farming economy could exist. The fact that the manor's characteristics were changed after the creation of the source does not impair its significance. The northern villages became depopulated and the new owners found a manor that was sacked, burned down and depopulated.

SÁNTA ÁKOS

RÁKÓCZI LÁSZLÓ GRÓF, EGY VADÁSZÓ FŐÚR A 17. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Rákóczi László gróf (1633–1664), Rákóczi Pál országbíró korán árvaságra jutott fia, a Rákóczi család katolikus ágának sarja, bécsi udvari neveltetésben részesült. Tanulmányait a nagyszombati jezsuita kollégiumban kezdte, majd Bécsben és Grazban folytatta. Művelt ember lévén már fiatal korában több nyelvet elsajátított, és Európa számos országában megfordult. Naplóját vadászirodalmunk első darabjának tekinthetjük, melynek fennmaradt része öt éves időszakot ölel fel: 1653. szeptember 22-től 1658. október 14-ig kevés kihagyással naponta vezette. A napló vadászattörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségű. Feljegyzéseiből egy lelkes vadász képe bontakozik ki, aki egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy vadászszenvendélyének hódoljon. Legtöbbet saját birtokain vadászott, 1653–1657 között Sáros vármegyei uradalmában, Sároson és Zboró-Makovicán, ahol családjával és udvartartásával lakott. A felső-magyarországi gyakori lengyel betörések miatt 1657 decemberében Bars megyei birtokára, a kistapolcsányi kastélyba költözött.¹ Birtokain adott volt a vadászathoz a változatos környezet. Eredményeit naponta feljegyezte, vagy egy inasával feljegyeztette.²

VADÁSZATI MÓDOK ÉS A ZSÁKMÁNY

Rákóczi László a legkülönfélébb módokon hódolt vadászszenvendélyének: az agarakkal és kopókkal történő nyúl vadászattól kezdve a hálós vadászaton keresztül a solymászatig. Gyalog,³ vagy a kor szokásának megfelelően, lóháton ment vadászni puskái és vadászskutyái kíséretében. Ló nélkül szinte lehetetlen volt utolérni a vad után eresztett kutyákat vagy madarakat, ezért a betanított, vadászathoz szoktatott lovak szintén nélkülözhetetlen kellékei voltak a kor vadászatainak.⁴ A társasági élet részeként a főurak gyakran vendégeskedtek egymásnál,

- 1 *Rákóczi László naplója*. Közreadja: HORN Ildikó. Budapest 1990. 421. 85. j., 423. 91. j. (A továbbiakban: *Rákóczi László naplója*.) Bővebben: HORN Ildikó: Rákóczi László pályája (1633–1664). *Hadtörténelmi Közlemények* 1990. 2. 61–90.
- 2 „Ismét kimentünk vadászni, lőttedtünk (...) erdeit [vaddisznó] 1, őzet 9, rókát 4, nyulat 12, császármadarat 2.” *Rákóczi László naplója*. 196. I. Rákóczi Györgynek is volt egy inasa, aki lejegyezte, hogy a fejedelem aznap milyen vadat ejtett el. *Szalárdi János Siralmas magyar krónikája*. Sajtó alá rendezte: SZAKÁLY Ferenc. Budapest 1980. 283. (A továbbiakban: *Szalárdi János krónikája*.)
- 3 „Mentem ki ebéd után sétálni, fogattam nyulat No. I.” *Rákóczi László naplója*. 50.
- 4 BÉL Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Budapest 1984. 305. (A továbbiakban: *Bél Mátyás*.) Beniczky Gáspár, II. Rákóczi Ferenc udvari titkára naplójában említi, hogy a fejedelem külön istálló mestert tartott, hogy vadászatra alkalmas lovakat idomítson. Beniczky Gáspár naplója. In *Rákóczi Tükör 2*. Szerk. KÖPECZI Béla – R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest 1973. 361. A solymászatban használt lovakról lásd még: BÁSTYAI Lóránt: *Vadmadárból vadászmadár*. Budapest 1955. 75–76.

a vadászat az ilyen alkalmak elengedhetetlen velejárója volt, csakúgy, mint az ezeket követő közös étkezések. Gyakran két főúr ment egy harmadikhoz vadászni, ilyenkor a gróftól felesége is elkísérte.⁵

Rákóczi ritkán vett részt több száz, vagy ennél is nagyobb számú kiszolgáló személyzettel megszervezett, esetenként több napos udvari vadászon.⁶ Ez lehet az egyik oka, hogy nagyvadfajok vadászatáról a naplóban kevés szó esik. Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy az uradalmi körüli erdőkben a nagyvadfajok milyen számban fordulhattak elő, viszont a szákmánylistáját összesítve szembetűnő, hogy mindössze két bejegyzésben szerepel az egyik legnemesebb nagyvad, a gímszarvas.⁷ Ennek táplálkozástani okai is lehetnek: mivel a gróf uradalmi a magas hegyvidéki övezetben feküdtek, ezek a fenyő- és elegyetlen bükkerdőknek a szarvaseltartó képessége alacsonyabb.

Annál gyakrabban került terítékre medve: puskásaival öt év alatt összesen tizenegyet ejtettek el. Hajtásos vadászatra öt esetben találunk utalást, ebből kettőnél tudjuk, hogy meghajtották az erdőket, és ez valószínűsíthető a többi esetben is.⁸ Az emlősök közül a nyúl mellett őzet és vaddisznót – amit a naplóban „erdei” néven említ – ejtett. Büszkén számolt be egy nagy méretű, majdnem 2 mázsás vadkanról, amit egy „képíróval” le is rajzoltatott: „...a vadászathoz kezdvén lőttem egy nagy erdeit, melyet megmázsáltatván volt mindenestől librum No. 365”.⁹ Ez az ábrázolás sajnos nem maradt fenn. Ismerünk egy másik, Rákóczi Lászlóhoz köthető vadkanábrázolást: egy zászlón, ami feltehetően egy vadászünnepélyre készült, megörökítve a gróf és Zrínyi Péter közös vadászatait.¹⁰

Ha összegezzük a gróf és puskásai, inasai által elejtett vadfajokat, látszik, hogy a leggyakrabban nyúl, őz, róka, császármadár és fűj került terítékre. Ragadozók közül a rókán kívül a farkas, de nem egyszer nyest és vadmacska is. A szárnyasok közül leggyakrabban a fogoly, a fajd, és a már említett császármadár szerepeltek.¹¹ 1655 tavaszán és nyár elején Rákóczi országgyűlés miatt Pozsonyban tartózkodott. Ennek a pár hónapnak is vannak vadászati vonatkozásai, mint például a puskavásárlás és puskanézegetés, célbalövés a Duna-parton, vagy kopókkal való nyulászat. Az itt eltöltött idő vadászati szempontból is hatással volt a grófra. Az országgyűlés ideje alatt ugyan nem sok lehetősége volt vadászni, de ezen kevés alkalmak

- 5 „Sennyey Ferenc urammal s az Atyámfiával együtt indultam Sztropkóra Pethő Zsigmond uramhoz vadászatnak okáért...” Két nappal később ugyanezzel a társasággal ment felesége nélkül vadászni: „Az Atyámfiát hadtam Sztropkón, magam mentem el Pethő Zsigmond és Sennyey Ferenc urammal vadászni.” Ezek a közös vadászatok napokig is tarthattak. *Rákóczi László naplója*. 195–196.
- 6 Szalárdi János krónikájában egy nagyszabású udvari vadászatról olvashatunk I. Rákóczi György idejéből, ami a legszemléletesebben mutatja be, miként is zajlott egy ilyen vadászat: „...a szörnyű erdők meghajtására sok helyekben a maga kopói (noha olyak három s négy nagy seregekkel egynehány százan volnának) tizedrészére sem érkezének; főképpen Erdélyben, kétszáz, háromszáz parasztságot is s többet is hajtani felvesznek, és az erdőket szélben vevén iszonyú kiáltással úgy üzik, kergetik, hajtják vala a szegény különb-különb vadakat az elejekbe vetett hálóba, maga is puskásával... lesi, lövöldözi vala az igen nagy medvéket, erdei disznókat, vadkanokat, hatalmas nagy szarvasokat, gimokat...” *Szalárdi János krónikája*. 282.
- 7 1656. október 11-én Szászsebes mellett fogattak két szarvast. *Rákóczi László naplója*. 252.
- 8 1654. szeptember 24-én a következőket írta: „Hajtattam meg ismét ugyan a szolyvai hegyet, lőttem magam egy igen nagy medvét, csak szintén egy lövéssel, (...) sebesítetek meg az puskások is halálosan három medvét.” *Rákóczi László naplója*. 69.
- 9 *Rákóczi László naplója*. 73.
- 10 KALMÁR János: *Régi magyar fegyverek*. Budapest. 1971. 386.; KALMÁR János: *Zrínyi fegyverek*. Pécs 1965. 36. (A Janus Pannonius Múzeum Füzetei 7.).
- 11 Nem mindig nevezte meg pontosan az elejtett madarat, annyit írt: „madár”, „húsos madár”. *Rákóczi László naplója*. 79., 81. Egy másik alkalommal: „A vízben lövöldözvén, négy madarat s egy ludat lőttem.” *Rákóczi László naplója*. 310.

egyikén éppen fűrjeket ejtett el: „...Atyámfiával együtt mentem a Dunán túl, fogattam hálóval két fűrjet.”¹² Itt kedvelte meg a fűrjezést, mivel hazatérte után nagy intenzitással kezdett a vadászatukhoz. Érdekesség, hogy inasait rendszerint fűrjezni küldte ragadozó madárral és hálóval.¹³

Korabeli szakácskönyvek tanúsítják, hogy a táplálkozásban jobban hasznosítható vadfajok – a nyúl, az őz és a különféle szárnyasok – jelentős szerepet játszottak egy főúr és udvari személyzete ételmezésében.¹⁴ Az öltözködésben hasznosítható vadfajok gereznája rendszerint sücsnek lett kiadva: „Vettem számat a szőccsel, kezéhez adott vadbőrök felől.”¹⁵

A napló további érdekes adatokkal szolgál arról, hogy mire lőtt abban a korban, amikor még nem létezett a mai értelemben vett vadgazdálkodás és vadvédelem. Kis túlzással mondhatnánk: mindenre, ami mozog. A már említett nagyvad- és apróvadfajok mellett mai szemmel szokatlanabbak: nyest, mókus, vadmacska, túzok, reznek, vadlúd, gyöngyvér (kis lilik), haris, sas, galamb, daru, holló, varjú, kakukk, fecske. E két utóbbi – ha a madarak méretét és az akkori vadászpuskák hatásfokát tekintjük – elejtése golyós puskával nem mindennapi teljesítmény.¹⁶ A felsorolt, ma már többségében védettséget élvező vadfajok arra utalnak, hogy Rákóczi a vadászatot kikapcsolódásnak, szórakozásnak is tekintette. Vadászattal kapcsolatban többször használja a mulatni igét: „...mentünk ki mulatni madarakkal”.¹⁷ Előfordult, hogy vendégeit szórakoztatta egy kis célba lövéssel. Egy korábban élve befogott nyulat engedtek szabadon a Sáros vára alatti mezőn, „...de nem találhatván futtában meglőni, az agarakkal fogattuk el.” Ilyen alkalmakkor ’használták fel’ a hálóval élve befogott vadat, többnyire nyulat, rókát, de volt, hogy farkast is: „...paripára üllvén cancellárius urammal és Pethő Zsigmond urammal vétettünk elő egy farkast az téglaszínél, s jeles mulatságunk lévén vele, el is verettük.”¹⁸ Szórakozást csináltak abból is, mikor a gróf „egy kártevő, igen lator” bivalya feltehetően megszökött: „nagy bajjal kerítettük elő, és alkalmas mulatsággal vivén véghez, meglövöldöztük.”¹⁹ Ha a gróf sétálni ment, általában fegyvert is vitt magával: „Mentem ki ebéd után a faluban sétálni, és lövöldöztem madarakat majorom körül.”²⁰ „Mentem ki sétálni az majoromba és csűröskertembe puskával.”²¹

Vadászkutyák közül vadászatai során kopókat és agarakat említett.²² Pozsonyi tartózkodása alatt, valamint hazaérkezése után több helyütt is találunk olyan bejegyzést, melyekben

12 Rákóczi László naplója. 136.

13 Rákóczi László naplója. 159., 161.

14 Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból. Szerk. LAKÓ Elemér – V. ANDRÁS János. Bukarest 1983.; *Szakács mesterségnek könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratos szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv.* Szerk. MATOLCSY II-dikó – SEBESTYÉN Lajos – SZALAY Károly – KIRÁLY Erzsébet. Budapest 1981.; Bővebben lásd: BENDA Borbála: *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban.* Szombathely 2014. (Archívum Comitatus Castriferrei 6.)

15 Rákóczi László naplója. 82.

16 Sörétes, vagy ahogy a korban mondták „serétes” vagy „srétes” puska csak a 17. század második felében terjedt el Erdélyben és a Magyar Királyságban, a naplóban csak egyszer említi. Rákóczi László naplója. 191.

17 Rákóczi László naplója. 57.

18 Rákóczi László naplója. 268.

19 Rákóczi László naplója. 296.

20 Rákóczi László naplója. 92.

21 Rákóczi László naplója. 92.

22 Rákóczi László naplója. 84.; Agarászatról bővebben: KOVÁTS Zsolt: „Az agarak futásáról”. *A magyar agárvadászat története.* Budapest 2001.; Bél Mátyás a magyar kopóról ír: *Bél Mátyás* 304.

vizsla szerepel, ami a solymászathoz használt egyik legkedveltebb vadászkutyafajta.²³ Vadászat alkalmából csak egyszer említette.²⁴ A kutyakölykök felnevelésének feladata általában az embereire hárult: „Osztottam kopófiákat ki neveltetni az soltészokra s molnárokra”.²⁵ Ez elterjedt lehetett a korban, mivel ezt a gyakorlatot követte később lánya, Rákóczi Erzsébet is.²⁶

A 19. század második felének ismert kultúrtörténésze, Radvánszky Béla kutatásaiból tudjuk, hogy a 17. századi főúri udvarokban kétféle agarat tartottak. Az erősebb fajta agárral a nagyvadfajokat üzték, míg a másik, a gyengébb, de gyorsabb agár feladata az apróvadfajok – a nyúl és a róka – üzése volt.²⁷ Az agár különlegessége egyrészt a sebességében (50–60 km/óra), másrészt abban rejlett, hogy a legtöbb kutyafajtától eltérően a vadászat során nem a szaglását, hanem a látását használta. Mindkét agár élet közvetlen környezetükben tartották. Volt, hogy a legjobb, legértékesebb agarakat székéren vitték a vadászatra, nehogy idő előtt elfáradjanak, míg a többiit előrebocsátották.²⁸ Tulajdonságai alapján megkülönböztették az ún. „főagárt” a többitől, aki a zsákmányt védelmezte, mivel a vadászat során fontos volt, hogy a kutyák a vadat ne tépjék szét, hanem a vadászokat bevárva, épségben adják át. Megegett azonban, hogy a kutyák nem hallgattak gazdájuk szavára: „Vadásztam, és löttem magam özet No. 1., az puskások is 1, és harmadikat is, de az ebek elszaggatták.”²⁹ 1658 februárjában agarat vett el (amit később visszaadott) két nyulászó „parasztembertől”. Egy másik agarat nem tudott megfogni, ezért meglötte.³⁰

Rákóczi különösen kedvelte a solymászatot, a ragadozó madarakkal való „mulatást”. A „solymászat” elnevezése ugyan sólyomra, mint ragadozó madárra utal, de ilyen alkalmakkor vadásztak még héját, karvalyt, sast is.³¹ Rákóczi főleg karvallyal vadászott, bár nem mindig ne-

23 „Küldött (...) ajándékon Forgách Ádám uram nékem, három tarka szekeres lovakat. és egy vizslát is.” *Rákóczi László naplója*. 135. Ő is ajándékozott vizslákat: „palatimus uramhoz küldtem horvát inasomat az vizslákkal...”. *Rákóczi László naplója*. 244.

24 *Rákóczi László naplója*. 155.

25 *Rákóczi László naplója*. 37.

26 „...amely agár kölyköket kegyelmed malmokban hagyott vót osztani, mind odaadta vót nagyobb részint Zörgény, csak valamelyet hagyott vót itt, aminthogy Mihálovics az peszér inast is akaraton kívül itt tartóztatta meg, azomban valamennyi kölyök agár vót itt, mind a malmokban mind eldöglöttek, ma hallám, csak egy maradt meg közöllök, és így adjanak rólok számat kegyelmed előtt, kiért meg is érdemlik a molnárok a büntetést. A több kutyáink mind jól vannak Kistapolcsányt.” (Szomolány, 1692. szeptember 16.) Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez 1672–1707. Kiadta: BENDA Borbála – VÁRKONYI Gábor. Budapest 2001. 92.

27 Rákóczi László farkast is fogatott agárral. *Rákóczi László naplója*. 339.; RADVÁNSZKY Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I–III*. Budapest 1986. I. 168.; Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* című munkája jó példa arra, hogy voltak olyan példányok is – gazdájuk nagyobb büszkeségére – amelyek nemcsak az apróvadat fogták el: „az agarakban is az régi uraknak nagy gyönyörűségük volt, dicsekedvén egymásnak, kinek mint fogja az agara a szarvast, farkast, özet, rókát, nyulat; sőt láttam olyan agarat – írja Apor, – az ki személye szerint elfogta az hiúzt”. APOR Péter: *Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek változása (1736)*. Budapest 1987. 74.; Thököly Imre kölyökmedvét is fogatott agaraival. *Késmárki Tököly Imre Naplója 1693. 1694. évekből*. Közli: NAGY Iván. Pest 1863. 397. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. XV.).

28 I. Rákóczi György levele Rákóczi Zsigmondnak. Barak, 1647. október 23. In SZILÁGYI Sándor: *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. 1632–1660*. Budapest 1875. 386.

29 *Rákóczi László naplója*. 75.

30 *Rákóczi László naplója*. 341–342.

31 ESTERHÁZY Pál: *Az vadászat, madarászat mulatságiról (1661)*. Online: http://www.vadaszat.net/kalendar/nimroddecember/novella/006_esterhazy.htm letöltés: 2016. 06. 16.; CSÖRE Pál: *A solymászat története*. Budapest 1996. 7.

vezi meg, csak annyit írt: „madárral”.³² Ha ő maga nem ért rá, inasait küldte madarászni, vagy fűrjészni: „Fogattam madárral fűrjet No. 20.”³³ Ragadozó madárral való vadászathoz a madarak mellett kiegészítőül leginkább vizslákat használtak. Amint a kutya vadat látott, parancsszóra beugrott és a vadat felzavarta. Ekkor lehúzták a ragadozó madár fejéről a sapkát és a felzavart vad után engedték. Mindaddig hajtotta, míg – a foglyot, fácánt, fűrjet vagy nyulat – levágta. De bocsátották másféle szárnyasok, vízimadarak után is. Radvánszky Béla szerint: „egy–egy kiváló ügyes és erős sólyom nagyobb futó vadat is elfogott.” Ezután a madarász füttyjelére vagy tollas bábu felmutatására visszarepült annak karjára, és ekkor hűsfalattal jutalmazták. A vadászmadarakat felváltva bocsátották a vad után, és lovon követték őket. A vizsla feladata volt a vadászmadár által „levágott” zsákmány megkeresése, felvétele és apportírozása. Amennyiben nagyobb eredményt kívántak elérni, vagy sok szárnyasra volt szükség, hálót feszítettek ki, és a vadat a madarászok és vizslák segítségével ebbe kergették.³⁴

VADÁSZFEGYVEREK³⁵

A kora újkor folyamán a kézi tűzfegyverek, a puskák lassan kiszorították a vadászat hagyományos fegyvereit. A kézi íj, a számszeríj és a különböző szűrőfegyverek – mint például a vadászlándzsa, a vadászkard – nem tűntek el, de háttérbe szorultak. Rákóczi László gondosan kiválasztott vadászainak a puska mellett a vadászlándzsa és a balta is a felszereléséhez tartozott.³⁶ A naplóban zömében puskás vadásatról számolt be, mivel ebben az időben már elterjedt volt a lőfegyverek használata a vadászatok során is. A gróf is leginkább ezeket használta.³⁷ „Az vadhoz akkor stucból, tersényiből, pulyhából egyes golyóbbissal lönek vala...” – írta Apor Péter közel nyolcvan évvel később.³⁸ Gyakran nem nevezte meg a puskafajtát – mivel számára természetes volt, hogy melyik vadfajra milyen típust használ –, néhány helyen azonban találunk utalásokat. A legtöbbször a „thesseni” vagy „tesseni” puskáról írt, ami a 17. században a főurak egyik kedvelt golyós vadászpuskája volt. Ez egy kerékklaktos elsütő szerkezettel felszerelt, 10 mm kaliberű, vont – ma úgy mondanánk: huzagolt – csövű, úgynevezett csinkapuska, ami azért kapta a Thesseni nevet, mert ennek a típusnak Teschen³⁹ városa volt a legnagyobb gyártója és forgalmazója. Gyakran pazarul díszítették őket: aranyozással, csont- és gyöngyház berakással.⁴⁰ Előfordult még a stucc, ami egy rövid, szintén vontcsövű puska.

32 Rákóczi László naplója. 105.

33 Rákóczi László naplója. 163.

34 RADVÁNSZKY 1986. I. 169. Bővebben lásd: PFEFFER, R. G.: *Sólyom a kézen*. Budapest 1988.

35 Itt csak azokat a vadászfegyvereket szerepeltetjük, amelyeket a napló említ.

36 Rákóczi László naplója. 98.; Baltáról egy baleset kapcsán értesülünk: „Ezen esésben egynéhány puska eltörtött, sőt övé megett az leesett puskásnak baltájának nyele is el romlott.” Rákóczi László naplója. 64.

37 A vadászfegyverekhez tartozó felszerelési tárgyokról, eszközökről bővebben: BÁNYAI József: *A vadászat tárgyi eszközei*. Budapest, 2010. 7–10. (A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Tárgykatalógusai 2.); lásd még: TEMESVÁRY Ferenc: *Vadászfegyverek*. Budapest 1992.; Egy ízben említi, hogy „puskapolackot” (lőportartó) vásároltatott. Rákóczi László naplója. 34.; Lőportartókról bővebben: KALMÁR 1971. 229–237.; BORSOS Béla: *Magyar vadász lőportartók*. Budapest 1982.

38 APOR 1987. 74.

39 A város Sziléziában, az Olza folyó két partján a cseh–lengyel államhatáron fekszik. Az egykor egyseges város bal parti, ma Csehországhoz tartozó részét Český Těšínnek, a jobb parti lengyel részt Cieszyńnek hívják.

40 KALMÁR János: Die Tschinken oder Teschner Büchse. *Folia Archeologica* 1958. 179–188.; Bővebben lásd: PÁK Dienes: *Vadászattudomány. I–II*. Budapest 1983. I. 22–24.

Kiváló céllövő fegyvernek bizonyult a korban, olyannyira, hogy 1706-ban II. Rákóczi Ferenc palotás ezredének századaiban tíz-tíz lövészt ilyen fegyverrel szereltek fel. Feladatuk meg-hagyták nekik, hogy ezekkel a fegyverekkel az ellenség tisztjeit vegyék célba.⁴¹ Rákóczi László utazások során használta, kocsira való puskának nevezte a stuccot.⁴² Rákóczi már ek-kor találkozott a szélpuskával, ami a 17. század közepén még nem volt általánosan használt vadászfegyver: „Szélpuskával találtam meglőni az német inasnak kezét, nem is reménlvén, hogy puskapor nélkül oly hatható legyen az golyóbis, csak az párától.”⁴³ A fegyver lőpor helyett a sűrített levegő energiáját használta fel, a tusa pedig egy fémtartály volt, melyet egy pumpával hoztak üzemképes állapotba.⁴⁴ Pozsonyi tartózkodása alatt sorra látogatta a boltokat és szorgalmasan gyarapította vadászpuska gyűjteményét,⁴⁵ de volt, hogy egy emberét küldte „tesseni” puskákat vásárolni vagy ajándékba is kapott.⁴⁶ A 17. század végén terjedtek el a vadászathoz használt, több apró golyót (sörétet) lövő „srétes” (sörétes) puskák.⁴⁷

„MENTEM VADÁSZNI UDVAROM NÉPÉVEL”⁴⁸

Bár a naplóban külön nem tett feljegyzést róla, de egy főúr udvari vadászszemélyzetének vezetője a jágermester vagy vadászmaster volt,⁴⁹ aki megszervezte és rendezte a vadászkatákat. A jágermester alá tartoztak a puskások, a tulajdonképpeni vadászok, akik Rákóczi Lászlót kísérték vadászatra vagy utazás alkalmával is, és testőri funkciót is elláttak. Név szerint csak egy vadászt, bizonyos „Szamkó vadászt” ismerjük.⁵⁰ Puskásait nem teljesítmény vagy a vadászatok száma alapján fizette, hanem „hópénzt” kaptak.⁵¹ Időnként meg is mustrálta őket, lövedéskészletet tartva ellenőrizte.⁵² Hajtókat is fizetett, akiknek a hajtás mellett a vadfogó háló felállítása is feladatuk volt, ugyanis a nagyobb zsákmány elérése érdekében a pus-

41 *A hazai képzőművészet, műipar, nemzeti viselet, fegyvergyártás és háztartás történetéhez II. Rákóczi Ferenc udvarában s korában. (1706–1711) Első közlemény.* Közli: THALY Kálmán. Magyar Történelmi Társ., 1882. 557.

42 Az utóbbi esetben valóban utazás közben vadászatott, 1656-os erdélyi útjából hazatérőben, s nem kis teljesítményként egy lövéssel egyszerre két gyöngyvért ejtett el, még akkor is, ha mindkét madár feltételezhetően nem a levegőben tartózkodott. *Rákóczi László naplója.* 252.

43 *Rákóczi László naplója.* 356.

44 TEMESVÁRY 1992. 23–24.; Bővebben lásd.: LUGOSI József: *Szélpuskák.* Budapest 1977.; KALMÁR 1971. 216–218.

45 *Rákóczi László naplója.* 111., 115., 127.

46 „Vásároltattam tesseni puskákat.” *Rákóczi László naplója.* 34.

47 Rákóczi László ajándékba kapott egyet: „Jordán adott ajándékon egy elefántfogból való kürtöt és egy srétes puskát” *Rákóczi László naplója.* 191.; Bethlen Miklós pedig így írt róluk: „Alkalmos puskás voltam ifjantan, és minthogy abban az időben a srétes puska igen ritka volt Erdélyben, mind egyes golyóbisal lövöldöztünk; majd harmincnégy vagy még több esztendőkoromban kezdettem srétes puskával állani az erdőben, és egy stuc vagy tersényi puskám is volt mellette gyakrabban, nem is igen hibáztam hatvan esztendőkoromig, noha csak karról lövöldöztem.” Bethlen Miklós élete leírása magától. In *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* Szöv. gond. és jegyz. V. WINDISCH Éva. Budapest 1980. 502.; „Srétes” puskával akkoriban nagyvadra is lőttek. Ennek a vadállományra gyakorolt káros hatásáról ír Apor Péter: APOR 1987. 74.

48 *Rákóczi László naplója.* 36.

49 RADVÁNSZKY 1986. 183

50 *Rákóczi László naplója.* 83.

51 *Rákóczi László naplója.* 78., 175., 186., 215.; Szerződésük egy évre szólt, lásd: 190.

52 *Rákóczi László naplója.* 96., 200.

kások lövönala mögé gyakran vadfogó hálót is kifeszítettek.⁵³ A vadászakutyákat gondozó pecéceket is többször említi a napló, viszont a vadászmadarakat – sólymokat, karvalyokat, rárókat – gondozó madarászokat külön nem, ugyanis vagy maga Rákóczi ment, vagy inasait küldte – leggyakrabban hálóval és karvallyal – apróvadra vadászni.⁵⁴

ÖSSZEZÉS

Rákóczi különösen kedvelte a természetet, rengeteget utazott, birtokait járta. Amikor csak tehetett, a szabadban volt: „Mentem ki jó reggel az mezőre...”, ahol az esetek többségében vadászattal töltötte az időt, és sokszor csak késő este tért haza. Az is előfordult, hogy a délelőtti vadhajtást követő ebéd után újra kiment vadászni. Naplójában a vadászat szinte minden funkciójára lehet példát találni: az élelemszerzéstől a szórakozáson át a háborúra való felkészülésig. További elemzése érdekességekkel szolgálhat egy olyan kor vadászatáról és vadászati kultúrájáról, amikor még a vadat Isten ajándékának tartották.

ÁKOS SÁNTA

COUNT LÁSZLÓ RÁKÓCZI, A SPORTING ARISTOCRAT IN 17TH-CENTURY HUNGARY

ABSTRACT

The diary of László Rákóczi can be regarded as the earliest of our hunting literature, the surviving part of which covers a period of five years. His journal, kept from 22 September 1653 to 14 October 1658 almost on a daily basis, has an exceptional importance for the history of hunting. The picture of an obsessive hunter emerges from the entries. He satisfied his passion in a great variety of ways: from hare hunting with greyhounds and setters to hunting with nets and falconry. According to the custom of the period he usually went hunting on horseback, accompanied by gunmen and dogs, but he was also a keen shooter when he was travelling, often out

53 A különböző nagyságú és erejű vadfajokhoz különböző anyagú és lyuknagyságú hálókat használtak: „...egy igen nagy szép hiuz is jütt vala reám, de nem állta meg, hozzá löttem, s azután az medve fogó hálóban is bement volt, de mivel nagy volt az szeme, kibútt belőle...” – írja nagyobbik fiának a fejedelem. I. Rákóczi György II. Rákóczi Györgynek, Rómnanfalva, 1640. szeptember 7. SZILÁGYI 1875. 71.; A fejedelem 1640. szeptember 13-án egy olyan nagy „erdei” (vaddisznó) kant látott, mint addig még soha: „az medve fogó hálóba ment volt be”. Számtalan példa bizonyítja, milyen általános volt a háló használata a vadászatban. Nagyvadra ugyanúgy használták, mint apróvadra. Bővebben lásd még: PÁK 1983. I. 49–76.; I. Rákóczi György az Oszmán Birodalomból rendelt hálókat, melyekért általában sólymokkal fizetett. TEMESVÁRY 1992. 20.; továbbá: TAKÁTS Sándor: *Rajzok a török világból. I–IV.* Budapest 1917. III. 45–46.

54 „Hoztak fűrjet az inasok, hálóval és karvallyal No. 15.” *Rákóczi László naplója.* 159.; Pecérek feladatairól: ÚJFALVI Sándor: *Az erdélyi régibb vadászatok.* Budapest 1982. 22.

of boredom. In his court servants with guns, those tending the hunting dogs and fowlers had their own organisation. The diary provides interesting contributions concerning what they were shooting, apart from the more well-known big and small game, in a period when game management and protection in the modern sense did not exist. With some exaggeration we could say that practically everything that stirred. The hunts of this aristocrat may appear to have been mere entertainment, but they satisfied the oldest and most basic aim of hunting, the provision of food. This is reinforced by the fact that when Rákóczi had no time, he sent his gunmen or servants to hunt. The diary of László Rákóczi is an exceptional source of the hunting customs of a period when game was regarded as a gift from God.

BODNÁR KRISZTIÁN

ADATOK A CSABAI DÓKUS CSALÁD HEGYALJAI SZŐLŐBIRTOKLÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

A Hegyalja történetéről, az ottani szőlőkről, gazdálkodásról, életmódról a gazdaság- és társadalomtörténészek, néprajztudósok már könyvtárnyi forrásközlést és szakirodalmi munkát jelentettek meg. Az egyes családok birtoklástörténetét azonban csak ritkán vizsgálták mélyrehatóan, mindössze néhány jelentősebb – elsősorban mágnási, a (lokális) történelemben szerepet játszó – familia gazdálkodásáról, föld- és szőlőbirtokairól tudunk többet. Ilyen például a Rákóczi család és örökösök, az Aspremont-ok, a jómódú köznemesség köréből pedig a Kazinczyak.¹ Újabban a Szirmayak egyik ágának közéleti és gazdasági tevékenységéről szerezhettünk adatokat egy tudományos-ismeretterjesztő (sajnos tárgyi tévedésektől és nyelvvellyességi hibáktól sem mentes) kötetből.² A különböző tanulmányok, monográfiák is rendszerint általános, átfogó kérdésekkel foglalkoznak, és a szerzők ritkán szűkítik le a kutatásaikat mikroszintre.

A történetírás korábban leginkább a nagy személyiségek élettörténeteire, munkásságára összpontosított, és a módszertani újítások, kísérletezések – mikrotörténelem, társadalomtörténet, számítógépes adatfeldolgozás – csak az utóbbi néhány évtizedben tették lehetővé, hogy a „névtelen” szereplők és a tömegek visszatérhessenek a „történelembe”. A nem mágnási rendű birtokosok ténykedésének feltérképezését az is megnehezíti, hogy a források időnként hiányosak – vagy teljesen elpusztultak –, esetenként különböző levéltárakban, szétszórtaan helyezkednek el, vagy az ezeket tartalmazó levéltári fondok szinte ismeretlenek a kutatók előtt. A Hegyalja vonatkozásában ilyen többek között a Sátoraljaujhely város iratait tartalmazó fondcsoport is (a Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaujhelyi Fióklevéltárában), amelyben adásvételekre, örökvallásokra, peres ügyekre találunk példákat, de a társadalom- és a gazdaságtörténet számára is értékes összeírásokat (ház-, telek-, pincelajstromok) is tartalmaz ez a ritkán forgatott anyagegyüttes. Hozzá kell tennünk ehhez azt a tényt is, hogy a meglévő dokumentumok teljes körű tanulmányozása és feldolgozása nem egyetlen emberre szabott feladat – hiszen önmagában véve keveset mond az, hogy egy családnak hány és mekkora nagyságú szőlőbirtoka volt, az adott társadalmi közegben történő elhelyezésükhöz a néha több száz nevet is tartalmazó összeírások minden szereplőjének adatait fel kellene dolgozni. Ráadásul a legtöbb köznemesi család esetében (nem is szólva a honoráciorokról, városi polgárokról, jobbágyokról, azaz a történelem legtöbbször „némaságra kárhóztatott” szereplőiről) előtanulmányokra sem támaszkodhat a kutató, így ezeket a feltárásokat is neki kell elvégeznie. E módszertani és egyéb kényszerítő körülmények figyelembe-

- 1 Ifj. BARTA János: *„Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja...” (Gazdálkodás és társadalom Zemplén megyében a 18. század végén)*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. Debrecen 2009. (Speculum Historiae Debreceniense 3.).
- 2 SZIRMAY Gábor: *Szirmayak Tokaj-Hegyalján*. Tiszántúli Történész Társaság. Debrecen 2014.

vételével megkísérlem felvázolni egy köznemesi család szőlő- és borgazdálkodásának több évszázadot átívelő stratégiáit és tudatos birtokszerzési politikáját.

Írásomban egy olyan sátoraljaújhelyi család birtoklástörténetéhez kapcsolódóan szeretnék adatokat közölni, amely bő két évszázad alatt a lokális *bene possessionati* rétegébe emelkedett, és amelynek tagjai idővel országosan is ismertekké és elismertekké váltak, később azonban a kollektív emlékezetből majdnem kihullott a nevük. A család- vagy a helytörténeti kutatás annak ellenére sem méltatta túlzott figyelemre a csabai³ Dókus családot, hogy a 19. század második és a 20. század első felében nemcsak helyi, de országos szinten is ismert és elismert familia volt, politikusokat, a református egyházban országos tisztségeket betöltő személyeket adott Sátoraljaújhelynek, Zemplén megyének és Magyarországnak. A 2000-es évek elején helytörténészek készítettek róluk rövidebb lélegzetű írásokat,⁴ illetve Dókus Gyuláról egy önálló közlemény is megjelent,⁵ ám ezek is elsősorban csak krónikaszerű adatfelsorolások, tömör genealógiai ismereteket nyújtanak, de nem vizsgálják például a családi gazdálkodást és a birtokstruktúrát. Mindamellet elmondható, hogy a Dókusok így is némi figyelmet kaptak, ellentétben sok más (jómódú) köznemesi zempléni famíliával.

Dolgozatomban tehát arra keresem a választ (amennyiben erre következtetni engednek a források), hogyan váltak szőlőbirtokosokká a Dókusok Hegyalján, Sátoraljaújhely mely részein feküdtek a területeik, kikkel műveltették meg a szőlőiket, kik voltak a kereskedőpartnereik, az idő múlásával hogyan alakult a birtokaik száma és mérete, mekkora bevételeik származhattak ebből a tevékenységből, és mire fordították a befolyó összegeket. Arra is fényt kívánok deríteni, vajon vannak-e adatok arra vonatkozóan, milyen mértékben segíthette a család felemelkedését és társadalmi beágyazódását a jövedelmük nagyságának alakulása az évtizedek-évszázadok során, hogyan működött a kölcsönhatás a birtokgyarapítás és a hivatali-társadalmi előmenetel között, azaz a szőlők megszerzése (és ennek folyamányaként a jövedelmek alakulása) hozzásegítette-e a Dókusokat az armális nemesség soraiból a hivatalviselő *bene possessionati* elitbe való felemelkedéshez, illetve az elnyert hivatali és társadalmi pozíciók számukra kedvező lehetőségeket biztosítottak-e szőlőterületeik esetleges fokozatos növeléséhez. Végül soron pedig megpróbálom feltérképezni, hogy gazdasági téren mennyiben hasonlítottak a hegyaljai bortermelő nemesség életmódjához, jelentős birtokosnak minősültek-e. Munkám során főként a Dókusok birtokjogi irataira és (magánjellegű, illetve hivatalos) levelezésére, továbbá a Sátoraljaújhely város iratai között található összeírásokra (házak, pincék, szőlők) támaszkodtam. Ezek mellett felhasználtam egyéb, kontroll- vagy kiegészítő jellegű dokumentumokat is, mint például az inszurrekciós lajstromok. Vizsgálódásaimat kutatási témám alanyának, Dókus Lászlónak 1858-ben bekövetkezett halálával zártam le, egyrészt mivel az őt követő nemzedékek történetéből jóval bőségesebb forrásanyag áll rendelkezésre, aminek a feldolgozása távol vinne elsődleges céltól, másrészt a polgári korszak kutatása részben a rendiségétől eltérő módszertant kíván.

A családtörténetet elbeszélő másodlagos források Dókus Mihályt említik meg az első ismert ősként; valószínűleg azért vele kezdik a történet elmondását, mivel ő szerzett nemesség-

- 3 A hivatalos nemesi előnevük csabacsüdi volt, de a familia tagjai és a kortársak is rendszerint csak a csabai formát használták, ezért döntöttem én is ez utóbbi mellett.
- 4 KOMPORDAY Levente: A csabacsüdi Dókus család. In *Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 12*. Szerk. KOVÁTS Dániel. Kazinczy Ferenc Társaság, Sátoraljaújhely 2002. 153–161.; EVVA Margit: A csabacsüdi Dókus család rokoni kapcsolatai. In: *Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 13*. Sátoraljaújhely 2003. 247–254.
- 5 KOMPORDAY Levente: Dókus Gyula, Nagy-Zemplén utolsó alispánja. In *Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 13*. Sátoraljaújhely 2003. 233–246.

get a család számára 1572-ben mint regéci várkatona.⁶ Felemelkedésük a 18. század közepéig nehezen nyomon követhető. A történeti irodalom szerint III. Mihály – aki II. Rákóczi Ferenc udvarbírája, és egyben Dókus I. Mihály dédunokája volt – Sárospatakon élt, és fia, I. Zsigmond is ott született, majd onnan költözött Sátoraljaújhelyre.⁷ Ez azért is lenne logikus, mivel a sárospataki és a regéci uradalom összetartozott, azt viszont a kutatások jelen állása szerint nem tudjuk, mikor költözhettek Patakra – talán némi joggal feltételezhető, hogy a megnevezésüket követő időszakban. Egyébként a pataki tartózkodásuk, vagy legalábbis ingatlan tulajdonosságuk a későbbi évszázadokban is megfigyelhető, mert ott 1815-ben Márjássy Mária kiváltott Dókus Lászlótól egy szabad házhelyet a kerttel és az épületekkel együtt, majd 1817-ben újra zálogba vette 7700 rhénes forintért.⁸

N. Kiss István egy 1966-os tanulmányában különböző dézsmajegyzékeket közölt; ebben megtalálhatjuk a pataki extraneus szőlőművelők között Docus Ems-t (valószínűleg az Emericus, azaz Imre rövidítése, a jegyzékekben ugyanis latinos formában szerepeltették a keresztneveket). Az 1567. évi urbárium tanúsága alapján ő 3 tina bort termelt; N. Kiss István szerint 1 tinát általában 50 iccének, vagyis mintegy 42, 4 liternek számítottak.⁹ Könnyen kiszámítható, hogy a fentiek szerint az össztermés nem egészen 130 litert tett ki, ami alapján azt sejtethetjük, hogy – jöllehet a termésmennyiség évenként változhatott, és a korszak termés-átlagait is érdemes lenne megvizsgálni ahhoz, hogy a 130 litert az egyébként nem ismert területnagysághoz viszonyítva soknak vagy kevésnek minősítsük – viszonylag kis területről lehet szó, vagy esetleg egy nagyobb területen termelt kevesebb szőlő. A közeli Pálházaán található egy bizonyos Docus Doms-t¹⁰ (Domonkos?), ám a Dókusokkal foglalkozó helytörténeteszek által összeállított genealógiák szerint ilyen keresztnevű személy nem volt a csabai Dókusok között, ezért elképzelhető, hogy ez a személy egy hasonló nevű familia tagja lehetett, Imrét viszont bizonyosan ismerünk a csabaiak családjában.

A kiadott forrásokban ezt követően körülbelül egy évszázados időtartamra nem találunk nyomokat a Dókus család hegyaljai gazdálkodásával kapcsolatosan, Dongó Gyárfás Géza a 17. század közepére vonatkozóan említ példákat a Dókusok szőlőbirtoklására. (Hozzá kell tennünk, hogy könyvének sem a Dókus család gazdálkodásának tárgyalása nem volt célja, sem kizárólagosan a szőlőtermeléssel nem foglalkozott, hiszen várostörténetről van szó.) Leírja, hogy 1659-ben Dókus Mihály – itt valószínűleg II. vagy III. Mihályról lehet szó, hiszen I. Mihály 1572-ben kapott nemességét, így feltételezhető, hogy az unokájáról vagy a dédunokájáról beszélhetünk, ugyanis ők viselték ebben az időszakban ezt a keresztnévet a családból – a Sátor-hegyen 270 forintért vett meg egy szőlőt Lengyen Mihálytól, Szabó Mátyás szomszéd-ságában, 1664-ben pedig 109 forintért Rado Mihálytól (itt sajnos nem nevezi meg, melyik promontóriumról van szó).¹¹ Azt sem tudjuk meg, hogy szabad vagy dézsmás szőlőkről van-e szó, a nagyságukat sem említi Dongó, viszont a lefizetett összegek nem tűnnek csekélynek. (Összehasonlításként: az 1655. évi piaci árszabás szerint egy nagy asztal például 2 forint 50

6 *Magyar nemzeti zsebkönyv. Második rész: Nemes családok.* Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság, Budapest 1905. 187.; KOMPORDAY 2002. 153.

7 Komporday 2002. 154.

8 Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltára. B./XLIV./18.638./63.

9 N. KISS István: A mezőgazdasági termelő népesség fluktuációja és az extraneus birtoklás Hegyalján a XVI. század második felében. In: *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágytság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből.* Szerk., bev.: MAKKAI László. Budapest 1966. 139. A számítás módját a 113. lapon közli.

10 Uo. 141. Azt, hogy a számokból csak megfelelő körültekintéssel lehet következtetéseket levonni, éppen Docus Doms jó példa, hiszen míg 1567-ben 27,6 tina bort állított elő, addig a következő évben ötöt.

11 DONGÓ GYÁRFÁS Géza: *Sátoralja-Újhely története.* Sátoralja-Újhely 1903. 156.

dénárba került, egy kocsi kassal együtt pedig 6 forint 75 dénárba.)¹² Annak a Dókusok családi levéltárában sem találtam nyomát, hogy ezeket a summákat honnan teremthették elő, mindenestre jelzi egyrészt a familia jónak mondható anyagi helyzetét, másrészt pedig azt is, hogy megvolt a szándék a gazdálkodásba való bekapcsolódásra, a vagyongyarapításra, és a lokális társadalomba való beágyazódásra, a tisztelet kivívására is. Noha a család- és a helytörténeti kutatás a Dókusok kora újkori történetét kevésbé tárta fel, nem elképzelhetetlen, hogy egyes családtagok betölthettek bizonyos hivatali tisztségeket, amelyekből jövedelmet húzhattak, esetleg kölcsönökből fedezték a gazdasági tevékenységüket.

Az évszázados hiátust azonban levéltári források segítségével legalább részben ki lehet tölteni. 1618. október 2-ról találhatunk egy bejegyzést az újhelyi Városkönyvben, melyben arról olvashatunk, hogy Dókus Mihály néhány évig használta Farkas Pálné szőlőjét.¹³ Azt is megtudhatjuk e néhány sorból, hogy ők ketten rokonok voltak: „... az Lantos Szőlőt, vötte volt Farkas Palne, Ennek az Szőlőnek az arrat tötte volt le Dokus Mihalj, Ki Farkas Palnenak attia fia volt, Melly Szőlőnek az Hasnatis el veven egj nehanj Esztendeigh Dokus Mihaly, ugj eresztette megh ismet Farkas Palnenak...”. Egy, a család birtokjogi iratai között található, 1636-os keltezésű dokumentum arról tudósít, hogy Csizmadia Mártontól vett meg Dókus Imre egy darab szőlőt.¹⁴ Ez az okirat azért is érdekes, mert a genealógiák szerint Imre I. Mihály fia volt, így nehezen képzelhető el, hogy ha I. Mihály már felnőtt korú volt az 1572-es megnevesítésekor, akkor a fia majdnem hetven év múlva is élt volna. Másrészt a dokumentum Sátoraljaújhelyen lakóként említi Imrét, ami ellentmondani látszik annak a fentebb idézett vélekedésnek, miszerint Patakon éltek (elképzelhető persze az is, hogy csak egyes családtagok tartózkodtak ott). Az is kiderül a Városkönyvből, hogy Dókus Mihály – akit egyébként Patakon lakozónak titulálnak – a 17. század utolsó éveiben többször tiltakozott a városi tanács előtt: egyik alkalommal (1692. március 11-én) kérte „Sóos Sussanna asszonyt”, ne idegenítse el a Sátor-hegyen lévő szőlőjét („...soleniter protestál azon, Hogy az mely Szőlőt bir [...] Nemzetes Sóos Sussanna Asz.[szony] az Uyheli Sátor nevő Promontoriumon zálogban azon Szőlőt a Protestáns fél mint Vér, avagy Successori, a midön mogyok lesz benne, ki váltják, Inhibealjis Sós Sussánna Asszonyt Hogy örök áron el ne adgya, se másképpen el ne idegenecse...”), máskor (1693. március 3-án) pedig azt nehezményezte, hogy az ugyanott fekvő megörökölt szőlőbirtokát idősebb Gyulai Ferenc elfoglalta.¹⁵

Az idézett dokumentumok arról is tanúskodnak, hogy a szőlőterületek értékesek voltak, és aki csak tehetett, igyekezett szőlőhöz jutni, alkalomadtán akár erőszakos módon is. Sajnos a korabeli források nem feltétlenül jelzik a megvett/eladott szőlőbirtokok nagyságát, így nem állapíthatjuk meg azt, hogy az adott összegek soknak számítottak-e, de például 1691-ben Bathor András 32 magyar forintért vett területet.¹⁶ Felmerülhet a kérdés, miért is volt ekkora jelentősége a szőlőnek. Ennek több oka is lehetett. A borfogyasztás a kora újkori Európában és Magyarországon a napi gyakorlat része volt, és éppen ekkoriban, a dél-magyarországi török hódítás hatására értékelődött fel a hegyaljai birtokok jelentősége. Az innen származó bo-

12 CSORBA Csaba: *Sátoraljaújhely városkönyve. 750 év krónikája*. Sátoraljaújhely 2011. 121.

13 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára (a továbbiakban: MNL BAZML SFL), V. 1. Sátoraljaújhely város iratai (1111) 1617–1876 (1898), 1. kötet. 65.

14 MNL BAZML SFL, XII. 8. A csabacsüdi Dókus család sátoraljaújhelyi levéltára. 2. doboz. Birtokjogi iratok, családi levelek (1636) 1699–1849. 1636–1699 csomóban.

15 MNL BAZML SFL, V. 1., 1. kötet, 230., 256.; ill. DONGÓ GYÁRFÁS Géza: Nemes Dókus Mihály protestálása. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez (a továbbiakban: AZT), XIV. kötet (1909). 154.

16 MNL BAZML SFL, V. 1., 1. kötet. 226.

rok Lengyelországban, illetve Felső-Magyarországon találtak vevőkre.¹⁷ Tehát a meggazdagodás és ezzel együtt a társadalmi felemelkedés egyik jó kiindulópontja lehetett a szőlőbirtoklás, a megszerzett összegeket érdemes volt újabb szőlők megvásárlásába fektetni, még akkor is, ha dézsmás birtokokról volt szó. A meggazdagodásra jó példa az újhelyi Bónis György, aki a borkereskedelemről jelentős jövedelmet húzva 1628-ban még I. Rákóczi Györgynek is 600 tallér hitelt tudott adni.¹⁸ Bónis egy jól sikerült házasságot követően tekintélyes összegre tett szert, amiből réteket, szántókat, szőlőket tudott vásárolni, és 1615-ben címeres nemeslevelet szerzett. Ügyesen forgatta a tőkét, utódai a rájuk hagyományozott örökségből tovább tudták fejleszteni családi gazdaságukat, kapcsolatban álltak lengyelországi nagykereskedőkkel is, és széles körben ismertté váltak, előkelő családokkal kerültek rokonságba.¹⁹ Feltételezhető, hogy más családok is hasonló módon halmozták fel a vagyonukat, és épültek bele a helyi társadalom felsőbb rétegeibe.

Egyes források alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a felemelkedett családok között voltak a 17. század végén a Dókusok is, hiszen R. Péter Katalin vizsgálatai szerint az 1696. évi országos dikális összeírás szőlőkre vonatkozó részében ők is szerepelnek (konkrétan Dókus Mihály), méghozzá a szerző megállapításai alapján a „kétségtelenül birtokos nemes[ek]” között.²⁰ Mindez tehát arra utal, hogy a család a megnevesítést és a vélhetően első birtokszerzést követően egy évszázadon belül már a *bene possessionati* soraiba jutott be. Arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy valószínűleg a Dókusok is azok közé tartoztak, akik már a kora újkorban is fontosnak tartották a műveltség megszerzését – azaz a jövedelmeik egy részét a gyermekeik iskoláztatására fordíthatták, hiszen – amennyiben hihetünk a szakirodalom egyes megállapításainak (noha erre eddig csupán egyetlen adatot találtam) – III. Mihály II. Rákóczi Ferenc udvarbírája volt.²¹ Mindez szakismereteket is megkívánt Dókustól az írni-olvasni tudáson kívül, ami Németh Gábor kutatásai alapján a Hegyalján nem meglepő, hiszen megállapításai szerint ezen a vidéken a szőlőbirtokok viszonylag gyakori adásvétele miatt az ország más régióhoz képest magasabb volt a műveltségi szint, fejlett volt az írásbeliség, és sokan voltak jártasak a jogban.²² Ugyanakkor Sátoraljaiújhely esetében azért is vált a szőlőtermelés meghatározó mezőgazdasági ágazattá, mert a város határa meglehetősen szűk volt a hegyek, illetve a Bodrog és a Ronyva közelsége miatt, tehát ez bizonyos értelemben kényszerítette is a helybéli lakosokat a szőlővel való foglalkozásra. A városnak 1852-ben a központi hatóságokkal közölt statisztikai adatai szerint a határ összesen 16 350 holdat tett ki. Ebből 2418 hold volt szántó, legelő 1500 hold, kaszálórét 2332 kaszás, erdő 4199 hold, szőlő 1300 hold, a hasznavehetetlen terület pedig 4601 hold. Mindamellet a földet minősége alapján a második osztályba sorolták.²³ Az arányok között túlságosan nagy különbséget nem feltételezhetünk a korábbi évszázadokra vonatkozóan sem, ezért valószínűsíthető,

17 Például KÓNYA Péter: A tokaji bor a 17. századi felső-magyarországi szabad királyi városok (Eperjes, Bártfa és Kiszzeben) gazdaságában. In *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. Szerk. OROSZ István – PAPP Klára. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. Debrecen 2009. 97–107. (Speculum Historiae Debreceniense 2.)

18 CSORBA 2011. 122.

19 KOMÁROMY András: A tolcsvai Bónis-család őseiről. In AZT II. kötet (1897) 97–100., 134–137., 165–169.

20 R. PÉTER K.: Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében a XVII. század végén. *Agrártörténeti Szemle* 6 (1964), 1–2. 177.

21 KOMPORDAY 2002. 154.

22 NÉMETH Gábor: Mezővárosi írásbeliség, ingatlanforgalom és szokásjog az abaúji és zempléni mezővárosokban a 16–18. században. In *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve 18*. Szerk. NÉMETH Gábor. Budapest 1993. 47.

23 MNL BAZML SFL, V. 1., I. fejezet. I. 172.

hogy a 17–18. század folyamán sokan szükségszerűen is fordultak a viszonylag jól jövedelmező bortermeléshez.

A monokultúrárs termelésre vonatkozóan azonban egymással ellentétes elképzelések jelentkeznek a történettudományban. Míg N. Kiss István az 1970-es években úgy vélte, hogy a 16. század első felétől érvényes a monokultúra megfogalmazás a Hegyaljára vonatkozóan,²⁴ addig a későbbiekben az a vélemény is felbukkant, miszerint a mikrorégió földterületének csak 9%-át borították szőlők, így nem beszélhetünk monokultúráról.²⁵ Mindez viszont nem változtat azon a tényen, hogy a kora újkor végén Hegyalja mezőgazdasága felemelkedőben volt, és hogy a szőlővel való foglalatosság tekintélyes hasznos termelő vállalkozásnak minősíthető. N. Kiss István a 16–17. századra vonatkozóan körülbelül 11 500 főre teszi a szőlőtulajdonos népesség számát, és egy példát is említ, amely szerint a kocsmáltatásra szánt boroknál 10-12, az exportáltaknál 20-26 forintba került egy hektoliter nedű.²⁶ Mindez összeköthető bizonyos mértékű társadalmi átalakulással is. A történettudomány megállapításai szerint jelentős volt ekkoriban a nem helyi extraneusok száma, s főként az Alföldről áramlott be a mezővárosokba a lakosság, így szaporítva elsősorban a taksás nemesség számát.²⁷

A konjunktúrát igyekezett mindenki a lehetőségeihez mérten kihasználni, az évszázadok során jelentős mértékben ki is cserélődtek a birtokosok. A napszámosok munkáját jórészt megbecsülték – hiszen a szőlőt nem lehetett robotban dolgoztatni, igényes munkára volt szükség –, és 50 kilométeres távon a bor fuvar költsége akár a piaci árának 10%-át is elérhette,²⁸ ráadásul a dézsmás szőlőkből az éppen aktuális földesúrnak is adózniuk kellett, mégis a kora újkor vége volt Hegyalja virágkora. Egyes kutatók megállapításai szerint a lakosság már a 17. század végétől kezdődően főként a borértékesítésből szerzett jövedelmet.²⁹ Az évi átlagos termés ekkoriban 140 000 hl körül mozgott, és sorra épültek ki a tulajdonosok pincéi.³⁰ Ugyanakkor a gazdák számára szinte évszázadokon keresztül gondot okozott a munkaerőhiány, habár más vidékekről is szívesen jöttek zsellérek a Hegyaljára dolgozni, és a béreket sem tarthatjuk alacsonynak. Jóllehet Miskolc sohasem tartozott a Hegyaljához, érdemes idézni az ott 1634-ben elfogadott árszabást, amely szerint a kapásnak ellátás nélkül 18 dénárt fizettek, az ültetőnek és a homlítóknak 15-öt.³¹ Úgy tűnik, a történészek egyetértenek abban, hogy a bortermelés legfőbb költségtényezője a munkabér volt, egyes szerzők úgy vélekednek, hogy a rezsiköltség adókkal együtt akár a hozam értékének felét is kitehette.³² Vizsgálatai so-

24 N. KISS István: Szőlő-monokultúra a Hegyalján, XVI–XVIII. század (Termelés, export, ár, minőség). *Agrártörténeti Szemle* 15 (1973). 3–4. 383–390.

25 FRISNYÁK Sándor: *Adalékok a hegyaljai mezővárosi agglomeráció történeti földrajzához (16–19. század)*. CXVII (XLD) (1993). 1. 7.

26 N. KISS 1973. 383., 385.

27 OROSZ I.: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. In *Agrártörténeti tanulmányok*. Szerk. SZABÓ István. Budapest 1960. 10. skk., 23.

28 CSORBA 2011. 98.

29 NÉMETH Gábor: *Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII–XVIII. századból*. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest 1990. 9.

30 CSORBA 2011. 118.

31 FEYÉR Piroska: *Szőlő- és bortermelés Magyarországon (1848-ig)*. Budapest 1981. 101. A most tárgyaltnál későbbi, 19. század elejére vonatkozó adatok szerint a kapásnak és férfi munkásnak a napszámbére összességében 24–30 krajcár volt, a női bér 18–24 krajcár. Ekkoriban pl. a disznóhús fontja 9 krajcárba került, a kétfontos búzakenyér 12 krajcárba. PÓK Judit: A szőlőművelés és borkereskedelem szabályozása a Hegyalján 1770 és 1850 között (Körlevelek és dobolási könyvek alapján). In *Levéltári Évkönyv* VII. Szerk. DOBROSSY István. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc 1994. 123.

32 N. KISS István: A szőlőművelés terméshozamának alakulása a XVII–XIX. században. *Agrártörténeti Szemle* 10 (1968). 1–2. 79.

rán Hőgye István szintén arra a megállapításra jutott, hogy a napszámbeérek jelentették a legnagyobb kiadást.³³ Ez azonban csak megerősíti azt a korábban említett véleményt, amely szerint még így is megérte szőlőműveléssel foglalkozni, főként a kedvező időjárású esztendőben. Így tehát jogosan valószínűsíthető, hogy a Dókusok felemelkedése is ennek volt köszönhető, habár sajnos azt nem tudjuk, milyen nemzetiségű kereskedőkkel álltak kapcsolatban, és hogy mekkora összeget tettek ki a bevételeik és a kiadásai.

A modern korra vonatkozó kutatások több olyan tényezőt is feltártak, amelyek az aszú különlegessége mellett sikerre vihették a hegyaljai borokat. Ezek közé tartozik a terület egyenlített hőmérséklete, a vulkanikus altalajon fekvő agyag- vagy lösztalaj, a kedvező mikroklíma, illetve a pincék megfelelő adottságai (évi 12 °C körüli hőmérséklet, valamint 95% körüli páratartalom).³⁴ Ezen összetevők részben érvényesek voltak a 17. században is, noha kétségtelen, hogy számolnunk kell eltérésekkel – például az éghajlat tekintetében –, és azt sem szabad felednünk, hogy több évszázaddal ezelőtt a maiaktól különböző szőlőfajták is kedveltek voltak. A szabályozásnak köszönhetően manapság a furmint és a hárslevelű a termesztésre leginkább ajánlott (vagy előírt) fajták, korábban ismert volt például a bakator, a gacsál, a gohér stb.,³⁵ amelyek közül némelyeket magánházaknál a mai napig is megtalálhatunk. Szintén a hegyaljai szőlőtermelés előnyére szolgált például a talaj gondosabb megmunkálása (általánossá válik a harmadik kapálás), a kopaszfejre történő metszés, illetve a trágyázás.³⁶ Ez utóbbi nem évenkénti rendszerességgel végrehajtott munkafolyamat volt, de jól jellemzi a hasznoszerzésre való törekvést az, hogy a bőségesnek nem mondható trágyahozamot is elsősorban a szőlőkre áldozták, nem a szántóföldekre.

A 17. század első felében jelentős volt a Hegyalján a migráció, és a mezővárosok tekintélyes méretű népességet szívtak fel más vidékekről, a vásárok pedig fellendülést is hoztak. Új helyben ekkoriban erdélyi, lengyel, görög, váradi, debreceni, szatmárnémeti stb. kereskedők is megfordultak, tehát a bor az ő közvetítésükkel az alföldi területeken kívül az északi és a keleti vidékekre is eljutott.³⁷ A történeti irodalom már régen regisztrálta a borkereskedelem által is kialakuló interetnikus kapcsolatokat, és tudjuk, hogy a szőlőmunkások gyakran 2-3 napi járóföldről is munkát vállaltak a Hegyalján (az úrbérrendezés korának forrásaiban egyértelmű megnyilatkozásokat találunk erre vonatkozóan, de a korábbi időszakokban is ugyanez volt érvényes).³⁸ Ezt a fellendülést törte ketté a század második felétől a háborús közélet. Erősödött a törökök jelenléte, emelkedtek az állami adóterhek, és a területet számtalanszor végigdúlták a kuruc, illetve a labanc hadak. A történetírás ezt az elszegényedést, a visszaeső ártermelés koraként látta, melynek során a népesség is jelentős mértékben csökkent, a

33 HŐGYE István: Szőlőmunkák és munkabérek Hegyalján a XVII–XVIII. században. In *Borsodi Levéltári Évkönyv V.* Szerk. CSORBA Csaba. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc 1985. 189.

34 MAKRA László – MIKA János – VITÁNYI Béla: A tokaji bor jellemzőinek kapcsolata az éghajlati változókval. In *Szőlő, bor, termelés, fogyasztás, társadalom. Borkultúra és társadalom visszatekintve a 21. századi Magyarországról.* Szerk. MUSKOVICS Andrea Anna. Budapest é. n. [2013.]. 226.

35 BALASSA Iván: Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Történeti-néprajzi tanulmány. Tokaj-Hegyaljai ÁG. Borkombinát. Tokaj 1991. 115. skk.

36 FEYÉR 1981. 105–106.

37 NÉMETH Gábor: Mezővárosi önkormányzat és társadalmi meghatározói a XVI–XVII. századi Abaúj és Zemplén megyében (A szőlőművelő mezővárosok társadalmának és önkormányzatának összefüggései). *Agrártörténeti Szemle* 30 (1988). 3–4. 311., 314.

38 VIGA Gyula: Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke – Herman Ottó Múzeum, Debrecen – Miskolc 1990, 99., 221.; TAKÁCS Péter – UDVARI István: Zemplén megyei jobbágyvállomások az úrbérrendezés korából I – III. Periférián Alapítvány, Nyíregyháza 1995–1998. (Periférián Könyvek 1–3.)

szőlőgazdálkodás pedig hanyatlott (kivéteklént megemlítik a földesúri szőlők gyarapodását).³⁹ Gyakorivá váltak a dézsmafizetés alóli megváltakozások, ami elvben lehetőséget biztosított a nagyobb jövedelem megszerzésére. Ugyanakkor a tulajdonosi szerkezet is sokat változott, elsősorban a kuruc háborúkat követő birtokelkobzások következtében, de oka volt ennek a felföldi városok tulajdonlásának visszaszorulása is, miközben azért a kereskedelemből továbbra is kivették a részüket.

Kétségtelen, hogy a Rákóczi-szabadságharc lezárásával beköszöntő nyugalmasabb periódus a szőlőművelésben is érezte a hatását, és Orosz István úgy vélekedik, hogy a lakosság csak ekkor élvezhette igazán a bortermelés nyújtotta előnyöket. Ebben jelentős szerepe volt a szokásjog egységesítésének, 1717-ben ugyanis írásba foglalták a hegyaljai „törvényeket”, és a század folyamán a Hegyalja népességeltartó képessége is kedvező irányban változott meg.⁴⁰ Ugyanő mutat rá arra, hogy az értékesítésből befolyó haszon akár három-négyszeresen is meghaladhatta a ráfordításokat,⁴¹ ami segített a vállalkozói szemlélet fennmaradásában és a szőlőművelés iránti érdeklődés erősödésében. Érdekes művelődéstörténeti adalékot hoz Majdán János, aki szerint a borozás a köznemesi kúriák mindennapos tevékenységévé vált.⁴² Mindez valószínűleg szintén pozitív irányban befolyásolhatta a bortermelést, de utalhat arra is, hogy a magyar gazdaság számára kedvezőtlen kiviteli lehetőségek miatt célszerűbbnek tűnhetett itthon értékesíteni vagy elfogyasztani a megtermelt bor egy részét. A kiviteli nehézségeket támasztja alá Frisnyák Sándor is, aki úgy vélekedik, hogy az évente átlagosan 100-140 000 hl megtermelt bornak mindössze rendszerint csak 10%-át exportálták.⁴³ Feltételezhető azonban, hogy némi fellendülést hozhatott a Hegyaljának első osztályú termőterületté történt nyilvánítása is (a 18. század elején).⁴⁴

A Dókusok szőlőbirtoklására vonatkozóan a 18. század utolsó évtizedeiből vannak bővebb adataink, az addig eltelt időszak homályos.⁴⁵ Dókus József például 1787-ben a feloszlatott pálos rend egykori birtokaiból szerzett magának tulajdonrészt a Boglyoskán,⁴⁶ és 1794. április 22-ről is található a családi levéltár anyagában egy nyugta, amely egy boglyoskai szőlő árának (300 gulden) befizetését igazolja.⁴⁷ Érdemes röviden kitekinteni a 18. század utolsó évtizedeiben megszerzett bevételekre, hiszen azok megvilágíthatják – legalábbis részben – azt, honnan származhattak azok az összegek, amelyeket ilyen módon vissza tudtak forgatni.

39 NÉMETH 1988. 320.

40 OROSZ István: A borok királya. A bortermelés szerepe és társadalomformáló hatása Tokaj-Hegyalján a 18. században. In *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Szerk. BENYÁK Zoltán – BENYÁK Ferenc. Hermész Kör, Budapest 2002. 192–193.

41 OROSZ 2002. 195. Vannak, akik még ezt a számot is megduplázzák, Frisnyák Sándor például hatnyolcszoros haszonról beszél. FRISNYÁK Sándor: A táj és a természeti erőforrások használata a Zempléni-hegységben. In FRISNYÁK Sándor: Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920). Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza – Szerencs 2009. 68.

42 MAJDÁN János: Borkultúra a polgári Magyarországon. In *Borok és korok* 243.

43 FRISNYÁK 2009. 68.

44 N. KISS 1973. 387.

45 A kora újkor utolsó szakasza egyébként is nehéz időszak volt, hiszen a 17. század végén és a 18. század első harmadában a mezőgazdaság számára kedvezőtlen éghajlati körülmények uralkodtak a Kárpát-medencében (is), és mindezt tetézték a katonai terhek, az éhínségek és a járványok. RÁCZ Lajos: A Kárpát-medence történeti ökológiája a középkor és az újkor idején. In *A táj változásai a Honfoglalás [!] óta a Kárpát-medencében [!]*. Szerk. FÜLEKY György. Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSZKI. Gödöllő 1997. 97.

46 MNL BAZML SFL, XIII. 8., 2. doboz, Dókus 1780–89 csomó; Conventio, 8a Martii 1787.

47 MNL BAZML SFL, XIII. 8., 2. doboz, Dókus 1790–99 csomó.

Barta János számításai szerint a 18. század végén megyei szinten a szőlőből származó földesúri jövedelem 3767 3/8 sessio volt, az italmérésből származó 4698 7/8, ami az összes megyei földesúri jövedelem harmadát tette ki.⁴⁸ Konkrétan Sátoraljaújhelyben pedig az 1800. évi jövedelem-összeírás szerint az összes ottani földesúri bevétel (605 1/8 sessio) 30%-a, 181 3/8 sessio származott a szőlőkből.⁴⁹ Ha figyelembe vesszük, hogy egyes kutatók a 18. század első harmadának végén 20-30 forintra teszik egy hordó tokaji bor árát,⁵⁰ akkor láthatóvá válik, hogy Zemplén megyében valóban tekintélyes összegeket lehetett szerezni a szőlőműveléssel, még akkor is, ha többek között a pénz értéke is változott az idők során. Feyér Piroska megalapította, hogy 1800-ban Újhelyben összesen 8789 kapás szőlő volt, ami 549 kataszteri holdnak felel meg. Azonban még ez is szinte eltörpül a bodrogkeresztúri 1030 vagy a mádi 1219 hold mellett,⁵¹ ott ennek megfelelően a földesúri bevételek is magasabbak voltak.

Az újhelyi levéltárban erre a korszakra vonatkozóan több olyan összeírás is fennmaradt, amelyek segíthetnek elhelyezni a Dókusokat a helybeli társadalomban és gazdaságban. 1795-ben (is) összeírták a szőlőbirtokos nemeseket Újhelyben; e szerint Dókus József összesen 104 kapás szőlőterületekkel rendelkezett. Az egyházakon kívül hasonló nagyságú területekkel csak Pika Gáspár (90 kapás), Vaisz János (120), Szentmarjay Antal (89), Kapossy Mihály (130), Balásházy Mihály (106), Sennyey János (100), Tahy Antal (84), Klobusiczky Pál (87), illetve Bónis László örökösei (118 kapás) bírtak.⁵² Egy 1810-ből ránk maradt lista felsorolja az Újhelyi promontóriumokon birtokos személyeket.⁵³ Ebből megtudhatjuk, hogy Dókus József örökösei a „Nagy Szárhegyen” bírtak egy dézsmás és egy szabad szőlőt (az első 5 kapás, termésé 1 hordó, 25 icce, a másik 12 kapás, a termésre nincs adó), a „Nagy Boglyoskán” 2 szabad szőlőt (40, illetve 8 kapás, a termést nem tüntették fel), a „Nagy Bányi hegyen” pedig 2 dézsmást: az egyik 7 kapás, 2 hordó, 45 icce terméssel, a másik 16 ¾ kapás, 3 hordó, 145 icce terméssel. Összehasonlításképp: a „Nagy Szárhegyen” lévő szőlők között többségben voltak a 4–5–6 kapásak, kettő volt 12 kapás, de akadt kivételként 20 vagy 34 kapás is, itt tehát a Dókusok átlagosnak mondható területeket birtokoltak. A „Nagy Boglyoskán” szintén a 6–8 kapás szőlők voltak többségben, a 40 kapás szőlő itt is kivételként ment. A nevesebb családok közül a Balásháztyak, a Bónisok, a Gyulayak birtokoltak szőlőket ezeken a hegyeken. Egy elrongyolódott és töredékesen fennmaradt összeírás pedig a „Gát Szeg”, illetve a „Felső Passus” nevű területeken tüntet fel Dókus József nevével egy-egy dézsmás szőlőt, többek között a Füzesséryek, a Nyárádyak, a Szirmayak, a báró Splényi és a báró Sennyey családok birtokainak közelében.⁵⁴ Valószínűleg nem téved nagyot Vincze István, amikor úgy fogalmaz, hogy a 18. században a Hegyalján a legfontosabb szőlőhegyek zöme „úri birtokosok” (bármennyire is pontatlan és tág terminus ez) kezén volt.⁵⁵ Ennek következtében annak a

48 BARTA János: A mezővárosok helye Zemplén megye társadalmában és gazdaságában a 18. század végén. In: *Zemepanské mestá a mestečká v Uhorsku v ranom novoveku / Mezővárosok a koraiújkori Magyarországon*. Ed./Szerk. Peter KÓNYA. Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity Prešov 2013. 140., 7. sz. táblázat. Egy sessiót 24 rhénes forint bevétellel tartottak egyenlőnek.

49 Ifj. BARTA János: Szőlőművelés és szőlőből származó jövedelmek Zemplén megyében a 18. század utolsó negyedében. In: *Szőlőtermelés és borkereskedelem* 218., 8. sz. táblázat.

50 FEYÉR 1981. 213.

51 FEYÉR 1981. 223.

52 MNL BAZML SFL, V. 1., I. fejezet, I. 54. 1795^{ik} Esztendőben S. A. Ujhely Varossa Határában Szőlőket bíró Külső Nemes Urak Nevei, és Kerüllőknek való Tartozásai.

53 MNL BAZML SFL, V. 1., II. fejezet, II. 21. 1810^{ik} Eszt[en]dőben Ujhely Városa Határában fekvő Szőlőknek Limitatója. Ez a lajstrom egyébként társadalomtörténetileg is fontos adatokat hordoz, hiszen a birtokosoknál feltüntették a lakóhelyüket is.

54 MNL BAZML SFL, V. 1., III. fejezet, III. 402.

55 VINCZE István: A szőlőhegy birtoklása és rendje. *Néprajzi Közlemények* 6 (1961). 1. 94.

megállapításnak is bőven van igazságtartalma, miszerint a 18. század végén a megye a legnagyobb szőlőbirtokosok érdekvédelmi szervezete is volt.⁵⁶

Összevetési alapnak vehetjük azt a számítást, amely egy kapás – azaz körülbelül 94 négyszögöl – jól kezelt szőlőterületen feltételez egy hordónyi borhozamot.⁵⁷ Eszerint a fenti adatokból levonható az a következtetés, hogy kevésbé jó minőségű szőlők rejtőzhetnek a számok mögött, hiszen ebben az esetben pl. egy 5 kapás szőlő termelt egy hordónyi bort. E feltételezést erősítheti meg egy másik, 1787. évi kimutatás is, amely még Dókus Józsefet tüntetve fel tulajdonosnak a Bányi-hegyen két közepes minőségű dézsmás szőlőről tesz említést (5, illetve 9 kapásak), viszont a „Nagy Szár hegy” esetében egy jó állapotban lévő, 5 kapás dézsmadó szőlőbirtokról szól.⁵⁸ Ebben az összeírásban megemlítik például Szulyovszky Lászlót, Görgey Istvánt, Balásházy Ferencet, hogy csak néhányat említsünk a jelentősebb birtokosok közül, mindazonáltal a mélyebb társadalomtörténeti összehasonlításhoz a lajstromok alapos elemzése és a tulajdonosok teljes körű azonosítása lenne szükséges. Ugyanakkor e listák jó példát szolgáltatnak arra, hogy az eltérő szempontok alapján készült összeírások nehézkessé teszik az összemérést, de arra is, hogy esetünkben sem tudjuk egyértelműen megmondani, hogy a különböző időpontok között szereztek-e újabb birtokokat a család tagjai, vagy hogy valamelyik lajstromból kimaradtak-e bizonyos szőlők, és ha igen, hány darab.

Arra vonatkozóan nincsenek adatok, hogy a Dókusok hiteleket kényszerültek volna felvenni, mégis kisebb-nagyobb üzleti vállalkozásokba tudtak fogni (ennek egyik oka a hivatalviselés lehet, hiszen Dókus József a 18. század végén bizonyíthatóan tisztí ügyészként, majd főügyészként tevékenykedett, másrészt kétségtelenül szerepet játszott a boreladásból származó bevétel is). Ilyen volt egy szabad fundus bérbevétele a Ronyvára járó utcában is (Sennyey Annától vették át), nem túlságosan kedvező feltételek mellett. Kilenc évre bérelték ki a telket, évi 120 rhénes forint lefizetéséért cserébe, s emellett a roskadozó épületeket is helyre kellett hozniuk.⁵⁹ Az ekkorra a jómódú köznemesek sorába beépült család szántóföldeket is szerzett, és Sennyey Annától 32 évre zálogba vett egy házat minden tartozékával együtt.⁶⁰ A kutatás jelenlegi állása szerint a Dókus család nem rendelkezett uradalommal, sem úrbéres jobbágyokkal,⁶¹ tehát más módon kellett hozzájutniuk a befektetett összegekhez. Ehhez minden bizonnyal hozzájárultak a boreladásból húzott jövedelmek is, sőt: feltételezhető, hogy ezek tették ki a befolyt summa tetemes részét. Különböző összeírások szintén a Dókusok viszonylag jó anyagi helyzetéről tanúskodnak a 18. század végén: az 1800. évi conscriptio szerint Dókus József 4 7/8 sessio jövedelemmel bírt, amiből 2 esett a szőlőkre, s az összes jövedelmet tekintve az újhelyi kerületbeli nemesek között a középmezőnyben fog-

56 BALASSA Iván: Faktorok (közvetítők) Tokaj-Hegyalja XVIII. század végi és XIX. század eleji borkereskedésében. In *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1973–1974*. Szerk. TAKÁCS Imre. Budapest 1975. 147.

57 N. KISS 1968. 79–80.

58 MNL BAZML SFL, V. 1., III. fejezet, III. 59. A lajstrom dézsmahátralékokról közöl információkat.

59 MNL BAZML SFL, XIII. 8., 2. doboz, Dókus 1790–99 csomó, 1795. június 7.

60 MNL BAZML SFL, XIII. 8., 2. doboz, Dókus 1790–99 csomó, szintén 1795. június 7. Mivel itt is a Ronyva felé menő utcáról van szó, elképzelhető, hogy a korábban említett épületről vagy annak esetleges szomszédjáról beszélünk. Mindenesetre Dókus József már 1795 nyarán megkezdte a ház több évig tartó felújítását, ami szintén mutatja a família tőkeerejét.

61 Nem szerepelnek a 18. század utolsó harmadának állapotát feltérképező hatalmas adattárban sem. FÓNAGY Zoltán: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában*. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Adattár. Budapest 2013. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak.)

lalt helyet.⁶² Egy 1808. május 22-én készült irat szerint – ekkor már Dókus József özvegye, Nagy Zsuzsanna nyilatkozott – az „Ország béli Segedelem” fejében 101 rhénes forintot és 13 krajcárt kellett fizetniük.⁶³ Ezt az összegnagságot csupán 6-7 személy érte el vagy lépte túl, azaz ez is jól mutatja a familia tehetőségét.

A befektetésekből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a Dókus familiától nem volt idegen az üzleti szellem (ahogyan sok más nemestől sem), és ennek következtében egy felívelő jellegű családtörténetet lehetne megalkotni, vállalkozói mentalitású, a jövedelmeit okosan kamatoztató családként lehetne leírni a Dókusokat. Az épületek megvásárlása vagy zálogba vétele szintén ezt a tudatos stratégiát mutatja, ugyanis a szőlők sok munkást vonzottak Hegyaljára,⁶⁴ ennek következtében a zselléreknek, napszámosoknak szállásra volt szükségük, de ugyanez mondható el a Sátoraljaújhelyre – amely ekkoriban (is) jelentős kulturális, oktatási, kereskedelmi és közigazgatási központ – érkező kereskedőkről, hivatalnokokról, értelmiségiekről is.⁶⁵ Így láthatóvá válik a szőlő- és bortermelésből befolyó jövedelem átalakulása, ingatlanvagyonná konvertálódása, de mindez lecsapódhatott a társadalmi-közéleti megbeccsültségben is, hiszen a 19. század elejétől a Dókus család egyes tagjai jelentős pozíciókba emelkedtek fel.

A rendiség utolsó évtizedeinek szőlő- és bortermelését általában stagnálásként⁶⁶ vagy hanyatlásként⁶⁷ írja le a történettudomány és/vagy a gazdaságtörténet (Orosz István szerint feltehető a szőlőterület csökkenése Magyarországon a 19. század első felében, a hegylábak felé való terjeszkedéssel a bor minőségi romlása is megfigyelhető, a nyugati exportot pedig gátolta a bor rossz kezelése és a magyarországitól eltérő ízlés),⁶⁸ de a kétségtelenül meglévő káros tendenciák mellett egyes vidékek vagy birtokosok kevesebb kárt szenvedhettek el, mint mások. A válságnak rendszerint több okát különítik el a kutatók. Lengyelország felosztásait követően az észak felé irányuló magyar borkereskedelem megrekedt (addig Lócse, Bártfa, Kassa, Eperjes, a lengyel területeken pedig Muszina, Piwniczna, Nowy Targ, Grybów, Nowy

62 MNL BAZML SFL, IV. 2005. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1848. e, Nemesi hozzájárulásokkal kapcsolatos iratok. 3. doboz (1800). Conscriptio Insurrectionalis Fundi Districtus Sator=Allya=Ujhelyiensis, fol. 96v – 97r.

63 MNL BAZML SFL, IV. 2005. e, 6. doboz. Anni 1807 Subsiliales Fassiones. fol. 502r.

64 Frisnyák Sándor a 18. századra vonatkozóan 18–21 000 munkással számolt (valószínűleg évente), FRISNYÁK 1993. 11.

65 Ez azonban felveti a különböző nemzetiségű, vallású, társadalmi állású egyének együttélésének kérdését is; a téma kutatása a vonatkozó írásos források szűkössége miatt nehezebb. Mindamellet fontos lehet a gazdasági és szellemi javak cseréjének feltérképezése, aminek például a Hegyalja esetében különös jelentősége lehet az itt megforduló vagy letelepedő szlovákok, zsidók, lengyelek stb. és a helybéli kapcsolatai tükrében. A problémakör modern tárgyalására VIGA Gyula: A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza (A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18–20. században). h. n. [Miskolc] 2013.

66 Gyakorlatilag másfél évszázados pangásról beszél a 18. század második felétől kezdődően: ÉGETŐ Melinda: A Kárpát-medence 16–18. századi borkultúrája. Európai trendek és délkeleti hatások találkozása. In *Borok és korok* 167.

67 Egyértelműen pusztulásként látta a 19. századi eseményeket Orosz István egy rövid írása, amely már a címében is utal erre a látószögre: Tokajhegyalja [!] hanyatlásának okai a múlt században. In *Tokaj-Hegyaljai Kalendarium 1990*. Szerk. KEMÉNY Bertalan. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közművelődési Módszertani Központ. Miskolc 1989. 96–106.

68 OROSZ István: Hagyományos és modern elemek a magyarországi szőlőtermelésben a XIX. század első felében. In *Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére*. Szerk. RÁCZ István. Történelmi és Klasszika-Filológiai Intézet. Debrecen 1989. 46–47.

Saçz, Gorlice és Biecz voltak a főbb központok),⁶⁹ a birodalmi vámok hátrányosan érintették többek között Hegyalját is. A korszak országgyűlésein visszatérő sérelem a borkereskedelem helyzete, és például a sátoraljaújhelyi birtokosok több évtizedes küzdelmet folytattak a területen uradalommal bíró Bretzenheim családdal az általuk törvénytelennek és károsnak érzett változtatások miatt (a kilenced erőszakos átváltása pénzjárulékra, az árenda megnövelése stb.).⁷⁰ A 18. század végétől egyre nagyobb számban megtelepedő zsidó kereskedők sem találtak egyértelműen kedvező fogadtatásra a vidéken, sőt, az itt „honos” birtokosok gyakran igyekeztek gátolni a tevékenységüket, hiszen konkurenciát láttak bennük. Rendszerint megemlíti a történetírás a kereskedelem addigi célországaiban megváltozott ízlést is, aminek következtében a könnyedebb borok lettek kedveltek. Szintén a magyarországi termelés negatívumaként szokás hangsúlyozni a borkezelés szinte teljes hiányát, a magyar nyelvű szakirodalmi munkák csekély számát. Mindez tehát vigasztalan képet tár elénk a 18. század végének és a 19. század első felének állapotairól, de érdemes alaposabban is megvizsgálni ezt az időszakot, hiszen a kétségtelenül meglévő nehézségek ellenére mégis akadtak olyanok, akik sikeresen talpon tudtak maradni.

A különböző adatok alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy az éghajlatban bekövetkező kisebb-nagyobb változások jelentős károkat okoztak Hegyalja bortermelésében, és megnehezítették a gazdák tevékenységét. Az 1810-es évek rossz időjárása következtében nemcsak időszakos éhínségek jelentkeztek, de például egy 1817. évi panasz szerint Újhelyben már négy éve nem termettek a szőlők, a borárak stagnáltak, a bérleti összegek emelkedtek, így sokan parlagon hagyták a szőlőiket.⁷¹ A sátoraljaújhelyi levéltárban az 1824-es esztendőből található egy táblázatos kimutatás, amely egy jégeső okozta káresemények pénzbeli felbecsülését tartalmazza.⁷² Ebben a különböző promontóriumok szerinti csoportosításban írták össze a területek nagyságát, a veszteségeket (hány hordó bor lett volna, és ebből mennyi vészett oda, mekkora kár esett a termésben, a vesszőkben, a talajban), és külön érdekesség, hogy feltüntették, az egyes területeken hány forintba kerül egy hordó bor (az összeg 15 és 25 rhénes forint között változott). Felmérték az egyéb terményekben, a gyümölcsösökben, az erdőkben, a rétekben, az épületekben esett károkat is, s a teljes összeg több mint 300 000 forintra rúgott.

A fentiek alapján tehát arra a következtetésre juthatnánk, hogy a 19. század elejére szinte értelmetlenné vált a szőlővel való foglalkozás. Azonban ez leegyszerűsítés lenne, hiszen amint azt az alábbi példák is bizonyítják, továbbra is érdemes lehetett befektetni (és az sem mellékes, hogy időnként valószínűleg a korábbinál jóval olcsóbban lehetett megszerezni a birtokokat az anyagi források szűkében lévő gazdáktól). 1818. február 21-én Dókus László két szőlőt vásárolt meg a szintén tekintélyes nemesnek számító Bydeskuthy Mihálytól. Az egyik a „Kiss Veress” nevű szabad szőlő (itt a Komáromyak és a Balásházyak voltak a szomszédok), a másik a „Fátyolka” nevezetű dézsmás. A területek nagyságáról, minőségéről nincsenek adatok, viszont azt tudjuk, hogy Bydeskuthy ezeket Lónyay Gábortól szerezte, és 1450 forintért adta tovább Dókusnak.⁷³ Október 15-én pedig Dókus László 3641 forint 23 krajcár lefizetéséért cserébe 32 évre bérbé vette Lónyay Gábortól a „Nagy Veress” nevezetű szőlőjét.⁷⁴ Ebből az időszakból származik két elismervény is, amelyek azt tanúsítják, hogy egy Dávid Alter nevű bérlő egy-egy évre (1819-re, illetve 1820-ra) kibérelte Dókusnak a

69 BUR Márta: A balkáni kereskedők és a magyar borkivitel a XVIII. században. *Történelmi Szemle* 21 (1978). 2. 294.

70 Ez utóbbiakra lásd többek között MNL BAZML SFL, V. 1., III. fejezet, III. 151., III. 227., III. 308. stb.

71 FEYÉR 1981. 281.

72 MNL BAZML SFL, V. 1., III. fejezet, III. 377.

73 MNL BAZML SFL, XIII. 8., Dókus 1810–19 csomó, 1818. február 21.

74 Uo., 1818. október 15.

Dörzsiken lévő kocsmáját.⁷⁵ Mindez azonban arra is rávilágít, hogy a család érdekelt volt a kocsmáltatásban is, de arra vonatkozóan sajnos nincsenek információk, hogy a helyi áruteremelő köznemeselek közül hányan gyarapították vagyonukat a bor illetén eladásával.

Csak jelzésértékűen kívánom itt megemlíteni, hogy a Dókusoknak ez a generációja is folytatta a megszerzett tőkének egyéb ingatlanokba történő befektetését. László például Pika Lászlótól szerzett meg több szabad szántót,⁷⁶ Bumbera Máriától 600 forintért taksás házat és melléképületeit (ennek egyébként a szomszédja is volt),⁷⁷ árverés révén pedig a szintén a szomszédságában lévő házat, amely egykor Kästenbaum Márton tulajdona volt.⁷⁸ Testvére, József pedig Hidegkő Antalmétól, illetve Balásházy Jánostól vesz zálogba szabad réteket és szántókat.⁷⁹ Mindez tudatos, örökölt családi stratégiára enged következtetni, ami jól jelzi a familia tőkeerejét; László komoly vármegyei tisztségeket töltött be tisztii ügyészként, főjegyzőként, majd első alispánként, így az ezekből húzott bevételei valószínűleg anyagi segítséget is jelenthettek a befektetéseknel, de egyúttal a pozíciók is lehetnek indikátorai a család lokális társadalomba való beágyazottságának.

Dókus László szőlőbirtokait jóval nehezebb feltérképezni, mint az elődeiét, ugyanis a levéltár iratai közül nagyrészt hiányoznak a korabeli kimutatások, noha a két világháború között készült raktári jegyzék szerint értékes összeírások segíthették a kutatókat (föld-, népesszeírások, a neoabszolutizmus kezdeti időszakából származó adóösszeírások). 1849-ben 66 kapás szőlővel rendelkezett, ám ezek minőségéről, elhelyezkedéséről, terméseredményeiről nincsen adat.⁸⁰ Nem sokkal többet mondanak a szintén a szabadságharc lezárulása után készült, a pincekerülők béreit tartalmazó lajstromok sem. Az 1849. és 50. évi lista szerint Dókus László 114 ½ öles pincével bírt, ölenként 8 krajcárt kellett fizetnie, ez összesen 15 forint 16 krajcárra rúgott.⁸¹ Egy 1853-as kimutatás pedig az összeg 11 forint 27 krajcárra történt csökkenéséről tanúskodik, ekkor ugyanis már csak 6 krajcárt kellett leszámolniuk ölenként a tulajdonosoknak.⁸²

Jóllehet azt tudjuk, hogy különböző nemzetiségű (zsidó, lengyel, „görög”) kereskedők foglalkoztak a hegyaljai bor árusításával, e kérdéssel a történészek nem foglalkoztak behatóan, vélhetően a kedvezőtlen forrásadottságok miatt. Balassa Iván egy tanulmányt szentelt a közvetítő kereskedelemben részt vevő személyeknek,⁸³ de az egyes gazdákna a kereskedőkkel fenntartott kapcsolatait gyakorlatilag lehetetlen nyomon követni. Bartha István úgy vélekedett, hogy a kivitt bor fajtáit lehetetlen pontosan meghatározni, de leginkább az aszűborokat vitték el, ezeken kívül kedvelték a mászlást és az ordinarium borokat is, a dézsmaborok viszont a gyengébb minőség miatt a belföldi piacokon is eladhatatlanok voltak.⁸⁴ A Dókusok családi levéltárában is egyetlen olyan okiratra bukkantam, amely egy vásárlás tényét rögzíti, igaz, itt a vevő szintén bene possessionatus, Nyomárkay Mihály. Megtudjuk, hogy Nyomárkay Dókus László pincéjében megkóstolta a borokat, s 21 hordóval vásárolt, hordónként 26 váltócedula forintért, ezen felül 4 köből búzát is vett 46 forintért, és készpénzben kölcsönzött

75 Uo., 1818. október 20., ill. 1819. december 28.

76 Uo., Dókus 1820–29 csomó, 1820. június 16.

77 Uo., 1821. december 18.

78 Uo., Dókus 1830–39 csomó, 1832. november 30.

79 Uo., 1836. szeptember 3., július 22., november 1.

80 MNL BAZML SFL, V. 1., II. fejezet, II. 62. Öszvevonta a S. a, Ujhelyi Birtok Jegyzékek öszvegenek. László testvérének, Józsefnek 77 kapás szőlője volt, az ő fiának, ifjabb Józsefnek pedig 20.

81 Uo., III. fejezet, III. 541. Az 1849^{ik} és 1850^{ik} évi Pincze Kerülő bér Kivetési Lajstrom.

82 Uo., I. fejezet, I. 173.

83 BALASSA 1975.

84 BARTHA István: A borkereskedés problémái a Hegyalján a XIX. század első felében. *Agrártörténeti Szemle* 16 (1974) 1–2. 264–276.

8 forintot.⁸⁵ Úgy tűnik, az ő borai később is kedveltek és ismertek voltak, hiszen 1853-ban Havas József Dókus termékeit a mágnásokéval egy sorban említi: „Némelly igen híres borkat tartalmazó pinczét, például nagymgu báró Vay Miklós, – mgos gróf Andrassy György, mgos Dókus László urakét, e tisztelt tulajdonosok távolléte miatt, megtekintenem nem lehetett.”⁸⁶ Valószínűleg szintén Dókus László jelentőségét mutatja, hogy az 1853 októberében Mádon a hegyaljai szőlő- és bortermelés helyzetének javítása céljából összeült tanácskozáson ő is részt vett.⁸⁷ Az ő 1858-ban bekövetkezett halálát követően birtokait oldalági családtagjai örökölték, megőrizve a család tekintélyét és anyagi helyzetét, továbbra is a legnagyobb és legismertebb hegyaljai szőlőbirtokosok között maradtak. Ennek feltérképezésére azonban újabb kutatások lennének szükségesek, a polgári korra vonatkozóan egyébként is jóval bővebb forrásanyag áll rendelkezésre, így ezek nyomon követésére itt nincs tér.

A fent elmondottak tehát annak a hipotézisnek a megfogalmazására is lehetőséget adhatnak, miszerint az általánosságban és hosszú távon minden bizonnyal igaznak tartható stagnálás/hanyatlás mellett ezzel ellentétes tendenciákról is szólhatnak elbeszélések, még ha időnként mikroszinten és rövidebb időszakokra vonatkozóan is, illetve azt is láthatjuk, hogy a művelésben, a borkezelésben megfigyelhető „maradiság” ellenére is érdemes volt szőlőbirtokokba fektetni a megszerzett tőkét. Boros László például úgy vélekedett, hogy a 18–19. század folyamán Hegyalja az ország egyik leggazdagabb és legfejlettebb vidéke volt, nagy népsűrűséggel és magas urbanizációs szinttel.⁸⁸ Némileg hasonló következtetésekre jutott Kókai Sándor is, aki szerint felett mezővárosi agglomeráció jött létre, folyamatosan gyarapodó városi funkciókkal, vásárokkal, dinamikus növekvő népességgel, ám éppen Sátoraljaújhely (a vármegye-székhely) vonatkozásában beszélt másodrendű központról, erős városi funkciókkal.⁸⁹

Összegzésképpen megállapítható, hogy voltak sikeres családok a Hegyalján, amelyek több évszázadon keresztül jól tudtak gazdálkodni a szőlőbirtokaikból származó jövedelmeikkel, és tudatosnak nevezhető stratégiával ingatlanokba fektették; ilyeneknek tarthatjuk a Dókusokat is. A birtokaik elhelyezkedéséről, azok nagyságáról csak időszakosan vannak adataink, jövedelmeik mértékéről pedig nem tudunk. Különösen nehéz ez utóbbiakat meghatározni László esetében, aki már állami javadalmozásokban is részesült tisztségviselőként. A forrásokban bővebb 18. század végére vonatkozóan azonban elmondható, hogy a szőlők nagysága alapján a legnagyobb birtokosok között foglaltak helyet. Az is valószínűsíthető, hogy a 19. század első felétől a családtagok által betöltött különböző vármegyei tisztségek elnyerése is legalább részben e megnövekedett tekintélynek és vagyonnak volt köszönhető. Mindez tehát azt sugallja, hogy jó üzleti érzékkel, taktikus befektetésekkel, kapcsolati tőkével alkalmanként a válságosnak tartható időszakokban is lehetett sikeres családi gazdálkodást folytatni. Azt azonban csak a további kutatások deríthetik ki, hogy a *bene possessionati* mekkora hányada volt képes élni ezekkel a lehetőségekkel.

85 MNL BAZML SFL, XIII. 8., Dókus 1830–39 csomó, 1835. július 7.

86 HAVAS József: Bortermesztés a Hegyalján III. *Gazdasági Lapok* 1853. október 9., 481.

87 Jegyzőkönyve az 1853-ik évi october 30-kán... tartott tanácskozányi gyűlésnek. *Gazdasági Lapok* 1853. november 27., 572.

88 BOROS László: Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei [!] Pedagógiai Intézet. Miskolc – Nyíregyháza 1996. 107. (Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 3.)

89 KÓKAI Sándor: A tokaj-hegyaljai mezővárosok fejlődése a XIX. században. In *Tokaj és Hegyalja*, 17. kötet (1996). Szerk. BENCSIK János – ANTAL Gábor. Tokaj 1996. 15. skk.

KRISZTIÁN BODNÁR

**CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY
OF THE DÓKUS FAMILY VINEYARDS
IN THE HEGYALJA**

ABSTRACT

Historiography so far has generally ignored the wealthy middle nobility among the social classes owning vineyards in the Tokaj-Hegyalja district, and even less attention was paid to the economies of such families. One of the members of this social layer was the Dókus family of Csabacsüd, or as they were more frequently known, of Csaba, which, escaping the Ottoman Turkish conquest, first served in the castle garrisons of Abaúj County. By the final third of the 17th century they had acquired nobility and rose from the ranks of the landless nobility to the *bene possessionati*. In the late 18th century members of the family already held important public offices in the county.

This paper examines the wine estates of this family and argues that their socio-economic rise and an even deeper integration into the office-bearing elite are inter-related processes and cannot be separated. Archival sources only make it possible to present a relatively fragmented picture of the Dókus family farming: certain periods are not covered by the sources and the content of surveys cannot always be compared, consequently the number, size and income of their estates in the various periods cannot be determined with complete accuracy in each case. Bearing in mind the necessary source criticism and the above-mentioned limitations written sources are indicative of a family history on the path of socio-economic ascendancy, a process that was the result of conscious and long-term family strategy.

KOCZÓ JÓZSEF

**PUSZTÁK, MAJOROK,
TAGOK AZ ALSÓ-IPOLY MENTÉN
ÉS A BÖRZSÖNY VIDÉKÉN**

**DÉL-HONT KÜLTERÜLETI LAKOTHELYEINEK TOPOGRÁFIÁJA
A 18–20. SZÁZADBAN**

„Pusztainak lenni egy kicsit szégyen volt...”¹

Jórészt apai nagyanyámnak köszönhetem, hogy – talán a huszonegyedik órában – még szemtanúja lehettem a vidéki világ egy rejtett szeglete csodás kitérülésének. A múlt század ötvenes éveiben ugyanis, mint nyiladozó értelmű, kíváncsiskodó kisgyermekem szinte mindenhová magával vitt. Így ismerkedhettem meg egy különös világgal, a Börzsöny környékbeli falvak eldugott, de akkor még lakott helyeivel. Szülőfalu, Peröcsény határától Paptaggal, Haraszttal és – erről csak halvány emlékem sejlik – a Pusztatemplom-lápa mellett, a Bogárhegy oldalába vájt pincékkel, melyek talán a közeli elpusztult középkori falu utolsó fennmaradt hírnökei lehettek. Peröcsény és Kémence között, már a szomszéd községhez tartozó Orvostaggal,² valamint a szülőfalu és Nagybörzsöny között félúton lévő, Mikola határában fekvő Harmostaggal. Útjainkat természetesen gyalogosan tettük: nagymamámnak bizony már fásasztók lehetettek, csikóimat viszont edzették a nem egyszer 10 kilométeres túrák.

A Tésa melletti Szeteharasztpusztára már édesapám jóvoltából jutottam el. Szinte hitetlenkedve hallottam, hogy ott iskola is működik. Erről aztán magam győződtem meg, amikor a nyári melegben a nyitott ablakokon át bekukucskáltam a tanterembe, és láttam az iskolapadokat és a háromlábú táblát. Mivel szüleim az 1950-es években erdei munkásként is keresték a család kenyerét, néhány erdei lakott helyen is volt alkalmam megfordulni: a magas-taxi, Csarnavölgyi és bányapusztai erdészháznál, amelyek akkoriban munkásszállásként működtek.

Emlékeimben kutatva igyekszem érzelmeimet is felidézni. A tagokon, pusztákon élők nagy szegénységének látványa által előidézett döbbenet és sajnálat tolokodik elő a bensőmből. Mi is szegényesen éltünk abban az időben. Azt, hogy szülőfalu pusztai népeinek örökösei közé tartozom, csak az ezredforduló tájékán tudtam meg apai nagyatyám református matrikula bejegyzéséből: *született 1903. szeptember 26-án, Peröcsény, Harasztpusztá.*

Gyermekfejjel nem tudhattam – valószínűleg a felnőttek sem –, hogy a falvak akkoriban még lakott külterületi helyei végóráikat élik.

ELŐZETES MEGJEGYZÉSEK

Az elmúlt évtizedekben végzett helyismereti kutatásaim is megerősítettek abban, hogy szűkebb környékünk és vidékünk lakossága nemcsak falvakban élt. Szinte minden községnek megvolt a maga külterülete: a határban vagy az erdőségben megbúvó pusztá, major, tag, esetleg tanya. Ezek a lakotthelyek elsősorban gazdasági funkcióval bírtak: különböző uradalmak-

1 ILLYÉS Gyula: *Puszták népe*. Budapest 1972. 8.

2 Valószínű, hogy Ipolyság kórházalapító főorvosa, dr. Kovács Sebestény Endre iránti tiszteletből nevezték így a környéken, kinek egykor özvegye birtokolta a pusztát.

hoz, kisebb-nagyobb birtokokhoz tartoztak. Dolgozatomban megkíséreltem felvázolni szülőföldem, vagyis Dél-Hont 18–20. századbeli külterületi lakott helyeinek topográfiáját.³

Vizsgált területünk az egykori Hont vármegye Ipoly menti és Börzsöny-vidéki települései. Számuk Magyarországon két város (Nagymaros, Szob), tizenöt község (Bernecebaráti, Ipolydamásd, Ipolytölgyes, Kemence, Kóspallag, Letkés, Márianosztra, Nagybörzsöny, Perőcsény, Szokolya, Tésa, Vámosmikola, Zebegény Pest megye Szobi járásából, továbbá Drégelypalánk és Hont Nógrád megye Balassagyarmati járásából); Szlovákiában egy város (Ipolyság a hozzátartozó Pereszlény és Tesmag községekkel a Nyitrai kerület Érsekújvári járásából), további tizenöt község (Bajta, Garamkövesd, Helemba, Ipolykiskeszi, Ipolyszalka, Leléd a Nyitrai kerület Érsekújvári járásából, továbbá Gyerk, Ipolybél, Ipolypásztó, Ipolyszakállos, Ipolyvisk, Lontó, Százd, Szete a Nyitrai kerület Lévai járásából, valamint Ipolyhíd-vég a Besztercebányai kerület Nagykürtösi járásából), összesen harmincöt helység.

A külterületi lakotthelyek hivatalos nyilvántartásával kapcsolatban számunkra is nagy jelentőséggel bíró megállapítást tett a magyar történeti helységnévtár sorozatszerkesztője:

„A lakotthelyek tekintetében a nagy munkateher miatt 1898–1912 között csak a jelentékenyebbek neveit törzskönyvezték. Egyébiránt a bizottság álláspontja az volt, hogy a lakotthelyek neveit is rendezni kell, és névtáblával kell őket megjelölni. (...)

A külterületi elnevezések szabályozatlansága napjainkban főleg a mezőgazdasági igazgatásban, a kataszteri és térképészeti munkában, a népszámlálások során jelent problémákat. Rá kell döbbsenni arra, hogy a külterületek elnevezése nem csak egyszerűen névadási probléma, hanem összefügg a területrendezéssel is. Amíg a községnevek tekintetében a törzskönyvbizottság rendet teremtett, nem mondható el ugyanez a külterületi elnevezésekre. A külterületi nevek száma (országosan – K. J.) 1951-ben 22 300 volt, 1970-ben már csak 13 268, 1985-ben számuk 10 000 alá csökkent.”⁴

Szólnunk kell a történeti Magyarország helységneveinek és lakotthely-neveinek feltárása, azonosítása és publikálása érdekében Lelkes György helynévkutató által kifejtett tevékenységről. A *Magyar helységnév-azonosító szótár* (2. bővített és javított kiadás, Baja 1998) megjelenése után kiadta az Országos Községi Törzskönyvbizottság jegyzékébe vett, a községek és városok területéhez tartozó puszták, telepek, majorok és egyéb lakott helyek vármegyénként megállapított listáját is.⁵ Dél-Hont általunk kutatott területéről az országos községi törzskönyvbe felvett hivatalos lakotthely-nevek: Szondymajor/Újmajor (Drégelypalánk), Parassapuszta/Szurdok (Ipolyság), Ipolyviski major/Újmajor (Ipolyvisk), Csarnapuszta/Aczélpuszta (Kemence), Kovácspatak (Garamkövesd), Jánospuszta/Szokolyahuta (Szokolya), Káptalanmajor (Ipolykiskeszi), Istvánmajor/Laposipuszta (Ipolypásztó), Vilmosmajor/Pusztazalaba (Ipolypásztó), Pusztaharasztt (Perőcsény), Szeteharasztt (Szete).⁶

- 3 Két korábbi munkámban már érintettem ezt a témát: KOCZÓ József: *Alma mater – Dokumentumok és emlékek a vámosmikolai, perőcsényi és tései iskolák történetéből*. Vámosmikola 2008. A tései és a szeteharaszti iskola fejezetében bemutatam néhány közeli település külterületi lakotthelyét és az esztergomi érsek egykori majoriskoláját. KOCZÓ József: *Börzsöny anyánk, Ipoly apánk – A határvidék környezet-, gazdálkodás- és életmódtörténete*. Vámosmikola 2013 című monográfia néhány fejezete – a vidék településeinek gazdálkodási adatai; a szlovákiai települések és a Börzsönyvidék lakóinak életmódja a 19. században – ugyancsak foglalkozik a majorok, puszták, tagok szerepével.
- 4 KOVACSICS József: A történeti statisztikai helységnévtár előzményei. In *Magyarország Történeti Statisztikai Helységnévtára. 15. Pest megye*. Sorozatszerk. KOVACSICS József. Budapest 2000. 8–9., 11. (A továbbiakban KOVACSICS 2000a.)
- 5 *Magyarország 1903–1912 között törzskönyvezett lakotthelyei a XX. század végén*. Szerk. LELKES György. Budapest 2001.
- 6 LELKES 2001. 56.

Ugyanakkor a néprajzi gyűjtések is elősegítették a dülőnevek és a külterületi lakotthelyek nevének megőrzését. Két munkát szükséges erről a területről megemlítenünk. Hála József 1972–1976 között kilenc település: Bernecebaráti, Kemence, Tésa, Perócsény, Vámosmikola, Nagybörzsöny, Ipolytölgyes, Letkés és Ipolydamásd földrajzi neveit katonai és kataszteri térképek, ország- és megyeleírások, valamint helyszíni gyűjtések és bejárások alapján azonosította. Török Tamás a határ másik oldalán századunk első évtizedében levéltári, térképészeti és községi hivatalokban végzett kutatásával, majd az élőnyelvi anyag 2005. évi gyűjtésével, illetve 2010. évi ellenőrzésével tizenhárom helység: Gyerk, Helemba, Ipolybél, Ipolykiskeszi, Ipolypásztó, Ipolyság, Ipolyszakállos, Ipolyvisk, Leléd, Lontó, Pereszlény, Szalka/Szekeresd és Szete helyneveit regisztrálta. Munkájával 2007-ben az ELTE Bölcsészettudományi Karán PhD-fokozatot szerzett.⁷

Mivel a külterületi lakotthelyek nem egy esetben elpusztult középkori település emlékéit őrzik, számbavételükkel kapcsolatban Kovacsics József fontosnak tartja megemlíteni, „... hogy a történelmi helységnevek, elpusztult falvak nevei – ha ezek nem élnek dülő- vagy hátrész nevek formájában – megőrkíttessenek.”⁸

Pesty Frigyes helynévgyűjtési vagy a Borovszky-féle vármegye-monográfiák adattárainak megjelenése óta a hivatkozott történelmi helységnévtárakat tekinthetjük olyan vállalkozásnak, mely arra törekszik, hogy a települések névtörténetét, a külterületi lakott helyek, valamint belterületté vált egykori települések és a földrajzilag beazonosítható, elpusztult középkori települések neveit bemutassa.

Ha áttekintjük a 18. század végétől készült korabeli térképeket, összeírásokat, ország- és vármegyeleírásokat, Pesty Frigyes Hont megyére vonatkozó helynévgyűjtését, a népszámlálások adatait, helységnévtárakat – megőrzésre, továbbörökítésre méltó – színes tábló tárul elénk Dél-Hont településszerkezetéről.

NÉHÁNY TELEPÜLÉS-FÖLDRAJZI FOGALOM

A *Településföldrajz* című tankönyv szerint a települések csoportosíthatók jellemző funkcióik szerint, ebben az esetben a gazdasági munkamegosztásban játszott elsődleges vagy kiemelkedő szerepkör szerint alkotunk csoportokat, például: mezőgazdasági, ipari és szolgáltató szerepek. Általánosságban elmondható, hogy a falvak többségére a mezőgazdasági szerepkör túlsúlyos jellemző. A települések csoportosíthatók továbbá aszerint, hogy a település hajlékai ideiglenesek vagy állandóak. Átmenetet képeznek a két csoport között az állandó lakóépületekből álló, de csak szezonálisan lakott települések. Ilyenek lehetnek a pásztorkodással foglalkozók nyári szállásai, vagy egyes nyaralótelepek.

Vizsgálható a lakóépületek száma is, eszerint beszélünk magányos vagy szórványtelepülésekről (pl. tanya, farm), és csoportos településekről (falu, város).

A magányos (szórvány) települések esetében egy-egy lakóház és a körülötte található gazdasági épületek térben is jól elkülönülnek a másik, szomszédos lakóegységtől. A legkisebb települések lélekszáma 1 és 10 fő között mozog. Fontos jellemzőjük, hogy lakó- és munkahelyek is egyben.

Kialakulásukat magyarázhatják természeti tényezők: szélsőséges domborzati és éghajlati viszonyok vagy szántóföldi művelésre alkalmatlan földterületek, például erdőségek, legelők.

7 HÁLA József: Földrajzi nevek az Ipoly mentén. In *Börzsöny néprajza*. Szerk. IKVAI Nándor. Szentendre 1977. 585–626. (Studia Comitatus 5.); TÖRÖK Tamás: *Ipoly mente helynevei*. Somorja 2011. (Adattár. 1. k. Alsó-Ipoly mente.)

8 KOVACSICS 2000a. 12.

Bizonyos társadalmi és gazdasági jelenségek, folyamatok is elindíthatják a szórványok kialakulását, például az extenzív termelési mód elterjedése. A földbirtokviszonyok megváltozása is eredményezheti szórványtelepülések kialakulását, például a korábbi nagybirtokosrendszer egy földosztás után zömmel kisbirtokokká alakul át. Ilyenkor hirtelen megnő a földjeik közélebe kiköltöző emberek, és ezzel együtt a magányos települések száma.

Hagyományosan a legtöbb magányos település mezőgazdasági jellegű (úgynevezett falusias magányos település). Ezek úgy alakultak ki, hogy a földműveléssel és állattartással foglalkozó emberek kiköltöztek a földjeik közelébe, részben azok védelme érdekében, részben a munka egyszerűbbé tétele miatt. Ide sorolhatjuk a magyar tanyákat, vagy az észak-amerikai és ausztráliai farmokat. Kialakulásuk jellegzetes történelmi időszakokhoz köthető, és földrajzi elterjedésük is jól körülírható.⁹

MUSTRA FONTOSABB FORRÁSAINKRÓL

Mária Terézia úrbéri összeírása

Kétszázötven esztendeje, 1767. január 23-án bocsátotta ki Mária Terézia úrbéri rendeletét, amelyben egységesen szabályozta a magyar jobbágyság földesúri terheit. Az úrbérrendezés során készült összeírásban vizsgált területünkről harminchat települést találunk, ugyanakkor a hozzájuk tartozó külterületek nincsenek megemlítve. A falvak közül Bernece és Baráti, valamint Drégely és Palánk még külön, Lontó közbirtokossági, *compossessor* helység¹⁰ viszont nem szerepel benne. Az anyag nemcsak a települések tulajdon- és birtokviszonyaira, hanem úrbéres népességük nagyságára és rétegződésére vonatkozó adatokat is tartalmaz.

I. TÁBLÁZAT

Községeink tulajdon- és birtokviszonyai a 18. század végén¹¹

Település	Földesúr	Telek (db)	Terület (hold)	Jobbágy	Házasszellér	Házatlan zsellér
1. Bajta	Esztergomi Érsekség	4,125	150	21	14	–
2. Baráti	Esztergomi Főkáptalan	16	440	24	23	–
3. Bernece	Esztergomi Érsekség	40	740	60	12	4
4. Bél	Boros Pálné özv.	3	87	6	10	–
	Okolicsányi Lászlóné özv.	3,5	102	7	7	–
	Podhorszky József	1	29	2	5	–
5. Börzsöny	Esztergomi Érsekség	24,75	677	61	82	3
6. Drégely	Esztergomi Érsekség	20,25	658	51	37	3
7. D–Palánk	Esztergomi Érsekség	0	34	–	72	11
8. Gyerk	Esztergomi Főkáptalan	27	743	43	8	–
9. Helemba	Esztergomi Főkáptalan	37,625	1015	39	13	5
10. Hídvég	Esztergomi Érsekség	21,5	653	42	29	9

9 SZÚCSNÉ Kerti Anita – SZÚCS István: *Településföldrajz*. Debrecen 2007. 7–8., 12.

10 PESTY Frigyes kéziratos helynévtárából. *Hont vármegye és kiegészítések*. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Pesty Frigyes gyűjteményének 33. kötetéből közreadja BOGNÁR András. Szentendre 1984. 218.

11 Mária Terézia úrbéri tabellák. HONT. <http://archivportal.arcanum.hu/urberi/opt/a130904.htm?v=pdf&a=start> (utolsó hozzáférés: 2014. június 26.). Újabban: <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/>.

Település	Földesúr	Telek (db)	Terület (hold)	Jobbágy	Házasszellér	Házatlan zsellér
11. Hont	Esztergomi Érsekség	17,75	299	48	11	–
12. I–Damásd	Esztergomi Érsekség	15	415	26	21	3
13. I–Pásztó	Hg. Esterházy Miklós	43	1091	43	11	–
14. I–Ság	B–bányai Jezsuita Kolostor	44	1175	44	15	23
15. Kemence	Esztergomi Érsekség	79	1511	85	20	9
16. Kiskeszi	Esztergomi Főkáptalan	12,25	345	25	7	2
17. Kóspallag	Királyi Korona	21	576	27	10	4
18. Kövesd	Esztergomi Érsekség	29	1026	33	67	–
19. Leléd	Esztergomi Érsekség	10	204	16	17	–
20. Letkés	Esztergomi Főkáptalan	73,25	1834	71	11	5
21. M–Nosztra	Nosztrai Pálos Konvent	41,25	1282	42	50	12
22. N–Maros	Királyi Korona	59,5	1760	146	35	30
23. Pereszlény	Gr. Koháry János	45	1252	42	8	–
24. Perőcsény	Hg. Esterházy Miklós	45	1225	70	19	2
25. Szakállas	Hg. Esterházy Miklós	49,25	1252	49	2	8
26. Szalka	Esztergomi Érsekség	98	1768	108	15	3
27. Százd	Br. Hellenbach György	15	380	15	3	–
	Br. Hellenbach Károlyné	1	25	1	3	–
	Disznóssy István	4	101	4	–	–
	Disznóssy Pál	5	127	5	–	–
	Foglár Imre	3	76	3	2	–
	Gedey Ezékiel	4	101	4	2	–
	Szmrecsány Istvánné	2	51	2	1	–
28. Szette	Esztergomi Érsekség	19,25	284	39	11	3
29. Szob	Esztergomi Főkáptalan	52	1412	66	28	11
30. Szokolya	Hg. Esterházy Miklós	40,5	1027	64	32	6
31. Tesmag	B–bányai Jezsuita Kolostor	41	1042	45	25	5
32. Téssa	Foglár Imre	6,125	157	9	6	3
33. Tölgyes	Esztergomi Főkáptalan	36	914	43	6	3
34. V–Mikola	Hg. Esterházy Miklós	46	1161	46	28	5
35. Visk	Gr. Koháry János	87,125	2210	63	7	7
36. Zebegény	Királyi Korona	16	444	25	19	8

Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása

Magyarország helységeinek első hivatalos összeírása 1773-ban készült el. A mű hivatalos használatra készült helységnévtár. A Helytartótanács Mária Terézia királynénak terjesztette fel az elkészült egész munkát, mely a következő címet kapta: *Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populorum etc.* Kézirati példánya a magyar királyi udvari kancellária levéltárába került, az udvari hatóságokhasználatára. Ennek teljesen hű mása az 1920-ban megjelent kiadvány.¹²

A helységnévtár vidékünkéről harminchét települést sorol fel. Jogállása szerint három oppidum: Maros és Szalka a Báti járásból, Ság a Selmeci járásból; harmincnégy pagus: Bajtha, Béll, Börsöny, Damasd, Hellemba, Kis Keszi, Kövesd, Leléd, Letkés, Lonthon, Nicola, Nostre, Kos-Pallag, Ipoly Pasztó, Perőcsény, Szakalos, Szazd, Szette, Szob, Szokolya, Téssa,

12 *Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása.* Kiadja a magyar békeküldöttség. *Lexicon locorum Regni Hungariae populorum anno 1773 officiose confectum.* Budapestini 1920. (A továbbiakban: *Lexicon locorum* 1920.)

Tölgyes, Zebegény (Báti járás¹³); Baráthy, Bernece, Gyerk, Kemence, Pereszlény, Tesmag, Visk (Selmeci járás¹⁴); Dregely, Hidvégh, Honth, Palánk (Bozóki járás¹⁵).

Településeink közül tizenkettőnek ismeretes a magyaron kívül a szláv elnevezése is: Bél, Ipolypasztó, Peröcsény, Százd, Baráti, Bernece, Gyerk, Kemence, Pereszlény, Tesmag, Visk és Drégely, míg hat német névvel is bírt: Börzsöny, Bernece, Kemence, Tesmag, Visk és Drégely. Vagyis szláv és német néven is ismert öt falu: Bernece, Kemence, Tesmag, Visk és Drégely.

Ugyanakkor az uralkodó nyelv harminckét településen a magyar; a szláv Bajtán (viszont nem ismeretes a település szláv elnevezése), Börzsönyben (ezzel szemben német neve ismert), Damásdon, Kövesden és Leléden (de szláv nevük nem szerepel a helységnévtárban). A *Lexicon locorum* a lakosság számára vonatkozó adatokat nem közöl, külterületekről sem tesz említést.

Vályi András országleírása a 18. század végéről

Első betűrendes honismereti lexikonunkban Vályi András, a pesti egyetem professzora már művének alcímében jelzi, hogy „(...) minden hazánkbeli Vármegyék, Városok, Faluk, Puszták; uradalmak, fábrikák, huták, hámorok (...) Földes Urok, fekvések, történetyek (...)” ismertetését nyújtja.¹⁶

Dél-Hont pusztái:

1. Ganad. Szabad pusztá Hont Vármegyében, földes Ura az Esztergomi Érsekség, fekszik Börzsönyhöz nem meszsze, mellynek filiája, és határja hozzá hasonlító.¹⁷
2. Haraszt. Szabad pusztá Hont Vármegyében, földes Ura B. Lusinszky és Korponay Uraságok.¹⁸
3. Olvár. Szabad pusztá Hont Vármegyében, földes Ura a' Rozsnyai Káptalanbéli Uraság, fekszik Ipolysághoz közel, mellynek filiája, és Tesznályhoz (pontosabban: Tesmaghoz – K. J.) tartozik, határja jó, vagyonnjai is jelesek.¹⁹
4. Parassa. Szabad pusztá Hont Vármegyében, földes Ura a' Rosnyói Káptalanbéli Uraság, fekszik Ipolysághoz közel, mellynek filiája, s hozzá tartozandó.²⁰
5. Tarcsán. Szabad pusztá Hont Vármegyében, földes Ura Gr. Koháry Uraság, fekszik F. Szemerédhez nem meszsze, mellynek filiája.²¹
6. Toronya. Hont Vármegyében Szállás, földes Ura a' Religyiói Kintstár.²²

13 *Lexicon locorum* 1920. 117–118.

14 *Lexicon locorum* 1920. 119–120.

15 *Lexicon locorum* 1920. 121–122.

16 VÁLYI András: *Magyar Országának leírása*. I–III. Buda 1796–1799.

17 VÁLYI 1799. II. 12.

18 VÁLYI II. 1799. 144. Bizonytalan, hogy a leírás – a megnevezett földesurak személye miatt – a Peröcsényhez tartozó Harasztól szól-e. Az a tény viszont, hogy a Hont megyei Haraszi falu is ugyanazon oldalon szerepel a lexikonban, erősíti feltevésünket, hogy Peröcsény Harasztjáról van szó.

19 VÁLYI 1799. II. 709.

20 VÁLYI 1799. III. 21.

21 VÁLYI 1799. III. 461.

22 VÁLYI 1799. III. 518.

Helynévtár a 19. század elejéről

A régi magyar helynévtárak sorában nevezetes helyet foglal el Lipszky János *Repertoriuma*, mely szoros betűrendben közli Magyarország, Horvátország, Szlavónia, a katonai határőrvidék és Erdély helységeinek nevét és azok jogállását.

Vizsgált területünkről a helynévtárban négy oppidum: Börzsöny, Nagy-Maros, Ság és Szalka; harminckét pagus: Bajtha, Baráti, Bél, Bernece, Damásd, Drégely, Gyerk, Helemba, Hídveg, Hont, Kemence, Kis-Keszi, Kospallag, Kövesd, Leled, Letkés, Lonthó, Mikola, Nosztré, Palánk, Pásztó, Pereszlény, Peröcsény, Százd, Szete, Szob, Szokolya, Tesmág, Tésa, Tölgyes, Visk és Zebegény; továbbá hat praedium: Ganád, Haraszt, Olvár, Parassa alias Szurdok, Szakállos és Tarcsány szerepel.²³ A praediumok többsége: Ganád, Olvár, Parassa és Tarcsány elpusztásodott középkori falu, míg a Peröcsény határában lévő Harasztot a katonai felmérés térképe juhászatnak jelöli. A 21. lábjegyzetben közölt helyesbítés után a helységek jogállása: négy mezőváros, harminchárom falu és öt pusztá.

Becses statisztikai forrásunk Ludovico Nagy Notitiae-ja

Nagy Lajos latin nyelvű kétkötetes munkája²⁴ alfabetikus rendben szól a megyékről és az egyes katonai körzetekről, ismerteti azok földrajzi viszonyait, közigazgatását, felsorolja a városokat, mezővárosokat, falvakat, pusztákat. Először nyújt részletes kimutatást a lakóházak és a lakosok számáról, vallási megoszlásáról. Mivel II. József által elrendelt, és 1784–1785-ben végrehajtott népszámlálás Hont vármegyei anyaga megsemmisült, vidékünkre vonatkozó legkorábbi pontos demográfiai adatokat innen nyerhetünk. A külterületi lakotthelyeket praedium (pusztá), illetve diverticulum (más külterület) néven adja meg.

Honthensis Comitatus – Praedia et Diverticula²⁵

	Ház	Lakos
Ganad	2	15 (Börzsöny határában)
Haraszt	2	18 (Peröcsény határában))
Lipótz	2	14 (Tesmág, az Olvár-patak mentén)
Olvár	7	45 (Tesmág határának északi részén)
Óvár	4	21 (Palásti határ délkeleti sarkában)
Parasza ²⁶	–	–
Szakállos ²⁷	–	–
Szurdok	8	52 (Ság és Hont között)
Tarcsány	3	24 (Szemeréd határában)
Toronya	–	–

23 A falvak közül hiányzik Szakállos. A puszták között viszont ott találjuk, mely nyilvánvalóan téves besorolás. Lipszky ugyanis Heves megyében faluként tünteti fel az ottani Szakállos pusztát.

24 NAGY, Ludovico: *Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti Regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum I–II*. Buda 1828–1829.

25 NAGY 1828–1829. 172.

26 Azonosnak tekinthető Szurdokkal.

27 A Hont megyei Szakállost faluként és pusztaként is feltünteti (talán Lipszky nyomán).

Településeink és lakosságuk Fényes Elek munkáiban

Fényes Eleknek (1807–1876), a közgazdasági statisztika jelentős képviselőjének két művét is fel tudjuk használni a Börzsöny-vidék külterületi lakóhelyeinek topográfiájához. Magyarországi állapotáról készített nagyszabású munkájáért az MTA elismerésében részesült. Az ország általános leírása után bemutatja a megyéket, a mezővárosokon, falvakon túl a pusztákat is felsorolja, de falvakhoz kapcsolódásukat nem tünteti fel.²⁸ A már ismert négy mezővárosunkat és harminchárom községünket veszi fel művébe. Munkájában említett dél-honti puszták: Ganád 29, Haraszt 19, Lipócz 16, Olvár 42, Óvár 33, Szurdok 61 és Tarcsány 18 lakossal.

Geográfiai szótárában az egyes helységekről szólva nemcsak azok fekvését ismerteti, hanem részletesen szól a határról és a határ művelési ágak szerinti megoszlásáról is. A harminchét helység közül külterülettel bíró településeink határában található, illetve egyházszerkezettel hozzjuk tartozó puszták a következők:

1. Börzsön (Leich-Pilsen), német-tót-magyar mezőváros: Ganád pusztja, Börzsöny fiókja, 29 kat. lak.
2. Készi (Kis-) magyar falu: Dávidréve pusztja, Kiskeszi határához tartozik.
3. Vámos-Mikola, magyar falu: Haraszt pusztja, Vámos-Mikola fiókja, 19 kat. lakossal.
4. Ipoly-Ságh, magyar mezőváros: Olvár pusztja, Ipoly-Ság filiája, 42 kat. lakos; Szurdok pusztja, Ipolyság filiája, 61 kat. lakos.
5. Szalka, magyar mezőváros: Szekeres pusztja.
6. Tesmagh, magyar falu: Óvár pusztja, Palást filiája, 26 kat., 7 evang. lakossal.
7. Visk, Tarcsány pusztja, A. Szemeréd filiája, 18 kat. lakos.²⁹

A külterületi lakóhelyek száma némi növekedést mutat. A mezővárosok – Maros kivételével – rendelkeznek pusztával. Szerzőnk korábbi munkájában 7 dél-honti pusztát sorol fel, mostani művében 8 található (egyedül Lipócz nem szerepel előző említéseiből).

Hont vármegye a 19. század közepén

A 19. században Hont vármegyéről a legrészletesebb leírás ifjú Palugyay Imre (1818–1866) statisztikus, jogtörténész tollából született.

Kimutatása szerint 1780-ban a megye 3 járásában 3 szabad királyi város, 9 mezőváros, 168 falu, míg 1843-ban ugyancsak 3 szabad királyi és bányaváros, 9 mezőváros, 174 falu és 42 *népes pusztja* vagyis összesen 228 népes lakhely található.

Az 1850. évi országos összeírás alkalmával 3 szabad királyi bányavárost, 8 mezővárost, 175 falut és 24 pusztát találtak. A végszervezés 1852-ben Hont vármegyében 3 szabad királyi várost, 9 mezővárost, 175 falut, 1 praediumot és 63 pusztát, összesen 251 lakhelyet rögzített. Különös, hogy a praedium és a pusztja – utóbbiak száma jelentősen megnőtt – külön kategóriaként szerepel nála.³⁰

28 FÉNYES Elek: *Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, I–VI.* Pest 1836–1840. Magyar Társadalomtudományok Digitális Archívuma. Adatbázisok. Fenyves.xls (utolsó hozzáférés: 2016. június 8.).

29 *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztja, betürendben körülményesen leiratik.* Kiadta FÉNYES Elek. Pest 1851. <http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyves/> (Utolsó hozzáférés: 2016. június 18.).

30 PALUGYAY Imre: *Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása.* Pest 1855. 565–566. (Magyarország történeti, földirati és állami legújabb leírása.)

Borovszky Samu vármegye monográfiája

Borovszky Samu (1860–1912) történetíró Sziklay Jánossal együtt szerkesztette a Magyarország vármegyéi és városai című sorozat első négy kötetét.³¹

A Hont vármegyei és Selmeczbánya sz. kir. város című kötet – a kiadási év feltüntetése nélkül – 1906-ban jelent meg Budapesten.³² A kötet elején található Hont vármegye-térkép és Virter Ferenc (Drégelypalánk: Matunák Mihály) tollából származó *Hont vármegye községei* című fejezet is feltünteteti, illetve említi a településekhez tartozó majorokat, pusztákat, de számottevő eltérésekkel.

A külterületi lakothelyekről legfrissebb, megbízható és hivatalos adatokkal a népszámlálások és a helységnévtárak szolgálnak (2–3 év); a monográfiák esetében az adatgyűjtés és a kiadás között már 4–5 év is eltelhet. A térképek 8–10 éves vagy még régebbi állapotokat tükröznek.

TÉRKÉPEK*A katonai felmérések térképei*

Magyarország első katonai (josefiniánus) felmérése az 1780–1784 között lezajló katonai topográfiai felmérés eredménye, és az első olyan térképmű, amelyik településszint alatt (utcák, házak, dülők) mutatja be a teljes országot. Az 1 : 28 800 méretarányú topográfiai térkép ábrázolja a domborzatot, utakat, építményeket, vízhalózatot, települések és földrajzi alakulatok nevét és tájékoztató jelleggel a mezőgazdasági területek művelési ágát.³³

Ez az első olyan munka, amelyben megjelennek a gazdasági tevékenységekkel kapcsolatos, szinte mindegyik településen és külterületükön megtalálható létesítmények, építmények: malmok, téglaegető, bányák, juhászatok, vámházak. De említenek csárdát és majort Százdról, cigány házakat és Kis Város nevű külterületet Viskről, bányaművelésre utaló épületeket Börzsönyből.

A történelmi Magyarország első részletes topográfiai térképezése az úrbéri rendezés és első helységnévtárunk készítésének korát tükrözi. A helyismerettel rendelkezőknek feltűnik, hogy Drégely és Palánk – akkor még különálló – helységeink nevét a térképkészítők felcserélték.

Magyarország második katonai felmérése 1806–1869 között zajlott, eredményét franciskánus térképnek nevezik. A második felmérés a josefiniánus térkép tapasztalatai alapján, annak aktualizálásával, újramérésével, hibáinak kiküszöbölésével történt.³⁴

Magyarország harmadik katonai felmérése két részletben, 1869–1873 között Erdélyben, 1872–1884 között Magyarországon és a Partiumban valósult meg, az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó nagy térképészeti vállalkozásának önálló részeként. A térképmű egészét, a teljes elkészült munkát ferencjózsefi térképnek szokták nevezni.³⁵

31 *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*. Főszerk. KENYERES Ágnes. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/> (Utolsó hozzáférés: 2017. május 23.) (A továbbiakban: KENYERES.)

32 *Hont vármegye és Selmeczbánya sz. kir. város*. Szerk. BOROVSZKY Samu. Budapest [é. n.]. (Magyarország vármegyéi és városai Magyarország monográfiája) (A továbbiakban BOROVSZKY [é. n.]).

33 A Habsburg Birodalom Történelmi Térképei. *Az Első Katonai Felmérés (1763–1787)*. <http://mapire.eu/hu/> (Utolsó hozzáférés: 2017. május 23.)

34 A Habsburg Birodalom Történelmi Térképei. *A Második Katonai Felmérés (1806–1869)*. <http://mapire.eu/hu/> (Utolsó hozzáférés: 2017. május 23.)

35 A Habsburg Birodalom Történelmi Térképei. *A Harmadik Katonai Felmérés (1869–1887)*. <http://mapire.eu/hu/> (Utolsó hozzáférés: 2017. május 23.)

Gönczy Pál Hont vármegye térképe

Gönczy Pál (1817–1892) a német nyelvű térképek kiszorítása céljából szerkesztette a Magyar Korona Országai Fali Abrosza című térképet.³⁶ 1890-ben bocsátotta útjára az általa tervezett, Kogutowicz Manó rajzolta *Magyarország megyéinek kézi atlaszát*, melynek Hont megyei fali térképe 1886-ban már megjelent.

További felhasznált térképek:

- Hont vármegye közigazgatási és földmívelési térképe 1912-ből,³⁷
- Magyarország katonai felmérése, 1941.³⁸

**TELEPÜLÉSEINK KÜLTERÜLETI LAKOTTHELYEI
ÉS FÖLDRAJZI FEKVÉSÜK**

A szócikkekben követett sorrend:

1. A település törzskönyvezés szerinti elnevezése,
2. A település jogállása,
3. Lakossága 1910-ben (összes népesség, külterületekkel együtt),³⁹
4. Fekvése (ha a település jelenlegi határainkon túlra került, zárójelben szlovák helyneve),
6. A külterületi lakotthelyek említésének időrendje.

Az évszámokhoz tartozó források:

1784: I. katonai felmérés térképe; 1799: VÁLYI; 1808: LIPSZKY; 1828: NAGY; 1836–1840: FÉNYES; 1850: Országos összeírás adatai PALUGYAY közlése alapján; 1851: FÉNYES; 1852: PALUGYAY; 1863: Helynévtár;⁴⁰ 1864–1866: PESTY; 1869: II. katonai felmérés térképe; 1873: Helységnévtár;⁴¹ 1882: Helységnévtár;⁴² 1884: III. katonai felmérés térképe; 1886: GÖNCZY; 1893: Helységnévtár;⁴³ 1902: Helységnévtár;⁴⁴ 1906: BOROVSZKY; 1912: Hontvármegye térképe; 1913: Helységnévtár;⁴⁵ 1920: Népszámlálás;⁴⁶ 1930: Népszámlálás;⁴⁷ 1941: Magyarország katonai felmérésének térképe.

36 KENYERES <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/> (Utolsó hozzáférés: 2017. május 19.)

37 *Hont vármegye közigazgatási és földmívelési térképe*. Szerkesztett és nyomtatott a m. kir. állami nyomdában, 1912.

38 A Habsburg Birodalom Történelmi Térképei. *Magyarország Katonai Felmérése (1941)*. <http://mapire.eu/hu/map/hungary1941/> (Utolsó hozzáférés: 2017. május. 23.)

39 1–3. az 1913. évi Helységnévtárban közölt adatok alapján.

40 *Magyarország helynévtára*. A különféle kormányzati ágak szerinti beosztás kimutatásával mint az 1863. év elején fennállott. Összeáll. B. – R. – A. – P. Pest 1863.

41 *A Magyar Korona Országainak helységnévtára*. Szerk. Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal. Budapest 1873.

42 *A Magyar Korona Országainak helységnévtára*. Szerk. KOLLERFFY Mihály – JEKELFALUSSY József. Budapest 1882.

43 *Magyarország helységnévtára tekintettel a közigazgatási, népességi és felekezeti viszonyokra*. Szerk. DVORZSÁK János. Budapest 1893.

44 *A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1902*. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest 1902.

45 *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1913*. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest 1913.

46 *Az 1920. évi népszámlálás*. Első rész. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest 1923. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 69. k.)

47 *Az 1930. évi népszámlálás*. I. rész. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest 1932. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 83. k.)

A külterületi lakotthelyek között legkorábbi említéssel a várromot, kolostort, remetebarrangot és elpusztult településre utaló építményt (templom) is szerepeltetem. Malmok közül csak a falvakon kívül lévőket, bányákat csak telep esetén, tégláégetőket, kápolnákat nem említem. A helynevek közlésénél megtartottam a korabeli helyesírást és rövidítéseket.

1. **Bajta** kisközség 583 lakossal a Helembai-hegység (Burda) északnyugati peremén (Szlovákia, **Bajtava**).
1864–1866: Pusztá Palota kopasz kősziklás hegy; Bajtai csárda – előbb bormérés, most romladék;⁴⁸ 1869: Bajthai Csárda – az Ipolyságra vivő országút mellett; 1884: Palota pusztá; 1886: Palota p. 1912: Palota p. – a községtől délnyugatra az erdőben.
2. **Bernecebaráti** a Börzsöny északi szélén, a Kemence-patak partján; 1928-ban egyesítették Baráti és Bernece 1774 óta egybeépült falvakat.
1930: Külterület 61 lakos; 1941: Csitári-pusztá az Irtvány-hegyen; Heremalom a falu szélén, a Nagy-völgy elején, közelében két őrház; Kinszky-major,⁴⁹ a Bernecebaráti – Ipolyság út mellett jobbra, a Szuha-patak közelében.
Baráti kisközség 478 lakossal.
1784: Unt: m. (Alsó patakmalom); 1864–1866: község malma;⁵⁰ 1869: két patakmalom; az országút mellett: Szarvas Korcsma;⁵¹ 1884: Baráti malom; W. H. Szarvas (csárda); 1902: Dulánszky⁵² major, 23 lakos; 1906: Dulánszky-major; 1913: Adolfmajor, 24 lakos (A lakók számából arra következtetünk, hogy névváltozás történt; újabban Kinszky.); Szarvaskorcsma, 7 lakó.
Bernece kisközség 1240 lélekkel.
1784: Ob: m. (Felső patakmalom); 1869: két patakmalom; 1884: Alsó és Felső malom; Irtvány pusztá az Irtvány hegyen; 1886: Irtvány p.; 1902: Csitári p. 11 lakos (Nem azonos a Hont melletti Csitár pusztával; korábban Irtvány p.); 1906: Csitári pusztá; 1912: Irtvány p. 1913: Csitáripusztá 13 lakos.
3. **Drégelypalánk** kisközség 1625 lakossal az Ipoly-völgy középső részén, a folyó bal partján; 1863 után egyesítették Drégely és Palánk községet.
1784: Drégely: vízimalom az Ipolyon; Palánk: Schloss Dregel (várrom); a falu szélén patakmalom, a patak felső folyásánál, a vár alatt még egy (Hont és Nógrád megye határán, Magyarországi mezőváros közelségében);⁵³ 1869: Drégely M. (malom) az Ipolyon; egy patakmalom a község szélén; a hegyeken túl Deszkas J. H. (vadászházÖ); 1884: Babát pusztá, Deszkás pusztá, Új major a Drégely-palánk – Hont országút mellett balra; 1886: Babát p., Deszkás p., Új m. 1893: Újmajor, Babát p., Deszkás p., gólyagaz p. (Talán a Golyogár dűlő közelében lehetett az ipolyhidvégi határ mellett, hiszen 1882-ben még Hidvéghhez tartozott.) 1902: Babát p. 7 lakó; Deszkás p. 5 lakó; Öregmajor 23 lakos (Helyét nem sikerült meghatározni, mivel térképen nem található.); Újmajor 76 lakos; 1906: Babátpusztá, Deszkápusztá, Öregmajor, Szondymajor (korábban Újmajor); 1912: Babát p. (Az országút mellett tünteti fel a térkép.); Deszkás p. 1913: Babátmajor 16 lélek;

48 PESTY 1984. 49–50.

49 Tulajdonosáról, Kinszky Józsefről, aki 241 kh-at birtokolt a község határában. Lásd KOCZÓ 2013. 310.

50 PESTY 1984. 56.

51 Az ipolysági országúton fekvő régi híres csárda. Az 1940-es években lakóépület lett, majd határőr laktanya épült a helyén. Lásd: *A föld, ahol születünk. Emlékképek Bernecebarátiból*. Szerk. SÁGI Ilona. Budapest 2010. 16.

52 Vélhetően Dulánszky Nándor (1829–1896) esztergomi kanonokról (1874–1886), utóbb pécsi püspökről kapta nevét. Vö. KENYERES.

53 A térképkészítők a két településnevet felcserélték.

Deszkápuszta 6 lakó; Öregmajor 20 lakos; Gólyagaz p. 5 lakó; Szondymajor 59 lakos; 1920: Szondimajor 94 lakos, egyéb külterület 65 lakos; 1941: Babat-puszta, a Kecsebérc alatt, Drégelyvár közelében; Deszkás-puszta, a Nagy-völgyben, a Kecsebérc túlsó oldalán, közelében két őrház; Szondy-major, a Drégelypalánk – Hont út bal oldalán, közelében a Szondy-kápolna.

4. **Garamkövesd** kisközség 1226 lakossal a Helembai-hegység délnyugati peremén, a Garam torkolatának közelében (Szlovákia, **Kamenica nad Hronom**).
1784: vízimalom a falu alatti csatornán; 1869: malom az Uhlisko-patakon; J. H. Hallás tanja (Halász tanya vadászház) a Duna-parton; 1884: 2 patakmalom az Uhlisko-patakon; Kövesdi pusztá; J. H. (vadászház); 1886: Kövesdi p. 1893: Primási p. (névváltozás); 1902: Garamkövesdi p. 35 lakos; Kovácspatak nyaraló telep; Uhliszka malom 11 lakó; 1906: Garamkövesdi pusztá, Kovácspatak nyaraló, Uhliszka malom; 1912: Urasági mjr. (előtte Kövesdi p.); 1913: Garamkövesdi p. 32 lakos; Kovácspatak nyaraló telep 20 lakos; Uhliskómalom 7 lakó; 1941: Garamkövesdi pusztá, a Bajtai-pataktól északnyugatra; Vadászlak, a Sziklás hegy alatt, a Duna közelében.
5. **Gyerk** kisközség 567 lakossal az Ipoly menti dombságban, az Ipoly jobb partján, Ipolyágtól északnyugatra (Szlovákia, **Hrkovce**).
1784: Ipoly-malom; 1869: Ipoly-malom a falu alatti folyószakaszon; 1893: Szóvád p. 1902: Szóvád p. 20 lakos; 1906: Szóvád pusztá; 1913: Szóvádpusztá 28 lakos; 1941: Gyerki-major, a Kocsári és a Piliske hegy között, Kistompa és Kistúr határának közelében; valószínű, hogy Szóvád újabb elnevezése.
6. **Helemba** kisközség 1040 lakossal a Helembai-hegység délkeleti lábánál, az Ipoly torkolatánál (Szlovákia, **Chľaba**).
1864–1866: az erdőben az esztergomi főkáptalan béresháza és juhakla;⁵⁴ 1884: Helembai pusztá (a Sánccs irtás szélén, a hegység Ipoly felőli részén); 1886: Helembai p.; 1902: Somosi p. 6 lakóval; 1906: Helembai p. – térképen, Somosi pusztá – szövegben;⁵⁵ 1912: Helembai mjr. 1913: Somosipusztá 6 lélek. Az elnevezések és helymegjelölések ugyanarra a külterületre vonatkoznak.
7. **Hont** kisközség 860 lakossal a Börzsöny hegység északi részén, az Ipoly bal partján.
1784: Ipoly-malom; a Csitári-patakon vízimalom; 1850: Csitár pusztá népessége 310 (!) fő;⁵⁶ 1852: Hont falu Csitár pusztával, földesura az esztergomi érsek;⁵⁷ 1864–1866: Csitár⁵⁸ jelenleg pusztá, 840 esztendő előtt a falu ott lehetett; fekvése két hegy közötti róna helyen; Csitári nevű folyó – mely a drégelyi vártól lefelé folyik – vágja keresztül; jelenleg egy malommal ellátva.⁵⁹ 1863: Csitár p. 1869: Csitár M. (malom) a Csitár-

54 PESTY 1984. 135.

55 BOROVSZKY [é. n.] 46.

56 PALUGYAY 1855. 583.

57 PALUGYAY 1855. 610.

58 Csitárt – neve szerint – eredetileg pajzsgyártók lakták. Honti várföld, Csitári nemesek, illetve a Kaladey család, majd az esztergomi káptalan birtoka (Chytar, 1281; utolsó említése: 1495 – Chythar). A határ a mai Hont falu börzsönyi részét öleli fel, áttekerve Bernecebaráti szélére. Emlékét helynevek őrzik: Bernecebaráti keletre, Hont felé eső határában *Csitári pusztá*; Hont határában: *Csitári-forrás*, *Csitár-patak*, *Csitári kápolna*. Lásd BAKÁCS István: *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest 1971. 103–104.; GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Heves, Hont, Hunyad, Keve, Kolozs, Komárom, Krassó, Kraszna, Küküllő megye és Kunság*. Budapest 1987. 188.

59 PESTY 1984. 138–139.

patakon; 1873: Csitár p. 1882: Csitár p. 1884: Honti malom az Ipolyon; 1902: Kútberek erdészlak 6 lakóval; 1906: Kútberek erdészlak;⁶⁰ 1913: Kútberekpuszta 8 lakos; 1920: Külterület 67 lakos; 1941: Kútberek-órház, a Köpő kút közelében, a Csitár-patak völgyében.

8. **Ipolybél** kisközség 509 lélekkel az Ipoly folyó jobb partján, Ipolyságtól délnyugatra (Szlovákia, **Bielovce**).

1784: hajómalom; 1884: két hajómalom, Béli puszta; 1886: Puszta; 1893: Csárad telep; 1902: Csárad⁶¹ puszta 6 lélekkel; Rozmaring m. 42 lakos; Uraság p. 9 lakóval; 1906: térképen a külterület jelölve, helynév hiányzik; 1913: Csáradpuszta (A helységnévtár Általános része Ipolyszakállosnál tünteti fel.), Rozmaringmajor 51 lakos; 1941: Béli puszta, a faluhoz közeli domb alatt; Rozmaring-major, a Nagy-irtvány domb északi oldalán; Szabadhegy-puszta,⁶² a Nagy-irtvány déli oldalában.

9. **Ipolydamásd** kisközség 604 lakossal a Börzsöny délnyugati lábánál, az Ipoly bal partján.

1784 (település a patak völgyben): patakmalom; az Ipoly mellett régi erőd romja;⁶³ 1852: „mintegy 50 éve tétetett át jelenlegi helyére,”⁶⁴ vagyis az Ipoly mellé; 1869: M. (patakmalom) Ódamásd alatt; Zuvár⁶⁵ B. (hegy); 1884: hajómalom a Lelédhíd major alatt; 1913: Malomvölgy 15 lakossal, a régi faluhely közelében; 1930: Külterület 50 lélekkel; 1941: vízimalom a Malomvölgyben.

10. **Ipolyhidvég** kisközség 911 lélekkel az Ipoly folyó jobb partján, Ipolyságtól keletre (Szlovákia, **Ipeľské Predmostie**).

1784: a község és Nagyfalva között Ipoly-malom; 1869: Hidvégh M. (malom) az Ipolyon; 1882: Gólyagaz p. 1884: Csádo malom az Ipolyon; Buriani puszta a Kecske-hegy és az Öreg-hegy között; Hidvégi puszta (az országút mellett), közelükben juhakol; 1886: Burian p., Hidvég p. 1893: Szurdokalja p., Majorsági p. 1902: Gyürki puszta 15 lakóval; Primási puszta 27 lélekkel; 1906: térképen – Burian p. és Hidvég p.; szövegben: *Gyürki és Primási puszták*;⁶⁶ 1912: Szurdokalja p. 1913: Szurdokaljapuszta 36 lakossal (a Betürendes részben Öreghegyipuszta); 1941: Hídvégi puszta, a Hídvég – Tesmag út jobb oldalán, a hegy alatt, közelében juhakol; Csádó-ház, az Ipoly holtágánál, ahol korábban ilyen nevű malom működött. Valószínű, hogy Hidvégi p.=Majorsági p.=Primási p. és Burian p.=Gyürki p.=Szurdokalja p.=Öreghegyipuszta.

11. **Ipolykiskeszi** kisközség 548 lakossal az Ipoly folyó jobb partján, Párkánytól észak-északkeletre (Szlovákia, **Malé Kosihy**).

1851: Dávidréve puszta (az Ipolyon túl); 1869: Ipoly-malom, Gödervár⁶⁷ (régai sáncvár); 1884: hajómalom; M. H. (major); 1902: Káptalanpuszta 83 lakossal; 1906: Káptalan puszta; 1912: Káptalan mjr. Ipolypásztó felé; 1913: Káptalanmajor 93 lélekkel; 1941: Major, az Ipolypásztó felé vezető út mellett jobbra.

60 BOROVSZKY [é. n.] 46.

61 Csárad/Csarag: középkori település Béltől nyugatra (terra Charad, 1280; utolsó említése: 1329 – Charag). Emlékét helynevek őrzik Bél, Kissalló és Lontó határán: *Csárad-völgy, Nagy- és Kis-Csárad, Csárad erdő*. Lásd BAKÁCS 1971. 99.; GYÖRFFY 1987. 186.

62 Elnevezését Szabadhegyi Géza nevű bérlőről kaphatta, aki Talián bárónó birtokát vette árendába. Lásd REŠKO Sándor – TENCZEL István: *Ipolybél. Látnivalók*. Komárno 1998. 3–4.

63 Damásd középkori várának és a török által épített palánknak maradványa.

64 PALUGYAY 1855. 707.

65 A közeli Zuvár – régészeti nyomai szerint ugyancsak középkori vár – szintén Ipolydamásd határához tartozik.

66 BOROVSZKY [é. n.] 46.

67 Törökvár régészeti nyomait a 12–14. századból mutatják ki.

- 12. Ipolypásztó** kisközség 1161 lélekkel az Ipoly jobb partján, Ipolyságtól délnyugatra (Szlovákia, **Pastovce**).
1864–1866: 30–40 éve az Ipolyban vert karókon állt a község, utóbb az uraság malma;⁶⁸ Pusztafalu,⁶⁹ 1869: juhászat a település közelében; 1882: Ganád p. 1884: hajómalom; Gánádi pusztá (az Ipolyon túl), Zalabai pusztá; 1886: Ganád p., Zalabai p. 1893: Zalaba telep; 1902: István m. 108 lakossal (korábban Ganád); Zalabai p. 77 lakos; 1906: Ganád p., Zalabai p. 1912: István mjr., Vilmos mjr.⁷⁰ (előtte: Zalabai p.); 1913: Istvánmajor 121 lakos; Vilmosmajor 99 lélek; 1941: Vilmos-major, a Lóhegy és a Pizskés domb között.
- 13. Ipolyság** nagyközség – Hont vármegye és az Ipolysági járás székhelye – 4206 lakossal a Korponai-hegység és a Börzsöny között, az Ipoly folyó két partján, Lévától délkeletre (Szlovákia, **Šahy**).
1784: patakmalom; 1799: Parassa szabad pusztá; 1808: Parassa⁷¹ alias Szurdok praedium; 1828: Parasza, Szurdok praedium, 8 ház, 52 lakos; 1836–40: Szurdok 61 lélek; 1850: Szurdok pusztá; 1851: Olvár pusztá, filia 42 kat. lakossal; Szurdok pusztá, filia 61 kat. lakossal; 1852: Parassa pusztá; 1863: Szurdok p. 1864–1866: a Parassa-patak folyásánál, a váci országúton épült összesen 11 házból álló, Ipolyság városához tartozó utca, melyet német ajkú lakosokkal népesítettek be, akik mind elmagyarosodtak;⁷² 1869: Parassa-Szurdok; M. (Ipoly-malom) a folyó jobb partján, a település és Hont között; 1873: Szurdok p. 1882: Szurdok p.; Lipóc p. az Olvári hegyen; 1884: malom a Szölc-patakon; Homok, Szurdok, Hangyás pusztá, közelében juhakol; 1886: Szurdok, Homok, Hangyás p. 1902: Szurdok telep 48 lakossal; Külső major 11 lakóval; 1893: Szurdok p., Hangyás p., Lipóc p., Heszko p. 1906: Szurdok, Homok, Hangyás p. 1912: Homok (városrész), Szurdok tanya, Hangyás tanya; 1913: Parassapusztá 44 lélek; Hangyásmajor 15 fővel; 1941: Hangyás-major, a várostól északra, Kistúr közelében; Homok, városrész az Ipolyon innen, a vasútállomás környéke; Katonai tábor – a város szélén, a Kistúr felé vivő út jobb oldalán; Parassa-pusztá (Szurdok), a Nagy-hegy lábánál, az Ipoly mellett, közelében őrház.
- 14. Ipolyszakállós** kisközség 1117 lélekkel Ipolyságtól délnyugatra, a folyó és az Ipolymenti-hátság között (Szlovákia, **Ipeľský Sokolec**).

68 PESTY 1984. 170.

69 Pusztafalunak okleveles említése nincs. Zalabai Zsigmond Ipolypásztóról készült monográfiájában olvasható: „Pusztafalu: szántó az Ipolyon túl, Börzsöny határa mellett. Neve szerint, akárcsak Ganádon, a középkorban falu állt. A helyi hagyomány szerint a tatárjárás alatt vált egyenlővé a föld-del.” Feltehető, hogy a vámosmikolai határban a Pap-földek, Molnár-szög, Füzek, Német-szög középkori leletei (8–13. századból) Pusztafalu településsel hozhatók összefüggésbe, ugyanis a terület Trianonig, illetve a kettős birtokosság fennállásáig Ipolypásztó határához tartozott. Lásd: *Pest megye régészeti topográfiája. A Szobi és a Váci járás (XIII/2. kötet)*. Szerk. TORMA István. Budapest 1993. 536., 546. (Magyarország Régészeti Topográfiája 9. A továbbiakban: MRT 9. 1993.); ZALABAI Zsigmond: *Mindenekről számot adok*. Bratislava 1984. 29.

70 Gr. Pongrácz Vilmos és neje Huszár Gabriella gyermekeiről, Istvánról és Vilmosról kapták nevüket a majorok. Id. Olexa József (1899–1995) 1993. évi közlése.

71 Parassa/Szurdok: a Hontpázmány nembeli Mocud fiai 1245-ben Ság déli határosai (villa Parassa, 1258; utolsó említése: terra Parassa – 1399). Mohud fia Paznan 1258 előtt 2 ekényi parassai földet hagyott a sági monostorra, amit halála után öccse visszakövetelt. 1258-ban mégis lemondott róla az egyház javára. A Födemesi család birtoklásáról is tesznek említést, utóbb a sági prépostság birtoka. Lásd BAKÁCS 1971. 171–172.; GYÖRFFY 1987. 232.

72 PESTY 1984. 173.

- 1784: Schäferé (juhászat) a patak mellett; Ipoly-malom; 1808: Szakállos praedium⁷³; 1828: Szakálos praedium;⁷⁴ 1864–1866: „A község mellett Deménd és Szalka közt levő közlekedési útvonal húzódik (...). Ezen út fölött a községtől ½ órányira egy dombon fekszik az Uradalmi újmajor juhakollal mely 2 év alatt épült. Földesura Herczeg Eszterházy család (...)”⁷⁵ 1869: Ipoly-malom; 1884: hajómalom, Szakállas pusztá; 1886: Szakállos p. 1906: Szakállos p. 1912: Szakállosi mjr., Új mjr. 1913: Csáradpuszta 10 lakóval (A Csárad-völgyben, Garamsalló határának közelében; Bélnél is említve.); Szakállosi major 63 lakos; 1941: Szakállosi pusztá, a Szakállos – Bél országút mellett jobbra, a domb aljában.
- 15. Ipolyszalka** kisközség 1590 lakossal az Ipoly menti dombság aljában, az Ipoly folyó jobb partján, Párkánytól észak-északkeletre (Szlovákia, **Salka**).
- 1784: Ipoly-malom; 1850: Szekeres pusztá; 1851: Szekeres pusztá; 1852: Szekeres pusztá; 1864–1866: „Jelenleg a Szalkai Alsó és Felső (Szekeresdi) határok között Kis-Keszi (...) fekszik.”⁷⁶ 1869: Ipoly-malom; 1873: Szekeresd p. 1882: Szekeresd p. 1884: 4 hajómalom; Szalkai pusztá; 1886: Szalka-Szekeres p. (Kis-Keszi és Kis-Gyarmat között az Ipolymenti-hátságban.); Szalkai p. (a faluhoz közeli domb aljában); 1893: Fenéki p., Nagyvölgyi p. (Csak Szekeresd jöhet számításba.) 1902: Szekeresd p. 26 lélekkel; Fenék p. (előzőleg: Szalkai p.) 46 lakossal; 1906: Szalkai p., Szalkaszekeres p. 1912: Fenék p., Szalkaszekeresd p. 1913: Szekeresdpusztá 38 lakossal; Fenékpusztá 40 lakos; 1941: Fenék-pusztá, a Kövecses hegy alatt.
- 16. Ipolytölgyes** kisközség 510 lakossal a Börzsöny nyugati lábánál, az Ipoly közelében, Szob és Vámosmikola között.
- 1784: Ipoly-malom; 1869: Ipoly-malom a régi Ipoly-ágban; 1884: hajómalom az Ipolyon, patakmalom a Ganádi-patakon; 1886: Bánya p. a tölgyesi határhoz tartozó Bányahegyen (kataszteri térkép); 1906: Bánya p. 1941: Ganádi malom, az Ipoly mellett, eredetileg hajómalom volt; Cserge malom, a Mikolára menő út jobb oldalán.
- 17. Ipolyvisk** kisközség 1000 lélekkel a Kisalföld keleti peremén, az Ipoly folyó jobb partján, Ipolyságtól nyugat-délnyugatra (Szlovákia, **Vyskovce nad Ipľom**).
- 1784: a Mahire⁷⁷ Ipoly felé eső lejtésében: alte schanze (régí sánctvár); zigenner hauser (cigány házak), Kis Város; Tarcsán⁷⁸ és wh. (csárda) az Alsó-Egeres völgyében, jóval Alsó-Szemeréd fölött, Felső-Szemerédtől nyugatra; 1799: Tarcsán szabad pusztá, F. Szemerédhez nem messze; 1808: Tarcsány praedium; 1828: Tartsány praedium 3 házzal, 24 lélekkel; 1836–1840: Tarcsány 18 lakossal; 1851: Tarcsány pusztá, Alsó-Szemeréd filiája, 18 kat. lakossal; 1852: Tarcsány p. (Felső-Szemeréd külterülete); 1863: Kisváros p.; Órhegy p. 1869: Ipoly-malom a település szélén; Pusztá Kis Város, az Alsó-Egeres-patak Ipolyba ömlésénél; Pusztá Órhegy, a Selmec-patak fölött; M. H. (véltetően Tarcsány-major); 1873: Kisváros p.; Órhegy p. 1882: Kisváros p.; Órhegy p. 1884: Ipoly-

73 Lásd a 23. lábjegyzetet.

74 NAGY, Ludovico Szakállost faluként és pusztaként is feltünteti. Lásd a 27. lábjegyzetet.

75 PESTY 1984. 159.

76 PESTY 1984. 266.

77 Visk vára – Mahir régészeti nyomai a 13–14. századból.

78 Tarcsány/Sztarcán: 1247-ben villa Starchan, 1315/1427-ből terra Zarchan néven említik. A Tarcsányi nemesek birtoka. 1258-ban Tarcsány birtokába Horváti Pétert iktatták be, és határát is megjárták. A határjárásból kiderül, hogy Tarcsány falu a mai Alsó-Szemeréd (Dolné Semerovce) helyén feküdt. Keleten Szemeréddel, Davorcsány földdel és Viskkel, nyugaton Szetével, Százddal, Hébeccevel és Deménddel volt határos. Lényegében kitöltötte a mai Alsószemeréden átfolyó Sztarcánpaták/Szemerédi-patak völgyét. Ma pusztá Felsőszemeréd nyugati határrészében. 2017-ben idős alsószemerédi férfiak már Tarcsánypusztára sem emlékeztek. Lásd GYÖRFFY 1987. 257.; BAKÁCS 1971. 200–201.

malom; Kisváros puszta, Új major, Órhegy puszta; 1886: Órhegy p., Új major; 1893: Újmajor p. 1902: Kisváros m. 12 lélek; Órhegy m. 5 lakó; Újmajor 106 lakos; 1906: Kisváros major; Órhegypuszta; Újmajor; 1912: Kisváros mjr., Ipolyviski mjr., Órhegy mjr. (az Órhegyen) 1913: Kisvárosmajor, 17 lakos; Bánkútmajor 2 lakó (korábban Órhegy puszta); Ipolyviski major 100 lakos (előtte Újmajor); 1941: Ipolyviski-major, az Egeres-patak völgyében; Kisváros-major, az Ipoly mellett, az Egeres-patak torkolatánál.

- 18. Kemence** kisközség 1492 lakossal a Börzsöny északnyugati lábánál, a Kemence-patak mentén.

1864–1866: Királyház: erdőség közepén pompás fennsíkon elterülő vadászlak és juhászati épületek – elnevezését a monda szerint Mátyás király idejében nyerte, kinek itt vadászkastélya volt; Godóvár.⁷⁹ 1869: két patakmalom; J. H. (vadászház) a Kemence-patak mellett; 1882: Szete-Haraszti p. 1884: a Kemence-patak völgyében Redli⁸⁰ puszta patakmalommal (korábban vadászház); Király háza (1850-ben Peröcsény külterülete); 1886: Redl p., Királyháza; 1893: Királyháza p. 1902: Aczél⁸¹ p. 46 lakos (előtte Redli p.); Királyháza p. 6 lélek; Okolicsányi⁸² p. 7 lakó (1892-ben: Tökey-puszta⁸³); 1906: Aczél-puszta, Királyháza, Okolicsányi-puszta; 1912: Redl mjr., Királyháza vadászlak; 1913: Csarnapuszta (Csak a Betürendes részben; a korábbi Aczél-, ill. Redli-puszta.), Királyháza p. 50 lakos, Lászlópuszta 8 lélek (régebben Okolicsányi-puszta); 1920: Külterület 56 lakó; 1930: Szeteharaszti 99 lakos, egyéb külterület 37 fő, összesen 136 lélek; 1941: Csarna-puszta szeszyárral, a Kemence-patak völgyében, a község közelében; Királyháza-vadászlak, a Kemence-patak völgyének felső részén; László-puszta, a Kemence-Vámosmikola országút jobb oldalán, a Vince-árok mellett; Vadászlak, pontosabb megnevezés nélkül a Fekete-patak völgyében, közel a Fekete kúthoz (valószínű a Huszár–Káldy-féle vadászkastély).

- 19. Kóspallag** kisközség 643 lakossal a Déli-Börzsönyben, a Kóspallagi-medencében.

1784: vízimalom a Kóspallagi-patakon – távol a falutól, Zebegény fölött; 1869: M. (malom) a Korompa-patakon; 1884: malom a Korompa-patakon; 1941: Dreysi őrház, az azonos nevű hegyen; Menedékház, a községen túl (valószínű, hogy a Kisinóci turistaház); Őrház, a falutól északkeletre.

- 20. Leléd** kisközség 553 lakossal a Helembai-hegység északi lábánál, az Ipoly folyó jobb partján, Párkánytól északkeletre (Szlovákia, **Lef**a).

1784: Ipoly-híd, a hídfőnél épület, hajómalom; 1864–1866: község malma (öreg malom) az Ipoly vizén;⁸⁴ 1869: Lelédi Malom; a hídnál Vámház; 1884: Lelédi malom; 1893: Primási p. 1902: Hidnáli major; 1906: Lelédhídi major; 1913: Lelédi puszta (csak a Betürendes közli); 1941: Vadászlak, a volt hídfő közelében, az Ipoly jobb oldalán.

- 21. Letkés** kisközség 898 lélekkel az Alsó-Ipoly-völgyben, a Börzsöny nyugati lábánál.

1784: hajómalom; 1869: Letkési Malom az Ipolyon; Vámház az Ipoly-hídnál; 1882: Bakszarva p. 1884: hajómalom; patakmalom; Dávidrévi puszta, Letkési puszta (előtte:

79 PESTY 1984. 181–182. Godóvár középkori régészeti nyomai talán a 11–13. századból.

80 Minden bizonnyal dr. Rédly Sándor esztergomi polgárról kapta nevét. Lásd A Szondi-Album előfizetőinek névjegyzéke. In *Szondi-Album. Drégeli emlék-lapok. A Szondi-émlék-kápolna felavatása alkalmából.* Szerk. és kiad. PONGRÁCZ Lajos. Esztergom 1885. Melléklet.

81 Tulajdonosáról, az 1905-ben nemességét nyert Kemencei Aczél Józsefről. BOROVSKY [é. n.] 424.

82 Barátiban is birtokos nemes család. BOROVSKY [é. n.] 443.

83 KOCZÓ 2013. 307.

84 PESTY 1984. 208–209.

Bakszarva p.), Galla puszta, Lelédhid major; 1886: Lelédhid m., Dávidrév⁸⁵ p. 1893: Dávidréve p., Lelédi p., Szaklói p. (A Szaklók nevű közeli erdőrésztől – kataszteri térkép 1886) 1902: Bakszarva p. 60 lakos; Dávidrévi p. 39 lélek; Gallaaljai p. 9 lakó; Lelédhidi p. 34 lakos; Szaklói p. 4 fővel; 1906: Bakszarva p., Dávidrévi p., Gallaaljai p., Lelédhidi m., Szaklói puszta (utóbb Liliompusztá); 1913: Dávidrévpusztá 28 lakó; Gallaaljapusztá 3 fő; Lelédhidipusztá 28 lélek; Szaklópusztá (csak a Betürendes részben); Széppatakpusztá (előtte Bakszarva) 43 lakos; 1920: Külterület 124 lakos; 1930: Külterület 112 fővel; 1941: Dávidrévi pusztá, a Tölgyes felé vezető út közelében, a domb aljában; Gallaapusztá, a Kis Galla-hegy alatt; Lelédhidi pusztá, a Letkés – Ipolydamásd út mentén balra, az egykori hídfő közelében; Liliom-pusztá, a Letkés – Ipolydamásd út mentén balra, a domb alatt; Széppatakpusztá, a Szép-patak mellett, a Dávidrévi pusztá tőszomszédságában.

22. Lontó kisközség 822 lélekkel Ipolyságtól délnyugatra, az Ipolymenti-hátságban (Szlovákia, **Lontov**).

1784: patakmalom a falu mellett; 1869: malom az Egeres-patakon; Lontó és Szete között, az Öreghegy alatt, az Ipoly közelében Litas nevű helyen épület, valószínűleg a Litasi csárda; 1884: az Egeres-völgyben: 3 M. H. (major); Vadalmási major; 1886: Majorok, Vadalmási m. 1906: Majorok, Vadalmási m. 1912: Vadalmás mjr. 1941: Major, az Egeres-völgyben, a pataktól balra; Rakovszky-major,⁸⁶ az Egeres-völgyben, a pataktól balra; Major, az Egeres-völgyben, a pataktól balra; Vadalmás-major, az Egeres-völgyben, a pataktól balra.

23. Márianosztra kisközség 1468 lakossal a Börzsöny kismedencéjében, Szobtól északra.

1784: két patakmalom; 1799: Toronya szállás; 1828: Toronya⁸⁷ praedium (házak és lakók számát nem közli); 1869: Dolny Mlin (Alsó malom) a Zuvár alatt; patakmalom a falu alatt; 1873: Fegyintézet; 1882: Fegyintézet; Torony p. 1884: Dolni mlin; patakmalom a falu alatt; Lučka (Fény) pusztá; 1886: Fegyház; Lucska p. 1893: Lucska p. 1906: Fegyház; Lucska p. (utóbb Magasrétpusztá); 1913: Magasrétpusztá és Sághegy (Csak a Betürendes rész közli. Ugyanakkor Szobnál az Általános részben Csákhegy szerepel 72 lakossal.) 1930: Magasrétpusztá 44 lakos; 1941: Női fegyintézet; Magasrét-pusztá, a Csákhegytől keletre.

24. Nagybörzsöny kisközség 1907 lélekkel a Börzsöny nyugati részén, Szobtól 20 km-re északra.

85 Dávidréve Letkés és Ságizsidó/Tölgyes között elhelyezkedő falu (Warrewy, 1314; Daudrewe, 1386/1388; utolsó említése: 1498 – Daudreue). 1314-ben Várrévénél említenek kikötőt az Ipolyon. A falu nevét Dávid nevű birtokosáról kapta, ill. a helynév utótagja arra utal, hogy az Ipolyon átkelőhely volt. 1414-ben Zsigmond király Dávidréve birtokát Cseh Péter fia Lászlónak adja. 1464-től az esztergomi káptalan birtoka. A település emlékét ma a Letkéshez tartozó Széppatakpusztá közelében *Dávidréve pusztá* helynév őrzi. Lásd BAKÁCS 1971. 106–107.; GYÖRFFY 1987. 242.

86 Lontón és Bélen birtokos nemes család. Lásd BOROVSZKY [é. n.] 446.

87 Bibervár–Torony, Toronyalja a Kóspallagi-medencében, a Kis-Hanta- és Korompa-patak találkozásá fölötti dombtetőn lévő Bibervár/Torony alatt fekvő középkori (13–16. századi) település. Itt állt a közelben egy dombháton a Szent Mihály tiszteletére szentelt pálos kolostor és templom, mely 14. századi eredetű (írásos említés: 1381; utolsó: 1538). A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásaiban a váci náhijéhez tartozó *Toromalja* pusztaként szerepel. Márianosztra határához tartozott, most a legközelebbi falu Kóspallag. A helynevet a *Pusztatorony-dűlő* őrzi. Lásd KÁLDY-NAGY Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. Budapest 1985. 644–645.; MRT 9. 1993. 195.

- 1784: a Börzsöny-patak völgyében bányaművelésre utaló épületek; 1799: Ganad⁸⁸ szabad puszta; 1808: Ganád praedium; 1828: Ganád praedium 2 házzal, 15 lakossal; 1836–40: Ganád puszta 29 lakos; 1850: Ganád puszta 17 lélek; Bánya puszta 21 lakos; 1851: Ganád puszta Börzsöny fiókja, 29 kat. lakos; 1852: Nagybörzsöny fiókhelyei: Ganád puszta, Bánya csárda, Körtvélyes irtás; 1863: Ganád p., Bánya p. 1864–1866: Irtások – primási urasági major és 2 erdész lakása; a község határához kapcsolva a Ganádi puszta, korábban gróf Eszterházy, jelenleg gróf Breunen tulajdona; majorból és egy csárdából áll, az Ipolyságról Szob felé vezető úton, Tölgyes helység szomszédságában.⁸⁹ 1869: Puszta Ganád M. H. (major); Bánya, épületekkel a patak völgyben; 1873: Ganád p.; Bánya p.; 1882: Ganád p.; Bánya p.; 1884: két patakmalom a falu alatt; Ganádi puszta, W. H. (csárda) az országút mellett; Irtás puszta, Bánya puszta; 1886: Bánya telep, Ganád p., Irtás p. 1893: Irtás p. 1902: Ganád p. 27 lakossal; Irtás telep 29 lélekkel; 1906: Ganád p., Bánya p., Irtás p. 1912: Ganád p., Bányatelep; 1913: Irtástelep 21 lakóval; Kisirtás p. 17 lakos; Ganádpuszta (csak a Betürendes rész közli) 1920: Külterület 55 lakos; 1930: Külterület 48 lélek; 1941: Bánya-puszta őrházzal, a Börzsönyi-patak völgyében; Ganádmajor, az útelágazás környékén; Kisirtás-puszta, a Hosszú-völgyben; Nagyirtás-puszta vadászalakkal, a Sós hegy alatt.
25. **Nagymaros** nagyközség 4681 lakossal a Dunakanyarban, Visegráddal szemben, a Duna bal partján.
1864–1866: Remete-völgyi barlang, mely Szent István és Szent László király idejében kolostor volt, elpusztulása után remete lakta a barlangot.⁹⁰ 1869: hajómalom a Dunán. 1884: hajómalom a Dunán; 1941: Törökmező, Menedékház.
26. **Pereszlény** kisközség 625 lakossal a Börzsöny északi lábánál, az Ipoly folyó bal partján, Ipolyságtól nyugatra (Szlovákia, **Preseňany nad Ipľom**).
1784: patakmalom; 1869: malom a Kemencei-patakon a község közelében; a Visk felé vezető út mellett Puszta Pereszlény; 1884: malom a Kemence-patakon; Pereszlényi puszta; 1886: Puszta; 1902: Pereszlényi m. 43 lakos; 1906: Pereszlényi major; 1912: Pereszlényi p. 1913: Pereszlényi puszta 37 lakóval; 1941: Pereszlényi-puszta, a falu és a vasút között.
27. **Perőcsény** kisközség 1180 lélekkel a Börzsöny északnyugati részén, Szobtól 20 km-re északra.
1784: Rudera ein alten Kirche (egy régi templom romja)⁹¹; juhászat az Ipoly közelében; Alsó- és Felső patakmalom; 1799: Haraszt szabad puszta; 1808: Haraszt praedium (az előbbi juhászat helyén); 1828: Haraszt praedium 2 házzal, 18 lakóval; 1836–1840: Ha-
- 88 Ganád/Ganan: Börzsönytől nyugatra feküdt az egykori Ganád falu (terra Ganan, 1270), mely Ganádi nemesek birtoka volt. Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírásában *Ganát* néven már lakatlan pusztaként említik, Musztafa Mehmed fia birtokolja. Ma *Ganádpuszta* néven Nagybörzsönyhöz tartozik. BAKÁCS 1971. 117.; FEKETE Lajos: *Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása*. Budapest 1943. 50.; GYÖRFFY 1987. 196.
- 89 PESTY 1984. 68–72.
- 90 PESTY 1984. 227.
- 91 Orsány (Felső-): a régészek által kettős településként számon tartott Orsány helység Felsőorsányként azonosított faluja a mai Perőcsény határában (Pusztorsány, 1499 – egyetlen írásos említés). Az esztergomi káptalan birtokaként említik. Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírásában *Orszán* néven lakatlan faluként szerepel. Az 1733. évi összeírás szerint *Orsány pusztán* szögletes kövekből épített, könnyen kijavítható templom áll. Lehetséges, hogy a közeli Boldog Asszony völgy a templom titulusának, Szűz Máriának nevét örizte meg. Templomának romjairól még a 19. század közepén is tudtak. Emlékét ma a *Puszttemplom-lápa* dülönév örzi. Lásd BAKÁCS 1971. 164–165.; FEKETE 1943. 184.; GYÖRFFY 1987. 224–225.; MRT 9. 1993. 277–278.

raszt pusztá 19 lélek; 1850: Királyháza pusztá 11 lélek; Haraszt pusztá 19 lakó; 1851: Haraszt pusztá Vámos-Mikola fiókja, 19 kat. lakossal; 1852: Királyháza p., Haraszt pusztá; 1863: Haraszi p.; Királyháza p.; 1864–1866: Pusztá Templom – melynek falai elhordattak, s a mostani haraszi major épült belőle; 2 egykerekű malom; Sajgó vár,⁹² 1869: két M. (malom) az Orsan-patakon; Jakab-Haraszt M. H. (major), közelében Ipoly-híd vezet Bél felé; 1873: Haraszi p.; Királyháza p.; 1884: patakmalom; Haraszi pusztá, Peröcsény pusztá; Környei⁹³ tanya a Harangláb dűlőben (1887. évi kataszteri térképen); 1886: Haraszi p., Peröcsény p. 1893: Haraszi p. 1902: Haraszi p. 92 lakos; Peröcsényi m. 21 lakó; Paptag pusztá (korábban: Környei tanya); Bányatelep; 1906: Haraszi pusztá, Peröcsényi major, Bányatelep, Paptag; 1912: Haraszi p., Peröcsény p.⁹⁴ 1913: Haraszi p. 63 lakos; Peröcsényi p. 34 lélek; Dodipusztá⁹⁵ 6 lakó (korábban: Paptag); Pusztaháza 12 lakos; 1920: 93 lélek; 1930: Pusztaharaszt és egyéb puszták 75 lélek; 1941: Peröcsényi pusztá, az Orsány-pataktól távolabb, a Száraz-patak közelében; Peröcsényi tag, előtte Dódipusztá; Pusztaharaszt, a tései elágazás közelében, az út mellett jobbra.

28. Százd kisközség 691 lakossal az Ipolymenti-dombság keleti részén, Ipolyságtól nyugatra (Szlovákia, **Szazdice**).

1784: patakmalom a falu fölött; w. h. (csárda) Deménd felé, az országút mellett; m. h. (major) a falutól lejjebb, a Szetére vezető út menti domb alatt; 1864–1866: Majorság; két dűlőnév, mely major, pusztá nevének eredetét magyarázza – Szellő várak, ahol magas fekvése miatt mindig szél fúj; Galagonyás földek,⁹⁶ 1869: a Százd-patakon, a falu fölött malom; a falu közelében, a Hébecz-völgyi patak mellett Deméndi Csárda; 1884: Ivánka⁹⁷ major, Cselesi major, Pacolai⁹⁸ major, Galagonyási major, Deméndi csárda; 1886: Ivánka mjr., Pacolai tag; 1893: Czeles p., Újlak p., Paulina telep; 1902: Galagonyási p. 30 lakos; Ivánka p. 37 lélek; Kakasdomb p. 3 fő; Paula p. 50 lakos; Szellővár p. 10 lakó; 1906: Galagonyás, Ivánka, Kakasdomb (talán a Cselesi-major másik neve), Paula és Szellővár nevű puszták; 1912: Ivánka mjr., Galagonyás, Deméndi cs. 1913: Galagonyási p. 17 lakó; Kakasdomb p. 7 lélek; Paula p. 48 lakos; Szellővár p. 13 fő; Újlak p. 28 lakos; 1941: Cselesi-major, a községtől északkeletre; Galagonyás-pusztá, a Nagy Morda-hegytől délre; Gizella-major, a Kis Morda-hegy alatt; Paczolay-major, a Hébecz-völgyben; Paula-pusztá, a Nagy-völgyben; Sellővár-pusztá, a Nagy-völgyben; Újlak (korábban Ivánkamajor), az Ipolyvisk – Százd közötti országút mellett jobbra.

92 PESTY 1984. 246–250. Salgóvár és -falú Peröcsény mai határában, a Várbercen a tatárjárás után épülhetett (Solgow, 1331; utolsó említése: 1424). Királyi vármagya 1331-ben Dobi Demeter. Borovszkynál említés történik a vár körül települt Salgó nevű hajdani faluról, mely nyomtalanul eltűnt. Ugyanakkor *Salgóvár* maradványai, romjai ma is láthatók Peröcsény határában, a Váci út feletti 715 m magas sziklán. BOROVSZKY [é. n.] 62.; GYÖRFFY 1987. 242.

93 A falu templomépítő református lelkésze Környei Imre 1844–1877 között. A helyi temetőben nyugszik. Vö. KOCZÓ József: *A helvét hitvallás Palócföldön. Fejezetek a Drégelypalánki Református Egyházmegye történetéből 1617–1952*. Kézirat 2015. 302.

94 Olexa József adatközlőm (1993) szerint Peröcsényi pusztán a század elején 2 épületben Olexák, Zsókáék, valamint Ölveczki Ferenc és Hajdú András juhász családja lakott; ökröket, juhokat tartottak ott, az egyik akol 1915-ben vagy 1916-ban villámcsapás miatt leégett; szérűskertje is volt. 1945 után rombolták le.

95 Kovács Sebestény Kálmán ipolypásztói református lelkész fiáról, Józsefről kapta újabb nevét. Lásd KOCZÓ 2015. 113–114.

96 PESTY 1984. 269–270.

97 Több Hont megyei településen, így Százd on is birtokos nemes család. BOROVSZKY [é. n.] 434.

98 Paczolay János (1818–1884) Deménden lakó Hont vármegye követe az 1847–48. évi országgyűlésen, az ipolyvári kerület országgyűlési képviselője (1865–1884). BOROVSZKY [é. n.] 443.

- 29. Szete** kisközség 679 lélekkel az Ipoly partján, Ipolyságtól nyugatra (Szlovákia, **Kubáňovo**).
1864–1866: Haraszt és Haraszt föle – most szántóföldek és urasági majorság;⁹⁹ 1869: Ipoly-malom a Százdí-patak beömlésénél; Pusztá Haraszt; 1882: Szete-Haraszti p. (említve Kemencénél is) 1884: Ipoly-malom; Haraszt pusztá; 1886: Haraszt p. 1893: Haraszt p. 1902: Szete-Haraszti p. 116 lakos; 1906: Haraszt-pusztá; 1912: Szeteharaszt p.; 1913: Szete-Haraszti p. 109 lélek; Károlymajor 9 lakó; Teleklábpusztá 25 lakos; 1941: Szeteharaszt, Ipolyvisk és Tésa között; Telekláb-pusztá, az Ipoly bal oldalán, a part közelében.
- 30. Szob** kisközség – a Szobi járás székhelye – 1969 lakossal a Duna bal partján, az Ipoly torkolatánál, a Börzsöny alján.
1864–1866: „Bő Szobb, itt vala legelőszőr a helység építve, itt egyedül magyarok laktak, s később amidőn tótok telepedtek hozzájuk, azon magyarok közül sokan lakhelyeiket elhagyva Alföldségre vándoroltak (...); Ság hegy Majorság;”¹⁰⁰ 1869: Kolibi Malom; M. (malom) a Damásdi-patakon; 1882: Svábhegy (helyesen: Sághegy) p.; Viszob (Bőszob vagy Bészob) p. 1884: hajómalom a Dunán; Bészobi pusztá, Csák hegy pusztá, W. H. (csárda), Csitár¹⁰¹ pusztá (a Bészobi- és a Csitár-patak összefolyásának közelében); 1886: Bészobi p., Csákhegy p. 1893: Bőszob p., Sághegyi Kőbánya telep; 1902: Bőszob m. 10 lakó; Sághegy m. 42 lakos; Sághegyi kőbányatelep 31 lélek; Újvölgyi m. (a Bőszobi-patak torkolatának közelében) 6 fő; 1906: Bőszob m.; Sághegy m., Sághegyi kőbánya-telep, Újvölgyi major; 1912: Bőszob mjr., Malom kertek, az Öreg-Damásdi-patak mellett; Csárda, a község alsó szélén, a vasút és az országút között; Alsó tanya és Felső tanya a Csák-hegyen, közelükben csárda a régi nosztrai út mellett; Újvölgyi mjr. 1913: Bőszob m. 3 fő; Csákhegy (=Sághegy) 72 lakos; Újvölgyi m. 3 lélek; Malomkert 12 lakó (csak az Általános részben); Szobi kőbánya (csak a Betürendes részben); 1920: Külterület 224 lakos; 1930: Külterület 92 lélek; 1941: Bőszob-pusztá, a Bőszobi-patak mentén; Csákhegy-pusztá, a Csák-hegy alatt.
- 31. Szokolya** nagyközség 1842 lakossal a Börzsöny déli részén, a Morgó-patak mentén.
1784: 3 patakmalom; Nicolas Thal (Miklós-völgy): épületek a mai Királyrét helyén; 1850: Hütte preadium 152 lakossal; 1852: Szokola-Huta; Morgó pusztá; 1869: Pusztá
- 99 PESTY 1984. 280. Újabb ismereteink szerint Szob határában nem is egy, hanem legalább két Árpád-kori település állhatott. Bészob: Szobtól északkeletre a határban a Bészobi/Bőszobi-patak jobb partján emelkedő domboldalon 1934-ben Horváth Adolf János egy kis templomot tárt fel. A templom már a 13. században elpusztult, a hozzátartozó falu elnéptelenedett. Az Árpád-kori templomos falunak okleveles említése nem ismeretes. A helyi hagyomány szerint két Szob volt egymás közelében: a Duna melletti *külső* és a dombok között fekvő *belső*. Lásd MRT 9. 1993. 336–337. Kovács: a mai Zebegény és Szob határában álló falu egykor Nógrád vármegyéhez tartozott (egyetlen írásos említés: Koachy, 1295), ahol feltehetően királyi szolgálonépek éltek. Valószínűleg a 11. században épült templomát és a körülötte lévő, 11–12. században használt temetőjének részletét Horváth Adolf János tárta fel 1927–1933 között a bészobi határreszen. A temető legkorábbi pénzleletei Orseolo Péter uralkodásának korából származnak. A falu vélhetően a 13. század folyamán pusztult el. Lásd GYÖRFFY 1987. 211.; MRT 9. 1993. 338–343.
- 100 PESTY 1984. 285.
- 101 Csatár/Csitár: egykor Nógrád vármegyéhez tartozó középkori település. Nagymaros határának Szob – Márianosztra – Kóspallaghoz közel eső Kis- és Nagy-Csitár helynévvel jelölt területén lehetett az Árpád-kori Csitár falu (terra Chatar, 1276; utolsó említése: Csatár, 1337). Az itt lakó csatárok a vasat a közeli Kovácsi faluból kaphatták, és a nógrádi várispánsághoz tartoztak. 1276-ban a margitszigeti apácákat Csatár föld birtokában is megerősítette a pápa. Vélhetően a terraként említett hely már ekkor lakatlan volt. 1337-ben az apácák egyéb birtokaikkal Csatárt és a szomszédos Hantát is átadták használat és benépesítés céljából Drugeth Vilmos nádornak. Tervezett benépesítése a 14. században nem valósult meg. GYÖRFFY 1987. 188.; MRT 9. 1993. 216.

Szt. Huta két patakmalommal; Várhegy; távol a helység alatt, a Morgó-patak mellett: J. H. (vadászház); 1873: Szokolyahuta p., Morgó p. 1882: Szokolyahuta p., Morgó p. 1884: 3 patakmalom a falu szélén; M. H. (major) a falu közelében; Pusztá Szokolya Huta; J. H. (vadászház) Morgó; 1886: Szokolya huta; 1893: Morgó p., Hideghegy p. 1902: Szokolyahuta telep 147 lakossal; Hideghegy erdőórlak 9 lakóval; Kismorgó erdőórlak 7 fő; Nagymorgó erdőórlak 24 lakos; 1906: Hideghegy, Kismorgó és Nagymorgó erdőórlakok, Szokolyahuta-tanya; 1912: Morgói vadászlak, Belső mjr., János p., Tax gunyhó; 1913: Jánospuszta (előtte: Szokolyahuta, utóbb Királyrét) 165 lakossal; Hideghegy erdőórlak 9 fővel; Kismorgó erdőórlak 12 lakóval; Nagymorgó erdőórlak 15 lélek; 1920: Jánospuszta 226 lakos; 1930: Királyrét (Jánospuszta) 177 lélek, egyéb külterület 59 fő, összesen: 236 lakos. 1941: Hideghegyi vadászkastély, Nagy-Hideghegy alatt; Királyrét őrházzal; Major, a község Somos hegy irányába eső szélén.

32. **Tésa** kisközség 282 lélekkel a Börzsöny északnyugati lábánál, az Ipoly közelében. Lakott külterületéről nincs említés.¹⁰²
33. **Tesmag** kisközség 735 lakossal az Ipoly folyó jobb partján, Ipolyságtól kelet-délkeletre (Szlovákia, **Tešmák**). 1784: Ipoly-malom; 1799: Olvár szabad pusztá; 1808: Olvár¹⁰³ praedium; 1828: Olvár praedium 7 házzal, 45 lakossal, Tesmag határának északi részén; Óvár praedium 4 házzal, 21 lélekkel, a patak völgyben feljebb; 1836–1840: Lipócz p. 16 lakos; Olvár p. 42 lélek, Óvár p. 33 lakos; 1850: Olvár p.; Lipócz p. 1851: Olvár p., Ipolyság filiája, 42 kat. lak.; Óvár p. Palást filiája, 26 kat. és 7 ev. lakos. 1852: Olvár p. 1863: Olvár p. Lipócz p. 1869: Tesmági Malom az Ipolyon; az Olvári-patak völgyében: Pusztá Olvár, északabbra: Pusztá Óvár; az Olvári-hegyen: Lipócz M. H. (major); 1873: Olvár p., Lipócz p. 1882: Olvár p. 1884: Tesmági malom az Ipolyon; az Olvár-patak völgyében: Vinter¹⁰⁴ pusztá, Heckó pusztá, Lipóc pusztá, Olvár pusztá (a közelben még két Olvár pusztá, melyek már a palásti határba esnek); 1886: Heckó p., Lipóc p., Óvár p. (A patak völgyben lejjebb fekvő hely neve.), Olvár p. (A patak völgyben feljebb lévő hely neve – vagyis névsere történt!) 1902: Olvár p. 4 lakóval; Heczkó p. 4 lélek; Sipécz p. 12 lakos; Vinter p. 12 lakóval; 1906: Olvár-pusztá, Heczkó, Sipécz és Vinter-pusztá, Lipóc p. 1912: Csipkés p. (korábban Vinter p.), Heczkó p., Lipóc p., Olvár p. 1913: Olvár p. 5 fővel; Lipócz p. 11 lakóval; Csipkés pusztá 5 lélek; Heczkópusztá és Körtélyespusztá (csak a Betűrendes részben); 1941: Heckó-pusztá, az Eresztény hegy alatt; Lipóc-pusztá, az Olvári hegyen; Olvár-pusztá, az Olvár-patak völgyében, a Hegyes-hegy alatt; északabbra a *másik* Olvár-pusztá.
34. **Vámosmikola** kisközség – a Vámosmikolai járás székhelye – 1863 lakossal az Ipoly völgy alsó részén, az Ipoly bal partján, Szobtól 20 km-re észak-északnyugatra. 1851: (a Peröcsényhez tartozó) Haraszt pusztá Vámosmikola fiókja, 19 kat. lakossal; 1869: M. (malom) a falu felett a Börzsönyi-patakon; M. (malom) az Ipolyon; 1882:

102 A hivatalos kiadványokban, térképeken nincs feltüntetve, de még az 1960-as évek elején is lakóhely volt a térsai országút mellett, az ipolyszakállosi hídfő közelében Baka Flóri tanyája (a családnév Ipolyszakálloson elterjedt).

103 Olvár: a Ságtól északra fekvő egykori település (terra Olwar, 1245; utolsó említés: 1478: predium Olwar). Kettős település: a Hontpázmány nemzetségtől 1245-ben, illetve 1298-ban a sági prépostsághoz került birtok. A Balassa családnak is volt itt birtokrésze. Ma pusztá Palást és Tesmag határán. BAKÁCS 1971. 164.; GYÖRFFY 224.

104 Vélhetően az Ipolyságon élő Winter családról. Vö. Ipolyság, Wikipédia. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Ipolys%C3%A1g> (Utolsó hozzáférés: 2017. május 25.)

Orzsány p. 1884: Pitlis malom; Orszany malom; M. H. Huszár¹⁰⁵ (major), Harmos¹⁰⁶ puszta; 1886: Harmos p. 1893: Ráczehegy p. 1902: Orzsány¹⁰⁷ liget 4 lakó; Harmos telep 30 lakos; 1906: Harmos-tanya; Orzsányi-liget; 1913: Orzsány liget 7 lakóval; Harmos puszta 7 lélek; Huszármajor 80 lakos; 1920: Istvánmajor 134 lakos (Trianon előtt Ipolypásztóhoz tartozott); 1930: Istvánmajor 116 lélek, egyéb külterület 34 lakos, összesen 150 lélek; 1941: Istvánmajor, a Vámosmikola – Szob országút bal oldalán; Huszár mjr. a község és az Ipoly között; Harmos puszta, a Hegyes-hegy alatt; Pitlis malom a Börzsönyi-patakon, a község szélén.

35. **Zebegény** kisközség 791 lakossal a Dunakanyarban, a Duna bal partján, a Börzsöny déli részén.

1869: M. (malom) a patak felsőbb folyásánál, Nagy-Csitár alatt, Törökmező közelében; 1884: patakmalom Törökmezőnél; 1902: „Ferencz-József” szünidei gyermektelep; 1906: Ferencz József szünidei gyermektelep; 1913: Ferencz József szünidei gyermektelep (csak a Betürendes részben).

KÖVETKEZTETÉSEK – ÖSSZEGZÉS

A külterületi lakotthelyek települési forma szerinti csoportjaiból vidékünkre a *szétszórt házak (tanyák)*, vagyis az egymástól nagyobb távolságra fekvő lakóházakból és gazdaságokból álló lakott helyek a jellemzőek. Ugyanakkor leszögezhetjük, hogy közel sem az alföldi tanyasi települési formához, inkább Illyés Gyula művében bemutatott pusztához hasonlítható. Nem paraszti tulajdonú gazdaságokról, hanem döntő többségben uradalom, birtok, bánya területén dolgozó nincstelenek (pásztorok, béresek, cselédek, csószók, favágók, szénégetők, bányamunkások, iparosok és mások) lakóhelyéről van szó.

Külterületi településeink jellegük szerint leginkább mezőgazdasági települések (major, puszta, tanya), ritkábban bányatelepek, de akad köztük üdülő- és intézeti jellegű település (laktanya, gyermekintézet) is.¹⁰⁸

Vizsgált korszakunkban a külterületi lakóhelyek keletkezése, fennállása és megszűnése szoros kapcsolatban állt a gazdasági tevékenységgel: a falvak határában végbement művelési ág változásokkal, erdőhasznosítással, bányaműveléssel, malmok működésével.

„A (19.) század végén indul meg jelentősebben a külterületekre való kiköltözés. A mezőgazdasági munka intenzívvé válása, a szántóföldi termelés, de a rideg, pásztorkodó állattenyésztésből az istállózó állattenyésztésre való áttérés is szükségessé tette, hogy a lakóhely és

105 Baráthi Huszár Istvánról kapta nevét, aki 1875-ben megvette az Esterházyaktól a mikolai uradalmat. KOCZÓ 2013. 293.

106 Harmos István nevű járásbíróról kapta nevét, aki Rác Mihály kurtanemes, leányát Rác Magdolnát nőül vette, s hozományként kapta a 100 magyar holdas birtokot. Leányuk Tamáskovics Dezső közjegyző felesége lett, aki a gazdaságot tovább vitte. A köznyelv Vámosmikolán előbb Harmostag, később Tamáskovics-tag néven emlegette a birtokot, utóbb a Harmostag elnevezés gyökeresedett meg. Lejtős, dombos, vízzegény terület volt, a szántóföldek lényegesen alacsonyabb termést adtak, mint a határ más részei. SZATMÁRY István: *Vámosmikola 1945 előtt*. Kézirat 1966. 5.

107 Orzsány (Alsó-): középkori község Vámosmikolától északkeletre, az Orzsány-patak alsó folyásának két partján (terram Hwsan, 1252; utolsó említése: 1521: predium Orsan). Hontvár és Orzsányi nemesek földje volt, melyből 1252-ben 3 ekényi néptelen földet IV. Béla a Keszi és Kérd földjén lakó Temer fiainak adott cserébe régi földjükért. A település emlékét őrzi: *Orzsány-patak, Orzsányi-liget*. BAKÁCS 1971. 164–165.; GYÖRFFY 1987. 224–225.; MRT 9. 1993. 539–541.

108 KOVACSICS József – KOVACSICS Józsefné: Településdemográfia, a népesség területi elhelyezkedése. In *Demográfia* 1996. 110–114.

a mezőgazdasági telephely (munkahely) közötti nagy távolságot áthidalják. Ez a belterületekről való kiköltözés útján, tanyai házak és gazdasági épületek építésével történt.”¹⁰⁹

A Börzsöny-vidéken az eltérő körülményekből fakadóan ehhez még hozzátehetjük az erdőtelepítés, fakitermelés és -feldolgozás (pl. szén- és hamuzsírégetés), a bányászat (Szob-Márianosztra kő, Szokolya vasérc, Börzsöny érc és festék), valamint az erdei legeltetés növekvő jelentőségét.

A külterületi lakothelyeink elnevezése (közneve) a 19. század elején: *praedium*, vagyis puszta és *diverticulum*, amit *más külterület* jelentésként értelmezhetünk. A *puszta* köznévi elem a század végéig tartja magát, a századfordulón kezd a *major* kifejezés elterjedni. Gyakori, hogy ugyanazon külterület esetében is előfordul a puszta, illetve major elnevezés váltogatása, tehát nem fűzhetünk hozzájuk specifikumokat. Ritkábban fordul elő a *tag* és a *telep* elnevezés, a *tanya* viszont alig (1912: Hangyás tanya, Szurdok tanya).

Külterületi lakothelyeink nevében találkozunk a településformára utaló elem, vagyis a köznévi tulajdonnévként való funkcionálásával: az 1886-os megyetérképen Bél és Pereszlény községben Puszta, Lontón Majorok helynévvel találkozunk. A helynevekben az azonosító elem gyakran az anyatelepüléshez tartozást jelöli: Hidvég puszta, Peröcsényi major, Szakállosi puszta, Zalabai puszta. Gyakori, hogy a külterület a közeli elpusztult középkori település nevét őrzi: Csitár, Dávidréve, Ganád, Olvár, Orzsány, Tarcsány, Toronya.

Az agrártelepülések leggyakrabban uradalom, birtok területén szerveződtek, így a tulajdonos neve általában a helynév elemévé vált. Esetenként csak a rang, méltóság jelent meg a névben: Urasági puszta, Uradalmi major, Káptalanpuszta, Primási puszta, Paptag. Gyakoribb, hogy a birtokos, tulajdonos személyneve vált a földrajzi név elemévé, s nemritkán a tulajdonosváltással a helynév is megváltozott: Ivánkamajor, Pacolai tag, Huszármajor, Harmostag, Dódipuszta, Dulánszky-major→Kinszky-major, Redlipuszta→Aczélpuszta.

A külterület földrajzi fekvése vagy környezete is befolyással lehetett a névadásra: Szurdok, Gallaljai puszta, Széppatak-puszta, Alsó tanya, Felső tanya, Hidnáli major, Galagonyás, Homok.

Végül a helynévben néha megjelent a külterületen végzett tevékenységre utalás is: Bányapuszta, Sághegyi kőbányatelep, Szokolyahuta puszta.

Meggyőződhattünk arról, hogy környékünk falvai lakosságának számottevő része a 19. század végén és a 20. század első felében a községtől néhány kilométerre lévő, egy családtól 10–20 családig terjedő népességgel rendelkező majorban, pusztán, tagon élt. A külterületek lélekszáma elérhette az adott település összes lakosságának 10%-át is. A korabeli demográfiai mutatók szerint családonként jellemző volt a 3–5 gyermek. A tankötelezettség teljesítésének nem volt könnyű eleget tenni, ha az iskola 3–5 kilométerre esett a lakóhelytől. Kivételes helyzetben egyetlen major volt: Szeteharaszti. Az esztergomi érsek jóvoltából itt ugyanis 1864-től iskola működött.¹¹⁰ Megjegyzésre érdemes, hogy ez a puszta a vidék egyetlen, hivatalosan külterületi lakothellyel nem rendelkező településéhez, Tésához esett legközelebb. A vizsgált területen külterületi lakothelyek községgé szervezésére nem akad példa.

Az 1949. évi népszámlálás szerint a külterületek lakossága ugyan már csökkenő, de még mindig jelentős a majorokban, tagokon, pusztákon élők száma. Drégelypalánkon él 1844 lakos, külterületein 148 fő; Hont belterületén 1055 lélek, külső részeken 57 lakó. Kemencén 1908 a falu népessége, 129 lélek lakik külterületen; Peröcsény község 1189 lelket számlál, külső részeken 49-en élnek; Vámosmikola 1905 fős népessége mellett 62 fő külterületen lakik; Nagybörzsöny 1702 belterületi lakóján túl 60 lélek a községen kívül él; Letkés 980 lakója mellett 83-an külterületen boldogulnak; jelentékeny Szob 2157 lakosa mellett a 203 lelket

109 KOVACSICS–KOVACSICSNÉ 1996. 53.

110 CSÁKY Károly: *Tésa*. Tésa [é. n.] 3.

és Szokolya 1818 fős népességén túl a 236 főt számláló külterületi lakosság; a hosszú ideig külterületi lakotthellyel nem rendelkező Nagymaroson is a 4654 községi lakos mellett 10 főt találtak külső területen, míg Zebegény 1026 lakosán túl 25 lélek élt külső területen.¹¹¹ A népszámláláskor nem rendelkezett külterületi lakotthellyel Bernecebaráti, Tésa, Ipolytölgyes, Ipolydamásd, Márianosztra és Kóspallag. A Csehszlovákiához visszakerült településekről nem rendelkezünk adatokkal.

Az 1945 utáni években a régi majorok, puszták épületeinek egy része a nincstelenség dühének áldozatául esve építőanyagként szolgált, és jelezte az új rend emelkedő életszínvonalát. Más részük épségben maradván állami gazdaság vagy termelőszövetkezet majorjaként szolgált. Az 1960-as években a megerősödött állami gazdaságok, téeszkek építkeztek: állataik, terményeik, gépeik elhelyezésére szolgáló telephelyeket, tanyaközpontokat létesítettek a települések szélén, határában. A majoroktól, pusztáktól, tagoktól ezek abban különböztek, hogy nem volt állandó lakónépességük. Az 1970-es évektől terjedő körzetesítések, összevonások azzal jártak, hogy gazdaságonként egy központi major jutott kiemelt szerephez: ezt fejlesztették, míg a többi telephely stagnált vagy lepusztult. A végbement rendszerváltás, a birtokrendezés még ezeket a tanya-központokat megtalálta, a kisebb településeken elsorvadtak. Különös utat járt be a Perőcsényhez tartozó Haraszt: az első katonai felmérés juhászatot talált itt. Jelenleg a közeli vidék egyetlen, a régi pásztoréletet folytató dinasztia talán utolsó juhászának akklaként működik most is. Az erdei vagy fekvésüknél fogva turisztikai vonzerővel bíró külterületi lakotthelyek idegenforgalmi, üdülési funkciót nyertek.

JÓZSEF KOCZÓ

**WASTES, MANORS AND PLOTS IN THE LOWER
IPOLY VALLEY AND THE BÖRZSÖNY RANGES
THE TOPOGRAPHY OF OUTLYING SETTLED AREAS
IN SOUTHERN HONT COUNTY IN THE 18TH–20TH
CENTURIES**

ABSTRACT

In the area of the 35 settlements that once were part of Hont County – with the exception of Tésa – gazetteers, surveys, censuses and county or national histories mention watermills, wastelands, manors, plots, plantations and farmsteads. Outlying settled areas were usually the work or dwelling places linked to the economic activities of a manor, mining company or family workshop. Their population in the late 19th and early 20th century was significant, in some cases amounting to 10 percent of the complete population of the settlement in question.

The author, with the aid of written sources and maps, classifies the names of outlying settled areas that refer to or describe the type of settlement, their name changes and their location.

111 1949. évi népszámlálás. 9. Demográfiai eredmények. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest 1950. 112., 118.

In the early 19th century an outlying settled area was referred to as *praedium* or *diverticulum*. The word *puszta* (waste) was used until the end of the century, after which the name *major* (manor) started to spread. Sometimes the two names were used interchangeably for the same outlying area, while *tag* and *telep* (plot, plantation) were quite rare, with *tanya* (farmstead) barely used.

In the names of outlying areas sometimes the generic settlement name functioned as a proper name, like Puszta or Majorok. In place names the identifying term often suggests a belonging to the central settlement: Hidvég puszta, Perócsényi major, Szakállosi puszta, Zalabai puszta. Frequently the outlying area retained the name of a nearby settlement that was destroyed in the Middle Ages: Csitár, Dávidréve, Ganád, Olvár, Orzsány, Tarcsány, Toronya.

Agrarian settlements were typically organised around a manor or grange, therefore the owner's name often became an element of the place name. Sometimes only the owner's rank featured in the name: Urasági puszta, Uradalmi major, Káptalanpuszta, Prímási puszta, Paptag. More characteristically the owner's family name became a part of the place name, and when there was a new landlord, the name was altered as well: Huszármajor, Harmostag, Dódipuszta, Dulánszky-major, Kinszky-major, Redlipuszta, Aczélpuszta.

The geographic situation or environment of the outlying area could also influence its naming: Szurdok, Gallaaljai puszta, Alsó tanya, Felső tanya, Hidnáli major, Galagonyás, Homok.

The place names sometimes included a reference to the activity associated with the outlying area: Bányapuszta, Sághegyi kőbányatelep, Szokolyahuta puszta.

TÓTH TIBOR

VÁLSÁGKEZELÉS ÉS MODERNIZÁCIÓ MAGYARORSZÁGON AZ 1930-AS ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

A nagybeteg, a mezőgazdaság – ezt a címet adta Ormos Mária könyvében az agráriummal foglalkozó fejezetnek.¹ Nem véletlenül. Az agrárválság drámaisága nem pusztán abból adódott, hogy a keresőnépeség több mint fele ehhez az ágazathoz kötődött, hanem abból is, hogy a külpiacok összeszűkülése, a mezőgazdasági export visszaesése maga után vonta az államháztartás egyensúlyának felborulását. Az említett mű széleskörű áttekintés, illetve vizsgálat alapján meggyőzően bizonyítja, hogy az agrárkérdés jóval intenzívebben volt jelen a korabeli sajtóban, mint a hitelválság, vagy éppen az 1920 után fejlődésnek indult új iparágak helyzete. Ennek okait a következőképpen összegezte Ormos Mária: „...míg a bonyolult pénzügyi és egyéb súlyos gazdasági kérdésekről legfeljebb a szaklapok szóltak az agrárkérdéssel azonban tele voltak a lapok ... Ebben szerepet játszott az is, hogy a monetáris kérdésekhez, a banki kamatpolitikához stb. alapos hozzáértés nélkül nemigen lehetett hozzászólni, és ha valaki ezzel próbálkozott, az illetékesek gyorsan az orrára koppintottak. Merőben más volt a közvélekedés az agrárkérdést illetően, mivel elterjedt az a felfogás, hogy 'gazdálkodni' pedig minden rendes magyar ember csakúgy tud, miként például lovagolni is. Mindemellettrendkívül eleven volt még a régmúltból származó mélységes tisztelet a termőföld és a természet iránt, amely évmilliókon át élte és fenntartotta az embereket. Bár egyesek már 'földromantikáról' vagy -mítoszról beszéltek, az emberek nagytöbbsége átérzte ezt a 'mítoszt', és másként reagált a mezőgazdaság bajaira, mint az ipari, pénzügyi vagy kereskedelmi anomáliákra.”²

Valóban a mezőgazdaság vált nagybeteggé, s amikor a kortársak ennek okait keresték, többnyire Trianonig nyúltak vissza. Való igaz, hogy a trianoni országrületen mind a birtok-, mind a termelési struktúra kedvezőtlenebbül alakult, mint korábban, viszont ezeket a problémákat a 19. századból hozta örökségként a szektor. A nagy- és középbirtok túlsúlyát jól mutatja, hogy a századelőn a termőterület közel 40%-a tartozott a 100 katasztrális holdon felüli kategóriába.³ Ez az arány a Nagyatádi-féle földreform ellenére sem módosult érdemben a két világháború közti időszakban.⁴ Ugyancsak súlyos tehetélt jelentett, hogy a földterület felét birtokló nagy- és középbirtokok nem hajtottak végre jelentős átalakítást termelési struktúrá-

1 ORMOS Mária: *A gazdasági válság magyar visszhangja (1929–1936)*. Budapest 2004. 289–331. (8. fejezet).

2 ORMOS 2004. 290.

3 SZUHAY Miklós: A mezőgazdaság kapitalizálódása, 1848–1918. In *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Szerk. GUNST Péter. Budapest 1998. 139–141.

4 Az 1920. évi Nagyatádi-féle földreform a földterület mindössze 8,5%-ára terjedt ki, s az életképtelen törpebirtokosok létszámát duzzasztotta tovább. Az 1935. évi adatok szerint a nagy- és középbirtokhoz tartozott a földterület 43%-a. *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. A gazdaságok (üzemek) nagysága szerint*. Budapest 1941. 62–63. (MSK Új Sorozat, 112. kötet).

jukon, továbbra is elsősorban gabonát (leginkább búzát) termesztettek, amelyet külföldön értékesítettek. Így a magyar mezőgazdaság korábbi gabonatermelő jellege nemcsak fennmaradt, hanem tovább erősödött.

Az 1920-as évek második felében kibontakozó szerény konjunktúra elfedte ezeket a megoldatlan kérdéseket, így a szektor strukturális gyengeségei a maguk mélységében 1929 után tárultak fel. A témával foglalkozó történeti irodalom már sok mindent feltárt a válságkezelési kísérletekről,⁵ arra viszont kevesebb figyelem irányult, hogy a korabeli válságkezelési javaslatok a „tűzoltáson” túl mennyire igyekeztek orvosolni a magyar mezőgazdaság egészének alacsony produktivitását? Megfogalmazódtak-e, s ha igen, milyen jellegű modernizációs javaslatok?

Ez a rövid tanulmány arra tesz kísérletet, hogy az 1930-as évek első felében a mezőgazdasági válság kezelésére irányuló javaslatok között felkutassa a modernizációs elemeket, akár egy-egy korabeli kormányprogram részét képezték, akár a szakmai vagy éppen az általánosabb jellegű társadalomtudományos vitákban jelentek meg. Ezeket nem szűken agrártörténeti szempontból vesszük górcső alá, hanem szociálpolitikai szempontból is.⁶

*

Európában a túltermelés jelei már az 1920-as évek második felében érezhetővé váltak. E jelenség mögött az húzódott meg, hogy Európa telítődött az olcsó tengerentúli agrártermékekkel, így a magyar agárexporthoz egyre kevésbé talált piacot, de ha talált is, csak a korábnál alacsonyabb áron tudta értékesíteni termékeit. Az agrárválság tehát egyszerre volt értékesítési és árválság. Fontos hozzátenni, hogy az agrárexporthoz visszaesése Magyarországon kezdettől súlyos külkereskedelmi problémává, s ezáltal az államháztartás ügyévé vált, ily módon kihatott a gazdaság egészére.⁷

A Bethlen-kormány eleinte az árcsökkenésből fakadó veszteséget igyekezett ellensúlyozni az 1930-ban bevezetett ún. boletta-rendszer révén.⁸ Az állami árkiegészítés az eladott búza és rozsz mennyisége után járt, így egyértelmű volt, hogy elsősorban a nagy gabonatermelőknek, azaz a nagybirtokosoknak jelentett segítséget. Nem lehet ezen csodálkozni, hiszen agrártermelők közül ennek a csoportnak volt a legjobb érdekérvényesítési ereje.⁹

5 A világválság kortárs magyarázatai mellett a jelenkori történeti interpretációkat is érinti egy nemrég publikált historiográfiai áttekintés: POGÁNY Ágnes: A nagy válság nagy magyarázatai. Az 1930-as évek gazdasági válsága az újabb szakirodalom tükrében. *Korall* 2013. 54. 153–174.

6 Tanulmányom egy nagyobb kutatás első eredményeiről ad számot. Készülő monográfiám témája: társadalmi problémák és szociálpolitika Magyarországon az 1930-as években (külföldi példák – magyar megoldások).

7 A magyar esetet középkelet-európai kontextusba illesztve tárgyalja: BEREND T. Iván: *Válságos évtizedek. A 20. század első fele közép- és kelet-európai történetének interpretációja*. Budapest 1987. 297–333., KASER, M. – NÖTEL, R.: Kelet-Európa gazdaságai a két világválságban. In *Válság – recesszió – társadalom. (Az 1930-as és az 1970–1980-as évek összehasonlítása)*. Szerk. BEREND T. Iván – BORCHARDT, Knut. Budapest 1987. 185–211.; KOPSIDIS, Michael: Hungary. In LAINS, Pedro – PINILLA, Vicente. (eds.): *Agriculture and Economic Development in Europe since 1870*. London – New York 2009. 286–310.

8 Az 1930. évi XXII. tc. (ún. boletta-törvény) a gabonaneműek értékesítése terén szükséges intézkedésekről rendelkezett. Eszerint búzát és rozst csak gabonajegy (boletta) kíséretében lehetett eladni. Értéke mázsánként 3 pengő volt, amit a termelőnek fizettek ki. A kifizetés lebonyolítására külön alapot létesítettek, amelynek fedezetét az állam biztosította.

9 PÜSKI Levente: Az agrárkérdés a harmincas évek Magyarországon nagybirtokos nézőpontból. In *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. I.* Szerk. PÜSKI Levente – TIMÁR Lajos – VALUCH Tibor. Debrecen 1999. 115–122.

Ezek a kezdeti intézkedések súlyos politikai válságot idéztek elő a kormánypártban. Kiváltak azok a csoportok, amelyek úgy érezték, hogy a kormány elhanyagolja a paraszti gazdaságok érdekeit a nagybirtokosokéhoz képest.¹⁰ Így alakult meg a Független Kisgazdapárt (FKGP), amely néhány évvel később, az 1935-es választáson a legerősebb ellenzéki párttá vált. Ellenzéki oldalról azonban sajnos nem sok ráhatásuk volt arra, hogy a parasztság érdekében intézkedéseket foganatosítsanak.

1931-ben a válsággal összefüggésben adta be lemondását a tíz éve kormányon lévő Bethlen István. Életrajzírója, Romsics Ignác úgy tartja, hogy ezt a lemondást Bethlen csak átmeneti időre gondolta, amíg egy átmeneti kormány meghozza a legkeményebb megszorító intézkedéseket, ami után ő visszatér a hatalomba.¹¹ Valóban meg is alakult egy átmeneti kormány, Károlyi Gyula vezetésével, azonban ezt követően nem a Bethlen által képviselt konzervatív politikai elit képviselője alakított kormányt. Nem függetlenül a nemzetközi politikában végbemenő jobbra tolódástól és a magyar revíziós törekvésektől, a kormányzó Gömbös Gyulát nevezte ki miniszterelnöknek.

A gazdasági válság, illetve az abból való kiút keresése Magyarországon is új politikus garnitúrát juttatott vezető szerephez, amely politikájában jobbra nyitott. Gömbös és a mögötte álló dzsentri, katonatiszti és hivatalnoki csoport már az 1920-as évektől hirdette, hogy a trianoni határokat csak fegyverrel lehet megváltoztatni. Ehhez katonaság kell, a katonaság alapja pedig csak a parasztság lehet, a parasztságot viszont erkölcsileg és anyagilag erőssé, függetlenné kell tenni, hogy a rá váró feladatoknak megfeleljen.¹² Ennek első lépéseként a válság hatásait kellett mérsékelni a kistermelők körében.

Jól tükröződött mindez a 95 pontból álló kormányprogramban, a Nemzeti Munkaprogramban.¹³ A gazdaságpolitika meghatározó irányát Gömbös és hívei az 1920-as évekbeli nézeteikhez hasonlóan a nemzet sajátos, agrár-adottságaihoz igazították. Azon túl, hogy külön fejezet, a VI. (46–54. pont) foglalkozott a mezőgazdaság és birtokpolitika kérdéseivel, a kormányprogram számos pontja tartalmazott utalásokat az ágazat kiemelt jelentőségére. A Nemzeti Munkaprogram 38. pontja például egyértelművé tette, hogy a kormány prioritásai közé tartozik a nagy tömegek megélhetését biztosító termelési ágak fejlesztése.¹⁴ Az iparpolitikával foglalkozó VII. fejezet pedig így kezdődött: „Iparpártolásunk azonban nem mehet más termelési ág rovására.”¹⁵ A korabeli magyarországi gazdasági viszonyok és Gömbösék gazdaságpolitikai felfogásának ismeretében ez a „más termelési ág” csak a mezőgazdaság lehetett. Ezt támasztja alá, hogy iparfejlesztési politikájukkal a „hazai nyersanyagokat feldolgozó és mezőgazdasági termékeket kikészítő” iparágakat kívánták támogatni.¹⁶ Külön pontban szerepelt a „falusi nép szükségleteit kielégítő és fölös munkaerejét hasznosító” háziipar fejlesztése.

10 Békés községben tizenegy vármegye küldöttei 1930. október 12-én megalakították a Független Kisgazdapártot, melynek vezetője Szijj Bálint lett. Két hónap múlva a párt egyesült Gaál Gaszton Agrárpártjával, s felvette a Független Kisgazda, Földműves és Polgári Párt nevet (közkeletű nevén: Független Kisgazdapárt).

11 ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest 1999. 338–341.

12 Gazdaságpolitikai elképzeléseik középpontjában a „keresztény agrárgondolat” állt, amit úgy értelmeztek, hogy Magyarország gazdasági életét agrárszellemben kell újjászervezni, mivel a nemzetfenntartó magyarság a parasztság. Megfelelő telepítési politikával tőkeerős magyar kisgazdaságokat kell létrehozni, alapot teremtve ahhoz, hogy a kisgazda osztályból új történelmi osztály formálódjon, amelyre a fajvédő politika építhet. VONYÓ József: *Gömbös Gyula*. Budapest 2014. 123–140.

13 *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944*. Szerk. GERGELY Jenő – GLATZ Ferenc – PÖLÖSKEI Ferenc. Budapest 2003 288–302. (A továbbiakban: *Magyarországi pártprogramok*.)

14 *Magyarországi pártprogramok* 294. 38. pont.

15 *Magyarországi pártprogramok* 296. 55. pont.

16 *Magyarországi pártprogramok* 296. 56. pont.

tése.¹⁷ Az iparcikkek „igazságos áralakulásának” biztosítása a mezőgazdaságot, illetve az agrártársadalmat sújtó agrárrolló felszámolását, vagy legalábbis csökkentését célozta.¹⁸ Hasonló törekvések tükröződtek a kereskedelmi és hitelpolitikával foglalkozó VIII. és IX. fejezetekben is.¹⁹

Ha a megfogalmazott célkitűzések után a megvalósításra térünk át, szembetűnik, hogy a tényleges kormányintézkedések jóval szűkebb körben mozogtak. Korlátozta a kiútkeresést az arisztokrácia még mindig jelentős politikai befolyása. Találónan fogalmazta meg ezt Vonyó József, amikor a *Kormányfőként a kormánypárt foglya* címet adta könyve Gömbös miniszterelnökségének kezdeti időszakát elemző fejezetének.²⁰ Nagy indulási terhet jelentett Gömbös számára, hogy „olyan hatalmas és pártelittel kellett megkezdnie a kormányzást, amely inkább korlátozta, mint támogatta politikai céljai megvalósítását.”²¹

Mindemellett említést kell tenni arról, hogy az általános válság közepette óriási dilemmát jelentett: hogyan és miből lehetne biztosítani azokat az összegeket, amelyek részben a mezőgazdaság termékszerkezeti váltásához, részben technikai fejlesztéséhez lettek volna szükségesek. A Gömbös-kormány válságkezelő politikájának egyik fő törekvése a kiscgazdaságok védelme volt. Az elhúzó agrárválság súlyos tünete volt, hogy még 1933-ban is több tízezer parasztgazdaságot árvereztek el.²² A Gömbös-kormány idején 1933-ban és 1935-ben a gazdadósságok rendezésére törvényeket fogadtak el. Ezek értelmében egyes birtokokat, amelyeknek adóssága kritikus szintet ért el, a kormány az adós kérésére védetté nyilvánított, amit a telekkönyvbe is bejegyezték. Az ilyen birtokokat – ha a tulajdonos a hitel kamatait fizette – nem lehetett elárverezni. A „gazdadósságok” rendezésére az állam jelentős összegeket fordított.²³

A mezőgazdaság területére irányuló állami beavatkozás másik fő irányát a külföldi terményértékesítés támogatása képezte. A Gömbös-kormány intenzíven kereste az új piacokat a magyar mezőgazdasági feleslegnek. Ettől azt remélték, hogy enyhül a külkereskedelmi egyensúly hiánya és javul az államháztartási egyensúly. A német-magyar kereskedelmi egyezmény 1933-as I., majd 1934-es II. pótegyezménye, majd az 1934 márciusában, a római jegyzőkönyvek keretében Olaszországgal és Ausztriával megkötött megállapodások jelentősen enyhítették, sőt, távlatilag meg is szüntették a magyar agrártermékek elhelyezési gondjait.²⁴ Mindezek eredményeként a külkereskedelmi mérleg 1933-tól újra pozitív lett és az 1934–1935-ös gazdasági évtől a fellendülés jelei kezdtek mutatkozni.

17 *Magyarországi pártprogramok* 296. 58. pont.

18 *Magyarországi pártprogramok* 296–297. 59. pont.

19 Érdemes utalni arra, hogy mindezzel teljes összhangot mutatott az igazságügy aktuális feladatait tárgyaló IV. fejezet is. A „gazdasági hitelpolitikai és büntetőjogi” törvényeket például úgy akarták „megreformálni, hogy azokban a magyar nemzet sajátos lelki és gazdasági tulajdonságai teljes mértékben figyelembe véssenek”. Ezt erősítette meg a hatályos jogvédelem ígérete a „nemzet érdekeihez alkalmazkodó termelőmunka számára”. *Magyarországi pártprogramok* 292–293.

20 VONYÓ 2014. 166–171.

21 VONYÓ 2014. 169.

22 SZUHAY 1998. 209–229.

23 Így az 1933–1934. és 1934–1935. költségvetési években ilyen célra összesen 32,5 millió pengőt, 1935–1936-ban és 1936–1937-ben pedig már 75,6 millió pengőt. Fontos azonban megemlíteni, hogy a védettséggel együtt járó dotációk nagyobb részét a nagy- és középbirtokosok kapták, ugyanis a védettnek nyilvánított 1,9 millió holdból 61% esett a 100 holdnál nagyobb birtokkategóriára.

24 PRITZ Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Budapest 1982. 64–134.

Nem véletlenül értékeli úgy a szakirodalom, hogy 1934-ben új szakasz kezdődött a Gömbös-kormány tevékenységében.²⁵ Ekkor került napirendre jó néhány olyan kezdeményezés, amelyet már a Nemzeti Munkaprogram is tartalmazott. Ilyen volt a birtokszerkezet aránytalanságának enyhítése a telepítési politika révén. Ezzel kapcsolatban a kormányprogram vonatkozó pontjai 1932-ben a következőket tartalmazták:

„51. *Telepítési politikánk*

A birtokmegosztás egészséges kialakításának előmozdítása végett egészséges telepítési politika kezdeményezésére és végrehajtására fogunk törekedni. Ebbeli törekvésünkben magasabb nemzeti érdeket tartva szem előtt, vigyázni fogunk arra, hogy a termelés folytonossága és eredményessége csorbát ne szenvedjen.

52. *Telepítési alap létesítése*

Birtokpolitikai és telepítési célokra az állami elővásárlási jog gyakorlása kapcsán megfelelő telepítési alapot kívánunk létesíteni.

53. *A hitbizományi rendszer reformja és kiterjesztése*

A hitbizományi rendszert megfelelő korrektívumoknak kívánjuk alávetni. Ki akarjuk azonban terjeszteni ezt a rendszert a kis- és középbirtokra is.”²⁶

A Gömbös-kormány ezen célkitűzések megvalósításához tehát 1934 után tért vissza, nyilvánvalóvá téve, hogy a birtokszerkezet aránytalanságainak enyhítése érdekében a nagybirtok bizonyos részét fel kellene osztani a legnagyobb szegénységben élő törpebirtokos és bérmunkás rétegek között. Az arisztokrácia várható ellenállása miatt első lépésként a tagosítás elősegítésére dolgoztak ki programot. A paraszti gazdálkodást ugyanis rendkívül nehezítette az a tény, hogy az örökösödési rendszer miatt egy-egy gazdaság földterülete több helyütt volt szétszórva a határban. A probléma súlyát mutatja, hogy az 1930-as évek közepén 8 600 000 kh területen volt 14 800 000 parcella és 2 100 000 birtokos, tehát egy kisbirtokos átlag 4 kh-as birtoka 7 darabban helyezkedett el.²⁷ Nem nehéz elképzelni, hogy milyen időbeli és költségterhet jelentett az egymástól távol fekvő, szétszórt parcellák megközelítése, művelése.

Ezen a szétaprózottságon segített volna a tagosítás, amely alatt olyan birtokrendezési eljárást értünk, melynek során egy-egy gazdának az adott település határának különböző részein, szanaszét fekvő birtokrészeit (parcelláit) a tulajdonosok közös beleegyezésével, valamely törvényes fórum közreműködése révén egy vagy több, de a korábrinál lényegesen kevesebb darabba vonják össze. 1935 elejére elkészült és szakmai viták után november 1-jén hatályba lépett az igazságügy-miniszternek a belügyminiszterrel, a földművelésügyi miniszterrel és a pénzügyminiszterrel egyetértésben kiadott 34700/1935. I. M. sz. rendelete, amely a tagosítási és egyéb birtokrendezési ügyek eljárásrendjét szabályozta.²⁸ Az új rendelet legfontosabb célja az volt, hogy a tagosítás egyszerűbben, gyorsabban, szakszerűen és főleg olcsóbban történjen. 1936-ban valóban új lendületet vett a folyamat. Egyrészt könnyebbé vált a korábbi években meg-

25 GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest 2001. 266–271.; VONYÓ 2014. 200–217.; ZEIDLER Miklós: *Gömbös Gyula. In Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest 1998. 70–97.

26 *Magyarországi pártprogramok* 296.

27 NAGY József: *Földbirtok-politika Magyarországon a két világháború között*. Eger 2003. 39–55.; SIPOS József: A földkérdés. In Gróf Bethlen István és kora. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, 2014. 109–120.

28 34.700/1935. In *Rendeletek Tára* 1935. 764–786.

kezdt tagosítás befejezése, másrészt az állami szerepvállalás növekedésével új helyeken is elkezdődhetett a folyamat.²⁹ Az érintett falvakban igen hamar jelentkeztek a pozitív hatások.

A kormány földbirtok-politikai célkitűzései az 1936-ban elfogadott XI. és XXVII. törvényekben öltöttek formát. Az 1936. évi XI. tc. a családi hitbizományról és a hitbizományi kisbirtokról rendelkezett. Ez utóbbi jelentette az igazi újdonságot, mert ezzel akarta a miniszterelnök olyan paraszti egzisztenciák létrejöttét elősegíteni, amelyeket nem fenyeget a szétaprózódás veszélye. „78. § A hitbizományi kisbirtok a mezei gazdálkodás céljára szolgáló... oly ingatlan, amelyet a felaprózódás ellen a törvény az elidegenítés és terhelés tilalmával, a köz-törvényi öröklés kizárásával és a családon belül előre meghatározott egyéni kizárólagos utódlás jogával véd.”³⁰ Amikor azt határozták meg, hogy ki rendelkezhet ilyen kisbirtokkal, építettek a Darré-féle német örökösödési törvényre.³¹ „80.§ A közigazgatási bizottság gazdasági albizottsága hitbizományi kisbirtok alapítására csak olyan feddhetetlen jellemű, közbecsülésben álló, önjogú magyar állampolgárnak adhat engedélyt, aki mezei gazdálkodással élethivatásszerűen foglalkozik, vagyonáról szabadon rendelkezik, s akitől azt lehet várni, hogy az ok-szerű gazdálkodásban a község lakosságának például fog szolgálni.”³²

1936. június 16-án fogadták el a telepítésekről rendelkező törvényt (1936. évi XXVII. tc.), amely huszonöt év alatt 400 ezer kat. holdat irányozott elő parcellázásra. A kormány az 1920. évi földreform hibáiból okulva most életképes birtokokat akart létrehozni, és biztosítani akarta az állatállományt és a felszerelést is. Erre azt látták legalkalmasabbnak, ha már meglévő falvakhoz hozzátelepítéssel, vagy új telephelyek létesítésével új, mintaszerű telepes községeket hoznak létre. Az új községek mérnökiileg tervezettek voltak, ahol az úthálózat, a csatornázás, a községháza, iskola és más közösségi épületek megépítését eleve az állam vállalta. De az állam előlegezte meg a települők költségeit is. A beltelken kívül gyakran 20–25 holdat is juttattak egy igénylőnek. Típustervek alapján, igény szerint egy- és kétszobás lakóházat építettek mindenkinek, a gazdálkodáshoz tartozó ölakkkal, istállókkal. Mindezen költségekkel megterhelték a juttatottakat, de a költségeket az állam fedezte. Törvény szerint a telepítésben résztvevőknek, illetve juttatottaknak a föld árának 30%-át előre ki kellett fizetni.³³ Ez a telepítési akció az 1920. évi földreformhoz képest mind anyagilag, mind szervezeten jobban elő volt készítve. A végrehajtás irányítására a Földművelésügyi Minisztériumban külön osztályt hoztak létre, a végrehajtásért pedig maga a miniszter volt felelős. A reform során 21 300 család jutott földhöz, közülük 9100 tulajdonosként, 12 200 pedig kishaszonbérletként. A föld-szerzők nagy része már meglévő ingatlanát egészítette ki. Ezekre a földbirtok-politikai célok-ra 3 év alatt több mint 29 millió pengőt használtak fel.

A szóba jöhető költségvetési források szűkösége – mint említettük – mind a földosztásnál, mind a tagosításnál szűkre szabta a cselekvési lehetőségeket. Ezért került elő egyre hangsúlyosabban a szakismeretek széleskörű terjesztésének igénye. Itt is markánsan jelentkezett annak a kettősségnek a hatása, ami az üzemi struktúráját jellemezte. A nagybirtokos arisztokrácia már

29 A Földművelésügyi Minisztérium Tagosítási Osztályának adatai szerint 1936-ban 24, 1937-ben 18, 1938-ban 15, 1939-ben 20 (összesen 77) községben indult meg a tagosítás. Össességében 1935–1941 között 98 településen 310 507 kh-on fejeződött be a tagosítási eljárás. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) FM K-184. 1941. 5699.

30 1936. XI. tc. In *Corpus Iuris* 1936. 142.

31 CORNI, G. – GIES, H.: *“Blut und Boden”*: *Rassenideologie und Agrarpolitik im Staat Hitlers*. Iordstein 1994. 103–128.; GERHARD, G.: The modernization dilemma: agrarian policies in Nazi Germany. In *Agriculture in the Age of Fascism. Authoritarian Technocracy and Rural Modernization, 1922–1945*. Szerk. PRIETO, F. – PAN-MONTOJO, J. – CABO, M. Turnhout 2014. 139–158.

32 1936. XI. tc. In *Corpus Iuris* 1936. 143.

33 Nagycsaládos szegény embereknél, különösen a dunántúli telepítésnél, még ettől is eltekintettek. 1936 és 1943 között mintegy 20 helyen indult meg hozzátelepítés, vagy új telepes község létesítése.

rég megoldotta, hogy szakképzett, okleveles gazdatisztekre bízta birtokai vezetését. Ugyanakkor a kisbirtokosok túlnyomó többsége soha nem részesült rendszeres szakoktatásban.³⁴

A Gömbös-kormány idején a földművelésügyi tárca megbízást kapott, hogy dolgozzon ki cselekvési tervet a kisgazdálkodó rétegek szaktudásának emelésére. A kormány fő érve egyrészt az volt: „Ezek a gazdák fajunk legtisztább képviselői.” Másrészt azt is hangsúlyozták: „A mezőgazdasági termelés gazdaságossá tétele érdekében a köz szempontjából nem az elszórt csúcsteljesítmények a fontosak, hanem a nagy mezőgazdasági tömegek alacsony átlagtermésének az emelése.” A minisztérium helyzetfelmérő jelentése abból indul ki, hogy a földművelő népesség maximum hat elemi iskolát végzett, de a későbbiekben még az írás-olvasás is majdnem elfelejtették, hiszen „aki olvasással nem kapcsolódik bele az emberiség nagy szellemi közösségébe, az nem is vágyik utána.”³⁵

A trianoni Magyarország területén mindössze 22 alsófokú mezőgazdasági iskola működött. Ezek közül 13 téli gazdasági iskola volt, ahol csak a november-februári hónapokra korlátozódott a tanítás, és 9 mezőgazdasági szakiskola volt.³⁶ A két típus közül a téli gazdasági iskolák váltak be inkább, mivel számoltak azzal, hogy a parasztember nyáron, munkaidőben nem szívesen nélkülözi a fiát. A másik típusban azonban két teljes éven át, télen-nyáron folyt a tanítás.

A kibontakozás első lépését úgy határozták meg: fel kell kelteni a gazdák érdeklődését, meg kell győzni a gazdálkodókat a tanulás hasznáról. A minisztérium első kezdeményezése az volt, hogy három hónapos téli gazdasági tanfolyamot szerveztek. Az első évben még úgy kellett rábeszéli a fiatal gazdákat a részvételre, a következő évben már elterjedt a híre, s már jóval több helyen, több résztvevővel tudták megtartani ezeket a tanfolyamokat. A minisztérium konkrét számításokat végzett arra vonatkozóan, hogy ha a 10–100 kh nagyságú gazdaságok birtokosait célozzák meg, akkor hány alsó fokú gazdasági iskolára lenne szükség. Kétéves téli gazdasági iskolában gondolkodva, iskolánként és évfolyamonként 30–40 tanulóval számolva, mintegy 246 gazdasági iskola szükségességét mutatták ki. Addig is, amíg ezen iskolák számát a kellő szintre tudják emelni, a minisztérium azt javasolta, hogy az három hónapos téli gazdasági tanfolyamok számát kell növelni, és ezek lebonyolítását a mezőgazdasági szakigazgatásban dolgozó ún. gazdasági felügyelőkre bízni. A minisztériumi tisztviselők ugyanakkor óva intettek attól, hogy az iskolahálózat fejlesztésétől bárki a terméseredmények gyors javulását remélje. Felhívták a figyelmet arra a tényre, hogy azoknak a fiatal gazdáknak, akik az iskolát elvégezték, otthon nincs sok beleszólásuk apjuk gazdálkodásában. Legtöbbször 10–15 évig kell várniuk, mire átvehetik az apai gazdaságot. Éppen ezért hangsúlyozták: „A magyar mezőgazdaságnak igen fontos érdeke, hogy az ifjúság mellett a korosabb gazdákat is – a termőföld tényleges művelőit – bekapcsoljuk az ismeretterjesztésbe.”³⁷

A megoldást a gazdasági tanácsadás hálózatának kiépítésében látták. E téren nagyra értékelték a német tapasztalatokat. Németországban ugyanis a gazdasági tanácsadó legtöbbször azonos volt a téli gazdasági iskola tanárával. Feladata elvégzését segítették az állattenyésztési és növénytermelési felügyelők, a gazdasági egyesületek, szövetkezetek tisztviselői.³⁸ A magyar viszonyok között a minisztérium vezetői úgy látták, hogy a tanácsadói munkakörhöz legközelebb a gazdasági felügyelők álltak.

34 SZÁVAI Ferenc: *Gazdaképzési rendszerek*. Pécs 1996. 77–98.

35 MNL OL FM K 184. 1934–1936. 33.251.

36 SZÁVAI 1996. 92–97.

37 MNL OL FM K 184. 1934–1936. 42.500.

38 SOPRONI (SCHMIDT) Elek dr.: *A mezőgazdaság irányítása a Németbirodalomban*. Budapest 1935.

A cselekvési program utolsó fontos elemével a kormányprogramban is szereplő mintagazdaságok létrejöttét akarták elősegíteni.³⁹ Ezek fő értékét abban jelölték meg, hogy a gazdák a saját környezetükben győződhetnek meg arról, hogy bizonyos újításokkal milyen eredményt lehet elérni. Ehhez persze minden faluban létesíteni javasoltak 1–2 ilyen gazdaságot.

A figyelmes olvasó találhat még egy érdekes modernizációs elemet a kormányprogram VI. mezőgazdasági fejezete végén. Az 54. pont *A szövetkezeti önségítés előmozdítása. A falu* címet viselte. „Elősegíteni óhajtjuk a szövetkezeti önségítés minden életrevaló, reális formáját. Különös súlyt helyezünk a falusi nép hitelét, gazdálkodását, fogyasztását, termelését és értékesítését előmozdító szövetkezeti mozgalom kifejlődésére. Az Országos Központi Hitel-szövetkezet és a kötelékébe tartozó hitelszövetkezetek működési körét főként a mezőgazdasági kisbirtok hiteligényeinek fokozottabb kielégítésére kívánjuk korlátozni. Megfelelő szerv útján gondoskodni kívánunk arról, hogy a szövetkezetek működése és irányítása az igazi szövetkezeti szellem és a valódi altruizmus jegyében történjék.”⁴⁰ Önálló tanulmány témája lehetne, hogy mindebből mi valósult meg. Itt mindenestre csak jelezni kívántuk azt az elfeledettényt, hogy a szövetkezés gondolatköre is részét képezte a kormány modernizációs törekvéseinek.

Nemcsak a kormányzati szereplők tüzték napirendre ezeket a kérdéseket. A szakoktatás fontossága a válság éveiben széles körben bekerült a közgondolkodásba, s gyakran összekapcsolódott a szövetkezés előnyeit nyugati példák elemzésére alapító javaslatokkal. A korszakkal foglalkozó történeti irodalomból sajnos az államszocializmus évtizedeiben kikoptak az erre vonatkozó utalások, illetve ha szóba kerültek, akkor is pusztán utópiaként lettek kezelve.⁴¹ A következőkben különböző társadalmi háttérű és gondolkodású szerzők írásaiból válogatunk, jelezvén azt a közös gondolkodási alapot, amely összekötötte őket a válságból való kiút keresése kapcsán.

Nem meglepő, hogy az egyik állandó hivatkozási pont Dánia volt. Esterházy Móric gróf, amikor 1931 elején dániai és svédországi tapasztalatairól tartott előadást a Cobden Szövetségben, így mutatta be Dániát: „ma már a mezőgazdasági népesség cca 90%-a önállóan vezetett és megszervezett szövetkezetekbe tömörül, és képesek lettek a világ első piacát, Angliát meghódítani.”⁴² Szerinte ők, csakúgy, mint a svédek, rájöttek arra, hogy piacukat csak úgy tudják megvédeni, vagy a másokét megszerezni, „ha lehető olcsón lehető jól termelnek”. Ezért nagy összegeket fordítanak a föld táplálására és a földművelők iskoláztatására.⁴³

A Dániára irányuló megkülönböztetett figyelmet még két korabeli írással érzékeltetjük. Éber Ernő a *Magyar Szemlében* 1932 tavaszán a dán parasztság fejlődését mutatta be. Cikke jól példázza, hogy a kortársak a nyugati minták kapcsán felhívták a figyelmet arra is, hogy az eltérő történeti háttér miatt Magyarország esetében egyszerű követésre nem nyílik mód. Jól tudjuk, hogy eltérő örökösödési rendszer és más egyéb tényezők miatt a magyar paraszti gaz-

39 *Magyarországi pártprogramok* 295. 49. pont

40 A két világháború közötti időszakban – noha voltak Magyarországon is szövetkezeti próbálkozások – jelentősebb szerepet a Hangya nevű szövetkezeti mozgalom játszott. A Hangya döntően a tőkeerősebb gazdák beszerző és értékesítő hálózataként működött. FEHÉR György: A termelés változó felteveli. In *Agrárvilág Magyarországon, 1848–2004*. Szerk. ESTÓK János. Budapest 2008. 120–121.

41 GUNST Péter: A magyar mezőgazdaság 1919 és 1945 között. In ESTÓK 2008. 164.

42 ESTERHÁZY Móric gróf: *Tanulmányok példák. Előadás a Magyar Cobden Szövetségben 1931. január 9-én*. Budapest 1931. 18–19.

43 Svédország kapcsán pedig azt hangsúlyozta, hogy a 6 millió lakos között nincs analfabéta, és magyaratzképp hozzátette: az országban 30 ezer népiskola működött.

daságoknak csak kisebbik része volt családi farm a nyugat-európai értelemben.⁴⁴ Mindez korlátozta a külföldi példák hazai adaptálását. Ezt szem előtt tartva Éber Ernő a dán példa megiszivlelendő tanulságai közül egyrészt azt emelte ki, hogy a dán gazdaságot a mezőgazdasági iskolákból, főiskolákból és népfőiskolákból kirajzó százezrek tették gyümölcsözővé, másrészt pedig azt, hogy a dán parasztok egyesült erővel, a szövetkezeti mozgalom segítségével biztosították boldogulásukat.⁴⁵ Éber következtetése végül így szólt: „Már több év előtt kifejtettem, és azóta is sokan kívánják már a termelőszövetkezetek létesítésének szükségességét, és ma is, a dán példa fényességében is csak azt mondhatom, hogy a szövetkezeti termelés és értékesítés megszervezésével megközelíthetjük Dániát, e nélkül szegény és elmaradott parasztszörzaggá válunk, mint amilyen Szerbia vagy Románia.”⁴⁶

A népi írók képviselői különösen sokat foglalkoztak a dán szövetkezetek példájával. Az egyik ilyen nagy jelentőségű mű az az útleírás volt, amelyet Boldizsár Iván készített dániai élményeiről.⁴⁷ Már a címadás is üzenet értékű. A könyv előszava világosan összefoglalta, milyen szerepe volt a dán szövetkezésnek abban, hogy „Dánia a gazdag parasztok országa” lett és hogy a „dán földművesek... a világ leggazdagabb, legműveltebb és legboldogabb parasztszörzai”.⁴⁸ A szerző hangsúlyozza: Dániában a szövetkezet nem azt jelenti, mint az esetek többségében Magyarországon, ahol ez alatt a falusi boltra, azaz a Hangya Szövetkezet boltjára gondolnak. A dán szövetkezés lényege szerinte, hogy „közös terv szerint termelik gabonájukat, tenyésztik teheneiket, disznaiikat, ültetik gyümölcsfáikat, azután közösen értékesítik. A parasztszörz mindent olcsóbban szerez be és jobb áron ad el, mintha egyedül vásárolna és egymagában menne a piacra.” Az eredmények között a magas jövedelmezőség mellett külön hangsúlyt kapott a szövetkezeti mozgalom demokratikus jellege: „a parasztszörzövetkezetek vezetői mindenütt parasztszörz.”⁴⁹ Ezt a népfőiskolák révén érték el.

Hasonlóan nagy figyelmet szentelt Boldizsár Iván a földkérdésnek, amelyet külön fejezetben tárgyalt.⁵⁰ Nem véletlenül nyúlt vissza a 19. század végéig, amikor Dániát is jelentős területi veszteségek érték. Ekkor Grundtvig püspök, a „dánok Széchenyije” kiadta a jelszót: „*amit kívül elvesztettünk, visszanyerhetjük belül.* ... A döntő forradalmi változás Dániában nem vérrel, bárdal, puskaropogással, hanem az úri réteg belátásával, lemondásával és a parasztszörz új nagy nevelésével kezdődött. ... Az úri osztály, hogy megmentsse az országot, a függetlenségét és a népet, lemondott előjogairól, belement abba, hogy megfelelő kártalanítás fejében felosszák birtokaikat a parasztszörz között. ...”⁵¹ Az író részletesen ismertetette az 1899-től induló telepítési törvények tartalmát és végrehajtását, majd rátért az első világháború utáni földreformra, hangsúlyozva: a szükséges földalap részint a lutheránus egyház birtokainak megvásárlásával, részint a hitbizományok megszüntetésével jött létre.⁵² Annak is fontos üzenetértéke volt, amit a földhöz juttatás részleteiről megosztott az olvasókkal. Kiemelte, hogy

44 GYÁNI Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest 1998. 267–279.

45 ÉBER Ernő: A dán parasztszörz fejlődésének útja. *Magyar Szemle* 1932. 3. 220–231.

46 ÉBER 1932. 231.

47 BOLDIZSÁR Iván: *A gazdag parasztszörz országa*. Budapest 1941.

48 BOLDIZSÁR 1941. 3.

49 BOLDIZSÁR 1941. 3.

50 BOLDIZSÁR 1941. 58–62. *A földbirtokreform és a telepítési törvény* című fejezet.

51 BOLDIZSÁR 1941. 29. A kiemelések az eredetiben.

52 A hitbizományoknak az 1930-as évek Magyarországon is nagy szerepük volt, ezért Boldizsár külön kitért arra, hogy Dániában a földreform során a hitbizományok egyharmadát fel kellett ajánlani, egyharmadát az állam piaci áron megvette, és egyharmadnyi részt megtarthatott a tulajdonos. BOLDIZSÁR 1941. 60.

nem lehetett kisebb gazdaságokat alakítani, mint amennyi egy család teljes megélhetését biztosítani tudta. A gazda a földért nem készpénzzel fizetett, hanem évi járadékot juttatott az államnak. A dán állam épületekre és felszerelésre is adott kedvezményes hitelt, amelyet csak a harmadik év után kellett elkezdni törleszteni.⁵³

Az első világháború utáni földreformok a balti államokban és Finnországban is nagy átrendeződést eredményeztek.⁵⁴ A finnországi tapasztalatait elemző Kodolányi János arra helyezte a hangsúlyt, hogy nem idegen etnikumú birtokosok földjeit vették igénybe, hanem a finn nagybirtokosokét.⁵⁵ „... az állam földeket vásárolt és most is vásárol, hogy a földnélkülieknek kiossza. Minden nagybirtok megkisebbedett tehát, sőt egynémelyik el is tűnt. Miként Észtországban és Lettországban, Finnországban is alaptalannak bizonyult a reformok ellenzőinek ellenvetése, hogy a nemzetgazdaság számára az újítások a pusztulást jelentik. A földmunkás kettőzött lelkesedéssel dolgozik saját birtokán és a szövetkezetek pótolnak minden mást. Tessék ma megnézni a statisztikákat, mit és milyet termel a finn kisparaszt! Mit exportál szövetkezetei útján, mennyi iparcikket vesz fel, mennyi könyvet fogyaszt, hogy miként növekszik az általános jólét s hogy van-e munkanélküliség.”⁵⁶ Boldizsár és Kodolányi úti beszámolóinak összehasonlítása során Varga Zsuzsanna azt emelte ki, hogy lényegében mindketten a régóta húzódo nagyüzem–kisüzem vitához szóltak hozzá, a dán és finn példával bizonyítva, hogy a paraszti kisbirtok minőségi és mennyiségi tekintetben is képes felvenni a versenyt a nagybirtokkal.⁵⁷ Ugyancsak egyformán hangsúlyozták azt is, hogy a parasztagadáságok sikeres fejlődése nem automatikusan a nagybirtok felosztásából adódott, hanem abból, hogy párhuzamosan megindult az agrártermelés modernizációja. Ennek két kulcsfontosságú elemét emelték ki mindkét esetben: a népiskolai reformot és a szövetkezeti mozgalmat.

Ebben az időszakban találhatunk úti beszámolókat a finnországi helyzetről is. Kodolányi János személyes élményei alapján számolt be a finn parasztok életéről és a szövetkezeti mozgalom eredményeiről. A szövetkezetek munkája ismertetésénél figyelmét különösen az ragadta meg, hogy mennyire sokoldalú tevékenységgel (a mezőgazdasági termékek felvásárlása és feldolgozása mellett kiskereskedelem, vendéglátóipar, ipari termelés, erdőkitermelés, faluvillamosítás, kulturális és szociális tevékenység) szolgálják a szövetkezetek tagjaik érdekeit. Erről a témáról cikksorozatot is megjelentetett, és a szövetkezeti tevékenység kapcsán nemcsak a mezőgazdasági termelés magasabb színvonalra emelését hangsúlyozta, hanem azt is,

53 Ezt statisztikai adatokkal is alátámasztja. A mezőgazdasági üzemek közel felét a 15–80 hold közötti paraszti kis- és közép-birtokok, 38%-át az 5–15 hold közötti üzemek, 14%-át pedig az 5 hold alattiak teszik ki. Hozzáteszi, hogy 450 holdon felül csak az összes birtok egy ezreléke van. BOLDIZSÁR 1941. 61.

54 BRASSLEY, P.: Land Reform and Reallocation in Interwar Europe. In: *Contexts of Property in Europe. The Social Embeddedness of Property Rights in Land in Historical Perspective*. Szerk. CONGOST, R. – SANTOS, R. Turnhout 2010. 145–164.

55 KODOLÁNYI János: *Suomi, a csend országa*. Budapest 1937.; KODOLÁNYI János: *Suomi titka*. Budapest 1939. Mindkét kötet több kiadást is megélt, sőt néhány év elteltével közös kötetben is publikálták őket: KODOLÁNYI János: *Suomi*. Budapest 1944.

56 KODOLÁNYI 1944. 47–48 A kiemelések az eredetiben.

57 VARGA Zsuzsanna: Két kis nép sikertörténete, avagy mit üzennek Boldizsár Iván és Kodolányi János útirajzai? In *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára*. Szerk. KOVÁCS Zoltán – PÜSKI Levente. Debrecen 2010. 395–406.

hogy mennyire elősegíti a tagok integrálását a társadalmi-kulturális életbe.⁵⁸ A „szociális” Finnországot magasztaló könyvek sorát még hosszan lehetne folytatni.⁵⁹

Érdemes még egy országra, Hollandiára is kitérni. Erdei Ferenc nyugat-európai tanulmányútja során ide is ellátogatott. Az volt a célja, hogy „a magas mezőgazdasági kultúrának és a fejlett mezőgazdasági szövetkezeteknek” a hazáját megismerje. Arra kereste a választ: mi a titka annak, hogy ország az európai termelők élére került, mi több „a kapitalizmus kezdő korszakában megvetette az alapját a modern mezőgazdasági termelésnek, s ebben Európa többi népének tanítómesterévé lett”.⁶⁰

Nagy figyelmet szentelt annak a kérdésnek, hogy a korábbi válsághelyzetekre adott válaszok hogyan vitték előre a holland mezőgazdaság modernizációját. *Szövetkezeti Napló* címmel írt feljegyzéseiben Erdei Ferenc visszanyúlt egészen a XIX. század végi gabonaválságig. „A kevesebb költséggel és nagyobb tömegeredménnyel dolgozó termelővidékek olcsó tömegárut zúdítottak azokra a piacokra, amelyeket a holland termelés ellátott, és így válságba került a holland mezőgazdaság is. A válság annál nagyobb volt, minél fejlettebb volt ez a termelőkultúra. Ebben a helyzetben született meg a holland szövetkezeti mozgalom. Nem úgy, hogy lánglelkű apostolok hirdették volna a szövetkezeti ígéket, hanem úgy, hogy néhány jó ítéletű vezető ember felfogta az adott helyzetet, és észrevette, hogy csak úgy emelkedhet újra a holland termelés, ha összeállnak a gazdák. És egyúttal el is osztják a szerepeket olyképp, hogy mindenki csak azt termel, amit a legjobban tud, és a tömegárukat, a takarmányt stb. megszerzik onnan, ahol azt olcsóbban tudják előállítani.”⁶¹

Erdei olvasatában tehát a termelők szervezkedése és a termelés specializálódása volt az a két rugó, amely az európai termelés élvonalába segítette a holland termelő kultúrát és a szövetkezeti szervezkedést. Erdei fontosnak tartotta lejegyezni: „Magát a vállalat szervezetét és vezetését teljesen meghagyták a kapitalista vállalat törvényei alatt: kereskedőket alkalmaztak vezetőknek, és az egész áruforgalom lebonyolítását a jó kereskedő szellemében igyekeztek tartani. A különbség a szövetkezeti vállalat gazdasági irányításában és haszonszerzésében nyilvánult meg. Végső soron a fogyasztók kezébe került az irányítás, és ugyanők döntöttek a haszon hovafordításáról. Sommásan: olyan kereskedelmi vállalatokat teremtettek, amelyek nem a kereskedőknek dolgoztak, hanem a tagoknak, akik egyben üzletfelek és vállalati tulajdonosok is lettek.”⁶²

„Továbbmenően pedig azt is megtanulhattam – folytatta úti beszámolóját Erdei –, hogy a szövetkezet egyáltalán nem segélyegylet vagy ’népnevelő intézmény’, hanem a legkemenyebb gazdasági önvédelemnek a fegyvere. Szövetkezettel nem lehet ’boldogítani’ egy elesett néposztályt, de a szövetkezetek révén megvédhetik magukat azok, akik külön-külön gyengék vagy elnyomottak lennének a gazdasági versenyben.”⁶³

A hazai és főleg a nemzetközi tapasztalatok nagy száma kiváltotta az igényt a szövetkezeti gondolat elméleti rendszerezésére. Igényes formában tett ennek eleget Ihrig Károly egyetemi tanár terjedelmes művében.⁶⁴ Azért érdemes erre emlékeztetni, hogy jelezzük: elméleti-

58 A *Magyar útban* 1941-ben jelent meg a Finnország gazdasági-társadalmi életét sokoldalúan ismertető cikksorozat.

59 Az érdeklődő olvasó kiváló áttekintést találhat ezekről: Anssi HALMESVIRTA: *Kedves Rokonok. Magyarország és Finnország 1920–1945*. Budapest 2014.

60 ERDEI Ferenc: *Szövetkezeti napló, 1937–1945*. In *Erdei Ferenc válogatott írásai és beszédei*. Budapest 1973. 24.

61 ERDEI 1973. 25.

62 ERDEI 1973. 20.

63 ERDEI 1973. 21.

64 IHRIG Károly: *Szövetkezetek a közgazdaságban*. Budapest 1937.

leg minden készén állt a nemzetközi tapasztalatok hasznosítására. A szövetkezeti mozgalom tömegesedése előtt politikai, közjogi akadályok tornyosultak.

ZÁRÓ GONDOLATOK

A magyar mezőgazdaság két világháború közötti történetével foglalkozó elemzésekben a birtokszerkezet aránytalanságaira olyan nagy figyelem irányult, hogy a modernizáció problémaköre vagy háttérbe került, vagy teljesen kiszorult. Szerepet játszott ebben, hogy a szocialista korszak ideológiai axiómái kihatottak a kapitalista korszak nagy- és kisüzemeinek megítélésére is. Továbbá az is nehezítette a korszak kutatóinak helyzetét, hogy az 1930-as évek jobbra tolódó, a hitleri Németországgal szövetséges kormányaival kapcsolatban nem igazán volt „szalonképes” a modernizációs teljesítmény emlegetése. Hasonló tehertételt a nyugati szakirodalom – más okok miatt – szintén sokáig cipelt, de aztán a fasizmussal foglalkozó kutatók egyre több olyan munkát publikáltak, amelyek szisztematikus forrásfeltárás alapján gondolták újra a fasiszta rezsimnek modernizációs teljesítményét a gazdaság- és társadalompolitika terén.⁶⁵

A magyar eset felhívja a figyelmet, hogy bár utólag a mezőgazdaság stagnálása kapcsán a rendkívül aránytalan birtokmegoszlás maradt meg a köztudatban, a kortársak jó része tudta, hogy sokkal többről volt szó: a magyar mezőgazdaság egészének alacsony produktivitásáról. Sajnos a válságból való kilábalás az új háborús készülődéssel kapcsolódott össze, ami egyúttal azt is jelentette, hogy a fiókba kerültek azok a modernizációs tervezetek, amelyek a régóta öröklődő szerkezeti problémákra javasoltak gyógyírt.

TIBOR TÓTH

CRISIS MANAGEMENT AND MODERNISATION IN EARLY 1930S HUNGARY

ABSTRACT

Historiography examining the impacts of the Great Depression on Hungarian agriculture has explored several aspects of various attempts at crisis management, but paid less attention to the question whether contemporary management schemes endeavoured, beyond immediate measures, to address the low productivity of the Hungarian farming sector. Have there been programmes of modernisation, and if so, of what nature? The paper attempts to identify elements of modernisation within the range of agricultural crisis management plans in the first half of the 1930s, whether they formed a part of a contemporary government manifesto or they appeared in expert discussions of more general debates concerning sociology.

65 A teljesség igénye nélkül következzen néhány meghatározó jelentőségű publikáció: PRIETO, F. – PAN-MONTOJO, J. – CABO, M. 2014.; CORNI, G.: *Hitler and the Peasants: Agrarian Policy of the Third Reich*. Oxford 1990.; EISENSTADT, S. N.: *Multiple Modernities*. *Daedalus*, Winter 2000. 1–29.; HERF, J.: *Reactionary Modernism: Technology, Culture and Politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge 1984.

KRÓNIKA

IN MEMORIAM PÖLÖSKEI FERENC (1930–2016)

2016. december 19-én, életének 87. évében elhunyt Pölöskei Ferenc professzor emeritus, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, az *Agrártörténeti Szemle* szerkesztőbizottsági tagja, az MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottságának egykori elnöke.

Egy dunántúli kis faluban, Rédén született, ahol tanítója korán észrevette nem mindennapi tehetségét. Tizenegy éves korában a Pápai Református Kollégiumba küldte, amely akkor már évszázadok óta a tehetséggondozás egyik legfontosabb dunántúli központja volt. A nyolcosztályos gimnázium elvégzése után került a Budapesti Egyetemre, amely éppen akkor cserélte nevét Pázmány Péterről Eötvös Lorándra. Egyetemi éve (1949–1953) a legszökebb diktatúra időszakára estek, Pölöskei Ferenc azonban nem veszítette el a családi körből és a pápai kollégiumból hozott emberi tartását. Bár maga is a „fényes szelek” nemzedékéhez tartozott, megőrizte emberségét, magyarságát, ragaszkodását ahhoz a társadalmi közegehez, amely őt a tudomány ormainak meghódítására küldte. Szerény, másokat megbecsülő, önmagát állandóan képző, szerethető ember volt, akinek közéleti aktivitását csak életének utolsó éveiben akadályozta súlyos betegsége.

Életének nagy részét a 20. században élte, s joggal vallotta: „azokra, akik életük java részét századunkban élték, nehéz sorsot mért az idő”. Ennek ellenére, miként a tanítványai és tisztelői által 70 éves korában a tiszteletére készített, *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század* című kötetben Pápa város polgármestere megjegyezte: „jól sáfárkodott a kapott talentumokkal.” Azon kevesek közé tartozott, akik nyugdíjazásukig egyetlen munkahelyen töltötték életüket, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékén. Itt lett 1953-ban tanársegéd, 1958-ban adjunktus, 1962-ben docens, 1970-ben egyetemi tanár, 1972-től pedig tanszékvezető. Közben 1960-ban megszerezte a kandidátusi, 1969-ben az akadémiai doktori fokozatot. 1987-ben lett az Akadémia levelező, 1995-ben rendes tagja. Közéleti aktivitását jelzi, hogy volt az MTA Történettudományi Bizottságának elnöke, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke és – amint említettük – az Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottság elnöke is. Ez utóbbi mellett részt vett az Akadémia Művelődéstörténet Bizottságának munkájában is. Munkásságának elismeréseként szülőfaluja díszpolgárává fogadta, Pápa városa pedig díszoklevéllel tüntette ki, amikor az ELTE díszdoktorává avatták. Tulajdonosa volt az Akadémiai Díjnak, a Pázmány Péter-díjnak és a bulgáriai Cirill és Metód Érdemrendnek is. Mindezeket szakmai-közéleti tevékenysége mellett elsősorban tudományos munkásságával érdemelte ki.

Pölöskei Ferenc fő kutatási területe a 19. és a 20. század története volt. A történészek zöme vagy egy problémát kutat különböző történeti korokban, vagy egy meghatározott történeti korszak különböző kérdéseit igyekezik minél alaposabban feltárni. Pölöskei Ferenc ez utóbbiak közé tartozott. Szívós munkával a 19. század második és a 20. század első felének legjellegesebb hazai szakemberei közé emelkedett. Munkássága legfőbb jellegetességének tekinthető,

hogy a politikai történetet igyekezett a jogtörténet felé kitágítani. Nagy figyelmet fordított az intézmények múltjára és azok változásaira. Tanulmányokat, kötetet írt a Szabadelvű Párt „fényeiről és árnyairól”, a Függetlenségi Párt kettészakadásáról és a koalíció 1909. évi felbomlásáról, a Nemzeti Munkapárt megalakulásáról, de az Egységes Párt 1922. évi megteremtéséről is. Visszatérően foglalkozott a belpolitikai rendszer jogi újraszabályozásával az első világháború előtti és alatti években.

Fontos kutatási területe volt az államrendszer, a kormányzati rendszerek vizsgálata a 19. század második és a 20. század első felében. Vizsgálta a kiegyezés alternatíváit. Tanulmányokban elemezte a parlamentarizmust, a választójogot, a kormányzati politikát, a pártalakulásokat, a kormánypárt és az ellenzék szerepét, a miniszterelnökök jogállását, de az autonómia helyzetét és a városok jogállásának alakulását is. Egyik szerkesztője volt annak a nagy terjedelmű kötetnek, amely az 1919 és 1944 közötti magyarországi pártprogramokat publikálta.

Pölöskei Ferenc sokat tett a történeti biográfia megújításáért is. Szakmailag megalapozott, kiegyensúlyozott monográfiá(k)ban mutatta be Tisza István máig is sokat vitatott alakját, de születtek írásai Deák Ferenc utolsó éveiről, Tisza Kálmánról, Achim L. Andrásról, Bethlen Istvánról, Szántó Kovács Jánosról, Károlyi Mihályról, Nagy Györgyről és az első magyar köztársasági mozgalomról, Just Gyuláról, de Ady Endre és a politika kapcsolatáról is. Tanulmányt készített az 1867–1919 közötti magyar miniszterelnökökről.

A rendszerváltoztatás után a hírlapokban számos cikkben nyilatkozott az új rendszer politikájáról és figyelmeztetett a történeti tanulságok és párhuzamok figyelembe vételére.

Nem tartotta rangon alulinak a helytörténeti problémákkal való foglalkozást sem. Elméleti cikkeket írt a tájkuatásról, a honismeretről, a politikátörténet és a helytörténet összefüggéseiről. Tanulmányokat jelentetett meg a számára oly kedves pápai kollégium polgári-kori történetéről, Dunántúl múltjáról, Dél-Dunántúl településtörténetéről, Pápa város gazdaságáról stb.

Az egyetemi oktatás igényeinek megfelelően ugyanakkor részt vállalt a magyar történelem nagy összefoglalásainak megírásában. Az 1970-es években született egyetemi tankönyvben (*Magyarország története 1849–1918*) ő írta az első világháború előtti részeket. A tízkötetes *Magyarország Története* sorozat 7. kötetében ugyancsak a hasonló korszakot. Feladatot vállalt a rendszerváltozás után született összefoglalásokban is, így abban a két egyetemi tankönyvben, amely 1918 és 1990, illetve 1900 és 1994 között tekintette át hazánk múltját.

Társadalmi szerepvállalásától nem volt független, hogy segítette a magyarországi bulgarisztikai kutatásokat.

Az *Agrártörténeti Szemle* jellegének és Pölöskei Ferenc az Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottságban vállalt szerepének megfelelően külön kell szólnunk agrártörténeti írásairól.

Az agrárpolitikusokról szóló, már idézett írások mellett Pölöskei Ferenc első hosszabb tanulmánya is, amely a *Századok* 1956. 4–6. számában jelent meg, a parasztság múltjával foglalkozott (*Az 1868-as alföldi parasztmozgalom*). A következő hat évtizedben még számos tanulmányt, kötetet írt, illetve szerkesztett az agrárélet bemutatására. Ezek hozzájárultak a parasztság életének, küzdelmeinek és harcainak megismeréséhez. Szakács Kálmánnal együtt nemcsak szerkesztője, de szerzője is volt a *Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1848–1948* című kiadványnak, és Balogh Sándorral együtt az *Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon 1944–1962* című kötetnek. Elemezte azt a kérdést, hogyan szerepelt a földreform a pártok programjaiban, tanulmányt írt az 1945. évi földosztás előfutáiról. Összefoglalást készített a 19. század második és a 20. század első felének parasztpolitikai irányzatairól, a két világháború közötti községekről, Szabad Györggyel együtt kötetet szerkesztett a magyar tanyarendszer történetéről (*A magyar tanyarendszer múltja*). Érdekelte

a népi írók mozgalma, kötetet készített az első világháború utáni paraszti életről, szerkesztette a *Falukutatás fénykora 1930–1937* című tanulmánygyűjteményt.

Írásai a 19–20. századi magyar történelem legjobb szakértőinek sorába emelték. Csodálta és elismerte ugyan azokat a kortársait, akik sziporkázó ötletekkel próbálták új irányba terelni e két század történeti vizsgálatát, maga azonban a csendes, de szívós, gazdag forrásbázisra építő kutatómunka híve volt. Eredményei éppen ezért maradandóak és függetlenek a politikai széljárástól. Teljesítménye nagyra becsült értéke a magyar történettudománynak.

Orosz István

BÚCSÚ SZUHAY MIKLÓSTÓL (1928–2017)

Neves agrártörténésztől, alapvető monográfiák szerzőjétől több mint illő, szakfolyóirat szerkesztőbizottsági tagjától pedig mulaszthatatlan kötelesség búcsút venni, bármennyire fájdalmas is az emlékezés. Szuhay Miklós nemcsak a nevével gazdagította az immár hatvanadik számához közelítő *Agrártörténeti Szemle* redakcióját, hanem tanulmányokat író szerzője, számos alkalommal lektora, a szerzői gárda toborzója, bizottságokban és különböző szakmai testületekben lelkes és hatékony támogatója volt a folyóiratnak.

Szuhay Miklós egyetemi önéletrajza szerint Borsod megyében született, de oldottabb kezek között többnyire, baráti körben pedig mindig Gömör megyeinek vallotta magát. A pár száz lelkes kisközségében, Alsószuhán látta meg a napvilágot 1928. augusztus 27-én. Egyfelől rangos, irodalomtörténetből is ismert nemesi família sarjának számított, másfelől négy testvérével együtt szegényparaszti család gyermekeként kezdte életét. Miklósnak, a legkisebb fiúnak, igen korán meg kellett ismerkednie a mezei munkákkal, később pedig az erdők világának egyáltalán nem könnyű kenyérkereseti lehetőségeivel. Földvásárlásról szó sem lehetett, sőt a remélt gyarapodás helyett fogyatkozás következett be. Az olvasást szerető, tanulni vágyó fiatalember számára a magánúton végzett „polgári” az emelkedés reményét csillantotta fel. Gömör megye és a Felföld protestáns ifjainak távoli, de elérhető vágyálma Sárospatak, a „Bodrog-parti Athén” volt, amely hagyományosan magas színvonalú képzést,¹ kollégiuma pedig a hívek adományai és az intézmény gazdálkodása révén régtől fogva biztonságot is jelentett.² Nehéz esztendőkből, 1945–1949 között volt Miklós pataki diák, alkalmanként legátus, akkor, amikor az infláció, a jóvátételek, az egymást követő rossz termésű esztendők az egész ország lakosságát sújtották. A Felföldről érkezettek egy részére azonban még gyötrelmes lelki megpróbáltatások is nehezedtek. Egy ideig földönfutókká váltak,³ hazatérve a hontalanság éveinek keserve,⁴ a kitelepítendőket szállító vagonok réme,⁵ illetve az önfeladással csaknem egyenértékű „reszlovakizáció” várt rájuk.⁶ A kettészelt Gömör megye lakosságának, évfolyamtársainak és barátainak aggasztó sorsa életre szólóan mély nyomokat hagyott benne. Az ürömben idővel öröm is vegyült, jóleső érzéssel töltötték el a volt iskolatársak sikereinek, szakmai emelkedésének hírei. Várta és olvasta a Madách, majd az újabb kiadók köteteit, és

- 1 DIENES Dénes – UGRAI János: *A Sárospataki Református Kollégium története*. Sárospatak 2013.
- 2 HÖRCSIK Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete 1800–1919*. Sárospatak – Miskolc 1996.
- 3 A sárospataki diáktárs regénye nyomán: DOBOS László: *Földönfutók*. Pozsony 1967.
- 4 Ma már klasszikus mű címéből kölcsönözve: JANICS Kálmán: *A hontalanság éve*. ILLYÉS Gyula előszavával. München 1979.
- 5 MÁCS József: *Az elcsatolt vagon*. Miskolc 2014.
- 6 VADKERTY Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig*. Pozsony 2001.

vezető beosztása idején sem csökkent érdeklődése; túlzás nélkül állítható, hogy Pozsonytól Királyhelmecig követte az eseményeket.

Szuhay Miklós ifjúkori útja Sárospatakról Budapestre vezetett, 1949–1951 között közgazdasági, majd két évig bölcsészeti tanulmányokat folytatott. Az egyetemet 1953-ban történelem szakon jeles eredménnyel fejezte be. Első és egyetlen főállású munkahelye a Gazdaságtörténeti Tanszék volt. A Magyar Közgazdaságtudományi Egyetemen lett demonstrátor 1950-ben, és a számos névváltoztatáson átesett intézmény – a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemtől a Budapesti Corvinus Egyetemig – emeritus professzoraként ért véget pályafutása.

Kezdő történészként testhez álló feladatot kapott: Magyarország mezőgazdaságának és a honi parasztság múltjának kijelölt, kevésbé ismert, illetve alig kutatott részeit kellett feltárnia. A korabeli köz- és agrárgazdasági szakirodalom már foglalkozott a magyarországi mezőgazdaság első világháború után – drasztikusan – megváltozott termelési feltételeivel és a rendkívüli nehézségeket mutató értékesítési viszonyokkal. Több esetben történt utalás a „nagy válságra”, amelyen akkor a 19. század utolsó évtizedeinek agrárválságát értették. A pénzügyi stabilizációt követően, az 1920-as évek közepén már némi bizakodással tekintettek a jövőbe, és még nem sejtették, hogy az 1930-as évek elején szélesre nyíló agrárrollóval katasztrófális árzuhanás következik be.

A gazdasági élet egészére kiterjedő válság következtében felerősödött az állami beavatkozás, ami a győztes és a vesztes országokban, illetve agrárszempontról az exportálók és az importálók körében egyaránt megfigyelhető volt. Természetesen az intervenciók előjelei és módszerei lényeges különbségeket mutattak; elegendő arra utalnunk, hogy a jelentős felesleggel rendelkezők részben a vetésterületek csökkentésére, illetve a behozatalra szorulóknak – a nyomott árak ellenére is – a vetésterületek növelésére törekedtek.

Szuhay Miklós levéltári források sok-sok vaskos iratcsomóját nézte át és jegyzetelte ki, hangyaszorgalommal dolgozta fel a folyóiratcikkeket és a tanulmányokat, továbbá a könyvalakot öltött szakirodalmat. Ha valaki a mezőgazdaság területére irányuló állami beavatkozást pusztán agrárpolitikai tárgyú témának tekintené, súlyosan tévedne, ugyanis a kutatás tárgya megkövetelte többek között a pénz- és a vámügyek, a külkereskedelem és a szállítási viszonyok beható ismeretét és ismertetését is. Részletekbe bocsátkozás nélkül álljon itt csupán annyi, hogy a felárrendszer tárgyalásának előfeltétele volt például a valutaleértékelés és az 1931-ben ismét bevezetett kötött devizagazdálkodás fogalmának értelmezése.

Kutatásainak időköre nem korlátozódott a világgazdasági válság éveire, már az első közleménye is távolabbra mutatott: a második világháború alatti állami beavatkozást elemezte.⁷ Tervezett kandidátusi értekezésének tekintélyes részei jelen folyóirat révén jutottak el az olvasókhoz.⁸

Szuhay Miklós disszertációja *Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években* címen 1962-ben jelent meg.⁹ A bevezetőt követően két fő részből áll: *I. Az állami beavatkozási politika az 1929–1933-as válság idején* (31–138. oldal), illetve *II. Az állami beavatkozási politika kiterjedése 1934–1938 között* (139–326. oldal). A kötelező orosz mellett részletes német nyelvű összefoglaló is helyet kapott a disszertációban, továbbá kitűnően ta-

7 SZUHAY Miklós: Állami beavatkozás a magyar mezőgazdaságban a második világháború idején. *Közgazdasági Szemle* 1959. 953–968.

8 SZUHAY Miklós: Termelésfejlesztés és vetésterület-korlátozás mint az 1929–1933-as válságból való kilábalás eszközei. *Agrártörténeti Szemle* 1961. 413–428.; SZUHAY Miklós: Az állami beavatkozási politika szerepe a mezőgazdasági terményértékesítésben az 1929–33-as gazdasági válság időszakában. *Agrártörténeti Szemle* 1962. 157–181.

9 *Gazdaságtörténeti értekezések*. Szerk. PACH Zsigmond Pál. Budapest 1962. 3. kötet. 365.

golt *Tárgy-, vállalati és névmutatoja* megkönnyíti a kötet használatát. Opponensei, Incze Miklós és Szakács Kálmán rendkívül elismerően nyilatkoztak Szuhay Miklós teljesítményéről; magáról az értekezésről és a tanulságos nyilvános vitáról részletes ismertetés jelent meg a Magyar Történelmi Társulat patinás folyóiratában.¹⁰

Részben a tények különös tisztelete, a mezőgazdasági statisztika iránti vonzalma, részben a tananyag korszerűsítésének egyre sürgetőbbé váló igénye sarkallta arra, hogy a dualizmus korának agrárfejlődését vizsgálja. Kutatási eredménye rangos és terjedelmes tanulmányban öntött formát.¹¹

A „*magyar gazdaság története első nagyobb terjedelmű összefoglalási kísérletének*” tekintették a szerzők a magyarországi tőkés gazdaság történetének első évszázadát tárgyaló kötetet,¹² amely a hazai történeti irodalomban a legismertebb és a legtöbbet idézett közös művük lett, citációs indexének összeállítására önálló bibliográfiai feladatot igényelne. Tartalmi és formai tekintetben egyaránt maga mögött hagyta a korábban tananyagként szolgált kiadványokat. A mai olvasó számára helyenként a túlpolitizált gazdaságtörténet benyomását kelti, az előzményekhez képest azonban komoly előrelépéseket tett. Számos kiadása nem volt véletlen, ugyanis a beígért nagy köztörténeti szintézisek késtek,¹³ és egyes részek az időrendet sem követték.¹⁴ Igencsak méretes, mintegy ezerötyszáz oldalas társaikhoz hasonlóan nehezen kezelhető kiadványok voltak, így a Gazdaságtörténeti Tanszék szerzőpárosának tananyaga közhasznú kézikönyvvé vált, egy idő után pedig jegyzet formájában, elérhető áron szolgálta a közgazdasági tanulmányokra jelentkező hallgatókat. A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy Szuhay Miklós írta meg a két világháború közötti vasos kötet 1919-et követő agrártörténeti részeit,¹⁵ illetve társszerzője lett az agrártudományi tanulmányokat folytató hallgatók szakirányú tananyagának.¹⁶

A magyarországi jobbágyfelszabadítás 150. évfordulójára kiadott tanulmánykötetben¹⁷ Szuhay Miklós feladata volt *A mezőgazdaság kapitalizálódása 1848–1918* és *A magyar mezőgazdaság a két világháború között* című részek megírása; a neves szerzők műveit tartalmazó jubileumi kiadvány angolul is megjelent.¹⁸

10 STIER Miklós: *Szuhay Miklós: Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években [beszámoló kandidátusi disszertáció vitájáról]. Századok* 1964. 877–881.

11 SZUHAY Miklós: A szántóföldi termelés fejlődése a magyar mezőgazdaságban 1867–1914 között. *Agrártörténeti Szemle* 1971. 38–62. Franciául korábban jelent meg: Miklós SZUHAY: L'évolution des cultures a charrue en Hongrie de 1867 à 1914. Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques, Red. L. KATUS et al. Budapest 1965. I. 639–666.

12 BEREND T. Iván – SZUHAY Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944.* Budapest 1973.

13 *Magyarország története 1848–1890. I–II.* Főszerk. KOVÁCS Endre, szerk. KATUS László. Budapest 1987.

14 *Magyarország története 1890–1918. I–II.* Főszerk. HANÁK Péter, szerk. MUCSI Ferenc. Budapest 1978.

15 *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945.* Főszerk. RÁNKI György, szerk. HAJDÚ Tibor – TILKOVSKY Loránt. Budapest 1976. 501–503., 599–604., 729–740., 1143–1144., 1146–1149.

16 *A mezőgazdaság története.* Szerk. GUNST Péter – LÖKÖS László. Budapest 1982.

17 *A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadításától napjainkig.* Szerk. GUNST Péter. Budapest 1998. 137–161., 200–229.

18 SZUHAY, Miklós: The Capitalization of Agriculture, valamint SZUHAY, Miklós: Evolution of Hungarian Agriculture during the Inter-War Years (1918–1945). In GUNST Péter (ed.): *Hungarian Agrarian Society from the Emancipation of Serfs (1848) to the Reprivatization of Land (1998).* New York 1998. 99–124., 177–190.

Szuhay Miklós megtiszteltetésnek tekintette a felkérést, hogy vegyen részt az Erdei Ferenc műveiből post mortem megtestesülő kötet munkájában és az összekötő szövegek írásában.¹⁹ Az impozáns kötet temérdek munkát követelt, természetesen értékes tanulságokkal is szolgált. Tételes hivatkozás nem bizonyítja, de több mint valószínű, hogy Erdei Ferenc munkássága is ösztönözte Suzhayt az alföldi mezővárosok 19–20. századi történetének vizsgálatára.²⁰

Közismert, hogy a közgazdasági oktatás és az oktatásszervezői tevékenység nem kapcsolódik feltétlenül az agrártörténethez, Suzhay Miklós több mint hat évtizedes egyetemi pályafutásának azonban szerves része volt. Vezetett szemináriumokat, különösen kedvelte a tanári és értelemszerűen az agrárszakos csoportokat, tartott előadásokat Budapesten, illetve a vidéki városokban szervezett kihelyezett tagozatokon. Az utóbbiak közül a miskolcni tanított a leghosszabb ideig, végül a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Karán tudományos tanácsadóként látta el a Magyar gazdaságtörténet tárgy előadói és vizsgáztatói teendőit.

Budapesten – részben „tudománypolitikai szempontok” miatt – a Gazdaságtörténeti Tanácsék az óraszámokhoz képest felülreprezentált volt az egyetemi vezetésben, következésképpen az oktatók egy részére rendkívül terhes számonkérési és felvételi vizsgáztatási terhek hárultak, amelyeknek viseléséből Suzhay Miklós jelentős mértékben vette ki a részét: jogilag nem, de valójában a tanszékvezetői teendőket is ellátta. Részben hivatalból, részben választott képviselőként számos egyetemi és társadalmi szervezet tagja, illetve tisztségviselője volt: az Általános Közgazdasági Kar dékánja 1973–1979, majd rektorhelyettes 1979–1984 között, illetve megbízott rektor volt az 1984–1985-ös tanévben. A tanszékvezetői tisztet 1985–1990 között töltötte be. Vezetői tevékenységét későbbi rektori utódja méltatta,²¹ és mi – akik évtizedeken át együtt dolgozhattunk vele – közvetlen közelről tapasztalhattuk jó szándékát és segítőkészségét. Már korábban is sokakat érintő, közérzetjavító – ma már teljesen feledésbe merült – apró intézkedése volt például a felvételi vizsgabizottságok taglétszámának csökkentése, ami az ún. „társadalmi delegáltak” fokozatos kivonását, a szaktanárok szerepének növelését, a vizsgázókra nehezedő pszichikai nyomás enyhülését jelentette. Kezdeményezte a rossz emlékű „felvételi különbizottságok” megszüntetését, amelyeket egy időben az egyházi középiskolákban érettségizettek vizsgáztatására szerveztek. Az egységes felvételi rendszer bevezetését követően hosszú ideig vezetője volt annak a bizottságnak, amely a történelem felvételi kérdéseket állította össze az ország valamennyi gazdasági jellegű felsőoktatási intézménye számára.

Tudományos közéleti szereplésére térve említendő, hogy több ciklusban tagja volt a Tudományos Minősítő Bizottság (MTA Doktori Tanácsa) Történelemtudományi Szakbizottságának, illetve haláláig a MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottságának, valamint az *Agrártörténeti Szemle* és a *Múltunk szerkesztőbizottságának*. Suzhay Miklós nem törekedett babérok szerzésére, kitüntetései közül egyedül az Apáczai Csere János-díjat (2007) említette meg. A Ránki György főszerkesztésében megjelent *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945* kötet fentebb említett agrártörténeti részeinek disszertációba foglalt változatáért MTA doktori titulusra pályázhatott volna, amit felajánlottak számára, de nem élt ezzel a lehetőséggel. Véletlenül, idő előtt jutott tudomására a tiszteletére készülő tanulmánykötet híre, és

19 ERDEI Ferenc: *Emberül élni. Egy életút mérföldkövei*. A kötetet válogatta és az összekötő szöveget írta BEREND T. Iván és SZUHAY Miklós. Budapest 1974.

20 SZUHAY Miklós: Az alföldi mezővárosok tőkés fejlődésének egyes kérdései. In *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára*. Szerk. GLATZ Ferenc. Budapest 1989. 273–281.

21 MÉSZÁROS Tamás: Köszöntő. In *Agrártörténet – agrárpolitika. Tanulmányok Suzhay Miklós emeritus professzor tiszteletére*. Szerk. BUZA János – ESTÓK János – SZÁVAI Ferenc – VARGA Zsuzsanna. Budapest 2006. 10–11.

bár a felkért szerzők örömmel küldték el tanulmányaikat, Szuhay, mint ünnepelt, nagyon helytelenítette lépésünket.

Szuhay Miklós emeritus professzor 2017. április 22-én hunyt el. A Budapesti Corvinus Egyetem Tanácstermében Dr. Mészáros Tamás rektor emeritus, a volt kollégák képviselőiben Kövér György akadémikus és Dr. Sárosi Mária ny. adjunktus búcsúztatta.

Szuhay Miklós gömöri diákként együtt tanult Patakon az ugyancsak gömöri Mács József íróval, baráti szálak fűzték össze őket, s ha más-más módon is, mindketten a magyar vidék, a paraszti múlt krónikásai lettek, Pozsonyban, illetve Budapesten rótták a sorokat. A sors úgy hozta, hogy szeretett földijével azonos esztendőben távozott. Énekszó kísérje őket, ne csak „Trianon harangjai” zúgjanak felettük!²²

Dr. Buza János
ny. egyetemi tanár
Budapesti Corvinus Egyetem

22 Mács József (1931–2017) regénye: MÁCS József: *Trianon harangjai*. Somorja 2005.

MÓD LÁSZLÓ: ÁRTÉRI SZŐLŐSKERTEK AZ ALSÓ-TISZA MENTÉN

MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest, 2016. (Életmód és tradíció 15.)

Mindig kultúraképző és kultúrajelző tényező az, ahogy az ember a természeti adottságokkal bánik. A vízzel való együttélés, az árvíz elleni védekezés, a víz adta lehetőségek kihasználása meghatározta a vizek mellett élők mindennapjait. A gyorsfolyású, magas térszintről az Alföldre érve a folyók lelassultak, kanyargós medrűekké váltak, kisebb-nagyobb víz borította területeket alakítottak ki a rövidebb vagy tartósabb árvizek hatására. Az árvízmentesítés 1807 óta leginkább társulati formában valósult meg. A folyószabályozások előtt az időlegesen vízjárta területek nagyjából az ország ötödét érintették. A víz borította területek lakói a hosszabb-rövidebb ideig víz alá került földeket is használták és hasznosították, a kényszerű természeti adottságot a saját javukra fordították. Az 1846-ban megkezdett Tisza-szabályozási munkálatok során a kanyarulatokat átvágták, a vizet rendezett mederbe terelték, az áradások ellen megfelelő védőtöltéseket építettek ki. A Tisza szabályozása az egyik legnagyobb szabású tájalakítást jelentette, amely átalakította az Alföld ökológiai és vízrajzi viszonyát. A munkálatok fénykora az 1880-as évekre esett. Az árvízvédelemben még minden birtokos érdekelt volt ekkor, az öntözésben, a csatornák kiépítésében viszont már nem. A védőtöltések és a folyómeder közt kialakult területek kerti műveléséről, jogszokásairól, hagyományairól szól Mód László monográfiája, amely a szerző PhD dolgozatának továbbgondolt eredménye.

Az utóbbi évtizedek történeti-néprajzi kutatásai hívták fel a figyelmet arra, hogy a korábban egységesnek tekintett alföldi szőlőkultúra több nagy régióra osztható. A Duna–Tisza közén és a Dél-Tiszántúlon egy középkori gyökerekkel rendelkező szőlő- és borkultúra emléke lelhető fel, ezzel szemben a Tiszántúl északi felében, a Hajdúságban, a Nagykunságban, a Nyírségben és Békés megyében az előbbinél jóval fiatalabb kertes szőlőműveléssel számolhatunk. Az összefüggő, zárt területek elnevezése alapján az első régió a *szőlőhegyek*, míg a második a *szőlőskertek* vidékének nevezhető.

A harmadik nagy, és Mód László által vizsgált szőlőművelés, a fentebbiektől eltérő szőlőkultúra, a folyók és a töltések közötti térségben alakult ki. Több Tisza és Maros menti település határában (Szentesen a Kis Tisza-szigeten, a Zsup-szigeten, Hódmezővásárhelyen a Körtvélyes határrészen, az Atka határrészen és a Barci-rét közelében, Mártélyen a mártélyi és a körtvélyesi holtágak között, Szegváron az Osztorai Holt-Tisza mentén, Mindszenteen, Makón, Apátfalván stb.) a 19. század végén és a 20. század elején jött létre szőlő- és gyümölcsstelepítések révén. Ezekben a víz ölelte, vagy vízközeli kertekben a szőlő-gyümölcszöldsnövények (elsősorban a tápanyag és a vízigényes káposztafélék) gondozása, de akár a szántóföldi növénytermesztés is speciális ismereteket, művelési módszereket igényelt, hiszen az ártéren vagy hullámtéren gazdálkodóknak alkalmazkodniuk kellett a természeti környezethez. A víz pedig nagy úr volt, évente kisebb-nagyobb rendszerességgel elöntötte a megmunkált földeket. Aki hallotta már az emelkedő vízszint miatt a földből kiszoruló levegő sípoló, sistersgő hangját, soha sem felejtí el ezt a jelenséget. Ritkán, de még az is előfordult, hogy há-

rom, négy, de akár hét árhullám is akadályozhatta a vegetációs időszak alatt a normális munkákat. Ilyenkor a szüret a víz alól, a gyümölcszedés pedig csónakból történt – ahogy a szerző említi is. Az ártéri gazdálkodás sok ősi, régi formát, szakismeretet őrzött meg, amit Andrásfalvy Bertalan és Égető Melinda kutatásaiból jól ismerünk. Mód László összehasonlítás céljából igyekezett bevonni olyan településeket, amelyek nem a kutatási területen találhatóak, így Nagykőrűt és Zentát. Intenzív és nagymértékű levéltári vizsgálattal a Csongrád Megyei Levéltár hódmezővásárhelyi, makói, szegedi és szentesi fióklevéltáraiban, a helyi sajtótermékek feltárásával mélyítette és szélesítette a monográfiát, ezáltal biztosította a téma interdiszciplináris megközelítését. Mindezt elméleti keretek alátámasztásával, idegen nyelvű és magyar szakirodalom felhasználásával, a determinizmus és a posszibilizmus ökológiai antropológiájának tételeit gazdagította többek közt Borsós Balázs és Viga Gyula nyomán.

Az ártéri szőlőtermesztés alapos monografikus igényű feldolgozása azonban csak most született meg a szerző jóvoltából. Az Alföld szőlőkultúrájában ugyanis egy új fejlődési fokozatot képvisel az ártéri, aminek oka, hogy a vizsgált gazdálkodási forma a folyók és az árvízvédelmi töltések közötti térséghez kapcsolódik, ahol csak és kizárólag a magasabb fekvésű övezetekben folytatható sikerrel. A szerző helyesen különíti el az ártéri szőlőtermesztés fogalmát az alapvetően különböző ligetes szőlőműveléstől, amely egyfajta átmenetet képez a gyűjtögetés és a szőlőtermesztés között, noha a folyóparti galériaerdőkből sok adatunk van az előfára futtatott szőlőtőkék gondozásáról.

Az ártéri szőlőművelés sok hasonlóságot mutat az alföldi borvidékre jellemző szőlészeti-borászati technológiával, amelynek az a magyarázata, hogy a folyók és a töltések közötti területen szőlőt telepítő birtokosok az ármentes határrészekben bevált ismeretanyagot próbálták alkalmazni. Így ez a szőlőkultúra a paraszti és a polgári-értelmiségi szőlő-bortermelés jegyeit hordozta a 20. század elejétől.

A címben az „Alsó-Tisza” földrajzi jelző érthető, hiszen általánosan használt fogalom, de nem biztos, hogy helyes. A *Néprajzi Lexikon* szerint is „Tisza-mente” van, amely a Tisza alsó folyásának jobb partján Horgostól Titelig húzódó városok és községek területének összefoglaló megnevezése. A trianoni határmódosítás óta ez a terület Szerbia része, és bár a Tiszaszakasz alsó térsége Magyarországon valóban a könyvben vizsgált régió, történeti-néprajzi értelmezés szerint a könyv címéből hiányzik Magyarország neve, hiszen a Szerémséggel határos Tisza–Duna közti területek, mint az igazi Alsó-Tisza menti területek említésre sem kerülnek, pedig ártéri területek bőven voltak itt is. A helyes cím tehát az lett volna: „Ártéri szőlőskertek Magyarországon az Alsó-Tisza mentén”, vagy „Magyarországi ártéri szőlőskertek az Alsó-Tisza mentén”. A könyv fő kérdése, hogy az ártéri szőlőkre mennyire vonatkozott, vonatkozhatott-e a Darányi Ignác minisztersége alatt, de már korábban Festetics földművelési miniszter által is kidolgoztatott 1896. évi V. tc., amely megújította a hazai szőlő-bortermelést a filoxéra pusztítása után. A törvény elvileg érvényes volt minden magyarországi szőlőtermesztő területen, de vajon milyen mértékben hatott az ártereken, vagy ezek úgymond törvényen kívüliek voltak a kötött talajú hegyvidéki és az immunis talajú homoki szőlőkhöz képest? Ha igen, milyen mértékben, és mennyire konzerválták az ártéri területek a hagyományos paraszti szőlőtermesztést, borászatot? Izgalmas a kérdés, és a szerző igyekszik is több oldalról megvilágítani a birtoklás, a szőlőkultúra kibontakozása, a technológia, az ártéri gyümölcs- és zöldségtermesztés, a birtokos csoportok, a szőlőskerti építmények és szervezeti keretei, valamint a közlekedést megkönnyítő kompok és átkelők történeti-néprajzi vizsgálati során. Mindezek részletes tanulmányozása révén jut el a végső következtetéshez: az alkalmazkodás kérdésköréhez, az alkalmazkodási stratégiák ismertetéséhez, a lokális tudás nélkülözhetetlenségéhez.

A szőlőtelepítés során alkalmazott, talajforgatás nélküli, gyökértelen sima szőlővesszőt felhasználó ültetési technológia a kedvező talajadottságokkal magyarázható, valamint azzal a körülménnyel, hogy az árvizek miatt itt a filoxéra pusztításával nem kell számolni. A trágyázást a folyó által lerakott termékeny hordalék feleslegessé tette. Az ártéri szőlőtermesztés sajátossága volt az áradásokat követően a dús vegetáció rendszeres irtása, amelyhez esetenként a speciális munkaeszközök használata kapcsolódott. Az árvizek után kötötté váló csereszedő földfelszínt fel kellett lazítani. Metszésmódnál, a szálvesszőre metszés az időszakos vízborítással függhetett össze, amely a *saszla (Chasselas)* csemege és borszőlőként is használható fajta révén is elterjedhetett. Érdekes, hogy az országhatárhoz közel sok szerb eredetű szőlőfajta terjedt már el. A magasművelés megjelenése a szerző szerint egyértelműen a növekvő vízszintekkel és az elhúzódó áradásokkal magyarázható. Az újfajta művelési eljárás széleskörű elterjedése számos tanulsággal szolgál, mert a természeti környezet kihívásaira adott válaszként, a megváltozott ökológiai viszonyokhoz történő alkalmazkodásként értelmezhető. A magasművelés Magyarországon az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elejétől terjedt el üzemi méretekben, a Lenz Moser-féle magasművelés formájában. A sok víz miatt a nagy páratartalom számos gombabetegségével, erőteljes támadásával kellett számolni, ami a gazdák-tól intenzív növényvédelmi munkát igényelt.

A számos, még ismeretlen népi területmérték közül a kutatás révén napvilágra került az ún. *részlet*, ami hat sor szőlőt, kb. 250 négyszögölt foglalt magában.

Az ártéri szőlőkertek ideiglenes építményeihez a föld-vályog falazatok alkalmazását a természeti feltételek nem tették lehetővé. Olyan építkezési technikát alkalmaztak, amelynek segítségével a kisebb-nagyobb árvizek pusztításait minél kisebb kárral átvészelhették. Ezek az épületek-hajlékok egyszerűek, de praktikusak, a célnak megfelelőek voltak.

Az alkalmazkodás tehát magában foglalta az ártéri szőlőtermesztésre jellemző sajátos lokális társadalmi szerveződési formákat is. A szerző kutatásai irányították rá a figyelmet arra, hogy a folyószabályozások után a hullámtéren nemcsak az ártéri gazdálkodás élt tovább, hanem nagy területeken a szántóföldi növénykultúrák is megjelentek.

A szőlőgazdálkodás szorosan összekapcsolódott a gyümölcsstermesztéssel, amelyet máig gazdag fajtaállomány jellemez. Érdekes, hogy az Erdély-szerte nagyon ismert régi fajtát, a *Fűzalmát* itt alig ismerik, de az ártéri gyümölcsösök létesítéseikor meghonosított amerikai *Jonatan* fajta ismert és a *Golden delicious* fajtával együtt a régi fajták kárára előtérbe került. A gyümölcs mindezek ellenére a kétszintes termesztésben a szőlő mellett csak kiegészítő szerepet töltött be, Mártélyon viszont mégis meghatározónak számított. Itt említtem meg, hogy az 1895. évi országos mezőgazdasági statisztika községsoros adatai a községek határában álló és termesztett gyümölcsfákról is fafajonként pontos kimutatást adtak. Jó lenne tudni, vajon ebbe az ártéri gyümölcsös fái is beleértendők-e? A nagy fajtaszámot az oltogató „tudós emberek” ügyes kezének is köszönhetjük. A nagy páratartalom az ártéri gyümölcsöskertekben a különböző levéltetvek nagymértékű elterjedésének is kedvezett, ami ellen nikotint használtak. A nikotint ekkor nem a pajzstetű ellen használták, mert az csak később terjedt el karantén kártevőként. A gyümölcs a népi táplálkozásban is fontos szerepet kapott, a sokféle felhasználásából viszont hiányzik a gyümölcssecet készítése. Az ártéren gazdálkodó birtokos közösségek a szerző szerint sajátos lokális tudással, természetismerettel rendelkeznek, ami nélkülözhetetlen az ártér sokoldalú hasznosításához. Olyan komplex, a természeti viszonyok ismeretén alapuló alkalmazkodási stratégiát említ Mód László, amelynek segítségével a birtokosok a leghatékonyabban voltak képesek kiaknázni a természeti erőforrásokat. A szintkülönbségek alapos ismerete fontos részét alkotta a lokális tudásnak, ami lehetővé tette az időszakos vízborítástól függően az egyes termelési övek (szántóföldek, szőlőkertek stb.) kialakítását. Az ártéri szőlők művelését elősegítette az is, hogy nem kellett a rettegett kártevőtől, a filoxerától

tartani, így jóval olcsóbb volt a szőlőtermesztés, még olyan nehézségek ellenére is, mint az árvizek. Az ártéri szőlőskertek tulajdonviszonyaiban az 1960-as évek végén következtek be mélyreható változások, amikor a hullámterek egy része a termelőszövetkezetek használatába került, és ennek eredményeként a szőlő- és gyümölcsstermesztés megszűnt. Azokon a településeken azonban tovább élt, ahol az ártéri parcellák magántulajdonban maradtak.

Mód László gondos monográfiája jól mutatja az ember és a természet kapcsolatát, változását, a természet tiszteletét annak leigázása helyett. Reméljük, hogy kutatásait például a pá-rakedvelő régi gyümölcsfajták irányába, etnopológiai kutatás formájában tovább folytatja, és hasonlóan tartalmas írásokkal gazdagítja majd az anyagi kultúrát.

Csoma Zsigmond

FARKAS GYÖNGYI: LÁZADÓ FALVAK

Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961
(Budapest, Korall, 2016.)

Farkas Gyöngyi már hosszabb ideje kutatja a kollektivizálás elleni tüntetések történetét. Ez volt a központi témája a 2010-ben sikeresen megvédett PhD-értekezésének is, melyben döntően Szabolcs-Szatmár megyei esetek elemzésére koncentrált. Azóta más megyékre is kiterjesztette vizsgálódását. Eddigi eredményei összefoglalását olvashatjuk 2016-ban megjelent könyvében, amelyben országos kontextusba ágyazva elemzi a kiválasztott eseteket.

Ahogy a monográfia alcíme is jelzi, az időkeret: 1951–1961. Valójában a szerző ennél hosszabb időszakot, a kollektivizálás teljes, tehát 1948–1949 fordulóján kezdődő és 1961-ben befejeződő évtizedét fogja át. Ezt a hosszú, gyötrelmes évtizedet a korszak ismert kutatója, Gyarmati György így jellemezte a könyvhöz írt ajánlásában: „Csak a közelmúltban megismerhetővé vált titkosszolgálati iratok és a szabaddá vált emlékezet együttes vizsgálata derít fényt arra, hogy milyenek is voltak az évtized-hosszan állandósult korabeli hadiállapot mindennapjai.”

Valóban hadiállapotra hasonlító helyzet alakult ki és állandósult a magyar falvakban az ötvenes évek során. Azt is mondhatnánk: egyfajta állóháború. Mi volt a tétje ennek a háborúnak? A legnagyobb számú magántulajdonos réteg, a parasztság megfosztása a tulajdonától, s ezáltal az addig önálló egzisztenciájú kistermelők állami függésbe kényszerítése. Ez várt rájuk akár tsz-be lettek kényszerítve, akár elvándoroltak az iparba. Így szólt a klasszikus lenini tétel: „A szocializmus: az osztályok megszüntetése. ... Hogy az osztályokat meg lehessen szüntetni, ahhoz ... meg kell szüntetnünk a munkás és a paraszt között fennálló különbségeket – legyen mindegyik dolgozó...”¹

A „megtámadott” paraszti társadalom azonban nem adta meg magát egykönnyen, nem pusztán passzív elszenvedője volt a kollektivizálásának: erről szól a monográfia. A témával foglalkozó hazai és külföldi szakirodalom elsősorban az ellenállás rejtett formáira koncentrált, hiszen ezek tekinthetők a paraszti ellenállás jellegzetes védekezési technikáinak. Farkas Gyöngyi viszont a nyílt ütközéseket, tüntetéseket állítja vizsgálódása középpontjába. Elisméri, hogy az aszimmetrikus erőviszonyok miatt a falusi gazdálkodók csak ritkán vállalkoztak nyílt szembeszegülésre, a szerző szerint ezek a konfliktusok mégis megkülönböztetett figyel-

1 LENIN, Vlagyimir Iljics: *Marx, Engels, Marxizmus*. Budapest 1949. 423–424.

met érdemelnek. Témaválasztását a bevezetőben így indokolta: „A ’suba alatt’ ellenálló, a hatalmasokat ügyesen kijátszó, óvatos parasztokból időnként a diktatórikus hatalommal nyíltan szembeszegülő, vakmerő tüntetők lettek, akik közösen tiltakoztak az érdekeiket súlyosan sértő politika ellen. Ennek az átalakulásnak a természete érdekelt, amikor kollektívizálás elleni tüntetéseket kezdtem el vizsgálni. Abban a reményben tettem ezt, hogy a demonstrációk elemzése révén a védekező paraszti lakosság viselkedésének egy kivételes (amennyiben a rejtett ellenállást tekintjük tipikusnak) formáját ismerhetem meg.”

A könyv nagy érdeme, hogy mielőtt a szerző rátérne a tüntetések aprólékos elemzésére, ezt az ellenállási formát szélesebb összefüggésrendszerbe illeszti, amely felöleli a paraszti önvédelem különböző formáit. Kezdi azokkal, amelyek révén az egyénileg gazdálkodók lazítani igyekeztek a növekvő terménybeszolgáltatási és adózási terheken. Érdemes felidézni, hogy 1949 és 1953 között a parasztság adóterhei átlagosan háromszorosára emelkedtek. A kuláknak bélyegzett csoportok terhei ennél jóval nagyobb mértékben nőttek. Farkas Gyöngyi ezután sorra veszi azokat az ellenállási stratégiákat, amelyeket a tsz-agitátorok tényleges megjelenése váltott ki. Emellett olvashatunk a rémhírképzés mechanizmusairól, valamint a röplapok és falfirák kriminalizálásáról. A szerző beemelte elemzésbe a névtelen levél „műfaját” is, sőt olyan szimbolikus cselekedetekre is kitért, mint például a termelőszövetkezeti községtáblák megrongálása, eltávolítása.

Ez a száz oldalt felölelő, nagy ívű összefoglalás alkotja a monográfia I. fejezetét. A makroszintű áttekintés után a szerző léptéket vált, s a következő közel 300 oldalon vizsgálódása terepül az 1950-ben létrejött Szabolcs-Szatmár megye szolgálatára. A monográfia II., III., IV. és V. fejezetei kronologikusan épülnek fel, végigkísérve azt a többször megszakított, több mint egy évtizedig elhúzódó folyamatot, amit a kollektívizálás jelentett Magyarországon. Nagyon fontosnak tartom, hogy Farkas Gyöngyi több időmetszetben vizsgálódott: 1951, 1953, 1960–1961.

1951 tavaszán a csengeri járás két településén, Tyukodon és Porcsalmán követelték vissza a belépési nyilatkozatot a tsz-be kényszerített gazdák. Tyukod és Porcsalma egyaránt református többségű volt, és jelentős külterületi, azaz tanyai népességgel rendelkezett. 1951 telén mindkét település termelőszövetkezeti község lett: Tyukodon tizenkettő, Porcsalmán tíz I. típusú termelőszövetkezeti csoport jött létre. Helyesen állapítja meg a szerző, hogy ez a fordulat még egyáltalán nem jelentette a helyi parasztság behódolását, sokkal inkább egy sajátos alkuként értelmezhető. A parasztság kivárára építve úgy okoskodott, hogy ebből az alacsony szintű társulásból – ahol csak a szántást, vetést kellett közösen végezni – könnyebb lesz a visszatérés az egyéni gazdálkodáshoz. A pártkongresszusi verseny bővületében égő tsz-agitátorok pedig a mielőbbi számszerű siker érdekében választották ezt a kisebb ellenállásba ütköző tsz-formát.

A konfliktus utóbb éppen abból adódott, hogy a hatalom helyi képviselői – annak ellenére, hogy az agitáció során az őszi munkakezdéssel érveltek – március folyamán, a tavaszi munkák közeledtével erőltetni kezdték a közös munka azonnali megkezdését: a közös táblák kialakítását, vetésterv készítését. A helyi gazdák erre egyrészt úgy reagáltak, hogy kilépési nyilatkozatokat készítettek, amelyeket igyekeztek eljuttatni a Földművelésügyi Minisztériumba, másrészt pedig tömegdemonstrációkkal követelték a belépési nyilatkozat visszaadását. A különböző időpontokban készült állambiztonsági jelentések, beszámolók összevetésével feltárul az a célzottan konstruált ÁVH-s történet, amelyből egyrészt kikerültek a szegényparaszti és párttag résztvevők, másrészt viszont bekerültek olyan – a hatalom hivatalos ellenségképébe illő – személyek, akik esetleg jelen se voltak az adott tüntetésen. Megalapozottan mutat rá Farkas Gyöngyi, hogy ebben a konstrukcióban a kollektívizálás ellen tüntető községi lakosok az „ellenség” által megtévesztett, manipulálható tömegként jelentek meg.

1953 nyarán, Nagy Imre július 4-i miniszterelnöki bemutatkozó beszédét követően a meghirdetett agrárpolitikai korrekció hatására az ország különböző részein azok a tsz-tagok tüntettek, akik nem akartak öszig várni a kilépéssel. Kiderül az elemzésből, hogy az alföldi megyék közül Szabolcs-Szatmár megyében volt a legnagyobb arányú a termelősövetkezetek és termelősövetkezeti csoportok felbomlása. A megyéből hat községet vizsgált meg közelebbről a szerző. Hármát a nyírbátori járásból, egyet a nagykállóiából, s ugyancsak egyet a vásárosnaményi járásból.

Az önálló gazdálkodás újrakezdésének lehetősége persze ennél jóval szélesebb körben, mondhatni országosan aktivizálta a tsz-ből kilépni, az egyéni gazdálkodáshoz mielőbb visszatérni szándékozó tagokat. Farkas Gyöngyi jelzi, hogy volt olyan hely, ahol a tsz-tagok egyéni akciókra vállalkoztak, például hazahajtották a közös istállóból a lovukat, tehenüket. Az ország más megyéiből származó korabeli jelentések olyan esetekről is beszámoltak, ahol a tsz-tagok a tagosítást figyelmen kívül hagyva elkezdtek például szántani a régi földjüket. Ugyancsak sok helyütt fordult elő a kollektív összefogás, azaz a feloszlásról szóló kérvényt elküldték vagy személyesen elvitték a minisztériumba. Ezzel kapcsolatban igen érdekes kérdés, hogy egyes falusi közösségek miért elégedtek meg az eddigiekben jelzett tiltakozási formákkal, míg másutt az azonnali feloszlást választották, néhol sztrájkjal nyomatékosítva a szándékukat. Vállalták ezt annak ellenére is, hogy egy ilyen akció az aratás idején a hatalom olvasatában egyenlő volt a szabotázzsal, ami logikusan maga után vonta az erőszakos szervekkel való konfliktust is.

A kollektivizálás befejező szakaszában, 1960 februárjában, Nyírcsaholyban szerveztek az asszonyok tiltakozó felvonulást. 1961-ben Bökönyben érdekes módon még a tsz-szervezés megindulása előtt került sor tüntetésre. Különösen értékesek azok a fejezetrészek, amelyekben a szerző az 1960-as nyírcsaholyi asszonytüntetést az 1951. és 1953. évi demonstrációk menetével összehasonlítva értelmezi. Elemzőmunkája során kitér a hatalom változó reakcióinak ismertetésére is.

A különböző időszakokban lezajlott falusi tüntetések bemutatása során egy következetesen kidolgozott szempontrendszer alkalmazott Farkas Gyöngyi. Minden esetben a szervezkedés kereteinek feltérképezésével indít. A kollektív akciók 1951-ben a termelősövetkezeti csoportgyűlésekről, 1953-ban pedig már a tsz-ek munkaszervezetéből, azaz a brigádból vagy munkacsapatból indultak. Vizsgálja a tiltakozás, elégedetlenség kifejezési formáit. Aprólékosan sorra veszi a verbális formákat a követelözések, fenyegetözések, szidalmazások elemzésével. Hasonlóan részletes leírásokat olvashatunk a tömegdemonstrációk koreográfiájáról. Nemcsak a gyülekezés módjáról, hanem a hatalom tereinek (pl. tanácsháza, tsz-iroda) megszállásáról is. Ez utóbbi különösen fontos, mivel a szakirodalom eddig alig foglalkozott vele. Ugyancsak újdonság értékűek a belépési nyilatkozat szimbolikus jelentőségét tárgyaló részek.

Farkas Gyöngyi nagy figyelmet fordít egyrészt a résztvevők bemutatására, különös tekintettel a férfiak és nők eltérő viselkedési formáira, másrészt pedig a hatalom reakcióira és az alkalmazott büntetési formákra. A felhasznált forrásokból következően ezek a legjobban dokumentált részek, és azt is hozzá kell fűzni, hogy a szerző nagyon tudatosan és jó érzékkel használja a rendőrségi vizsgálatok során keletkezett iratok szövegét. Az aprólékos szövegelemzés módszerével bontja ki a különböző reprezentációkat, amelyek révén feltárhatóvá válnak a kriminalizálás legfőbb stádiumai.

Ha már a könyv módszertani erényeiről van szó, fontos kiemelni, hogy mennyire példászerűen bánt Farkas Gyöngyi az állambiztonsági forrásokkal. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy könyve kiválóan példázza az ún. nyelvi fordulat által előtérbe kerülő elemzési módszerek alkalmazását. Farkas Gyöngyi tudatosítja olvasóival, hogy ezek a szövegek konstrukciók és sem a kihallgatók/vádlók sem a gyanúsítottak/vádlottak vallomásai nem elsősorban azért ér-

dekesek, mert belőlük felsejlik az, hogy mi történt. Miközben tehát a tüntetések eseményeinek rekonstruálásához csak korlátozott információt nyerhetünk belőlük, rengeteg mindent elárulnak az ötvenes évek hatalomgyakorlási módszereiről, a hatalom aktuális ellenségképéről, valamint a falusi társadalom tagjainak a nyomozó-büntető hatalom előtti viselkedéséről.

Amit a kihallgatási jegyzőkönyvek, rendőrtisztí jelentések és bírósági ítéletek összevetéséből meg lehet tudni, azt Farkas Gyöngyi meg is tudta. Megmutatkozik ez a tüntetés közvetlen előzményeinek ismertetésénél, majd igen aprólékosan rajzolta meg mind a tüntetés koreográfiáját, mind pedig a kriminalizálás menetét. Érzékletesen mutatta be a falusi információáramlás csatornáit, vagy éppen a férfiak passzivitásának lehetséges okait.

Azért is példaértékű a kötet, mert a szerző nem elégedett meg az állambiztonsági forrásokkal, hanem kiegészítő kutatást folytatott a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárában annak érdekében, hogy minél inkább élet közeli képet tudjon rajzolni azokról a közegekről, amelyekben a tüntetésekre sor került. Felhasználta a megyei és járási párt- és tanácsi szervek vonatkozó iratait, és néhány ponton bevonta a vizsgálódásba a községi tanácsi iratokat is. Felkutatta a még élő szemtanúkat, akikkel interjúkat is készített. Ezekről, ezekből szívesen olvasott volna többet is a recenzens, de így is nagy erénye a monográfiának, hogy a mikrotörténeti megközelítés révén arcuk lett az egyes szereplőknek, méghozzá nemcsak az áldozatoknak, hanem a diktatúra helyi képviselőinek is. Felsejlik a diktatúra társadalmiasításának fortélyos mechanizmusa.

Ez a sokrétű anyagfeltárás és az interdiszciplináris megközelítés együtt elősegítette, hogy Farkas Gyöngyi kísérletet tegyen a kollektívizálás elleni tüntetések tipizálására. A nyílt, kollektív ellenállás több altípusát is rekonstruálni tudta. Ezt a munkát ő végezte el először a magyar kutatók közül.

Összegzésképp elmondható, hogy Farkas Gyöngyi monográfiája azon munkák sorát gyarapítja, amelyek az államszocialista időszak kutatása során – szakítva a hosszú ideig uralkodó totalitárius megközelítéssel – a „diktatúra korlátaira” helyezik a hangsúlyt. Az országos és helyi szinten keletkezett források valamint az oral history felhasználásával meggyőzően bizonyítja, hogy a parasztság még a diktatúra legkeményebb időszakaiban sem pusztán passzív elszennvedője volt a felülről és kívülről jövő hatalmi beavatkozásoknak.

Varga Zsuzsanna

FEHÉR GYÖRGY: DARÁNYI IGNÁC ÉLETE (1849–1927)

Gondolat Kiadó – Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest 2017.
(572 oldal + mellékletek)

Fehér György a „*nagybirtokos, jogász, politikus, miniszter*” Darányi Ignác (1849–1927) pályafutását első minisztersége végéig – Darányi 1895 novemberétől volt a Bánffy-kormány földművelésügyi minisztere – bemutató könyvét (Fehér György: *Darányi Ignác pályája (1849–1899)*. Budapest 2012) követően immár a teljes pályáivet végigkísérő, monografikus igényű kötettel jelentkezett.

Darányi kutatásának szentelt első könyvében a szerző szólt már arról a tervéről, hogy az 1899 után további három kabinetben is agrárminiszter Darányi ténykedését munkája tervezett

folytatásában követhetjük majd nyomon. Ennek az ígéretnek beváltása jelen kismonográfia, úgy is, mint „*a magyar polgárosodás egyik lehetséges útja*”-nak bemutatása.

A témaválasztást illetően, a gazdaságtörténeti vizsgálódások esetében aligha lehet eléggé hangsúlyozni az agrárterület fontosságát. „*Az 1890. évi népszámlálási adatok szerint a népesség 70%-a mezőgazdaságból élő 'őstermelő' volt. Arányuk tíz évvel később alig, 65,7%-ra esett vissza, s az 1910-ben felvett utolsó statisztikai felmérés is 62%-ban határozta meg létszámukat.*”

Már az említett előző kötet ismertetőjében kiemeltük a Magyar Mezőgazdasági Múzeum létrehozásában meghatározó szerepet vállaló Darányi Ignác életművének, illetve az intézményhez munkatársként, majd főigazgatóként szorosan kötődő szerző egyéni pályafutásának találkozási pontjait. Említettük továbbá Fehér Györgynek a kísérletügyi intézmények történetére vonatkozó kutatásait, amelyek során óhatatlanul értékelnie kellett a dualizmus meghatározó szerepű szakminiszterének tevékenységét. Darányi helyesen ismerte fel „...*a kutatás szervezett formáját megtestesítő, ún. kísérletügyi állomások fejlesztésének fontosságát és eredményeik alkalmazásának hatását a korszerű gazdálkodásra*”. Az intézetek alkották az ország agrárgazdasági fejlődését elősegítő tudományos intézmény-hálózatot. A Földművelésügyi Minisztérium által alapított mezőgazdasági, állat- és növényegészségügyi kutatóintézetek az ágazati felsőoktatásban végzett szakembereket foglalkoztatták mind a kutatás, mind pedig a szakoktatás területén.

Fehér Györgyöt munkája során az a tisztázó törekvés is vezette, hogy Darányi közéleti tevékenységének aktuálpolitikai megítélése helyett – melyben jelentős szerepe volt a miniszter nevéhez köthető, alaptalanul kedvezőtlenül megítélt és pejoratív jelzőkkel illetett törvényeknek (a „*rabszolgatörvény*” néven elhíresült, 1898. évi II. tc. A munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról, illetve az ún. „*derestörvény*”, az 1907. évi XLV. tc. A gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról) – annak reális értékelését adja. Bár Darányi pályájának elemzése hosszabb időn át kívül maradt a történetírói érdeklődési körön, a róla alkotott vélemények skálája az őt a mezőgazdasági munkások kizsákmányolását fokozó, hírhedt cseléd törvények létrehozójaként, illetve a nagybirtok kiszolgálójaként való megítélésektől olyan vélekedésekig terjedt, hogy Darányi kiváló felkészültségű államférfi, cselekvő szociálpolitikus, a dualizmus egyetlen igazi agrárminisztere volt. Elmozdulást jelentett Darányi Ignác életműve valós megítélése érdekében az 1999-ben, születése 150. évfordulóján a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban tartott konferencia, ahol az előadók az „...*agrár- és társadalompolitikus működésének immár az egykorú politikai frontokon túlmutató történelmi viszonylatrendszerbe*” történő elhelyezésére törekedtek.

Jelen feldolgozás célkitűzését tömören a *Bevezetésben* fogalmazta meg szerző: „...*a 19–20. századi társadalmi modernizáció, a magyar polgárosodás egyik modellje*” felvázolása Darányi Ignác pályafutásán keresztül. Az egyes rétegek társadalmi mozgásterét, a felemelkedési lehetőségek vizsgálatát a honorácior rétegre összpontosítva kimutatja, hogy ennek egyik útja, elsődlegesen jogi végzettség birtokában, a vármegyei, vagy akár országos politikai-közigazgatási szerepvállalás volt. A felkészüléshez több esetben gazdasági képzettség, vagy birtokirányításban szerzett tapasztalat is társult.

A dualista korszak középosztályának kisebb, felemelkedő rétegéhez tartozó Darányi családban is hasonló választásokkal és életutakkal találkozunk. Ignác édesanyja, a tassi földbirtokos és Pest vármegyei táblabíró Földváry Pál leánya nemesi családból származott, és Ignác apja is nemesi rangra emelkedett 1877-ben. Idősebb Ignác jogot végzett, jogi és gyakorlati gazdasági ismereteire támaszkodva az egyik Teleki-birtok jószágigazgatójaként is működött. Gyermekük közül Béla (1850–1924) jószágkormányzó, majd földművelésügyi minisztériumi tanácsos; Kálmán (1858–1931) a Magyar Földhitelintézet igazgatója volt. Az egyik unoka,

Kálmán (1886–1939) – akinek személye bizonyítja Darányi Ignác élete kutatásának szükségességét, mivel Kálmán munkásságát gyakorta keverik a nagybácsi pályafutásával – földművelésügyi miniszter, majd két évig az ország miniszterelnöke. Borbála lányuk (1852–1908) fia, Hóman Bálint (1885–1953) vallás- és közoktatásügyi miniszter, az apai nagyapa tisztartó volt. Mindez jól tükrözi az ország társadalmi struktúrájában tovább élő feudális vonásokat: a földbirtok meghatározó gazdasági erejét és a nemesi cím megszerzésének vonzerejét a feltörekvő középosztály tagjai számára. Gyakorló jogászként maga Darányi Ignác is birtokvásárlásra fordította ügyvédi ténykedéséből származó jövedelmét, sőt, nemcsak több uradalom jogi képviselője volt, hanem több esetben irányította is ügyfelei birtokainak gazdálkodását. A gazdálkodási ismereteket empirikus úton sajátította el édesapjától és Hóman Bálint gazdatisztól.

Fehér György kiváló, önálló tanulmányként az uradalomtörténeti dolgozatok sorába kívánkozó mikroelemzést ad a „*gazdálkodó miniszter*” saját birtokairól: az összességében öt-ezer holdra terjedő, nem koncentrált, több megyében fekvő birtoktesteken belterjes gazdálkodás folyt, talajjavítással, vetésforgó alkalmazásával. A takarmánytermesztés intenzív, istállózó állattenyésztést tett lehetővé: a tejtermelést főként bonyhádi, simmenthali állomány szolgálta, melyhez marhahizlalás, és húshasznosítású merinó, rambouillet fajta juhok tenyésztése társult. A kiválóan felszerelt birtokon nagy hangsúlyt kapott a gépesítés, a további ágazatok közül pedig a szőlészet-borászat.

Darányi Ignác közéleti pályafutása a kiegyezést követő időszaktól az 1920-as évekig ívelt. Az olvasmányos, jó szerkezeti felépítésű kötetben alapvetően az egyes kormányokban szolgált miniszteri évek tagolják életpályája elemzését. *A család és a felkészülés évei*, illetve a parlamenti-pártpolitikai tapasztalatszerzési időszakát bemutató, *A képviselő* című fejezeteket követően minisztersége egyes szakaszai (*A Bánffy-kormány földművelésügyi minisztere; Széll Kálmán kormányában (1899–1903); A második Wekerle-kormányban*) alkotják a dolgozat egységeit. Maga a korszak a tőkés gazdálkodás fejlődésének kibontakozását foglalja magában. Az 1867. évi kiegyezés nyomán, az 1880–1890-es évektől meginduló gazdasági fellendülés azonban drasztikusan megtört az első világháború éveiben, és a két világháború közötti periódus konszolidációs törekvéseinek Darányi már nem volt aktív alakítója: „...a háború után már nem tartozott a napi politikai események menetében érdemi változást végrehajtó közéleti férfiak körébe.”

Darányi Ignácnak ifjúkorától fogva meghatározó volt az életszemléletében és életvitelében a „*polgári protestáns etika*”: a szorgalom, a kötelességutadat, a megbízhatóság, a takarékoság. Vallását gyakorló reformátusként (1902-ben a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnokává választották) vallási toleranciájáról számos alkalommal tett tanúbizonyságot, meggyőződését soha nem vitte bele politikai megnyilvánulásaiba.

A szerzővel egyetértve, véleményem szerint valóban kulcsszó a patriarchális gondolkodás Darányi jellemzésében. Ahogy Fehér György fogalmazott: „*Történelemszemlélete nem volt mentes az idealizmustól...*” Így például a szövetkezetekről, amelyeknek a szélesebb körű társadalmi befolyás megteremtése révén „...a gyakorlati politizálás eszközrendszerében kulcsfontosságú szerep jutott”, úgy vélekedett, hogy az alsóbb néposztályok tagjai és a szövetkezet között „*patriarchális viszony*” jön majd létre a birtokos és a földműves osztály tagjai között eredendően fennállott, idealisztikus társadalmi béke helyreállításával.

Darányi Ignác gyakorlati példamutatást előtérbe helyező szemléletének mindvégig tanúbizonyságát adta pályafutása során, utalhatunk itt például az alapfokú oktatásban az általános gazdasági ismeretek bevezetése, vagy a felnőtt gazdáknak szervezett téli gazdasági tanfolyamok szorgalmazására. 1907-ben a szaktárca élén álló miniszterként ilyen szempontból határozta meg a Mezőgazdasági Múzeum feladatát is: „...*czélja és hivatása mindannak bemutatása, ami a magyar mezőgazdaságra érdekléssel és fontossággal bír, amiből a hazai mező-*

kert-, szőlő- vagy erdőgazdaság megbízható és gyakorlati tanulságot meríthet.” A korszerű agrárismeretek terjesztésében a miniszter számított a széles néprétegekkel közvetlen kapcsolatban álló falusi lelkészek, tanítók részvételére: a Magyar Gazdaszövetség elnökeként, szándéka szerint szintén e célt szolgálták az előadás-sorozatok és a *Szövetkezés* című újság.

A vizsgált időszak, és így szükségszerűen Darányi szakpolitikai működésének egyik meghatározó kérdésköre volt az agrárius-merkantilista érdekellettek kezelése. Darányi pragmatizmusa ezen a téren is megmutatkozott. Fehér György megítélése szerint is, „*Pölöskei Ferenc véleményével megegyezően magunk is hajlunk afelé, hogy tevékenységében nagyra értékeljük és politikusi erényének tudjuk be a kiegyensúlyozásra való törekvés szándékát... Mezőgazdaságunk Nyugat-Európa-hoz való felzárkózását összemzeti ügynek tekintette, ami szerinte az ipari, kereskedelmi köröknek is alapvető érdeke*”. Törekvését tükrözi, hogy 1895-ben, első miniszteri beiktatását követően levelet intézett a nagyobb agrár érdekképviseleti testületekhez, köztük – a nagybirtok felé tett gesztusként – az Országos Magyar Gazdasági Egyesülethez. A szaktárca vezetőjeként „*objektivitást és jóakaratot*” kért és ígért. „*Darányi miniszterként is megismételte a nemzetgazdaság különböző ágai között egyensúlyt fenntartani kívánó korábbi nézetét.*” A kormányzat hasonló irányvonalának pedig „*...garanciája lehet az agráriusoknak is megfelelő, de elsősorban a szabadelvűség talaján álló miniszter...*”

Az értekezés alapos, teljességre törekvő áttekintését adja a szaktárcánál folyó törvénykezésnek, a (fentebb már említett) szociális törvényektől kezdve az egyes mezőgazdasági ágazatokra vonatkozó jogszabályokig – aligha véletlen, hogy a jogász Darányi már első miniszteri ciklusától „*Minisztériumában felgyorsította a jogalkotói munkát.*” Szakminisztérségéhez kötődik az agrárágazati törvények közül az ország egészének hatalmas gazdasági károkat és egyéni termelői tragédiákat okozó filoxeravész utáni rekonstrukciós törekvéseket támogató szőlőfelújítási törvény (1896.V. tc. A phylloxera által elpusztított szőlők felújításáról). A mezőgazdaság intenzív fejlesztésében központi kérdés volt az állattenyésztés átalakítása: a fajtaösszetételben végbement belterjes fordulat mellett az ágazat fejlesztéséhez az állatszám és -sűrűség gyarapítása is hozzátartozott (1908. évi XLIII. tc. Az állattenyésztés fejlesztéséről).

A múlt század elején, a hazai borok védelmét, valamint az ekkorra termőre forduló homoki szőlők és hegyvidéki borok termelői közti ellentétek csökkentését célozta az újabb, borhamisítással foglalkozó jogszabály (1908. évi XLVII. tc. A borhamisításnak és a hamisított bor forgalomba hozatalának tilalmazásáról).

Hasonlóképp részletekbe menő a kötetben az egyes évek agrárkölségvetésének ismertetése. A költségvetési tárgyalások egyrészt esélyt adtak a gazdasági ágazatok, illetve az ezekhez kötődő „*politikai és gazdasági elitcsoportok*” érdekérvényesítésének megvalósítására, illetve a kormányzat részéről a lehetséges egyensúly megteremtésére. Darányi pályáját végigkísérő vélekedése szerint hazánk minden iparfejlesztési törekvés ellenére is hosszabb távon mezőgazdasági túlsúllyal rendelkező ország marad, és éppen az agrárágazat erősítése teremtheti meg a további iparfejlesztés alapjait. Másrészt, a dualizmus parlamenti működésének keretei között a javasolt költségvetés elutasítása alkotmányos lehetőséget adott a mindenkori ellenzéknek a végrehajtó hatalommal szembeni bizalmatlanság kifejezésére.

Honi mezőgazdaságunk korszerűsítésének a 19. század második felében lezajlott folyamatába illeszkedik az eszközváltás, ám a gépesítés összefüggött a jobbágyi robot elvesztésével jelentkező munkaerő-probléma megoldására tett próbálkozásokkal is. Az általános tökehiány és az elégtelen szabad bér munka következtében a nagyüzemekben a majorsági munkaerő-pótlásának egyik lehetőségeként az állandó alkalmazottak (cselédek) számának gyarapítása kínálkozott. A másik kiutat tekintve a jobb munkaeszközök és a mezőgazdasági gépek elterjesztésében a nagybirtokok jártak élen.

Bár a gépesítés részben valóban a kiesett munkaerő pótlását volt hivatott szolgálni, hatá-
sában a munkalehetőségek korlátozását is jelentette a nincstelenek számára. Ennek példája-
ként, „...a mezőgazdaság egyes területein időközben lezajlott teljes eszközváltásnak köszön-
hetően, a cséplés munkafázisában teret nyerő gőzcséplés miatt már jelentősen lerövidült a
szemnyerésre fordított munkanapok száma, azaz szűkültek a kereseti lehetőségek és azok idő-
tartama. Az 1880-as évek végétől Magyarországon is megjelenő aratógépek és azok kezdődő
térhódítása pedig további munkaalkalmak elvesztésének veszélyét vetítette előre.”

Jól ismert tény, hogy hazánk polgári átalakulásának, az iparfejlődésnek, valamint a mező-
gazdaság intenzív irányú átalakításának, az agrártechnika és -technológia fejlesztésének is
komoly akadályát jelentette a nincstelen mezőgazdasági bérmunkások nyomásztóan nagy
számaránya. A túlnépesedés következményeként jelentkező birtokaprózódás és a kötött for-
galmú birtokok, köztük a hitbizományok, egyaránt korlátozták az egészségesebb birtokelosz-
lást. „Az ún. munkáskérdés megoldását jelenthette a tervszerű és a birtokszerkezetet alapve-
tően megváltoztató telepítés és parcellázás.” Darányi politikai állásfoglalásában is kiemelt
helyet foglaltak el birtokpolitikai elképzelései. Telepítési és parcellázási, azaz önálló gazda-
ságok létrehozására irányuló, illetve az életképtelen törpe- és a kisbirtokok kiegészítésére vo-
natkozó elképzelései kifejtése során, a birtokos osztály megnyugtatására, erősen hangsúlyozta
a tulajdonjog védelmét, valamint kompromisszumkész álláspontot foglalt el a hitbizományok
kérdésében. A telepítésben az állami kezelésű folyamat elsődlegességét támogatta. A század-
fordulóra elkészült tervezetben, az általa mindvégig a társadalom vezető erejének tekintett
középbirtokosság megerősítéseként, illetve védelmeként, 80–600 kh közötti középbirtokok
létrehozása is szerepelt. Parcellázási elképzelései megoldást jelenthettek volna a kisebb bir-
tokosoknak, akik 2–40 kh közötti területekkel egészíthették volna ki a használatukban lévő
földállományt. Jelentősen emelni kívánta a lebonyolításhoz szükséges kötvényfedezetet, okulva
az 1894. évi törvény (1894. évi V. tc. A telepítésről) kudarcán, amely jórészt a rendelkezésre álló
anyagforrás hiányában volt keresendő. Javaslatában azonban „...elbukott a birtokos osztály meg-
nem értésén, ellenállásán. Az uralkodó osztály és parlamentje nem vett tudomást az agrártár-
sadalom súlyos válságáról, a pauperizmusról... E tekintetben kivételnek, az átlagtól eltérőnek
volt mondható Darányi politikai felfogása.” Utolsó kormányciklusában, már más politikai
légkörben, egyre radikálisabb birtokpolitikai megoldások követelésének kereszttüzében került
sor a kérdés újbóli tárgyalására. A birtokrendszer megváltoztatására vonatkozó elképzelések
közt 1906-ban Áchim L. András egyenesen az egyházi és hitbizományi kötött birtokok állami
megváltása mellett történő kisajátításának gondolatát vetette fel a parcellázások földalapja biz-
tosítására. Darányi 1909. évi, „A telepítésről, az ingatlanfeldarabolásról és egyéb birtokpoli-
tikai intézkedésekről” címet viselő törvényjavaslata a magántelepítésekkel szemben továbbra
is az állami telepítésekre alapozott, változatlanul kiemelve céljai között a középosztály erősí-
tését, illetve a középbirtokok visszaállítását. Amint arra Szekfű Gyula is rámutatott, a minden
telepes községben létesítendő középbirtok annak az eredendően patriarchális szemléletnek a
megnyilvánulása volt, hogy „a magyar paraszt vezetésre szorul”.

Darányi a Magyar Gazdaszövetség 1908 nyarán tartott közgyűlésén mondott beszédében
fejtette ki szociálpolitikai elképzeléseit. A választójoggal rendelkezők körének bővülését el-
kerülhetetlen realitásnak tartotta, és a törvénykezésre is befolyást gyakorló új réteg megnye-
rését a szociális munka erősítésével, a falusi szövetkezetek és gazdakörök tevékenysége révén
tartotta lehetségesnek. Különös tekintettel volt az erejét vesztett középosztály támogatására,
hogy az a szociális munka vezetésének szerepét betölthesse. Nézeteiben „patriarchális és
neokonzervatív, filantróp elemek” keveredtek: „...vezetni, de gondoskodni!”

Fehér György, miközben történetíróként messzemenően eleget tesz a *sine studio* követel-
ményének, rokonszenven tekint a vizsgált agrárpolitikus egyéni megnyilatkozásaira, a köz-

életi tevékenység mögött bemutatott magánemberre. Különösen érződik ez a családi kapcsolatokat taglaló fejezetekben, a felkészülést jelentő *Ifjúkor, iskolák* időszak felvázolásánál, és az életút végét jelző, *A magánember leltára* és *Az utolsó évek* adatgazdag, egyúttal némi nosztalgiatól sem mentes, bensőséges leírásában.

Darányi Ignác „...*minisztersége idején érezhetően nőtt a tárca presztízse, költségvetése, befolyása az állami gazdaságpolitikára*”. Az *Összegzés* summázó fejezetével egyetértően lezögezhetjük, hogy a „*szorgalmas, hozzáértő, felelősségteljes és sikeres agrárpolitikus*” méltó arra, hogy teljesítményével elfoglalja az őt megillető helyet a magyar mezőgazdaság polgári kori fejlődése kibontakozását, jelentős eredményeit hozó korszakának értékelésében. Ennek megvalósítását segítette elő Fehér György úttörő jelentőségű monográfiája.

Fehér György munkája során, mind az elsődleges, mind a másodlagos források tekintetében, teljességre törekvő áttekintésre vállalkozott. Előbbi Darányi-kötete szakirodalmi anyagát a 2014-ig megjelent publikációk feldolgozásával bővítette.

A levéltári források terén ki kell emelnünk a Főrendiházi, illetve Képviselőházi Naplók beható ismeretét, a primer forrásértékű korabeli sajtó széles spektrumának felhasználását.

A kötet fejezeteit lezáró *Összegzést* követő *Bibliográfiához* a szakirodalomból kiemelt *Jogforrások* feltüntetése csatlakozik, valamint a *Levéltári forrásoktól* elkülönített *Országgyűlési* és *Kézirattári források*, utóbbiak itt részben őrzőhely, de mindkét esetben jelzet nélkül, utóbbiakat a lábjegyzetek jelölik.

Az előző kötettel megegyező, ismétlődő hibának tartjuk a *Mellékletek* közé sorolni a dolgozat után és az irodalomjegyzék elé kívánczó *Rövidítések jegyzékét*, és külön feltüntetni a *Területmértékek* és a *Pénzek* címmel ellátott, mindössze két adatot – ez utóbbiak meghatározására a jegyzetekben kerülhetett volna sor. Valóban a *Mellékletek* közé tartozna azonban a *Bibliográfia* után sorolt, sajnálatosan még szedési helyével, illetve címével sem kiemelt, Darányi Ignác szüleitől induló, szűk körű genealógia, a „*Darányi családja*”, továbbá a valóban a mellékletekhez sorolt *Képek*, ám a fotók, illetve fotókon bemutatott iratok őrzőhelyének feltüntetése hiányzik. A kötet használatát személynevekre vonatkozó *Névmutató* könnyíti meg, és úgy véljük, a földrajzi nevek mutatóját jelen kiadvány esetében ugyanúgy nem hiányolhatjuk, ahogy egy esetleges tematikus mutatót sem.

A Nemzeti Kulturális Alap (NKA) már Fehér György Darányi pályafutását 1899-ig kísérő, első kötete kiadását is támogatta – jelen esetben a kézirat elkészítését alkotói támogatással segítette. A kötet megjelenését az NKA és a Földművelésügyi Minisztérium, illetve a *Bevezetés* szerint a Gondolat Kiadó mellett kiadóként is megjelenő Magyar Mezőgazdasági Múzeum tette lehetővé.

Fülöp Éva Mária

**AZ AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE
KÖZLÉSI ÉS HIVATKOZÁSI SZABÁLYZATA**

1. KÉZIRAT

- 1.1. A szerkesztőség agrártörténeti, társadalomtörténeti, történelmi témájú, máshol nem publikált tanulmányokat, recenziókat, forrásközléseket, beszámolókat, megemlékezéseket fogad el közlésre – az alábbi formai feltételek teljesítésével.
- 1.2. Kérjük, hogy a szerzők kéziratuk szövegét **elektronikus formában**, Microsoft Word .doc vagy .rtf kiterjesztésű formátumban, CD-n vagy e-mailen juttassák el a szerkesztőséghez (agrartortszemle@mmgm.hu), és tüntessék fel a kapcsolattartáshoz szükséges **adataikat is** (név, telefonszám, e-mail cím, postacím). (A szerkesztőség a személyes adatokat természetesen bizalmasan kezeli.)
- 1.3. **Mellékletek.** A **táblázat(ok)** elhelyezhető(k) a szövegben. A **nem szöveges mellékleteket** (térkép, kép, rajz, ábra) külön fájlban (ne a szövegbe beágyazva) és a lehető legjobb minőségben (de legalább 300 dpi felbontásban), pontos képaláírással együtt adják le (.xls, .tiff, illetve .jpeg formátumban). Kérjük, minden esetben jelöljék meg a táblázat/térkép/rajz/ábra **forrását**. A külön fájlban beküldött mellékletek száma lehetőleg ne haladja meg a 6 darabot, és helyüket egyértelműen jelöljék meg a szövegben belül.
- 1.4. A tanulmányok/közlemények **terjedelme** mellékletekkel együtt ne haladja meg a másfél–két szerzői ívet (legfeljebb 80 000 leütés).
- 1.5. Tanulmánya/közleménye leadásával egy időben kérünk a szerzőtől egy 1000–1500 leütés (kb. fél oldal) terjedelmű **rezümét** magyar nyelven.
- 1.6. Recenzió esetén a recenzeált munká(k)nak kérjük az összes könyvészeti adatát feltüntetni (szerző/szerkesztő, cím, alcím, kiadás helye, kiadó, oldalterjedelem, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése).
- 1.7. A tanulmányok/közlemények szerzői számára megjelenés után 1-1 tiszteletpéldányt és különlenyomatokat, a folyóirat többi szerzője számára 1-1 tiszteletpéldányt biztosítunk.
- 1.8. A szerkesztőséghez eljuttatott kéziratokat, adathordozókat nem áll módunkban visszaküldeni.

2. HIVATKOZÁS

- 2.1.** Kérjük, hogy hivatkozásait **lábjegyzetek** (és ne végjegyzetek) formájában fűzzék írásukhoz (használják a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját). Külön irodalomjegyzéket nem közlünk.
- 2.2.** A jegyzetek és a további hivatkozások formájára vonatkozóan kérjük, hogy az alábbi elveket kövessék.

2.2.1. Nyomtatott művek

- A mű **szerzőjének** vezetéknevét verzálissal (nagybetűvel), keresztnévét kurrenssal (kisbetűvel) írjuk, utána kettőspontot teszünk. A továbbiakban a vezetéknevvvel és az évszámmal hivatkozunk a műre, a név és a szám közé nem teszünk írásjelet. Több szerző (vagy szerkesztő) esetében a teljes neveket gondolatjellel és szökőzőkkel, a további utalásnál szökőzők nélkül választjuk el.

Például:

KAÁN Károly: *Alföldi kérdések. Erdők és vizek az Alföld kérdéseiben.* Budapest 1939. 15–16.

KAÁN 1939. 28.

SZILÁDY Áron – SZILÁGYI Sándor: *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Kőrös, Czegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból I–II.* Pest 1863.

SZILÁDY–SZILÁGYI 1863.

ÁCS Pál et al.: *Magyar kódex 3: Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete, 1526–1790.* Budapest 2000. 99.

ÁCS et al. 2000. 102.

- A mű **címét** kurziváljuk (dőlt betűvel írjuk), és utána pontot teszünk. A címet és az (ugyancsak kurzivált) alcímet ponttal választjuk el. A megjelenés helye és éve közé nem teszünk írásjelet. Ha valamelyik hiányzik, ezt szögletes zárójelben jelöljük [H. n., é. n.]. A kiadókat nem írjuk ki. Budapestet nem rövidítjük. Az oldalszám után mindig pontot teszünk, és csak akkor jelöljük külön, hogy oldalszámról van szó (például egy levéltári hivatkozás esetében – jelölhetjük így: pag.), ha ez valamilyen okból nem egyértelmű. A sorozatot a jegyzet végére írjuk, zárójelben.

Például:

GRÁFIK Imre: *Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén.* Budapest 1971. 30. (Néprajzi Közlemények XV/1–4.)

GRÁFIK 1971. 32., 44–46., 53.

- A **szerkesztett/gyűjteményes kötetben, évkönyvben** megjelent írásra való utalás az In szócskával történik (kettőspont nélkül). Ilyenkor csak a gyűjteményes kötet/évkönyv címét kurziváljuk, és a továbbiakban vagy a kötetből idézett szerző nevével és a megfelelő évszámmal, vagy – ha nem egy konkrét szerzőre, hanem csak egy szerkesztett kötetre utalunk – a mű címével (hosszú cím esetében az értelemszerűen rövi-

dített címével) hivatkozunk rá. A szerkesztői (vagy egyéb közreműködői) minőséget rövidített formában adjuk meg (szerk., összeáll., ford., vál., jegyz. stb.).

Például:

BIRÓ Marianna – MOLNÁR Zsolt: Az Alföld erdei a folyószabályozások és az alföldfásítás előtti évszázadban. In *Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében*. Szerk. KÁZMÉR Miklós. Budapest 2009. 169–206.

BIRÓ–MOLNÁR 2009. 177.

VIGA Gyula: A gyümölcs a népi árucserében. In VIGA Gyula: *Utak és találkozások*. Miskolc 1999. 163–164. (Officina Musei).

VIGA 1999. 170.

Békéscsaba néprajza. Szerk. GRIN Igor – KRUPA András. Békéscsaba 1993. 174. (A továbbiakban: *Békéscsaba néprajza*.)

- Ha **folyóiratra, hetilapra** vagy **napilapra** utalunk, csak a folyóirat/hetilap/napilap nevét kurziváljuk, majd megadjuk a megjelenés évét, a folyóirat/hetilap/napilap számát és az oldalszámot. Nem adjuk meg az évfolyamot.

Például:

VADAS András – KISS Andrea: Európa klímaviszonyai a középkorban, különös tekintettel a 14. századi változásokra. Szakirodalmi áttekintés. *Soproni Szemle* 2009. 2. 239–252.

VADAS–KISS 2009.

- **Idegen nyelvű** hivatkozásnál az eredeti nyelvű rövidítéseket és jelöléseket hagyjuk meg. Az idegen nyelvű szerzőnél/szerkesztőnél előrekerül a vezetéknev, a keresztnéve(ke)t vesszővel választjuk el. A keresztnévet írjuk ki (ha csak kezdőbetűvel jelölték, lehetőség szerint egészítsük ki).

Például:

BURGER, J.[ohann]: Reise nach Ungarisch-Altenburg. In *Verhandlungen der k. k. Landwirthschafts-Gesellschaft in Wien und Aufsätze vermischten ökonomischen Inhaltes*. Neue Folge, 2. Band 1. Heft, Wien 1833. 94.

BURGER 1833. 96.

KERBLAY, Basile: Chayanov and the Theory of Peasantry as a Specific Type of Economy. In *Peasants and Peasant Societies*. Ed. SHANIN, Theodor. London 1971. 150–161.

KERBLAY 1971.

- Ha ugyanattól a szerzőtől egyazon évből több műre hivatkozunk, az évet a, b, c-vel jelöljük megkülönböztetésül, és közöljük is, hogy a továbbiakban így fogunk rá hivatkozni.

Például:

WITTMANN, Anton: *Landwirthschaftliche Hefte III. Fortsetzung der Vorbegriffe*. 2. Aufl. Wien 1829. 14. (A továbbiakban: WITTMANN 1829a.)

- Ha bármilyen okból nem egyértelmű, hogy az első előfordulás után hogyan hivatkozunk egy műre (azonos vezetéknevű szerzők; bizonytalan évszám; túl hosszú cím stb.), akkor zárójelben adjuk meg a további formát.

Például:

NAGY József: Hitbizományok Magyarországon a 20. században. In *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a történelemtudomány köréből*. Szerk. BESZE Tibor – MISKEI Antal. Eger 2007. 301. (A továbbiakban NAGY J. 2007.)

SALAMON Ferenc: *Magyarország a török hódítás korában*. Pest 1864. 2., bőv. kiad. Budapest 1886. (A továbbiakban: SALAMON 1864.)

Törökországi levelek, melyekben a II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel bujdosó magyarok története más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan előadtnak. Írta: Mikses Kelemen az említett fejedelem néhai kamarása, most pedig az eredetképpen való magyar kézírásokból kiadta Kultsár István az ékesszólásnak tanítója. Szombathelyen, nyomtatta Siess Antal József, 1794. (A továbbiakban: MIKES 1794.)

2.2.2. Levéltári hivatkozások

- **Kiadatlan levéltári források** esetében kérjük, hogy az első hivatkozást követően a továbbiakban rövidített formában hivatkozzon a forrásra (a rövidítést az első hivatkozásnál adja meg).

A jelzet minden esetben az irat (tétel stb.) levéltári helyét kövesse, a legnagyobb egy ségtől kiindulva a legkisebbig.

Például:

Magyar Országos Levéltár Belső miniszteri normák gyűjteménye (a továbbiakban: MOL XIX-B-1-az.) 16-422/1970. 56.d. A BM Nemzetközi Kapcsolatok és Tájékoztató Osztálya állománytáblázata. 1965. június 8.

- **Levél- és kéziratári forráskiadványok** esetében a levéltár és a hivatkozott iratot magába foglaló állag nevét, valamint az irat címét az első előfordulás alkalmával kérjük teljes néven/címen megadni. A további rövid hivatkozási formákat adják meg zárójelben. Ismételt hivatkozásnál az őrző intézménytől az állagig már csak a rövidített formában hivatkozzanak; az irat címét szintén lehet rövidíteni. (A levéltár nevének rövidítése, a szekció betűje és a fond száma után ne tegyenek se vesszőt, se pontot.) Ilyen kiadványok esetében használhatók a pagina (pag.), recto (r), verso (v), numero (Nr), folio (fol.), szórtan (passim) jelzések.

Például:

Magyar Országos Levéltár (MOL) E 152 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma. Acta Jesuitica (a továbbiakban: E 152 Acta Jesuitica).

Az Egri Érsekség Levéltára (EÉL) Gazdasági Levéltár. I. Acta Jurium. Liber 5. Fundatio seminarii Agriensis (a továbbiakban: Fundatio sem. Agr.).

- 2.2.3.** Ha **internetes forrásra** vagy a világhálóról letöltött anyagra hivatkozik, adja meg a honlap pontos címét és a honlap felkeresésének/az anyag letöltésének dátumát. Ha olyan műről van szó, amely nyomtatásban is megjelent, csak az internetes hivatkozást nem fogadjuk el.

Például:

http://mta.hu/data/cikk/12/67/93/cikk_126793/Kocsis_Gyula_Agrartortenet.pdf

(az anyag letöltése: 2013. január 10.).

VARGA Zsuzsanna: A Hajdú-Bihar megyei mezőgazdasági termelőszövetkezetek érdekvérvényesítési küzdelmei a korai Kádár-korszakban. In *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, XXIV. kötet*. Debrecen 1997. 239–268. Lásd még: www.hbml.archivportal.hu/data/files/145062504.pdf (megtekintve: 2013. március 10.).

Az Agrártörténeti Szemle Szerkesztősége
Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár
Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár
Levélcím: 1367 Budapest 5. Pf. 129.
E-mail: agartortszemle@mimgm.hu

CONTENTS

PAPERS

László PÓSÁN: Peasantry and the Reformation in early modern Europe	1
Zoltán TAGÁNYI: Village community, late feudalism, early capitalism (a progress outline)	27
Tibor MOLNÁR: The transformation of agricultural ownership in Yugoslavia	49
Zoltán KAPOSÍ: The role of the Compromise in the development of Hungarian agriculture	67
Vilmos ERŐS: "A rural source nourishing Hungarian existence". The works of István Szabó on the mediaeval history of Hungarian peasants	89

ESSAYS

Éva SZIRÁCSIK: The Divény manor in 1660	125
Ákos SÁNTA: Count László Rákóczi, a sporting aristocrat in 17th-century Hungary	149
Krisztián BODNÁR: Contributions to the history of the Dókus family vineyards in the Hegyalja	157
József KOCSÓ: Wastes, manors and plots in the lower Ipoly valley and the Börzsöny ranges. The topography of outlying settled areas in southern Hont County in the 18th–20th century	173
Tibor TÓTH: Crisis management and modernisation in early 1930s Hungary	199

CHRONICLE	211
-----------------	-----

BOOK REVIEWS	221
--------------------	-----

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár. Postacím: 1367 Budapest 5. Pf. 129. – Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár Magyar Nemzeti Banknál vezetett számláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányonként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár könyvtárusítójánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10–17 óra között.

Előfizetési ára 950 Ft ÁFÁ-val

Külföldre terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár főigazgatója

Olvasószerkesztő: Kardos Eszter

Műszaki szerkesztő: H. Balázs Zsuzsa

HU ISSN 0002-1105